अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नान-धूपनान्यञ्जनानि च।
हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिक्तघृतानि च॥ २२७॥
गुर्व्वभिष्यन्द्यसात्म्यानां भोजनात् पुनरागते।
लङ्घनोष्णोपचारादि-क्रमः कार्य्यश्च पूर्व्ववत्॥ २२८॥
किराततिक्तकं तिक्ता-मुस्तपर्पटकामृताः।
घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्त्तकं ज्वरम्॥ २२९॥
तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः।
ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्य्यात् तत्तच्चिकित्सितम्॥ २३०॥
रोगराट् सर्व्वभूतानामन्तकृद्द दारुणो ज्वरः।
तस्माद्द विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमे भिषक्॥ २३१॥

लघवो यथा मुद्गादीनां जाङ्गलामिषाणां मृगपक्षिणां मांसरसाः। अभ्यङ्गादीनि उक्तानि तिक्तघृतानि पञ्चतिक्तघृतादीनि॥ २२६। २२७॥

गङ्गाधरः—तत्र विशेषमाह—गुर्व्वभिष्यन्दीत्यादि। पूर्व्ववत् नवज्वरादिषु यथा यथा कर्त्तव्यस्तथा तथा लङ्घनादिक्रमः कार्य्यः॥ २२८॥

गङ्गाधरः—सर्व्वज्वरस्य पुनरावृत्तौ योगानाह—किरातेत्यादि। घ्नन्तीति बहुवचनात् समस्तव्यस्तानीमानि चत्वारि पीतानि इति क्काथविधिना निष्पादितानि। अभ्यासात् सततोपयोगात्॥ २२९॥

गङ्गाधरः—नन्वेवमेव पुनरावृत्ते ज्वरे किमावस्थिकः क्रियाविशेषोऽस्ति वा न वेत्यत आह—तस्यां तस्यामित्यादि। ज्वरितानां पुनरावृत्तिज्वरवतां तस्यां तस्याम् आमपच्यमानपक्वादौ अवस्थायां उक्तरूपेण ज्वरस्य यः क्रियाक्रमः तमपेक्षी तत्तदवस्थामपेक्ष्य तत्तच्चिकित्सितं कुर्य्यात् न तु सर्व्वदैव पुराणरूपतां मत्वा चिकित्सितं कुर्य्यात्॥ २३०॥

गङ्गाधरः—अथ ज्वरप्रतिक्रियायां प्रयत्नावश्यकत्वं वैद्यस्याह—रोगराड़ित्यादि। तस्य ज्वरस्य प्रशमे विशेषतो यतेत न त्ववहेलया चिकित्सेत्॥२३१॥

चक्रपाणिः—उक्तानुक्तचिकित्सापरिग्रहणार्थमाह—तस्यामित्यादि। ज्वरचिकित्सायां यत्नं

तत्र श्लोकः।

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम्।
आत्रेयेणाग्निवेशाय भूतानां हितमिच्छता ॥ २३२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
ज्वरचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ज्वरे सर्व्वप्रश्नोत्तरमुक्त्वा अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोक इति। यथाक्रममित्यादि स्पष्टम् ॥ २३२ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति अग्नीत्यादि। सर्व्वं पूर्व्ववत्।

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविराजकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ
षष्ठस्कन्धे चिकित्सितस्थानजल्पे ज्वरचिकित्सित-
जल्पाख्या तृतीया शाखा ॥ ३ ॥

कारयितुमाह—रोगराडित्यादि। यथाक्रममित्यध्यायार्थसंग्रहश्लोकः। भूतानां हितकाम्ययेत्यनेन सर्व्वभूतहितेयं चिकित्सेति दर्शयति ॥ २२२—२३२ ॥

इति महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां ज्वरचिकित्सितं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विहरन्तं यतात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्व्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्म्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्च्चसम् ॥
भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।
वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्हसि तद् गुरो ॥ २ ॥

गुरुरुवाच ।

महागदं महावेगमग्निवच्छीघ्रकारि च ।
हेतुलक्षणविच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ३ ॥
तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लञ्च कटूनि लवणानि च ।
घर्म्मश्चान्नविदाहश्च हेतुः पूर्व्वञ्च दर्शितः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथात इत्यादि । पूर्व्ववत् सर्व्वम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—विहरन्तमित्यादि । पञ्चगङ्गे विहरन्तं यतात्मानं निर्म्मोहमग्निवर्च्चसं पुनर्व्वसुं गुरुं प्रणम्याग्निवेश उवाच । भगवन्नित्यादि । उक्त इति निदानस्थाने रक्तपित्तनिदाने उक्तः । तदधिकं यद् रक्तपित्तस्य वक्तव्यं तद् वक्तुमर्हसीति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—गुरुरुवाचेति । पृष्टो गुरुरुवाच । महागदमित्यादि । महावेगत्वाद् अग्नेरिव शीघ्रकारित्वान्महागदं रक्तपित्तं हेतुलक्षणवित् शीघ्रमुपाचरेत् । तस्य रक्तपित्तस्य हेतुरुष्णं, तीक्ष्णमम्लं, कटु लवणानि च द्रव्याणि, घर्म्म

चक्रपाणिः—व्याध्युत्पत्तौ ज्वरसन्तापाद् रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरचिकित्सितमनु रक्तपित्तचिकित्सितम् अभिधीयते । पञ्चगङ्गो देशविशेषः । वक्तव्यं यत् परमिति उक्तरक्तपित्तहेतुलक्षणातिरिक्तं चिकित्सितमित्यर्थः ॥ १ । २ ॥

चक्रपाणिः—निदाने यद्यपि रक्तपित्तस्य हेतुलक्षणानि प्रतिपादितान्येव, तथापीह चिकित्सा-परिवारतया प्रकरणवशाद् हेतवः, सङ्क्षेपेण लक्षणानि च प्रायःप्रादुर्भवाणि पुनः कथ्यन्ते । घर्म्म आतपः । अन्नविदाहश्च स्वरूपविदाहिवेणुजादिभक्षणाद् भवति, तथा पित्तेनान्नवहस्रोतसो

तैर्हेतुभिः समुत्क्लिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते।
तद्योनित्वात् प्रपन्नश्च वर्द्धते तत् प्रदूषयत्॥
तस्योष्मणा द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते।
स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति॥
संयोगाद्द दूषणात् तत्र सामान्याद्द गन्धवर्णयोः।
रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः॥ ५॥

आतपः, अन्नविदाहोऽपरिपाकः अद्धपाको वा। तथा पूर्व्वञ्च निदानस्थाने हेतुर्दर्शितः॥ ३।४॥

गङ्गाधरः—हेतुमुक्त्वा सम्प्राप्तिं निरुक्तिञ्चाह—तैरित्यादि। तैरिहोक्तः पूर्व्वं रक्तपित्तनिदाने चोक्तैर्हेतुभिः समुत्क्लिष्टम् उपस्थितवेगं पित्तं रक्तं द्वितीयं धातुं प्रपद्यते, रक्तप्रपन्नश्च पित्तं तद्योनित्वात् तस्य रक्तस्य योनिर्योनिर्यस्य तत्त्वात् रक्तसमयोनिकत्वसामान्यात् तद्रक्तं प्रदूषयत् सत् वर्द्धते, तस्य वृद्धस्य सरक्तपित्तस्योष्मणा स्विद्यतः स्विन्नीभवतो धातोर्धातोर्यो द्रवो धातुः द्रवोऽंशः स तस्मात् तस्माद् धातोर्धातोः प्रसिच्यते तेन स्वोष्मणा स्विद्यतः सर्व्वधातुतः सिक्तेन द्रवेणांशेन मिलित्वा भूयोऽधिकं संवृद्धिमधिगच्छति। तत्र पित्ते, रक्तस्य संयोगात् पित्तेन दूषणाच्च पित्तेन सह गन्धवर्णयोश्च रक्तस्य सामान्यात् मनीषिभिः पित्तमेव रक्तपित्तमाख्यातम्॥ ५॥

दुष्टत्वाद् विदाहो हितभोजनेनापि भवति; यदुक्तन्यत्र—"स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यदि तिष्ठति। विदाहिभुक्तमन्यद् वा तस्याप्यन्नं विदह्यते॥" इति॥ ३।४॥

चक्रपाणिः—तैर्हेतुभिरित्यादिना सम्प्राप्तिमाह। रक्तं प्रपद्यते गच्छतीत्यर्थः। यद्यपि पित्तञ्च, "स्वेदो रक्तं लसीका अन्तराधिरामाशयश्च पित्तस्य स्थानम्" इति वचनेन स्वभावादेव रक्तं याति, तथापि रक्तपित्तसम्प्राप्तौ प्रधानस्थानादामाशयरूपाद् रक्तगमनं पित्तस्येह ज्ञेयम्। रक्तगमनञ्च पित्तस्य सम्प्राप्तिमहिम्ना भवति। तद्योनित्वादिति—तद्योनित्वं हेतु रक्तप्रपन्नस्य पित्तस्य वर्द्धने ज्ञेयं; तेन यस्माद रक्तयोनि पित्तम्, तस्माद् रक्तं प्राप्य वर्द्धत इत्यर्थः; उक्तं हि "असृजः पित्तं कफम्" इति। तदिति रक्तं प्रदूषयत्। द्रवधातुरिति द्रवरूपोऽंशः। धातोर्धातोरिति रसादेः। प्रसिच्यते इति क्षरति। स्विद्यतस्तेनेति पित्तोष्मणा स्विद्यमानधातुभ्यः च्युतेन द्रवरूपेण धातुना युक्तं सत् पित्तं भूयोऽतितरां वृद्धिं गच्छतीति योजना। 'रक्तपित्त'-संज्ञानिमित्तमाह—संयोगादित्यादि। रक्तस्य संयोगात् तथा रक्तस्य दूषणात् तथा रक्तस्य गन्धवर्णयोः पित्ते सामान्यात् पित्तं रक्तपित्तमुच्यत इति वाक्यार्थः॥ ५॥

प्लीहानञ्च यकृच्चापि तदधिष्ठाय वर्त्तते।
स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ ६ ॥
सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम्।
श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रुक्षञ्च वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम्।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम्।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—ननु कुत एव वर्त्तते इत्यत आह—प्लीहानमित्यादि। तत् पित्तं प्लीहानं यकृच्च रक्तस्थानद्वयं नाड़ीद्वयमधिष्ठाय देहिनां स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि प्लीहयकृन्मूलानि रक्तवाहीनि स्रोतांसि चाधिष्ठाय वर्त्तते प्रवर्त्तते, हि यस्मात् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ दोषभेदेन चिह्नमाह—सान्द्रमित्यादि। अर्द्धश्लोकेन कफान्वितम्। पुनरर्द्धश्लोकेन वातान्वितम्। पुनरेकश्लोकेन पित्तप्रधानम्। मेचकं मदनाञ्जनपिण्डवत् कृष्णम्। द्वित्रिदोषजान्याह—संसृष्टेत्यादि ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—रक्तपित्तस्य स्थानमाह—प्लीहानमित्यादि। वर्त्तते इति तयोर्मध्ये चयति। वर्द्धते इति वा पाठः। कस्माद् यकृत्प्लीह्नोरेव तद् वर्द्धत इत्याह—स्रोतांसीत्यादि। यस्माद् रक्तस्यापि यकृत्प्लीहानावेव स्थानं प्रधानम्, तेन, संयोगादिनिष्पन्नस्य रक्तपित्तस्यापि तदेव स्थानमिति भावः ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—तस्य दोषसम्बन्धविशेषेण लिङ्गमाह—सान्द्रमित्यादि। कषायवत् आभा यस्य तत् कषायाभं पाटलमित्यर्थः। कृष्णवस्त्रादेः सतालगन्धकादिभिः मसृणीकृतस्य यो वर्णः स मेचकः। ननु पित्तमेव रक्तपित्तमित्युक्तम्, तत् कथं श्लैष्मिकं भवतु ? उच्यते, सामान्यसम्प्राप्तौ पित्तमेव रक्तपित्तनिर्व्वर्त्तकम्, यथा सर्व्वगुल्मेषु वायुः, यथा सर्व्वज्वरेषु पित्तमारम्भकम्, तदेव तु यदा उल्वणेन कफेन स्वलक्षणकारिणा युक्तं रक्तपित्तकरं भवति, तदा सामान्यसंप्राप्तिप्राप्तपित्तमुत्सृज्य श्लेष्मणैव सम्बन्धात् स्वलक्षणकारिणा व्यपदिश्यते 'श्लैष्मिकरक्तपित्तम्' इति। यथा श्लैष्मिके गुल्मे सामान्यसम्प्राप्त्यन्तर्गतवातं परित्यज्य श्लेष्मणैव व्यपदेशो भवति, यथा वा कफज्वरे सर्व्वज्वरारम्भककारणमनादृत्य विशेषलक्षणकारिणा श्लेष्मणैव व्यपदेशो भवति, एवं वातिके रक्तपित्ते व्याख्येयम्। यत् तु कफवातविरहितेन केवलेनैव पित्तेन बलवता जनितं रक्तपित्तं पैत्तिकरक्तपित्तलक्षणयुक्तं भवति, तत् पैत्तिकमुच्यते। लक्षणेन हि दोषव्यपदेशो भवति ; तेन, यद्दोषजनितलक्षणयुक्तं रक्तपित्तं भवति, तत् तज्जनितमिति व्यपदिश्यते, श्लैष्मिकादिरक्त-

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यत् त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ ८ ॥
गतिरूर्द्ध्वमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
ऊर्द्ध्वा सप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥

गङ्गाधरः—अस्य साध्यासाध्यत्वे आह—एकदोषत्यादि । मन्दाग्नेर्जनस्य अतिशयवेगवत् सर्व्वं रक्तपित्तम् असाध्यं स्यात् । यच्च रक्तपित्तं व्याधिभिः अन्यः क्षीणदेहस्य वृद्धस्य वा अनश्नतश्च वा, तत् सर्व्वमसाध्यं स्यात् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—गतिरिति निदानस्थाने रक्तपित्तनिदाने दर्शिता । तत्र दर्शिता तूर्द्ध्वगरक्तपित्तस्य गतिः सप्तविधद्वारा भवति अधरा तु गतिर्द्विद्वारा ।

पित्तापेक्षया पैत्तिके रक्तपित्ते उल्वणं पित्तं भवति, यतस्तत्रैव पित्तं स्वलक्षणानि करोति, नान्यत्र । एवं व्यवस्थिते यदुच्यते केवलपैत्तिकस्य रक्तपित्तस्य मार्गो नास्ति, यतो वातारब्धमधो याति, कफारब्धमूर्द्ध्वमिति प्रतिपादितम् ; तदपि न । यतः पैत्तिकस्यापि ऊर्द्ध्वगमनमधोगमनं वा भवत्येव । परं पैत्तिकं यदूर्द्ध्वं याति, तन्मार्गमहिम्ना कफसंयुक्तं भवति, यच्चाधो याति, तद् वातस्थान-सम्बन्धाद् वातानुगतं भवति । मार्गसम्बन्धानुगतश्च दोषः स्वलक्षणकारकत्वान्नानुबन्धः । तेनासौ पैत्तिके रक्तपित्तेऽपि "एकदोषानुगं साध्यम्" इत्यादिवचनेषु न गृह्यते, यतः स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गश्च दोषोऽनुबन्ध्यः, तद्विपरीतस्त्वनुबन्धः । तेन, यथोक्तलक्षणकारिणा दोषेणानुबन्ध्येन वातिकादि व्यपदेशो रक्तपित्तेषु, न मार्गसम्बन्धानुगतेन च लक्षणकारिणानुबन्धरूपेणेति । अन्ये तु, प्रदेशान्तरचितेन पित्तेन यदोत्तरकालं रक्तपित्तसम्बन्धो भवति, तदा पैत्तिकं रक्तपित्तं भवतीति ब्रुवते ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति साध्यासाध्यविभागमाह—एकेत्यादि । एकदोषानुगमिति उक्तैक-दोषलक्षणयुक्तम् ; एवं द्विदोषमपि दोषद्वयलक्षणयुक्तम् । एवं त्रिदोषमपि ज्ञेयम् । ननु मार्ग-सम्बन्धानुगतमपि दोषं प्रक्षिप्य द्विदोषत्वं त्रिदोषत्वं वा गणनीयम्, तथाहि केवलं रक्तपित्तं याप्यं स्यादेवेति । तथा सम्प्राप्तिप्राप्तं दोषं गृहीत्वा मार्गसम्बन्धानुगतेन वायुना कफेन वा योगाद द्विदोषजत्वमेव सर्व्वदा स्यात्, तथा 'एकदोषानुगं साध्यम्' इति यदुक्तं तन्न स्यात् । तस्माद यथोक्तमेव साधु । मन्दाग्नेरतिवेगवदिति पृथगेवासाध्यलक्षणम् । व्याधिभिः क्षीणदेहस्येत्यादि च पृथगेव ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—गतिकृतं साध्यादिभेदं दर्शयितुं गतिभेदमेवाह—गतिरूर्द्ध्वमित्यादि । गति-

सप्त च्छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः साध्यमूर्द्ध्वगम्।
याप्यन्त्वधोगं मार्गौ तु द्वावसाध्यं प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥
छिद्रेभ्य एभ्यः सर्व्वेभ्यो लोमकूपेभ्य एव च।
वर्त्तते तामसंख्येयां गतिं तस्याहुरान्तिकीम् ॥ १० ॥
यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्त्तते।
तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥
संयुक्तं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत्।
यच्चाप्युपद्रवैः सर्व्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥
हारिद्रनीलहरित-ताम्रवर्णैरुपद्रुतम्।
क्षीणस्य कासमानस्य यद्वा तच्च न सिध्यति ॥ ११ ॥

तत्र सप्त द्वाराण्याह—सप्तेत्यादि। शिरसि मुखच्छिद्रमेकं, नासिकाच्छिद्रे द्वे, द्वे च्छिद्रे चक्षुषोः, द्वे च्छिद्रे कर्णयोरिति सप्त च्छिद्राणि ऊर्द्ध्वाया गतेर्द्वाराणि। अधोगतेस्तु द्वे च्छिद्रे गुदोपस्थयोर्द्वे द्वारे। यद्यपि स्त्रीणामेकम् अधिकं योनिद्वारं तच्च चकारेण संगृहीतम्। तत्र साध्यमूर्द्ध्वगं याप्यन्त्वधोगम्, तत्र कारणमुक्तं निदानस्थाने। मार्गौ तु द्वौ यत् प्रवर्त्तते तदसाध्यम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—छिद्रेभ्य इत्यादि। एभ्यः सर्व्वेभ्यो मुखनासानेत्रकर्णगुदोपस्थानां छिद्रेभ्यस्तथा लोमकूपेभ्यश्च यद् रक्तपित्तं वर्त्तते प्रवर्त्तते तस्य रक्तपित्तस्य तां गतिमसङ्ख्येयामाहुः। आन्तिकीमन्तकरीम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः असाध्यलक्षणान्तरमाह—यच्चेत्यादि। यच्च रक्तपित्तमुभाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्त्तते, यच्च रक्तं कुणपगन्धेन शवगन्धेन तुल्यम्, अतीव च कृष्णञ्च, कफवाताभ्यां संयुक्तञ्च, यद् रक्तं कण्ठे सज्जति लगति न प्रायेण निःसरति, यच्च रक्तपित्तं यथोक्तैः सर्व्वैरुपद्रवैर्न तु न्यूनाधिकैः समभिद्रुतम्, हारिद्रादिवर्णैर्यदुपद्रुतं रक्तं न तु शरीरम्, यद् वा क्षीणस्य कासमानस्य रक्तपित्तम्, तच्च सर्व्वं रक्तपित्तं न सिध्यति ॥ ११ ॥

प्रकारान्तरमप्यसाध्यमाह—सप्त च्छिद्रेत्यादि। यच्चोभयाभ्यामित्यादिना कृष्णमतीव चेत्यन्तेनासाध्यतालक्षणमाह। अत्र मार्गाभ्यामित्यनेन यौगपद्येन मार्गप्रवृत्तिर्व्यवस्थिता। किन्तु प्रत्येकं मार्गद्वयप्रवृत्तस्य साध्यत्वं पूर्व्वमेवोक्तत्वात्। कुणपगन्धेनेति शवगन्धेन। कण्ठे सज्जतीति कण्ठाद् वहिर्न याति। यथोक्तैरिति निदानोक्तैः। तदाह। उपद्रवाः खलु दौर्ब्बल्यारोचकादयः स्वरभेदान्तोक्ताः।

यद्द्विदोषानुगं यद्वा शान्तं भूयः प्रवर्त्तते।
मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत्॥ १२॥
एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम्।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्॥ १३॥
स्निग्धोष्णमुष्णरुक्षञ्च रक्तपित्तस्य कारणम्।
अधोगस्योत्तरं प्रायः पूर्व्वं स्यादूर्द्ध्वगस्य तु॥ १४॥

गङ्गाधरः अन्यथा तु सिध्यतीति किं न वेत्यत आह—यद् रक्तपित्तं द्विदोषानुगं तच्च रक्तपित्तं, यच्च शान्तं भूत्वा भूयोऽपि प्रवर्त्तते तत्, यद् वा रक्तपित्तं मार्गात् एकस्मात् छिद्रात् प्रवर्त्तते कालान्तरेण तन्मार्गं हित्वान्यं मार्गं चरेत्, तत्तत् सर्व्वं पित्तमसृक् रक्तपित्तं याप्यम्॥ १२॥

गङ्गाधरः—तर्हि किमतोऽन्यत् साध्यमित्यत आह—एकमार्गमित्यादि। याप्यन्त्वधोगमित्युक्त्या ऊर्द्ध्वमार्गमेव। सुखे काले प्राकृतकाले न तु वैकृते॥१३॥

गङ्गाधरः—सम्प्रति संग्रहेण कारणमाह—स्निग्धोष्णमित्यादि। पदभेदो गतिभेदेन कारणत्वख्यापनार्थं, तद् दर्शयति—अधोगस्येत्यादि। अधोगस्य रक्तपित्तस्य कारणं। प्रायस्तयोः पूर्व्वं स्निग्धोष्णमूर्द्ध्वगस्याधोगस्य तूत्तरम् उष्णरुक्षम्॥१४॥

हारिद्रवर्णादिभिर्युक्तं क्षीणस्य कासिनो न सिध्यतीति सिद्धम्। यद् द्विदोषानुगमित्यनेनानुबन्धरूपदोषद्वययोगाद् याप्यत्वमुच्यते। यत् पूर्व्वं द्विदोषजं याप्यमित्युक्तं तदनुबन्धिदोषद्वयजन्याभिप्रायेणेति न पौनरुक्त्यम्। मार्गान्मार्गं चरेदिति ऊर्द्ध्वगं मुखं परित्यज्य नासां यातीत्यादिरूपं ज्ञेयम्। ऊर्द्ध्वगस्य त्वधोगमनेऽधोगत्वाद् याप्यत्वं भवति। अधोगं मार्गान्तरमगच्छदपि स्वत एव याप्यम्। तस्मादूर्द्ध्वाधोमार्गपरिवर्त्तोऽत्र विवक्षितः॥ ९—१२।

चक्रपाणिः—एकमार्गमित्यादिना साध्यलक्षणम्। एकमार्गमिति सामान्यवचनेऽप्यूर्द्ध्वमार्ग एव पूर्व्वं लभ्यते। अधोगस्यैकमार्गगस्यापि याप्यत्वान्न ग्रहणम्। सुखे काले इति हेमन्ते शिशिरे च। अत्र मार्गेण तथा दोषेण तथा लक्षणेन साध्यासाध्ययाप्यभेदाः पृथगुक्ताः। अत्र च साध्यलक्षणयाप्यलक्षणमेलके याप्यत्वमेव। याप्यासाध्यमेलकेऽसाध्यत्वमेव। यथा एकदोषं यदधोगतं तदेकदोषत्वात् साध्यम्, किन्त्वधोगतत्वाद् याप्यम्। यत् त्रिदोषमधोगतत्वेन याप्यं किन्तु त्रिदोषत्वात् असाध्यमेवेति ज्ञेयम्। यदुक्तं—“नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्” इति। ‘साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा’ इति च॥ १३॥

चक्रपाणिः—स्निग्धोष्णमित्यादि। निदानोक्तमपि प्रायिकत्वाद् विशेषोपदर्शनार्थं पुनरिहोच्यते। प्रायःशब्देन कदाचिद् रूक्षोष्णमपि उत्तरमूर्द्ध्वगस्य हेतुर्भवति; तथा स्निग्धोष्णमपि अधोगस्येति दर्शयति। एवञ्च निदानमार्गानियमे सति मार्गौ दोषानुबन्धत्वं निदानं प्रसमीक्ष्य च इत्यत्र

ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्त्तते ॥ १५ ॥
अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्नतः ।
तद्दोषदुष्टमुत्क्लिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥
गलग्रहं पूतिनस्यं मूर्च्छायमरुचिं ज्वरम् ।
गुल्मं प्लीहानमानाहं किलासं मूत्रकृच्छ्रताम् ॥
कुष्ठान्यर्शांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।
बुद्धीन्द्रियोपरोधश्च कुर्य्यात् स्तम्भितमादितः ॥
तस्मादुपेक्ष्यं बलिनां बलदोषौ प्रपश्यता ।
रक्तपित्तं प्रथमतः प्रारब्धं सिद्धिमिच्छता ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अत एवाह—ऊर्द्ध्वगमित्यादि। स्निग्धोष्णकारणत्वादूर्द्ध्वगं रक्तपित्तं कफसंसृष्टं स्निग्धेन कफवृद्धया उष्णेन पित्तवृद्धत्वात्। अधोगं मारुतानुगम् उष्णरूक्षत्वकारणस्य उष्णगुणेन पित्तवृद्धेः रूक्षगुणेन वायुवृद्धेरिति। द्विमार्गमिति उभाभ्यां कारणाभ्यां स्निग्धोष्ण-रूक्षोष्णाभ्यां कफवातयोः पित्तस्य च कोपात् कफवाताभ्यां संसृष्टं द्विमार्गं रक्तपित्तं भवति॥ १५॥　　इति रक्तपित्तनिदानम्।

गङ्गाधरः—अथास्य चिकित्सितमाह—अक्षीणेत्यादि। अक्षीणबलमांसस्य पुंसो यद् रक्तपित्तं प्रवर्त्तते, यच्च रक्तपित्तम् अश्नतो भुक्तवतः तत्क्षणं प्रवर्त्तते, तद् रक्तपित्तं दोषदुष्टं कफादिदोषेण दुष्टं न त्वेकस्मात् प्रवृत्तं रक्तं यत उत्क्लिष्टं सवेगमेव तदापि वर्त्तते, तस्मादादौ तद्रक्तपित्तं स्तम्भनं नार्हति। कस्मात्? गलग्रहाद्युपद्रवकरत्वात्। तानाह—गलग्रहमित्यादिद्वाभ्याम्। आदितः स्तम्भितं रक्तपित्तं गलग्रहमित्यादिकान् कुर्य्यात् बुद्धेरिन्द्रियाणाञ्च दशानामुपरोधमप्रसादम्। यस्मादेतान् कुर्य्यात् तस्मात् बलदोषौ प्रपश्यता

मार्गादिपञ्च पठितुं यदि अधोगे इह रूक्षोष्णमेव परं हेतुः स्यात् तस्मादधोगेऽपि स्निग्धोष्णं कदाचित् कारणं भवति। स्निग्धकृतश्च कफोऽपि अधोगे भवति। एवमूर्द्ध्वगेऽपि चिन्तनीयम्। ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमित्यादावपि प्रायःशब्दसम्बन्धाद् व्यभिचारो ज्ञेयः। अश्नतइत्यनेन संतर्पणोत्थितं दर्शयति। उत्क्लिष्टमिति प्रवृत्त्युन्मुखं दोषरूपमलाश्रितम्। बलदोषविचारिणेति—यदैव बलह्रासं

प्रायेण तु समुत्क्लिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम्।
वृद्धिं प्रयाति पित्तासृक् तस्मात् तल्लङ्घ्यमादितः ॥
मार्गौ दोषानुबन्धश्च निदानं प्रसमीक्ष्य च।
लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥
ह्रीवेरचन्दनोशीर-मुस्तपर्पटकैः शृतम्।
केवलं शृतशीतं वा दद्यात् तोयं पिपासवे ॥ १८ ॥

पुंसो बलाधिक्यं दोषस्य च रोगादिकं पश्यता भिषजा बलिनां पुंसां प्रथमतः प्रारब्धं प्रवृत्तं रक्तपित्तमुपेक्ष्यम्। प्रथमतो न स्तम्भनीयं, केन भिषजा ? येन सिद्धिमिच्छता ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—ननुपेक्ष्य किं कर्त्तव्यमित्यत आह—प्रायेणेत्यादि। समुत्क्लिष्टं पित्तासृक् प्रायेणामदोषाद् वृद्धिं प्रयाति यस्मात् तस्मादादितो लङ्घ्यं लङ्घनेन आचर्य्यम्। ननु तर्हि किं सर्व्वेष्वेव रक्तपित्तेषु प्रथमतो लङ्घनमेवोपमुपदिश्यते इत्यत आह—मार्गावित्यादि। मार्गाविति द्विवचनं व्यस्तसमस्तार्थम्। लङ्घन-बृंहणीये हि ये येन लङ्घनीया उक्तास्तत्रोक्तरूपेण वमनविरेचनोपवासात्मकं लङ्घनं रक्तपित्ते आदौ प्रयोजयेत् अपतर्पणादैरधोगे च तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तत्र पिपासायां जलार्थमाह—ह्रीवेरेत्यादि। षड़ङ्गपरिभाषया ह्रीवेरादिभिः शृतं तोयमथवा केवलं तोयं शृतशीतं पिपासवे रक्तपित्तिने दद्यात् ॥ १८ ॥

संपश्यति हीनदोषत्वं वा तदैव स्तम्भनं कार्य्यम्। संप्रति कृत्स्नं लङ्घनहेतुमाह—मार्गावित्यादि। तत्रोर्द्ध्वमार्गः, सामं पित्तं, कफश्च दोषः, स्निग्धोष्णं निदानं, लङ्घनं प्रयोजनम्। तद्व्यतिरिक्तन्तु मार्गादि, भोजनं तर्पणं वा प्रयोजयेदिति। तर्पयतीति तर्पणमशनम्। यवागूतर्पणं वा ग्राह्यम्। ये तु सक्तुतर्पणं ग्राहयन्ति तेषां यवागूदानपक्षो न संगृहीतः स्यात् ॥ १४—१७ ॥

चक्रपाणिः—केवलमिति ह्रीवेरादिरहितम्। जलमेवकं केवलमौषधद्वेषिणे पुरुषाय देयम्।

ऊर्द्ध्वगे तर्पणं पूर्व्वं पेयां पूर्व्वमधोगमे ।
कालसात्म्यानुबन्धज्ञो दद्यात् प्रकृतिकल्पवित् ॥ १९ ॥
जलं खर्ज्जूरमृद्वीका-मधुकैः सपरूषकैः ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥
तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।
ऊर्द्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥
मन्दाग्नयेऽम्लसात्म्याय तत् साम्लमपि कल्पयेत् ।
दाड़िमामलकैर्विद्वानम्लार्थञ्चानुदापयेत् ॥ २० ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—ननु लङ्घनोत्तरं किं कर्त्तव्यमित्यत आह—ऊर्द्ध्वगे इत्यादि। सम्यग्लङ्घितस्य ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते पूर्व्वं तर्पणं दद्यात्। अधोगमेऽपि सन्तर्पणोत्थ रक्तपित्ते सम्यग्लङ्घिताय पुंसे पूर्व्वं पेयां दद्यात्। तथा यदि लङ्घनार्हो न भवति अपतर्पणोत्थश्च रक्तपित्तश्चोर्द्ध्वगं भवति, तदा तूर्द्ध्वगेऽपि पूर्व्वं तर्पणं दद्यात्। एवं यद्यपतर्पणोत्थमधोगं रक्तपित्तं भवति न च पुमान् लङ्घनार्हो भवति, तदा त्वधोगरक्तपित्ते पूर्व्वं पेयां दद्यादित्यभिप्रायेण न विशेषेणोक्तम् ऊर्द्ध्वगे इत्यादि ॥ १९ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—अथ तर्पणार्थं जलमाह। एवमूर्द्ध्वगे तर्पणमधोगे पेया, विरेचनमूर्द्धगे वमनमधोगे कार्य्यं ; तदुत्तरकालं तर्पणपेययोर्विधानं वक्ष्यते। तर्पणमित्यादि। लाजचूर्णैः खर्ज्जूरादिशृतशीतं सशर्करं जलं सघृतक्षौद्रमेकीकृत्य यथानुरूपं गोलयित्वा यद्रूपं द्रवं भवति तत् तर्पयतीति तर्पणं प्रदापयेत्। द्रवेणालोड़िताः सक्तवस्तर्पणमिति लक्षणं ज्ञापितम्। तत् पीतं काल एव रक्तपित्तमूर्द्ध्वगं व्यपोहति न तु तत्क्षणमिति भावः।

मन्दाग्नये इत्यादि। तत्र यद्यम्लसात्म्यः पुमान् भवति, मन्दाग्निर्वा

पूर्व्वमिति पदेन पश्चाद्बलह्रासकारकं निषेधयति। कालो हेमन्तादिः। अनुबन्धो दोषानुबन्धः। प्रकृतिः स्वाभाविकी द्रव्याणां गुरुलाघवादिकल्पना। कल्पनं संस्कार इत्यर्थः। एतेन कालं दोषानुबन्धञ्च ज्ञात्वा यस्य यत्स्वभावं द्रव्यं युक्तं भवति तेन तर्पणं यवागूर्वा कार्य्येत्यर्थः। खर्ज्जूरादिना जलं षड़ङ्गविधानेनैव कर्त्तव्यम्। एतच्च जलमत्र मधुरमपि ऊर्द्ध्वगे कफसंसृष्टेऽपि रक्तपित्ते यौगिकं भवति रक्तपित्तव्याधिप्रत्यनीकत्वात् ॥ १८—२० ॥

शालिषष्टिकनीवार-कोरदूषप्रसातिकाः।
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥
मुद्गा मसूराश्चणकाः समुकुष्टाढ़कीफलाः।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥
पटोलनिम्बवेत्राग्र-प्लक्षवेतसपल्लवाः।
किराततिक्तकं शाकं गण्डीरं सकठिल्लकम् ॥
कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्य्याश्चाथ शाल्मलेः।
अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्व रक्तपित्तनुत् ॥

भवति, तदा तस्मै पुंसे तत् तर्पणं साम्लमपि कल्पयेत्। ननु केनाम्लेन तत् साम्लं कल्प्यमित्यत आह—दाड़िमेत्यादि। अनुरूपेण दापयेत्॥ २०॥

गङ्गाधरः—ननु लाजार्थं पेयार्थश्च के के शालय इष्यन्तेऽस्मिन् रोगे इत्यत आह—शालीत्यादि। शालयो हैमन्तिकधान्यानि शूकसंज्ञानि। षष्टिकं ग्रैष्मिकं धान्यं शूकाख्यमेव। नीवार इति उड़िधान्यम्। कोरदूषः कोद्रवः। प्रसातिका कङ्गुः। द्वे चैव ते धान्ये कुधान्याख्ये भवतः। तथा श्यामाकोऽपि तृणधान्यं श्यामाघास इति लोके, तस्य वीजम्। प्रियङ्गुश्च कुधान्यं स्वनामाख्यम्। भोजनमित्यनेन तर्पणपेयादिरूपेण ज्ञापितम्। तत्र सूपयूषार्थमाह—मुद्गा इत्यादि। मुद्गः स्वर्णमुद्गः। मुकुष्टको वनमुद्गः। आढ़कीफला इत्यारहर इति लोके। सूपार्थे यूषार्थे चेति सूपयूषार्थे। सूपो घनद्रवरूपः, यूषोऽष्टादशगुण चतुर्दशगुणे वा तोये पादावशिष्टः स्वच्छरूपः।

शाकार्थमाह—पटोलेत्यादि। पटोलनिम्बयोः फलं पत्रञ्च वेत्राग्रं प्लक्षस्य पत्रं वेतसस्य पानीयामलकस्य पल्लवाः किराततिक्तस्य शाकं पत्रं गण्डीरं दूर्व्वा कठिल्लकं सुनिषण्णकं कोविदारस्य काञ्चनस्य पुष्पाणि काश्मर्य्याश्च पुष्पाणि अथ शाल्मलेश्च पुष्पाणि। यच्चान्यदिति। रक्तनुत्

चक्रपाणिः—शालीत्यादिनान्नमाह। नीवाराः प्रशातिका जलमध्ये प्रायो भवन्ति। प्रियङ्गुः कङ्गुः। कोरदूषस्य रक्तपित्तहेतुत्वं निष्पावमाषसूपादियुक्तस्यैव महिम्ना निदाने प्रोक्तम्। अयन्तु कषायमधुरलघुत्वात् कोरदूषो रक्तपित्तहर एव इतीह पठ्यते। एवं गण्डीरोऽपि निदाने स्वरसादि-युक्त एव हेतुत्वेनोक्तः। स तु केवलो हित एव। किंवा गण्डीरो द्विविधः, तत्र हरितादिपठितो यः स

शाकार्थं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम्।
स्विन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद् वा विपाचितम्॥
पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताख्यवर्त्तकान्।
शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छकान्॥
रक्तपित्ते हितान् विद्याद् रसांस्तेषां प्रयोजयेत्।
ईषदम्लाननम्लांश्च घृतभृष्टान् सशर्करान्।
कफानुगे यूषशाकं दद्याद् वातानुगे रसम्॥ २१॥

पित्तनुच्च यत् पर्पटकगुड़ूचीपत्रकारवेल्लादिकम्। शाकसात्म्यानां न तु शाकासात्म्यानां देयम्। ननु केन प्रकारेण तत् शाकमुपकल्प्यमित्यत आह—स्विन्नमित्यादि। तत्तत् शाकं स्विन्नं किञ्चिज्जलं दत्त्वा उत्स्वेद्य पश्चात् सर्पिषा भृष्टं शस्तम्। अथवा स्विन्नं तन्निष्पीड्य किञ्चिद् यूषवत् जलं दत्त्वा पक्वम्। मांसाशिनो मांसान्याह—पारावतानित्यादि। कपोता घुघु इति लोके। लावा इति सात्भायेरा इति लोके। रक्ताख्यवर्त्तकान् रक्तवटेर इति लोके। एवमेव सर्व्वेऽन्नपानादिकेऽध्याये नामतः प्रोक्तास्तत्र द्रष्टव्याः। नन्वेषां मांसमेव पक्त्वा भक्षणार्थं देयं न वेत्यत आह—रसांस्तेषामिति। न तु मांसानि। तत्राम्लसात्म्यासात्म्यानां रोचनार्थमाह—ईषदित्यादि। दाड़िमामलकाम्लेन तेषां पारावतादीनां मांसरसानीषदम्लीभूतान् अनम्लान् केवलान् वा किन्तु द्विविधानेव घृतभृष्टान् गव्ये घृते सन्तल्य शर्करां प्रक्षिप्य प्रयोजयेत्। ननु किं सर्व्वस्मिन्नेव रक्तपित्ते प्रयोजयेदित्यत आह—कफानुगे इत्यादि। कफानुगे रक्तपित्ते यूषशाकं न तु मांसरसं प्रयोजयेत्। वातानुगे रक्तपित्ते तु मांसरसं दद्यान्न तु यूषशाकम्॥ २१॥

निदानं भवति, इतरस्तु जलज एव शाकवर्गे पठितो यः स इह कफाधिके रक्तपित्ते ज्ञेयः। यूषवद् वा विपाचितमिति यूषो दाड़िमाद्यम्लद्रव्ययुक्तो विपाच्यते तथायमपीत्यर्थः। किंवा यूषयुक्तं यद् भवति तथा विपाचितमित्यर्थः। रक्ताक्षश्चोरकः। यूषश्च शाकञ्च इति यूषशाकम्॥ २१॥

रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रचक्ष्यते।
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुका।
जले साध्या रसे तस्मिन् पेया स्याद्र रक्तपित्तिनाम्॥
चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तद्वत् सनागरे।
किराततिक्तकोशीर-मुस्तानां तद्वदेव च॥
धातकीधन्वयासाम्बु-विल्वानां वा रसे शृताः।
मसूरपृश्निपर्ण्योर्वा स्थिरा मुद्गरसेऽथवा॥
रसे हरेणुकानां वा सघृते सबलारसे।
सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक् पृथक्॥
इत्युक्ता रक्तपित्तघ्नाः शीताः समधुशर्कराः।
यवाग्वः कल्पना चैषां कार्य्या मांसरसेष्वपि॥ २२॥

गङ्गाधरः—अत ऊर्द्ध्वं रक्तपित्ते यवागूनां कल्पः प्रचक्ष्यते। पद्मेत्यादि। षड़ङ्गवदेतानि चत्वारि जले संसाध्यार्द्धशिष्टे तस्मिन् रसे क्वाथे पेया साध्या स्यात्। अपरामाह- चन्दनेत्यादि। तद्वच्चन्दनादीनि चत्वारि क्वाथयित्वा तस्मिन् रसे क्वाथे पेया साध्या स्याद्रक्तपित्तिनामित्यर्थः। अपरामाह—किरातेत्यादि। अपरामाह—धातकीत्यादि। विल्वं विल्वशलाटुः तन्मूलत्वग्वा। अपरामाह–मसूरेत्यादि। मसूरपृश्निपर्ण्योः क्वाथे एका पेया। 'स्थिरा शालपर्णी तस्या मुद्गस्य च क्वाथं कृत्वा परैका पेया। अपरामाह—रसे इत्यादि। हरेणुकान् क्वाथयित्वा बलाश्च क्वाथयित्वा द्वौ क्वाथौ पुनरेकीकृत्य घृतमनुरूपं तत्र प्रक्षिप्य पेया साध्या स्यात्। अपरामाह—सिद्धा इत्यादि। पारावतादीनामुक्तानां पारावतादीनां कालपुच्छान्तानां नवानां पृथक् पृथक् प्रत्येकमांसस्य रसे सिद्धाः पेयाः स्युः। वाशब्दः पूर्व्वयोगापेक्षया। उपसंहरति इत्युक्ता—इत्यादि। इति रक्तपित्तघ्न्यो यवाग्व उक्तास्ताः सर्व्वा एव शीताः शीतीकृत्य समधुशर्कराः प्रयोक्तव्याः। न केवलमेवं कल्पा यूषादिषु ज्ञेयाः। एषां पद्मोत्पलकिञ्जल्कादीनां क्वाथरूपेण कल्पना च मांसरसेष्वपि उक्तानां पारावतादीनां मांसरसेषु कर्त्तव्येषु च कार्य्या, न केवलमांसं पक्त्वा रसः कार्य्यः॥ २२॥

शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम्।
वातोल्वणे तित्तिरिः स्यादुडुम्बररसे शृतः॥
मयूरः प्लक्षनिर्य्यूहे न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः।
रसे विसोत्पलादीनां * वर्त्तकक्रकरौ हितौ॥ २३॥
तृष्यते तिक्तकैः सार्द्धं तृष्णाघ्नं वा फलोदकम्।
सिद्धं विदारिगन्धाद्यैः शृतशीतमथापि वा॥ २४॥

गङ्गाधरः—अधिका च कल्पना काचिदुच्यते—शश इत्यादि। वास्तुकशाकं शशमांसञ्चैकत्र पक्त्वा कृतो रसः विबन्धे मलविबन्धे शस्तः। उडुम्बरफलरसे शृतः पक्वस्तित्तिरिमांसरसः वातोल्वणे हितः। मयूर इत्यादि। प्लक्षस्य पक्वंत्वचः क्वाथे मयूरमांसं पक्त्वा कृतो रसो वातोल्वणे, न्यग्रोधस्य च क्वाथे पक्त्वा कुक्कुटमांसकृतो रसो वातोल्वणे, मृणालोत्पलादीनां क्वाथे वर्त्तकमांसं क्रकरमांसं वा पक्त्वा कृतो रसो वातोल्वणे हितः॥ २३॥

गङ्गाधरः—अथ जलमाह—तृष्यत इत्यादि। तृष्यते रक्तपित्तिने तिक्तकैस्तिक्तरसद्रव्यैः सार्द्धं तृष्णाघ्नं तृष्णानिग्रहणदशकं जलेन साधयित्वा दद्यात्। अथवा फलोदकं फलं वटोडुम्बरकाश्मर्य्यद्राक्षाखर्ज्जूरादीनां फलं तिक्तकद्रव्यञ्चैकत्र षड़ङ्गवत् क्वाथयित्वा यज्जलं भवति तत् तृष्यते दद्यात्। अथवा विदारीगन्धाद्यैः शालपर्ण्यादिभिः पञ्चभिरपि सार्द्धं फलोदकं सिद्धं कृतं तृष्णाघ्नं तृष्णायां तृष्यते दद्यात्॥ २४॥

चक्रपाणिः—रक्तपित्ते यवागूनामित्यादि। आवस्थिकं भोजनमाह—शश इत्यादि। अत्र शशः कषायत्वाद्रक्तपित्तहरो भवत्येव। विबन्धहरेण वास्तुकेन संस्कारत्वाद् विबन्धहरो भवति। एवं तित्तिरिमयूरादयो यद्यप्युष्णत्वेन वातहरास्तथापि रक्तपित्ते न हिता उष्णत्वेन; ततश्च तेषां स्वरसादयो रक्तपित्तहराः साधने नियुज्यन्ते। तथा सति वातं रक्तपित्तञ्च घ्नन्ति। प्रतिनियतसाधकद्रव्योपन्यासात् संयोगमहिम्नैव कार्य्यंकरो भवतीति ज्ञायते। न शशः कषायोऽपि विबन्धं करोति। वास्तुकस्तु संस्कारत्वात् रक्तपित्तं कोपयेदित्यादि विपरीतफलसंभवो नास्ति संयोगशक्तेरचिन्त्यत्वात्। वास्तुकरसे एव शशस्य साधनप्रयोग इतरसाहचर्य्यात्। उक्तं हि 'विपचेत् तु वास्तुकरसे शशं विबन्धे पुरीषस्य' इति। इदानीं विदारिगन्धाद्यैः शृतमुदकमिति आदिशब्देन शालिपर्ण्यादिपञ्चमूलशृतम्॥ २२—२४॥

---

* विल्वोत्पलादीनामिति केचित् पठन्ति।

ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च।
जलं पिपासवे दद्याद् बहुशो वाल्पशोऽपि वा * ॥ २५ ॥
निदानं रक्तपित्तस्य यत्किञ्चित् संप्रकाशितम्।
जीवितारोग्यकामैस्तदसेव्यं रक्तपित्तिभिः।
इत्यन्नपानमाख्यातं क्रमशो रक्तपित्तनुत् ॥ २६ ॥
वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्य्यं बलवताञ्च यत्।
अक्षीणबलमांसस्य यस्य सन्तर्पणोत्थितम् ॥
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः।
काले संशोधनार्हस्य तद्धरेन्निरुपद्रवम्।
विरेचनेनोर्द्ध्वभागमधोगं वमनेन तु ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—ननु सर्व्वमाहारं जलञ्च किं सर्व्वस्मै दद्यादित्यत आह—ज्ञात्वेत्यादि। रक्तपित्ते अनुबलौ अनुबन्धौ दोषौ वातकफौ ज्ञात्वा पुंसो बलञ्च ज्ञात्वाहारमेव जलञ्च पिपासवे तस्मै बहुशो वा अल्पशो वा दद्यात् ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथास्य संक्षेपतः क्रियार्थं निदानवर्ज्जनमाह—निदानमित्यादि। निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानेऽस्मिंश्चाध्याये यत्किञ्चित् रक्तपित्तस्य रोगस्य निदानं संप्रकाशितं, जीवितारोग्यकामैः रक्तपित्तिभिस्तत् सर्व्वमसेव्यम्। अन्नपाने उपसंहरति—इत्यन्नेत्यादि ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—वक्ष्यते इत्यादि। बहुदोषाणां न त्वल्पदोषाणां बलवताञ्च न तु दुर्ब्बलानाम्। यत्तद्वक्ष्यतेऽत ऊर्द्ध्वमित्यर्थः। अक्षीणेत्यादि। अक्षीण-बलादेः शरीरिणो यस्य पुंसो बहुदोषं सन्तर्पणोत्थितं रक्तपित्तं निरुपद्रवं यद्

चक्रपाणिः—संप्रति पानीयदानविषयप्रकारमाह—ज्ञात्वेत्यादि। दोषाविति वातकफौ। पित्तन्तु नायकमेव नानुबलम्। विसर्गादिति विरतेर्यावदिच्छमित्यर्थः। पक्षान्तरमाह—अल्पशो वा स्तोकं स्तोकमित्यर्थः। अत्र यदि बलवानग्निः शरीरञ्च महत् तदा विसर्गपर्य्यन्तं जलं देयं, विपर्य्यये तु पानीयं नातिपथ्यं तेनाल्पशो देयम् ॥ २५ ॥

चक्रपाणिः—रक्तपित्तनिदानवर्ज्जनार्थमाह—निदानमित्यादि। वक्ष्यते इत्यादिना संशोधनानि प्रधानभेषजत्वादुच्यन्ते। अक्षीणबलमांसस्य इत्यनेन सहजा बलहानिरुच्यते। बलवत इत्यनेन

---

* विसर्गाद्वल्पशोऽपि वा इति चक्रधृतः पाठः।

त्रिवृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य च।
त्रायमाणां गवाद्या वा मूलमामलकानि वा॥
विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम्।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः॥ २८॥
वमनं मदनोन्मिश्रं मन्थः सक्षौद्रशर्करः।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु।
अधोगे रक्तपित्ते तु वमनं परमुच्यते॥ २९॥

भवति, संशोधनार्हस्य विरेचनानर्ह-वमनानर्हभिन्नस्य ऊर्द्धभागं तद्रक्तपित्तं विरेचनेन हरेत् अधोगन्तु तद्रक्तपित्तं वमनेन हरेत्॥ २७॥

गङ्गाधरः—तत्र विरेचनयोगानाह—त्रिवृतामित्यादि। त्रिवृतादीनामेकशः प्रभूतमधुशर्करं चर्णादिरूपं विरेचनं यथायोगं मात्रां बुद्धा प्रयुञ्जीत। विशेषतो रक्तपित्ते पारावतादीनां मांसान्येषां त्रिवृतादीनामर्द्धशृते क्वाथे पक्त्वा रसः प्रशस्यते॥ २८॥

गङ्गाधरः—अधोगे वमनमाह—वमनमित्यादि। मन्थो द्रवेणालोड़ितः सक्तुः। द्राक्षादीनामर्द्धशृतक्वाथेन लाजादिसक्तून् आलोड्य क्षौद्रशर्करामदन-फलकल्कान् यथार्हं मिश्रयित्वा यद्रूपं तद्वमनमधोगरक्तपित्तशान्तिकरं भवति। अथवा सशर्करं जलमुष्णमेव मदनकल्कमिश्रं वमनम्। अथवा मदनोन्मिश्र इक्षूणां रसो वमनः। योगान्तरमाह—वत्सकस्येत्यादि। इन्द्रयवमुस्तकयष्टि-मधूनि त्रीणि क्वाथयित्वा उष्ण एव तत्र मदनफलकल्कं मधु च प्रक्षिप्य वमनार्थं पातुं दद्यात्। परमुत्कृष्टं वमनमिदमुच्यते॥ २९॥

कालकृतं बलमुच्यते। काले संशोधनयोग्येऽनत्युष्णशीतकाले। निरुपद्रवमिति क्रियाविशेषणम् किंवा रक्तपित्तविशेषणम्। विरेचनेनोर्द्ध्वभागमित्यादिना अनुलोमहरणं रक्तपित्ते निषेधयति। उक्तञ्च प्रतिमार्गहरणं रक्तपित्ते विधीयते इति। रक्तपित्ते विशेषत इत्यनेन रक्तपित्तादन्यत्र कल्कादयोऽपि एषां भवन्ति॥ २६—२८॥

चक्रपाणिः—वमनकारको योगो वमनमुच्यते। मदनस्य दोषाद्यपेक्षया कर्षादिका मात्रा कल्पे वक्ष्यमाणा ज्ञेया। सशर्करे सलिले तथेक्षुरसे मदनयोगादेव वमनकर्त्तृत्वं ज्ञेयम्। अधोगे

ऊर्द्ध्वगे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिक्रमो हितः।
अधोगमे यवाग्वादिर्न चेत् स्यान्मारुतो बली ॥ ३० ॥
बलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकर्षितम्।
ज्वलनादित्यसंतप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रुक्षाल्पप्रमिताशिनम्।
अवम्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्र रक्तपित्तिनम् ॥
शोषेण सानुबन्धं वा तस्य संशमनो क्रिया।
शस्यते रक्तपित्तस्य परश्चातः प्रवक्ष्यते ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—विरेचनानन्तरमूर्द्ध्वगे किं कर्त्तव्यं तदाह—ऊर्द्ध्वगे इत्यादि। विरेचनेन शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिक्रमो यः पूर्व्वमत्रवोक्तः स तदा हितः कार्य्य इति भावः। वमनानन्तरमधोगे किं कार्य्यमित्यत आह—अधोगमे इत्यादि। यवाग्वादिर्यस्त्वत्रैव पूर्व्वमुक्तः पेयादिक्रमः स त्वधोगमे वमनशुद्धकोष्ठस्य हितः कार्य्ये इति भावः। तत्र चेद् यदि मारुतो बली न स्यात्। वातोल्वण तु तित्तिरिः स्यादित्यादुक्तमांसरसो हित इति भावः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—बहुदोषबलवतामक्षीणबलमांसानां विधानमुक्त्वा क्षीणबलादयत् कार्य्यं तदाह—बलेत्यादि। बलमांसपरिक्षीणं वा शोककर्षितं वा भारकर्षितं वा अध्वकर्षितं वा ज्वलनोऽग्निरादित्य आतपस्तयोरेकतरेण कर्षितं वा समस्तैः कर्षितं वा अन्यैर्वामयैर्ज्वरादिभिः क्षीणं पुरुषं गर्भिण्यादिकं वा अवम्य वमनायोग्यतया प्रतिषेध्यं वा अविरेच्यं विरेचनानर्हतया प्रतिषेध्यं वा यं रक्तपित्तिनं भिषक् पश्येत्, शोषेण यक्ष्मणा सानुबन्धं वा यं पश्येत्, तस्य रक्तपित्तिनः रक्तपित्तस्य संशमनी क्रिया शस्यते। सा चातः परं प्रवक्ष्यते ॥ ३१ ॥

इत्यत्रापि शुद्धकोष्ठस्यापि योज्यम्। न चेत् स्यान्मारुतो बलीत्यनेन यदि मारुतो बली स्यात् तदा मांसोदनमेव देयम्। इति ज्वरोक्तं विधिं सूचयति ॥ २९। ३० ॥

चक्रपाणिः—संशमनविषयमाह—बलमांसेत्यादि। शोषेणति राजयक्ष्मणा ॥ ३१ ॥

अटरूषकमृद्वीका-पथ्याकाथः सशर्करः।
मधुमिश्रः श्वासकास-रक्तपित्तनिवर्हणः॥ ३२॥
अटरूषकनिर्य्यूहे प्रियङ्गु मृत्तिकाञ्जने।
विनीय लोध्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत्॥ ३३॥
पद्मकं पद्मकिञ्जल्कं दूर्व्वां वास्तुकमुत्पलम्।
नागपुष्पञ्च लोध्रञ्च तेनैव विधिना पिबेत्॥ ३४॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे।
यवासभृङ्गरजसोर्मूलं वा गोशकृद्रसे॥

गङ्गाधरः—अटरूषकेत्यादि। अटरूषकं वासकमूलत्वक्। त्रयाणां काथे शीते शर्करामधुनी प्रक्षिपेत्॥ ३२॥

गङ्गाधरः—अटरूषकेत्यादि। अटरूषकमूलकाथे प्रियङ्गसौराष्ट्रमृत्तिका-रसाञ्जनलोध्राणि चत्वारि कल्कीकृत्य मधु च पञ्च काथ्यपादांशं प्रक्षिप्य पिबेत्॥ ३३॥

गङ्गाधरः—पद्मकमित्यादि। उत्पलं नीलोत्पलम् पद्मकाष्ठादिलोध्रान्तं सप्तद्रव्यं कल्कीकृत्याटरूषकमूलत्वक्काथे प्रक्षिप्य मधु च प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः। तेनैव विधिना पिबेदित्युक्तेः॥ ३४॥

गङ्गाधरः—प्रपौण्डरीकमित्यादि। पुण्डरीयकाष्ठं यष्टीमधु च कल्कीकृत्याश्वशकृद्रसे पलमितं प्रक्षिप्य मधु च प्रक्षिप्य पिबेत्। अथवा यवास-भृङ्गरजसोर्दुरालभाभृङ्गराजयोर्मूलं कषमात्रं कल्कीकृत्य गोशकृद्रसे पलमितं

चक्रपाणिः—आटरूषकमृद्वीकेत्यादि कामलाहरं केचिदाहुः। आटरूषकनिर्य्यूह इत्यादि प्रियङ्ग्वादीनां मिलितानां कल्केन कर्षः, क्षौद्रस्य च कर्षो ग्राह्यः परिभाषाबलात्। उक्तञ्चाग्निवेशेन—कर्षं चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्व्वशः। द्रवशुक्त्या स लेढ्व्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः। मात्रा क्षौद्रघृतादीनां काथस्नेहेषु चूर्णवदिति। अन्ये तु ब्रुवते चूर्णादीनां कर्षमानत्वं स्वतः प्रयोगे भवति। अत्र चाटरूषकाथः काथपरिभाषया कार्य्यः कल्कश्च कल्कपरिभाषया कार्य्यः। एवंकृते भेषजभूयस्त्वं भवति।

विनीय रक्तपित्तघ्नं पेयं स्यात् तण्डुलाम्बुना।
युक्तं वा मधुसर्पिर्भ्यां लिह्याद्ग गोऽश्वशकृद्रसम् ॥ ३५ ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्याद्व वा रक्तपित्तनुत् ॥
शृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तखर्ज्जूरयोरपि।
लिह्याच्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ३६ ॥
रक्तं लिह्याद्ध धन्वजानां मधुना मृगपक्षिणाम्।
सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात् पारावतं शकृत् ॥ ३७ ॥
उशीरकालीयकलोध्रपद्मक-प्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खगैरिकाः।
पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकाः सशर्करास्तण्डुलधावनप्लुताः ॥

तण्डुलाम्बुना वा पलमितेन पेयम्। युक्तं वेत्यादि। गोऽश्वयोः प्रत्येकं द्वयोर्वा शकृद्रसं मधुसर्पिर्भ्यां युक्तं लिह्यात् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—खदिरस्येत्यादि। कोविदारो रक्तकाञ्चनम्। खदिरादीनां प्रत्येकं पुष्पचूर्णानि कर्षमानानि मधुना लिह्यात्। पद्मानां केशरस्य च चूर्णानि मधुना लिह्यात्। केचित् तु पद्मानां पुष्पचूर्णानि केशरस्य नागकेशरस्य च पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यादित्याहुः ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—रक्तमित्यादि। धन्वजानां जाङ्गलदेशजानां मृगपक्षिणां मृगाणां पक्षिणां वा रक्तं मधुना लिह्यात्। यद्यपि रक्तं रक्तं वर्द्धयते तथापि विपर्य्यस्तार्थकारित्वात् रक्तपित्तं शमयेत् प्रभावात्। ग्रथिते रक्ते रक्तपित्ते पारावतशकृद् सक्षौद्रं पिबेत् ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—उशीरेत्यादि। उशीरादयः गैरिकान्ताः अष्टौ प्रत्येकं रक्तचन्दनतुल्यभागेन चूर्णीकृत्य समशर्करया मिश्रीकृत्य तण्डुलोदकप्लुतीकृत्य

तेनाल्पमानस्य कर्षस्य कर्तव्यता। तेनैव विधिनेति आटरूषकनिर्य्यूहयुतम्। खदिरस्येत्यादौ बहुवचनान्तत्वाद रक्तपित्तनुदिति विशेषणं पुरुषस्य ज्ञेयम्। धन्वजानामिति जाङ्गलानाम् ॥ ३२—३७ ॥

चक्रपाणिः—उशीरादौ पृथक् पृथगिति वीप्सायां प्रत्येकमुशीराणां चन्दनसमानां प्रयोगं दर्शयति। तथाचाष्टौ प्रयोगा भवन्ति। सशर्करा इति वचनेनात्र शर्करा समभागा एव देया। उक्तं ह्यग्निवेशे—माषिकं हिङ्ग सिन्धूत्थं लवणाद्यास्तु शाणिकाः। सितोपलागुडक्षाराः सामान्यैषां

रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहञ्च पीताः शमयन्ति सद्यः ।
किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ॥
ह्रीवेरमूलानि पटोलपत्रं दुरालभा पर्पटकं मृणालम् ।
धनञ्जयोडुम्बरवत्सकत्वङ्-न्यग्रोधशालेययवासकत्वक् ॥
तुगा लता केशरतण्डुलीयं ससारिवा मोचरसः समङ्गा ।
पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥
निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा कल्कीकृता वा मृदिताः शृता वा ।
एते समस्ता गणशः पृथग् वा रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्णम् ॥३८॥

पीताः अष्टौ योगा इमे सद्यो रक्तपित्तादिकान् शमयन्ति। किराततिक्तमित्यादि। क्रमुकं गुवाकं, प्रपौण्डरीकं पुण्डरीककाष्ठं, कमलं पद्मम्, उत्पलं नीलोत्पलं, ह्रीवेरं बालकं तस्य मूलानि, मृणालं पद्मानां ह्रस्वमृणालं न तूशीरं तस्योक्तत्वात्, धनञ्जयोऽज्जनः, शालेयं जम्बूः, यवासकस्य दुरालभायास्त्वक्, तुगा वंशलोचना, लता श्यामलता, केशरं नागकेशरं, सारिवा अनन्तमूलं, समङ्गा वराहक्रान्ता मञ्जिष्ठा वा। एतानि पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि रक्तचन्दनयुक्तमेकैकं सशर्करं तण्डुलधावनतोयेन पीतं तत्र रक्तपित्ते हितमित्यर्थः। एषां कल्पनान्तराण्याह—निशीत्यादि। एते उशीरादयः समस्ताः समङ्गान्ता एकीभूताः, गणशो वा उशीरादिचन्दनान्त एको गणः, किराततिक्तादिचन्दनान्तस्तु अपरो गणः, इति द्वौ गणौ पृथक् पृथक्। अथवा उशीरादयः समस्ताः पृथक् पृथक् एककं द्रव्यं वा निशि स्थिताः शीतकषायीकृताः, किंवा स्वरसीकृता

प्रकल्पना। यत्र शर्करायाः प्रक्षेप्यत्वं प्रक्षेपन्यायेनैव शर्करा ज्ञेया। किरातादयोऽपि पृथक् पृथक्। क्रमुकं पट्टिकालोध्रन्। धनञ्जयोऽर्ज्जुनः। समङ्गा वराहक्रान्ता लज्जालुरिति। चन्दनयोजितानीत्यनेन समचन्दनत्वं प्रत्येकं द्रव्यप्रयोगाणाम्। तेनैव कल्पेनेत्यनेन सशर्करत्वं तण्डुलधावनाप्लुतत्वञ्चोच्यते। निशि स्थिता इत्यनेन किराततिक्तादीनां कल्पनामाह। निशि स्थिता वेत्यनेन शीतकषाय उच्यते। चूर्णग्रहणेन फाण्टग्रहणं क्रियते। यतः सुश्रुते पाठभेदाच्च पठ्यते। क्षीरं रसः कल्कमथो कषायः शृतश्च शीतश्च तथैव चूर्णम्। कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टा इति। एवं चूर्णमेव फाण्टस्थाने ब्रुवते। तत्र तत्र फाण्टग्रहणादेव स पाठः सुश्रुते प्रमाणं तदा चूर्णशब्देन च कल्पान्तरमेवोच्यते। इह तु फाण्टस्य श्रुतत्वात् कृष्णात्रेयादिति पठित एव फाण्टो ग्राह्यः। यदुक्तं 'क्षुण्णस्य सलिलात् तप्तात् मृदितादुद्धृतस्य च। यो रसानां द्रवस्तज्ज्ञैः स फाण्टः संप्रकीर्तितः'। तेनेह द्रवः कल्क एव स चूर्णशब्देनोच्यते फाण्टम्। सम्प्रति व्यस्तसमस्त-

मुद्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन।
बलाजले पर्य्युषिताः कषायाः स रक्तपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥३६॥
वैदूर्य्यमुक्तामणिगैरिकाणां मृच्छङ्खहेमामलकोदकानाम्।
मधूदकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥ ४० ॥
उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां पक्वस्य लोष्टस्य च यः प्रसादः।
सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो रक्तातियोगप्रशमाय पेयः ॥ ४१ ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनलोध्रशारिवा-मधूकमुस्ताभयधातकीजलम्।
समृत्प्रसादं सह षष्टिकाम्बुना सशर्करं रक्तनिबर्हणं परम् ॥४२॥

अथवा कल्कीकृता अथवा मृदिताः फाण्टीकृताः, अथवा शृताः क्वथिताः, सर्व्वथैव उदीर्णं रक्तपित्तं शमयन्ति ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—मुद्गा इत्यादि। बलाजले वाट्यालकमूलकाथे मुद्गादीनि सप्त द्रव्याणि शीतकषायविधानेन पर्य्युषितानि कारयेत्। तस्मात् निःसृतो यः कषायः स उदीर्णं रक्तपित्तं शमयति ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—वैदूर्य्येत्यादि। वैदूर्य्यमुक्तादीन्यामलकोदकान्तानि, प्रत्येकशः चूर्णीकृत्य जलेन पानात्। उदकमत्र बालकम्। तथा मधूदकस्य मधुमिश्रित-जलस्य पानात्। तथा इक्षुरसस्य पानात् इत्यन्वयः ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—उशीरेत्यादि। उशीरादीनां चतुर्णां कुट्टितानां जले स्थितानां यः प्रसादः स्वच्छकाथः स शर्करामधुयुक्तः पेयः। पक्वस्य अग्नौ क्षिप्त्वाग्नि-वर्णीभूतस्य लोष्टस्य जले निर्व्वापणीकृतस्य यस्तस्य प्रसादः स्वच्छभागः स सुशीतीकृत्य शर्करामधुयुक्तः पेयः ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—प्रियङ्ग्वादीनां धातक्यन्तानां कुट्टितानां जले स्थितानां निःसृत-निर्य्यासानां जलम्। मृत् सौराष्ट्रमृत्। जले प्रक्षेपेण यः प्रसादः स्वच्छरूपः स्यात् तेन सह। षष्टिकतण्डुलोदकशर्कराभ्यां युक्तं कृत्वा पिबेत् ॥ ४२ ॥

प्रयोगमेषामाह। गणश इति तुगादि इति उशीरादिगणश इति च। अत्र च प्रत्येकप्रयोगे समचन्दनत्वं श्रुतम्। तत्र पदान्तः प्रयोगो भवति। तथापि चन्दनस्य भागो देय इति व्याख्यानयन्ति वृद्धाः। बलाजल इति बलासाधितशीतजले। पर्य्युषिताः कषाया इति शीतकषायाः ॥ ३८। ३९ ॥

चक्रपाणिः—वैदूर्य्यादिसहस्थितं जलं वैदूर्य्यादिजलं ज्ञेयम्। उशीरादीनां शीतकषाय इत्या-दिना। प्रसाद इति प्रसन्नं जलं ग्राह्यम्। प्रियङ्ग्वादावभयमुशीरम्। मृत्प्रसादमित्यत्र मृत्प्रसादोऽपि

कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तैर्दीप्तेऽनले श्लेष्मणि निर्ज्जिते च।
यद् रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्य्यम्॥
छागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा।
सशर्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा॥
द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतञ्च।
सजीवकं सर्षभकं ससर्पिः पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा॥४३॥
शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा शृतं पयो वाप्यथ पर्णिनीभिः।
रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु यन्मूत्रमार्गात् सरुजं प्रयाति॥४४॥
विशेषतो विट्पथसंप्रवृत्ते पयो हितं मोचरसेन सिद्धम्।
वटावरोहैर्वटशुङ्गकैर्वा ह्रीवेरनीलोत्पलनागरैर्वा॥४५॥

गङ्गाधरः—एवं कषाययोगैर्यथोक्तैः श्लेष्मणि निर्ज्जितेऽनले च दीप्ते सति यद् रक्तपित्तं न प्रशमं याति तत्रानिल उल्वणः स्यात्, तत्र वातोल्वणे सति अनु पश्चात् कार्य्यं यत् तदाह—छागमित्यादि। छागं पयः केवलं शृतं परमं स्यात्। शर्करामधुयुक्तं सर्व्वत्र बोध्यम्। प्रयोगे पञ्चगुणे जले शृतं क्षीरावशेषेण पक्वं गव्यञ्च पयः शीतीभूतं शर्करायुक्तं परमं स्यात्। अथवा विदारिगन्धादिगणैः शालपर्ण्यादिभिः पञ्चभिश्चतुर्गुणजले शृतं गव्यं पयः छागं वा शर्करामाक्षिकयुक्तं परमं स्यात्। द्राक्षेत्यादि। द्राक्षादिना प्रत्येकेन शृतं गव्यं पयः। तथा जीवकर्षभकचूर्णसर्पिःसिताभिर्युक्तं गव्यं पयः प्रयोज्यम्। केवलं शृतमावर्त्तितं दुग्धं जीवकादिभिश्चतुर्भिर्युक्तं प्रयोज्यम्॥४३॥

गङ्गाधरः—शतावरीत्यादि। शतावरीगोक्षुराभ्यां शृतं गव्यं पयः पर्णिनीभिश्चतसृभिः शृतं पयो वा रक्तं रक्तपित्तम् ऊर्द्ध्वगमधोगञ्चाशु निहन्ति, तत्र विशेषतो मूत्रमार्गप्रवृत्तं सरुजं र माशु निहन्ति॥४४॥

गङ्गाधरः—विशेषत इत्यादि। विट्पथप्रवृत्ते गुदतः प्रवृत्ते रक्ते मोचरससिद्धमेकं वटावरोहसिद्धं द्वितीयं वटशुङ्गसिद्धं तृतीयं ह्रीवेरादिसिद्धं चतुर्थं पयः॥४५॥

प्रायश आन्तरं न तु प्रक्षेप्यः। एवं यष्टिकाप्रयोगोऽपि। तत्रानिलः स्यादिति तत्र बलवान् वातः स्यात्। प्रयोग इति अभ्यासे। सजीवकमित्यादौ सजीवकं सर्षभकं शृतं यत् सर्पिः प्रयोज्यं तथा

कषाययोगान् पयसा पुरा वा पीत्वा तु चाद्यात् पयसैव शालीन्।
कषाययोगैरथवा विपक्वमेतैः पिबेत् सर्पिरतिस्रवे च ॥ ४६ ॥
वासां सशाखां सफलां समूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः।
प्रदाय कल्कं विपचेद्‌ घृतं तत् सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम्॥४७

वासाघृतम्।

गङ्गाधरः—कषायेत्यादि। कषाययोगान् अटरूषकमृद्वीकेत्याद्युक्तान् पयसा साधितान् पुरा वा पीत्वा तेनैव पयसा शालीनद्यात्। पूर्व्वापेक्षया वाशब्दः। एतैरेवाटरूषकमृद्वीकेत्यादिभिरुक्तैः कषाययोगैः काथकल्करूपैः विपक्वं सर्पिरतिरक्तस्रवे पिबेत् ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—घृतान्तरमाह—वासामित्यादि। शाखाफलमूलसहितां वासां काथयित्वा चतुर्गुणं काथं दत्त्वा वासायाः कुसुमानि कल्कं प्रदाय घृतं विपचेत्। पूत्वा शीते पादिकं मधु प्रक्षिप्य मेलयित्वा पिबेत्। अत्र पुष्पकल्कं न पादिकं दद्यादाढ्यत्वात्। तदुक्तं हि "शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च। कल्काढ्यत्वात् पुष्पकल्कं प्रस्थे पलचतुष्टयम्" इति। कश्चिदत्र मूलकठिनाकठिनद्रव्यसंघातेऽष्टगुणं जलं दत्त्वाष्टमांशशेषं काथं चतुर्गुणं दत्त्वा। इति वासाघृतं नामेदम् ॥ ४७ ॥

सितया च युक्तया पेयमिति ज्ञेयम्। पर्णिन्यः पर्णिनीचतुष्टयम्। वटशुङ्गोऽविकसितनववटपल्लवान्। कषाययोगानिति अटरूषकादीन् कल्कीकृतान् पयसा पीत्वेत्यर्थः। एतैरिति वक्ष्यमाणैः किंवा एतैरेव कषाययोगैर्यथायोग्यतया सर्पिः साधनीयम्। अतिस्रव इत्यतिमात्ररक्तपित्तस्रुतौ ॥ ४० – ४६ ॥

चक्रपाणिः—आर्द्राया एव वासाया विधानानुकथनाद् द्वैगुण्यम्। वासाकुसुमकल्के च केचित् पुष्पकल्कस्यातीवालाभो भवतीति कृत्वा प्रस्थे वृत्ते चतुष्पलं पुष्पकल्कं वदन्ति। सक्षौद्रमिति वचनेन वृत्तात् पादिकत्वं तन्त्रान्तरप्रत्ययाज्ज्ञेयम्, उक्तं हि—"स्नेहपादः स्मृतः कल्कः कल्कवन्मधुशर्करा" इति। अग्निवेशेऽप्युक्तम्—'मात्रा क्षौद्रघृतानाञ्च स्नेहकाथेषु पूर्ववत्" इति पादिकम् ॥ ४७ ॥

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं तस्यैव कल्केन मधूद्रुमेण * ।
लिह्याद्घृतं वत्सककल्कसिद्धं तद्वत् समङ्गोत्पललोध्रसिद्धम् ॥४८॥
स्यात् त्रायमाणाविधिरेष एव सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।
सर्पींषि पित्तज्वरनाशनानि सर्व्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥४९॥
अभ्यङ्गयोगाः परिषेचनानि सेकावगाहाः शयनानि वेश्म ।
शीतो विधिर्वस्तिविधानमग्र्यं पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दृष्टम् ॥
तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्य्यं कालञ्च मात्राञ्च पुरा समीक्ष्य ।
सर्पिर्गुड़ा ये च हिताः क्षतानां ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥५०

गङ्गाधरः—पलाशेत्यादि। पलाशपत्रवृन्तं प्रसवबन्धनं तस्य स्वरसेन चतुर्गुणेन तस्यैव पलाशपत्रवृन्तस्य कल्केन पादिकेन सिद्धं घृतं लिह्यात्। मधूद्रुमेण मधूकपत्रवृन्तस्वरसेन चतुर्गुणेन तस्य कल्केन वत्सककल्केन पादिकेन सिद्धञ्च घृतं लिह्यात्। तद्वत् समङ्गादिभिस्त्रिभिः कल्कीभूतैस्तेषां चतुर्गुणक्वाथेन सिद्धं घृतं लिह्यादित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—स्यादित्यादि। एष एव त्रायमाणाविधिः क्वाथकल्काभ्यां त्रायमाणायाः सिद्धं घृतम्। तथोडुम्बरे चैष एव विधिः काठोडुम्बरक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं घृतम्। तथा पटोलपत्रे चैष एव विधिः पटोलपत्रक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं घृतम्। एतानि त्रीणि सर्पींषि तथा पित्तज्वरोक्तानि सर्व्वाणि ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—अथाभ्यङ्गादयः शीतविधिवस्त्यन्ताः पित्तज्वरे प्रदर्शितास्तत् सर्व्वं रक्तपित्ते प्रशमाय दृष्टं निखिलेन कार्त्स्न्येन कार्य्यं पुरा मात्राञ्च कालञ्च

चक्रपाणिः—मधुद्रवेणेति पादिकेन मधुना द्रवीकृतम्। त्रायमाणायाः एवं सर्पिः पूर्ववदिति। उडुम्बरपटोलपत्राभ्याञ्चापरम्। पित्तज्वरनाशनानीत्यनेन सकलचिकित्सितवाक्यानि ज्वरहराणि ज्ञेयानि। घृतानि पित्तज्वरहन्तृतयेहोक्तानि, न जीर्णज्वरहन्तृतया। अन्ये तु यान्येव जीर्णज्वरहराणि घृतानि तान्येव पित्तज्वरहराणि भवन्ति। तेषान्तु रूक्षं तेज इति ज्वरविषयतया समानत्वेन निर्दिष्टपित्तविषयत्वम्। प्रदेशान्तरेऽपि जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलमित्यादि यावत् पित्तगुल्मं विसर्पांश्च पैत्तिकज्वरमिति। तथा त्रायन्तिकामित्यादि यावद् वातरक्ते क्षतक्षीणे विसर्पे पैत्तिके ज्वरे इत्यादीनि सकलचिकित्सिते पित्तज्वरघृतानि कर्त्तव्यानि। अभ्यङ्गयोगादयः सर्व्वे ये दाहज्वरहरा उक्ताः पित्तज्वरप्रशमकत्वेन तानादिशन्ति ॥ ४८—५० ॥

* मधूद्रुमेणेत्यत्र मधुद्रवेण इति चक्रसम्मतः पाठः ।

कफानुबन्धे रुधिरे सपित्ते कण्ठागमे स्याद्ग्रथिते प्रयोगः।
युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥
मृणालपद्मोत्पलकेशराणां तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः।
तथा मधूकस्य तथा शणस्य क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥५१॥
शतावरीदाड़िमतिन्तिड़ीकं काकोलिमेदे मधुकं विदारीम्।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन ॥
कासज्वरानाहविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्यात्।
यत् पञ्चमूलैरथ पञ्चभिर्वा सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥५२॥

इति शतमूलादि घृतम्।

समीक्ष्य कार्य्यम्। ये च सर्पिर्गुड़ाः क्षतानां हिता उरःक्षताधिकारे वक्ष्यन्ते, ते च रक्तपित्तं सद्यः शमयन्ति ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—कफानुबन्धे इत्यादि। कण्ठागमे कण्ठदेशे ग्रथितरूपेण सरक्तपित्ते कफयुक्ते स्थिते सति, युक्तस्य उत्पलनालजस्य क्षारस्य मधुसर्पिषोः युक्त्या युक्तः प्रयोगः कार्य्यः। पद्मादीनां नालं दग्ध्वा क्षारं कृत्वा तत्क्षारस्य प्रयोगः। तथा मृणालपद्मनीलोत्पलनागकेशराणि दग्ध्वा क्षारं कृत्वा तस्य प्रयोगः। तथा पलाशपुष्पस्य क्षारप्रयोगः। तथा प्रियङ्गोः पुष्पक्षारस्य प्रयोगः। तथा मधूकस्य पुष्पक्षारप्रयोगः। तथा शणस्य पुष्पक्षारप्रयोगः। एते च क्षारास्तेनैव विधिना मधुसर्पिषोर्युक्त्या अतुल्याभ्यां मधुसर्पिर्भ्यां युक्ताः प्रयोज्याः ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—शतावरीत्यादि। शतावर्य्यादीनि फलपूरकस्य मातुलुङ्गस्य मूलञ्च पिष्ट्वा कल्कीकृत्य। यदित्यादि। पञ्चमूलैः पञ्चभिः स्वल्पवृहत्तृणकण्टकिवल्लीपञ्चमूलैः कल्कीभूतैर्जले च क्वाथयित्वा तस्मिंश्चतुर्गुणे। वाशब्दः पूर्व्वघृतापेक्षया ॥ ५२ ॥

चक्रपाणिः—रुधिरे सपित्ते इति रक्तपित्ते। मधुसर्पिषोर्युक्तस्येति मात्रया युक्तस्य क्षारस्य प्रयोगः, युक्तिशब्दो मात्रावचने कल्कार्थप्रतिपादकः। यद्यपि क्षारस्तीक्ष्ण उक्तस्तथापि कण्ठस्थकफविलयार्थम् उत्पलनालादिकृतगुणानुविधानात् क्षारो दीयत एव। एवं रक्तपित्तहरत्वप्रभावादुत्पलनालादिक्षारो भवत्येव, येन तीक्ष्णानि द्रव्याणि परित्यज्योत्पलनालान्येव क्षारार्थमाह। उक्तञ्च वार्त्तिके क्षीरस्वामिदत्तेन—'शीतं जहति भूयिष्ठं दग्धं सपदि सोमता'मिति चेद्दृष्टो हि भस्मन्यपि गुणोदय इति ॥ ५१ ॥

चक्रपाणिः—फलपूरको बीजपूरकः। पञ्च पञ्चमूलानि रसायनोक्तानि। तदर्थकारीत्यनेनानन्तरोक्तशतावर्य्यादिघृतानुकारि ॥ ५२ ॥

कषाययोगा य इहोपदिष्टास्ते चावपीड़े भिषजा प्रयोज्याः ।
घ्राणात् प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं यदा भवेन्निःसृतदुष्टदोषम् ॥
रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीड़बन्धे दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।
रक्तं सपूयं कुणपैः सगन्धं स्याद् घ्राणनाशः क्रिमयश्च दुष्टाः ॥५३॥
नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं सचन्दनं स्यात् तु सिताजलेन ।
नस्यं तथाम्रास्थिरसः समङ्गा सधातकी मोचरसः सलोध्रः ॥
द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्व्वास्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं नस्यं तथा दाड़िमपुष्पतोयम् ॥

गङ्गाधरः—कषायेत्यादि। घ्राणात् प्रवृत्तं सपित्तं रुधिरं यदा निःसृतदुष्टदोषं निःशेषेण वहिःसृता दुष्टदोषाः पित्तकफवाता यस्य तद्रूपं स्यात् तदा य इह रक्तपित्ते अटरूषकमृद्वीकेत्यादिना प्रोक्ताः कषायास्ते चावपीड़े नस्यविधया भिषजा प्रयोज्याः। ननु कथं यदा भवेन्निःसृतदुष्टदोषं तदा प्रयोज्या इत्यत आह—रक्त इत्यादि। हि यस्मात्। प्रदुष्टे रक्ते सति अवपीड़बन्धे कृते दुष्टप्रतिश्यायादयः स्युस्तस्मात् निःसृतदुष्टदोषं यदा तदा ते प्रयोज्या इति भावः ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—अपरान् योगानाह—नीलोत्पलमित्यादि। चन्दनान्तं सर्व्वं नीलोत्पलादिकं कल्कीकृत्य सितामिश्रितजलेन नस्यम्। तथाम्रास्थिमज्जस्वरसेन नस्यम्। तथा सधातकीसमङ्गानस्यम्। तथा सलोध्रो मोचरसो नस्यम्। तथा द्राक्षारसनस्यम्। तथा इक्षुरसस्य नस्यम्। तथा क्षीरस्य नस्यम्। तथा दूर्व्वारसस्य च नस्यम्। तथा यवासेत्यादि दुरालभामूलानि, पलाण्डोश्च मूलं नस्यम्। तथा दाड़िमपुष्पं क्काथयित्वा तत्क्काथजलं नस्यम्।

चक्रपाणिः—घ्राणप्रवृत्तरक्तपित्तचिकित्सितमाह—कषाययोगा इत्यादि। उशीरकालीयकेत्यादिना ये कषाययोगा उक्तास्ते घ्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते न देयाः। अवपीडश्च द्रव्यमापोथितं कृत्वा पीडयित्वा रसो दीयते यः स उच्यते। अयञ्च निःसृते रक्तदोषे सति देयः। विपर्य्यये दोषमाह—

पियालतैलं मधुकं पयश्च सिद्धं घृतं माहिषमाजकञ्च ।
आम्रास्थिपूर्व्वैः पयसा च नस्यं ससारिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥५४

भद्रश्रियं लोहितचन्दनञ्च प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।
उशीरवानीरजलं मृणालं सहस्रवीर्य्या मधुकं पयस्या ॥
शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रा मूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुचन्दनं शैवलमप्यनन्ता कालानुसार्य्या तृणमूलमृद्धिः ॥
मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।
उडुम्बराश्वत्थमधूकलोध्राः कषायवृक्षाः शिशिराश्च सर्व्वे ॥
प्रदेहकल्पे परिषेचने च तथावगाहे घृततैलसिद्धौ ।
रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन् भद्रश्रियादीनि भिषक् प्रदद्यात् ॥५५

पियालेत्यादि। पियालफलास्थि पीड़यित्वा तैलं यत् तस्य नस्यम्, मधुकञ्च जले पक्त्वा तत्क्काथजलं नस्यम्, पयो गव्यं माहिषमाजकञ्च घृतञ्च, आम्रास्थिपूर्व्वैराम्रास्थ्यादिभिर्मधुकान्तैर्द्रव्यैः कल्कैः पयसा च चतुर्गुणेन सिद्धं पक्वं नस्यम्। तथा कमलोत्पलैः ससारिवैः कल्कैः पयसा सिद्धं माहिषमाजकञ्च घृतं नस्यं स्यात् ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—भद्रश्रियमित्यादि। भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम्। वानीरं वेतसम्। सहस्रवीर्य्या दूर्व्वाभेदः। पयस्या क्षीरकाकोली। गुन्द्रा गुन्द्रारोचनी, कम्पिल्लकमित्यर्थः। नलकुशकाशानां मूलम्। कुचन्दनं वकम इति लोके। शैवलं शैवालम्। कालानुसारी श्यामलता। तृणमूलं गन्धतृणमूलम्। ऋद्धिः स्वनामख्याता। वारिजानां पद्मादीनां मूलानि पुष्पाणि च पुष्करिणीमृदश्च प्रलेपनम्। प्राधान्येनोडुम्बरादय उक्ता अपरे च कषायवृक्षा वटादयः शिशिराः शीतवीर्य्याः शीतस्पर्शाः सर्व्वे प्रदेहादिषु कल्पेषु भद्रश्रियादीनि प्रदद्यात्। तत्र घृततैलसिद्धौ क्काथकल्कतया प्रदद्यात्, अवगाहे परिषेके च क्काथतया, प्रदेहे कल्कतया ॥५५॥

रक्त इत्यादि। सिताजलेनेति शर्कराजलेन नीलोत्पलादीनि अवपीड़ितः स्यात्। पियालतैलमित्यादौ पियालतैलं मधुककल्केन पयसा द्रवेण साध्यम्। घृतं माहिषमित्यादावाम्रास्थिपूर्व्वैराम्रास्थिरसः। स मार्गत्यादियोगोक्तः शारिवाकमलोत्पलानि च कल्कः पयो द्रवः ज्ञेयम्। भद्रश्रियादीनि

धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं वनञ्च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्य्यमुक्तामणिभाजनानां स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥
पत्राणि पुष्पाणि च वारिजानां क्षौमञ्च शीतं कदलीदलञ्च ।
आच्छादनार्थं शयनासनानां पद्मोत्पलानाञ्च दलाः प्रशस्ताः ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरूषितानां स्पर्शाः प्रियाणाञ्च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः पद्मोत्पलानाञ्च कलापवाताः ॥
सरिद्ध्रदानां हिमवद्दरीणां चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्व्वाः कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ॥५६

गङ्गाधरः—धारागृहमित्यादि। धारागृहं जलोद्वमनयन्त्रेण जलधारापातो यस्मिन् गृहे तत्। भूमिगृहं मृद्गृहं, वनञ्च जलवाताभ्यां शीतं रम्यञ्च। वैदूर्य्यादीनां शिशिरवस्तू नां शीतीकृतभाजनस्पर्शा इति भावः। वारिजानां पद्मादीनां पत्राणि पुष्पाणि च क्षौमवस्त्रञ्च शीतं शय्यासनाच्छादनार्थं प्रशस्तं, तथा पद्मोत्पलानां दलाश्च शय्याद्याच्छादनार्थं प्रशस्ताः।

प्रियङ्गुकेत्यादि। प्रियङ्गुश्वेतचन्दनघर्षणपङ्कलिप्ताङ्गीनां प्रियाणां न त्वप्रियाणां वराङ्गनानां घनवर्त्तुलस्थूलस्तनोमृदुमसृणशीतस्निग्धनातिकृशनातिस्थूलाङ्गीनां नवयौवनेन गर्व्वितमदनोन्मत्तानां स्त्रीणां स्पर्शा दाहे प्रशस्ताः। तथा पद्मोत्पलानां सजलाः सुशीताश्च स्पर्शाः प्रशस्ताः। कलापवाताः मयूरपिच्छव्यजनकृतवाताश्च दाहे प्रशस्तास्तथा सरितां नदीनां ह्रदानां हिमवद्दरीणां महानदीनां चन्द्रोदयानां ज्योत्स्नासम्बन्धिनां कमलाकराणां सरसाञ्च वाताः दाहे प्रशस्ताः। सर्व्वा मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च कथाः सरक्तं पित्तं शमयन्ति ॥ ५६ ॥

प्रलेपार्थमाह। अमृणालमुशीरभेद एव सुगन्धिः कन्दलः कालानुसारि शीतलम्। पद्मोत्पलानाञ्च कलापवाता इति पद्मोत्पलसमूहजलकृतवाता इत्यर्थः। शिशिराश्च सर्व्वा इत्यनेन लेपविधानम् ॥ ५३—५६ ॥

तत्र श्लोकाः।

हेतुं वृद्धिं संख्यास्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य।
मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्य्यं क्रमञ्चैव॥
पानान्नमिष्टमेव च वर्ज्ज्यं संशोधनञ्च शमनञ्च।
गुरुरुक्तवान् यथावच्चिकित्सितं रक्तपित्तस्य॥ ५७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने रक्तपित्तचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोकावित्यादि। प्रदुष्टस्य रक्तपित्तस्येत्यन्वयः। गुरुरात्रेयो भगवान् पुनर्व्वसुः। यथावद् यथायोग्यमित्यर्थः॥ ५७॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्निवेशेत्यादि॥

इति वद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ चिकित्सितस्थानेषष्ठस्कन्धे रक्तपित्तचिकित्सितजल्पाख्या चतुर्थी शाखा॥ ४॥

चक्रपाणिः—हेतुमित्यादिनाध्यायार्थसंग्रहः। एतच्चाध्यायोक्तं व्यक्तमेव॥ ५७॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेद-दीपिकायां चरकतात्पर्य्य-टीकायां रक्तपित्तचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सर्व्वप्रजानां पितृवच्छरण्यः पुनर्व्वसुर्भूतभविष्यदीशः ।
चिकित्सितं गुल्मनिवर्हणार्थं प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ २ ॥
विट्श्लेष्मपित्तातिपरिस्रवाद्‌ वा तैरेव वृद्धैरपि पीड़नाद्‌ वा ।
वेगैरुदीर्णैर्विहतैरधो वा वाह्याभिघातैरतिपीड़नाद्‌ वा ॥

गङ्गाधरः—उद्देशानुक्रमात् रक्तपित्तचिकित्सितानन्तरं गुल्मचिकित्सितमाह—अथात इत्यादि। सर्व्वं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—सर्व्वेत्यादि। भूतभविष्यदीश इति भूतभविष्यज्ज्ञातुमीशः। वदतामाप्तानां वरिष्ठः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—विड़ित्यादि। विट्श्लेष्मपित्तानामतिशयेन परिस्रवात् वमनविरेचनाभ्यामतिनिर्हरणात्। तविट्श्लेष्मपित्तैर्वृद्धैरेवातिपीड़नात् कोष्ठे वायोर्यथावच्चलनरोधात्। वाशब्दैरेकशः कारणत्वं ज्ञापितम्। वेगैरुदीर्णैरुपस्थितैः पुरीषादीनां वेगैरधोविहतरत्रःप्रवर्त्तने निरोधितैर्वा हेतुभिः। वाह्याभिघातैः दण्डाद्यभिहननैरतिपीड़नाद्वा न त्वतिपीड़नाजनकैर्दण्डाद्यभिघातैः।

चक्रपाणिः—निदानोक्तक्रमानुरोधाद्रक्तपित्तमनु गुल्मचिकित्सितं ब्रूते। सर्व्वप्रजानामित्यादिना गुरोः स्तुतिः। धर्म्मजनकतया तथोत्तरग्रन्थश्रद्धेयतया भूते भविष्ये चाव्याहतज्ञानतया प्रभुरेव भवतीति भूतभविष्यदीश इति सिद्धम्। साध्याव्यभिचारि सर्व्वमेव चिकित्सितं यद्यपि सिद्धमेव वक्तव्यं तथाप्यत्र प्रकरणे स्तुत्यर्थं सिद्धपदं ज्ञेयम् ॥ १। २ ॥

चक्रपाणिः—अत्र यद्यपि निदाने एव गुल्मस्य हेतुलक्षणान्युक्तानि, तथापि प्रकरणवशात् पुनस्तान्यभिधीयन्ते। निदानोक्ताद विशेषश्च कश्चिदुच्यते। निदाने वायोरेव कोपेन वृद्धैर्हेतुभिरावरणम्

रुक्षान्नपानरतिसेवितैर्वा शोकेन मिथ्याप्रतिकर्म्मणा वा।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ३ ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दुष्टवायुरुद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम्।
हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥ ४ ॥
पक्काशये पित्तकफाशये वा स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा।
स्पर्शोपलभ्यः परिपीड़नत्वाद् गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥५॥

अतिसेवितैः रुक्षान्नपानैर्न त्वल्पसेवितः। शोकेन वातिशयेन न त्वल्पेन। मिथ्या-प्रतिकर्म्मणा यस्य व्याधेर्यत् प्रतिकर्म्म तस्यायथावत्करणेन। विषमाति-मात्रैर्विचेष्टितैर्वा कदाचिन्न्यूनं कदाचिदधिकं यद्विचेष्टितं तद् विषमं विचेष्टितम्। यच्च सर्व्वदैवातिशयेन चेष्टते तदतिमात्रं चेष्टितम्। अन्यथा विषमत्वेनैवातिमात्रस्य लाभः स्यात् कुतः पुनरतिमात्रपदम्। कोष्ठ इत्यामाशयादौ। एभिर्हेतुभिः स दुष्टवायुः कफञ्च पित्तञ्च उद्धूय स्वस्थानादूर्द्ध्वं नीत्वा ताभ्यामुद्धृताभ्यां कफपित्ताभ्यां मार्गान् स्वस्य स्वभावतो गतेः पथो विनिबध्य बद्धान् कृत्वा हृन्नाभ्यादिषु शूलं करोति बद्धमार्गत्वान्न चाधो याति॥ ३।४॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं चेत् तदा वातज एव गुल्म एक एव भवति, च पित्तादिजः स्यादित्यत आह—पक्काशये इत्यादि। स्थितः स्वतन्त्र इति यस्तथाविधः सन् स्वतन्त्रः परानधीनः संस्तिष्ठति स वातगुल्म इति कथ्यते। यः परसंश्रयः पित्तसंश्रयः संस्तथाविधो वायुस्तिष्ठति पित्ताशये स पित्तगुल्मः। यः कफसंश्रयः संस्तथाविधो वायुः कफाशये तिष्ठति स कफगुल्मः। पित्तकफोभयसंश्रयो वा यस्तथाविधो वायुः सर्व्वाश्रये तिष्ठति स सन्निपातगुल्म इत्यतो द्वन्द्वजगुल्मानामसम्भवः इति भावः।

उक्तम्। अतिपीडनैर्वेत्यनेन तदेवोच्यते। तैरेवेतीह श्लेष्मपित्तैः। मिथ्याप्रतिकर्म्म मिथ्याकृतं वमनादिकं पञ्चकर्म्म॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—कफञ्च पित्तञ्चेत्यादिना संप्राप्तिमाह—इयञ्च शोणितजगुल्मव्यतिरिक्तानां चतुर्णां संप्राप्तिः। तत्र कफञ्च पित्तञ्चेति कदाचित् पित्तं कदाचित् कफं कदाचिद्रक्तमपि। तत्र कफजे स्वतन्त्रो वृद्धः कफः। पित्तजे स्वहेतुवृद्धं स्वतन्त्रं पित्तम्। सन्निपाते च यथोक्तगुणौ पित्तकफा-वुद्धूय गुल्मं वायुः करोति। वातगुल्मे स्वतन्त्रः प्रकुपितो वायुः प्रकृतिस्थौ पित्तकफावुद्धूय गुल्मं करोतीति ज्ञेयम्। मार्गानित्यूर्द्ध्वाधस्तिर्यङ्मार्गान्। अधो न यातीत्यत्र कारणं लुप्त-

वस्तौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥६॥
रुक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥७॥

पित्तसंश्रये कफानुबन्धे वाते कफसंश्रये पित्तानुबन्धे वा वातेऽनुबन्धरूपेण वाते पित्तकफौ समावप्रधानतया संश्रितौ। त्रयो द्वन्द्वजातवन्तोऽपि न गण्यन्तेऽनुबन्धेन गणनं ह्याचार्य्यैर्न क्रियते, भेषजार्थन्तु तानपि प्रतिसन्दध्यादिति। नन्वस्य गुल्मस्य किमसाधारणस्वरूपचिह्नमित्यत आह— स्पर्शत्यादि। स्पर्शन गुडीवत् गुड़काकार उपलभ्यते इति गुल्मो नाम यथादोषयुक्तरूपेण वातजादिनाम उपैति॥ ५॥

गङ्गाधरः—ननु कुत्र कुत्र स्थाने गुल्मो भवतीत्यत आह—वस्तावित्यादि। पार्श्वयोरिति द्विवचनात् पार्श्वद्वयं स्थानद्वयं बोध्यम्। पञ्चेति नियमार्थं न त्वधिकम्। नन्वेवञ्चेत् गुल्मः किंलिङ्ग इत्यत आह—पञ्चात्मकस्येत्यादि। पञ्चात्मकस्य वातपित्तकफसन्निपातात्तवात्मकस्य॥ ६॥

गङ्गाधरः—वातजादेः प्रत्येकं निदानमाह रुक्षान्नेत्यादि। रुक्षान्नादयो हेतवः सामान्येन विट्श्लेष्मपित्तातिपरिस्रवैरित्यादिभिर्ये उक्तास्त एवात्र वातगुल्महेतुत्वेन पुनरुच्यन्ते, नान्ये विशिष्टाः केचित् सन्ति॥ ७॥

निर्दिष्टं, तेनोर्द्ध्वं न याति तिर्य्यङ् न यातीति ज्ञेयम्। किंवा वायोः कोष्ठस्याधोगमनमेव प्रायो भवति तेन तन्निषेधः साक्षादुक्तः। इतरमार्गगमननिषेधस्तु समानन्यायतया लभ्यते। आशये इति पक्वाशये। पित्ताशयामाशययोर्भोगे एव स्वतन्त्रः। स्वतन्त्र इति वातगुल्मे, परसंश्रय इति पक्वाशये। पित्ताशयकफाशययोः कफजे पैत्तिके निचयगुल्मे च परसंश्रयो भवतीति ज्ञेयम्। परिपीड़ितत्वाद् गुल्म इत्यनेन यथाज्ञा अपि लतासमूहादौ संघातेन गुल्म इति व्यपदिशन्ति, तथेहापि सङ्घातेनावस्थानाद् गुल्मविधानं व्यपदिशेयुः। यथादोषमिति ययोल्वणं दोषम्। नामेति च संज्ञा वातजोऽयं पित्तजोऽयमित्यादिका॥ ४। ५॥

चक्रपाणिः—गुल्मस्थानमाह—वस्तावित्यादि। वस्त्यादिषु पञ्च स्थानान्येकरूपाणि भवन्ति। वस्त्यादीनीति पञ्चैव, तथापि पञ्चग्रहणमधिकस्थाननिषेधार्थम्। रौधिरस्यापि गुल्मस्य गर्भाशयस्य अपि पार्श्वस्थितत्वेन पार्श्वे एवाशये भवति। अन्ये च रौधिरव्यतिरिक्तानामेतत्पञ्चस्थानत्वं रौधिरस्य

यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड़्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम्।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रुक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते॥ ८॥
कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्ष-क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम्॥९॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम्॥१०॥

गङ्गाधरः—वातजस्य गुल्मस्य रूपाण्याह—य इत्यादि। स्थानविकल्पः—वस्त्यादिपञ्चसु स्थानेषु कदाचित् कुत्रचित् वर्त्तते न नियमत एकस्मिन् स्थाने। संस्थानविकल्पः—गुड़िकाकारस्य स्वरूपस्य कदाचित् ह्रस्वत्वं कदाचित् दीर्घत्वं कदाचित् वर्त्तुलत्वं कदाचित् पृथुत्वमेवमादिरूपः। रुजाविकल्पः—कदाचिद् वेदनायाः स्वल्पत्वं कदाचिन्महत्वं कदाचित् तीव्रत्वं कदाचिदनुपलभ्यमानत्वम् एवमादिः। श्यावारुणत्वं शरीरस्य। शिशिरज्वरं शीतज्वरम्। जीर्णे भुक्तान्ने जीर्ण सति। भुक्ते भुक्तमात्रे। अत्रोपशयानुपशयावाह—न चेत्यादि। रुक्षादि-विपरीतानि चोपशेरते इत्यर्थो लभ्यते॥ ८॥

गङ्गाधरः—कट्वम्लेत्यादि। आमाभिघात आमगर्भपातः। रुधिरं द्वितीय धातुर्न त्वार्त्तवम्॥ ९॥

गङ्गाधरः—पित्तजचिह्नमाह—ज्वरः पिपासेत्यादि। महच्छूलं स्यात्। भोजने च जीर्य्यति शूलं भवति। व्रणवत् व्रणशोथवत् स्पर्शासहः॥ १०॥

गर्भाशय एव विशिष्टं स्थानं भवति। संप्रति पृथक्त्वेन हेतुलिङ्गचिकित्साविधानं प्रतीयते। पञ्चात्मकस्येत्यादि पञ्चस्वरूपस्य कारणानि पञ्च वातपित्तकफसन्निपातरौधिररूपाणि। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्। तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाकृतिः। रुजा पीड़ा। एषां विकल्पः क्षणेऽन्यथात्वम्। शिशिरज्वरः शीतज्वरः। करोतीति पूर्व्वेण संबध्यते। जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं समु[illegible]। यश्च न चोपशेते इति न सुखं जनयति॥ ६—८॥

चक्रपाणिः—कट्वम्लेत्यादिना पित्तगुल्ममाह। आमाभिघातशब्देनामाभिघातः पित्तजनको ज्ञेयः।

शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥११॥
स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥१२॥
निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥१३॥

गङ्गाधरः—कफजहेतुमाह—शीतमित्यादि। शीतं वीर्य्यतः। अचेष्टनं सर्व्वदावस्थानम्। सम्पूरणं दध्यादिद्रवम्। सर्व्वस्तु वातपित्तकफानां गुल्मानां य इमे हेतव उक्ताः सर्व्व एव तेषां व्यस्तः समस्तो वा निचयात्मकस्य सन्निपातात्मकस्य हेतुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—कफजलिङ्गमाह—स्तैमित्येत्यादि। शीतज्वरेतिवचनेन शीते लाभे शैत्यमिति देहस्य शीतताख्यापनार्थम्। कठिनोन्नतत्वं गुल्माकारस्य ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अथानुबन्धतो द्वन्द्वत्वाङ्गीकारात् चिकित्साविशेषार्थमाह—निमित्तेत्यादि। द्वयोर्दोषयोर्वातपित्तयोर्वा वातकफयोर्वा पित्तकफयोर्वा उक्तनिमित्ताधिक्याल्पत्वाभ्यामुक्तलिङ्गाधिक्याल्पत्वाभ्यां दोषयोर्द्वयोर्बलाबलमुपलभ्य व्यामिश्रलिङ्गान् द्विदोषलिङ्गान् अपरानुद्देशाधिकान् त्रीन् वातपित्तज-

रुधिरञ्च दुष्टमित्यनेन दुष्टाद् रुधिरान्मलभूतस्य पित्तस्य जन्म दर्शयति। शीतमित्यादि कफगुल्महेतुलक्षणकथनम्। अत्रान्तरे हेतुत्रयकथनावसाने दोषत्रयमेलकस्य कार्य्यमाह—सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्येति। निचयात्मकः सान्निपातिकः। सान्निपातिकश्च निचयरूपगुल्मजन्यतया व्यपदेशेन विकृतिविषमसमवायात् संयोगमहिम्ना च दर्शयति ॥ ९—११ ॥

चक्रपाणिः—औत्पातिकं निचयगुल्ममभिधाय प्रकृतश्लेष्मगुल्मलक्षणमाह—स्तैमित्यमित्यादि। द्विदोषजगुल्महेतुलिङ्गातिदेशार्थमाह निमित्तेत्यादिना। दोषबलाबलञ्चेत्यनेनैकोल्वणं द्वन्द्वं ग्राहयति। त्रीनिति च वातपित्तपित्तकफवातश्लेष्मजान्। औषधकल्पनार्थमित्यनेन विकृतिविषमसमवायत्वात् स्वविलक्षणकार्य्यकर्त्तृतया प्रत्येकदोषे गुल्मा अभिनिविष्टा एव प्रत्येकोक्तचिकित्सामेलकेन चिकित्स्या इत्येतन्मात्रोपदर्शनार्थम्। एतेनाष्टोदर्य्योक्तपञ्चसंख्याविरोधोऽपि न भवति। द्वान्द्विकगुल्मभेदस्याप्रयोजनत्वात् सन्निपातगुल्मे तु प्रत्येकदोषजलक्षणादतिरिक्तानि लक्षणानि तत्प्रभावश्चासाध्यत्वादिर्वक्तव्य एवेति युक्तं तस्य भेदेनोपादानम्। ज्वरे अपि द्वन्द्वज्वराणां पृथक् लक्षणयोगेन द्वान्द्विकत्वं युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १२ । १३ ॥

महारुजं दाहपरीतमश्मवद्-घनोन्नतं शीघ्रविदाहदारुणम्।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥१४॥
ऋतावनाहारतया भयेन विरुक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रिया रक्तभवोऽभ्युपैति ॥१५॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥१६

वातकफजपित्तकफजान् गुल्मानादिशेत्। कथमित्यत आह—औषधकल्पनार्थमिति। दोषानुबन्ध्यत्वानुबन्धत्वापेक्षो हि भेषजकल्पनाविधिरिति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—सन्निपातगुल्मलिङ्गमाह—महारुजमित्यादि। अश्मवत् प्रस्तरखण्डवत् घनश्चोन्नतश्च तम्। शीघ्रविदाहदारणमिति शीघ्रं पच्यते शीघ्रश्च विदीर्य्यते। विदाहो विशेषेण क्रियाविधौ व्याख्यास्यते। असाध्यत्वकारणं निदाने व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—रक्तगुल्महेतुमाह—ऋतावित्यादि। ऋताविति स्त्रीणां रजसि मासान्ते प्रवर्त्तमानेऽनाहारेण भयेन च विरुक्षणैराहारविहारैः संस्तम्भनैश्चाहारविहारैरुल्लेखनैश्च वमनकरैश्च योनिदोषैर्वक्ष्यमाणैरेभिर्हेतुभिर्निदानस्थाने गुल्मनिदाने चोक्तैर्हेतुभिश्च स्त्रिया रक्तभवो गुल्मः आर्त्तवजो गुल्मोऽभ्युपैति। न तु द्वितीयधातुर्यो रक्तनामा तद्भवो गुल्मो भवति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अस्य चिह्नमाह—यः स्पन्दत इत्यादि। यो गुल्मः पिण्डितः पिण्डाकार एव स्पन्दते न चाङ्गैः करचरणादिभिः। चिराच्च यः सशूलः स्पन्दते न तु हठात् वा निःशूलो वा। गर्भस्तु चरणकराद्यङ्गैरचिरात् निःशूलः स्पन्दते इति भेदे सति समगर्भलिङ्गो निदाने व्याख्यातः। स रौधिरो गुल्मः

चक्रपाणिः—महारुजमित्यादिना सन्निपातजलक्षणान्याह— केचिदेतल्लक्षणव्यतिरिक्तलक्षणस्तु यः प्रत्येकदोषजोक्तसंसर्गमात्रलक्षणः प्रकृतिसमसमवायसन्निपातजःयः स साध्य एव गुल्मो वदन्ति। ऋतावित्यादिना शोणितगुल्ममाह—ऋताविति पुष्पदर्शनकाले। स्त्रियमित्यनेन कुमारीमतिवृद्धाञ्च निषेधयति। पिण्डित एवेति गर्भस्त्वङ्गैः स्पन्दते। समगर्भलिङ्गः स्तनपीनत्वादिसमानं गर्भलिङ्गं भवति। स्त्रीभव एवेति पुरुषस्य गुल्मोत्पत्तिं निषेधयति। मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति प्रभावाद्दशमासातिक्रम एवास्य सुखा चिकित्सा भवति। अर्व्वाक् चिकित्सायान्तु शोणितातिस्रुतिगर्भाशयोपघातादि स्याद्। यदुच्यते गर्भसमानलिङ्गत्वेनास्य दशममासादूर्द्ध्वं रुधिरगुल्मावधारणं भवति तेनार्व्वाक्चिकित्सात्र नोक्ता। अत्र दशमासातिक्रमेणापि गर्भावस्थानदर्शनात्। उक्तं

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम्।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिवर्हणान्॥ १७ ॥
रुक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम्।
बद्धविण्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत्॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये॥

स्त्रीभव एव स्त्रीरक्तभव एव। रौधिरो न त्वन्यरक्तभवो रौधिरः। स्त्रिया रक्तभवो ऽभ्युपैतीत्युक्तेः स्त्रीशब्देन रक्तस्य रजःसंज्ञकत्वं ख्यापितं द्वितीयधातुरक्तस्य व्यावृत्तिश्च कृता। यस्तु स्त्रीशब्देनातिवृद्धबालानां व्यावृत्तिं व्याख्यातवान् तन्न युक्तं तयोरार्त्तवासम्भवात्। एवं भेदेऽपि गर्भार्त्तवगुल्मयोर्दशमे मासे व्यतीतेऽयमार्त्तवगुल्मश्चिकित्स्यः सुखसाध्यत्वात्। अर्व्वाग् दशममासादसुखसाध्यत्वाच्च। उक्तं हि रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वलक्षणमिति न तु गर्भाशङ्कया, दशममासादूर्द्ध्वमपि प्रसवकालवचनात्। नवमदशमैकादशद्वादशमासेषु प्रसूयतेऽत ऊर्द्ध्वं वैकारिक इति सुश्रुतवचनाच्च। सर्व्वमन्यत् साध्यासाध्यादिकं निदानस्थाने प्रोक्तम्॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—इति गुल्मनिदानमुक्त्वा चिकित्सितमाह—क्रियाक्रममित्यादि। अत ऊर्द्ध्वं गुल्मिनां गुल्मनाशनं क्रियाक्रमं प्रवक्ष्यामि। अतः क्रियाक्रमादूर्द्ध्वं योगान् प्रवक्ष्यामि। गुल्मनाशनमित्युक्तेऽपि पुनर्गुल्मिनामिति वचनं रोगान्तरोपद्रवरूपस्य च गुल्मस्य नायं क्रियाक्रमस्तस्य च तत्तत्प्रधानरोगीयः क्रियाक्रमो गुल्माविरोधेन कार्य्य इति ख्यापनार्थम्। योगाश्च सर्व्वत्रैव गुल्मे यथादोषमुक्ता इति ख्यापनार्थं पुनर्गुल्मनिवर्हणानित्युक्तम्॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—रुक्षेत्यादि। रुक्षजं व्यायामजं वा वातिकं स्नेहैर्यथायोग्यं घृतादिभिः स्नेहकर्म्मभिः भोजनादत्ररादितः प्रथमतः समुपाचरेत्। स्नेहक्रियानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह—स्निग्धस्येत्यादि। सम्यक्स्निग्धस्य

हि—पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् तया संपिण्डितस्य गर्भलक्षणाद्विरुद्धलक्षणयुक्तम्। तेन दशममासादर्व्वागपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव। तस्मात् पूर्वोक्तमेव साधु॥ १४—१६॥

चक्रपाणिः—अत ऊर्द्ध्वमिति क्रियाक्रमाभिधानानुत्तरम्। स्नेहैरिति चतुर्भिरपि स्नेहैः।

स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम्।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ १८ ॥
स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे।
पक्वाशयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ १९ ॥
दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्च्चसोः।
बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥
पुनःपुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः।
प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २० ॥
कफवाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव च।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥

गुल्मिनः स्वेदो भिषजा गुल्मशान्तये कर्त्तव्यः। कथं स्वेदः शक्नोति तदाह—स्रोतसामित्यादि। विबन्धं पित्तकफाभ्यां यो विबन्धस्तम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—ननु भोजनादिरूपैः स्नेहैः सर्व्वानेव वातजान् गुल्मानुपाचरेत् किं न वेत्यत आह—स्नेहपानमित्यादि। ऊर्द्ध्व नाभिजे नाभेरूर्द्ध्व हृदि वा पार्श्वयोर्वा जाते वातगुल्मे विशेषण स्नेहपानं हितम्। पक्वाशयगते नाभेरधोजाते वस्ताविति यावत् वातगुल्मे वस्तिः सानुवासनो निरूहः। उभयं जठराश्रये नाभिजे चामाशयगते च भवति नाभिजः, तत्र स्नेहपानं वस्तिश्चेत्युभयं हितम्। ततो दीप्तेऽग्नौ सति मूत्रवर्च्चसोर्विबन्धे च सति वातिके बृंहणान्नादीनि योजयेत्। न केवलं बृंहणान्नादीनि योजयेत्, उक्तरूपेण पुनः स्नेहपानसानुवासननिरूहादयो योज्याः। तु कफपित्तानुबन्धे तयोरविरोधेन निरनुबन्धे कफपित्ते अनुरक्षणं कर्त्तुं शीलेन भिषजा न तु तयोः क्षयेण। यदा कफवातौ जितप्रायौ प्रायेण जितौ भवतस्तदा पित्तं शोणितञ्चैवं यदि कुप्यति

स्नेहोपयोगानाह—भोजनेत्यादि। विशेषेणेति वचनेन न सर्व्वं सर्व्वस। विशेषतस्तु स्नेहपानं नाभेरूर्द्ध्वं जाते गुल्मे। पक्वाशयगत इति पक्वाशयसन्धिपार्श्वगते। बस्तिरिति निरूहोऽनुवासनञ्च। जठराश्रय इति नाभिगते नाभिपार्श्वगतेऽपि। चोभयमपि स्नेहवस्ती। वातगुल्मेति वचनाद्वातप्रधानेषु गुल्मेष्वपि यथोक्तं कर्त्तव्यं दर्शयति। उक्तं हि गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैरित्यादि। कफपित्तानुरक्षिणेति तथा स्नेहः कर्त्तव्यो यथा कफपित्ते न वर्द्धेते। वातचिकित्सया वृद्धकफपित्तरक्तचिकित्सामाह—कफवातेत्यादि। जितप्राय इति वचनात् कफादिवृद्धौ

यथोल्बणाश्च दोषस्य तत्र कार्य्यं भिषग्जितम्।
आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता॥ २१ ॥
वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचिं यदि।
हृल्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत् तु तम्॥ २२ ॥
शूलानाहविबन्धेषु गुल्मे वातकफोल्वणे।
वर्त्तिं चूर्णानि गुड़िकाः कफवातहरा हिताः॥ २३ ॥
पित्तं वा यदि संवृद्धं सन्तापं वातगुल्मिनः।
कुर्य्याद्वि विरेच्यः स भवेत् सस्नेहैरानुलोमिकैः॥ २४ ॥
गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिषग्जिते।
न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति॥ २५ ॥

अथवा तस्य पित्तस्य शोणितस्य वा चिकित्सिते क्रियमाणे यदि पित्तकफौ कुप्यतस्तदा यथोल्वणस्य दोषस्य उल्वणं दोषमनतिक्रम्य तत्र वातगुल्मे भिषग्जितं चिकित्सितं कार्य्यम्, किंवादौ च मध्ये चान्ते च सर्व्वदैव मारुतं रक्षता भिषजा न तु कदाचिदपि मारुतं क्षपयता। अथ यदि वातगुल्मे कफो वृद्धो भूत्वाग्निं हत्वा अरुचिहृल्लासादीन् जनयेत् तदा तं गुल्मिनमुल्लिखेत वमनेन कफं निर्हरेत्। वर्त्तिं फलवर्त्तिं, चूर्णगुड़िकाश्च वक्ष्यन्ते। अथ यदि वातगुल्मे पित्तं संवृद्धं भूत्वा सन्तापं ज्वरदाहादिकं कुर्य्यात् तदा सस्नेहैरानुलोमिकैर्वैरेचनिकैर्विरेच्यः स्यात्। एवं सम्यक् कृतेऽनिलादीनां भिषग्जिते यो गुल्मो न प्रशाम्यति स वातगुल्मो रक्तस्यावसेकात् सिराव्यधेन रक्तमोक्षात् प्रशाम्यति॥ १९—२५॥

वातो जितप्रायो न भवति तथा वातचिकित्सा कार्य्या। यथोल्वणस्येति वातचिकित्सयोल्वणो दोषो भवति कफादिः तस्य चिकित्सा कर्त्तव्या। तस्यामपि चिकित्सायां वातवृद्धिर्यथा न भवति तथा कर्त्तव्यमिति दर्शयन्नाह—आदावित्यादि॥ १७—२१॥

चक्रपाणिः—गुल्मे यद्यपि वमनं निषिद्धं तथाप्यवस्थायां वमनं तदपवादरूपं दर्शयन्नाह—वातगुल्म इत्यादि। वर्त्तय इति फलवर्त्तयः। आनुलोमिकैरितिवचनेन तीव्रविरेचनं वातकोपनं निषेधयति। रक्तस्रावणे गुल्मप्रदेशे एव शृङ्गादिना रक्तग्रहणं यकृत्साधारणत्वाद् गुल्मस्य

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम्।
रुक्षोष्णेन तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ २६ ॥
पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पक्काशयस्थितम्।
कालविन्निर्हरेत् सद्यः सतिक्तैः क्षीरवस्तिभिः ॥
पयसा वा सुखोष्णेन सतिक्तेन विरेचयेत्।
भिषगग्निबलापेक्षी सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥ २७ ॥
तृष्णाज्वरपरीदाह-शूलस्वेदाग्निमार्दवे।
गुल्मिनामरुचौ वापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥
छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम्।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—पित्तगुल्मक्रियाक्रममाह—स्निग्धोष्णेनेत्यादि। स्निग्धोष्णेन कारणेन उदिते जाते पैत्तिके गुल्मे स्रंसनं विरेचनं हितम्। रुक्षोष्णेन तु कारणन सम्भूते पैत्तिके गुल्मे सर्पिः परं प्रशमनम्। यदि पित्तं किंवा पित्तगुल्मः पक्काशये तिष्ठति तदा कालवित् विरेचनार्हावस्थादिकाले सतिक्तैः क्षीरवस्तिभिः तिक्तरसद्रव्य क्षराभ्यां विरेचनवस्तिं विधाय दत्त्वा सद्यस्तत्क्षणं पित्तं निर्हरेत्। अथवा र तिक्तेन सुखोष्णेन पयसा विरेचयेत्। अग्निबलञ्च अपेक्ष्य सर्पिषा तल्वकेन वा तिल्वकघृतेन विरेचयेत्। पैत्तिकगुल्मिनां तृष्णादिषु रक्तमेवावसेचयेत्। छिन्नमूलाः स्थितिप्रदेशे संलग्ना गुल्माः शारीरोष्मरक्तसम्बन्धेन व्रणशोथवत् विपच्यन्ते, यद्येवंविरेचनक्षीरवस्त्यादिभिः पित्तादिनिर्हरणे कृते सिराव्यधनेन रक्तमोक्षे कृते स्थितिप्रदेशे संलग्नतारूपं मूलं छिन्नं येषां गुल्मानां भवति ते गुल्माः न विदह्यन्ते न पच्यन्ते क्षयं यान्ति। कस्मात्? हि यस्मात् रक्तं व्यम्लतां पाकं याति तच्चेद् रक्तं सिरावेधेन मोक्षणान्नास्ति तदा रुक् च पाकादिकं नास्ति ॥ २६—२८ ॥

बाहुशिराव्यधो न कर्तव्यः। रक्ताश्रयत्वादेव गुल्मस्येतरचिकित्साप्रशमो ज्ञेयः। रक्ताधिष्ठानत्वञ्च गुल्मपाकप्रस्तावदर्शनार्थम्। रुक्षोष्णन तु संभूते पैत्तिके इति योऽयम्; रुक्षोष्णतयैव पित्तं भवति। तैल्वकं सर्पिरुदरे वक्तव्यम्। तृष्णाज्वरेत्यादिना गुल्मविदाहोपक्रमे रक्तावसेचनं कृतं चेत् छिन्नमूला विदह्यन्ते इति च्छिन्नशोणिता इत्यर्थः। छिन्नमूलत्वमेव स्फुरयति—रक्तं हीत्यादि। तच्च नास्तीति शोणितमवसेकात् नास्तीत्यर्थः। तस्य रक्तस्याभावाद् रुगपि नास्ति।

हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
समाश्वस्तं सशेषार्त्तिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ २६ ॥
रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषग्जितम् ॥ ३० ॥
गुरुः कठिनसंस्थानो गूढ़मांसोत्तराश्रयः * ।
अविवर्णः स्थिरः स्निग्धो ह्यपक्को गुल्म उच्यते ॥ ३१ ॥
दाहशूलार्त्तिसंक्षोभ-स्वप्ननाशारुचिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३२ ॥
विदाहलक्षणे गुल्मे † वहिस्त्वङ्गे समुन्नते ।
श्यावे सरक्तपर्य्यन्ते संस्पर्शे वस्तिसन्निभे ॥

गङ्गाधरः—ततः किं कार्य्यमित्यत आह—हृतदोषमित्यादि। दोषनिर्हरणेन परिम्लानं क्षीणकान्त्यादिकं पित्तगुल्मिनं जाङ्गलैर्मांसरसैस्तर्पितं तृप्तीकृतं सशेषार्त्तिं समाश्वस्तं सम्यगाश्वासेनाश्वस्तीकृतं पुनः सर्पिरभ्यासयेत् ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—यदि चैवं क्रियां वैद्यो नोपलभते तदा रक्तपित्तयोरतिवृद्धत्वाच्च गुल्मः पित्तगुल्मो यदि विदह्येत पच्येत तत्र पक्के पित्तगुल्मे शस्त्रं तस्य शस्त्रेण दारणं भिषग्जितम् ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—ननु को गुल्मः पक्कः को न पक्क इति कथं विज्ञायते इत्यत आमपक्कलक्षणमाह—गुरुरित्यादि। गुल्मस्याकारः कठिनः गूढ़मांसमुत्तरं प्रधानमाश्रयो यस्य स तथा। अविवर्णो वहिःप्रदेशे गात्रसवर्णः। स्निग्धश्चिक्कणः ॥३१॥

गङ्गाधरः—दाहेत्यादिना पच्यमानलक्षणम्। अस्यामवस्थायां पाकार्थं पाचकद्रव्यैस्तं गुल्ममुपनाहयेत्। संक्षोभेति गुल्मप्रदेशस्य निम्नभावेन विस्तारता ॥३२॥

गङ्गाधरः—विदाहेत्यादिना पक्कलक्षणम्। विदाहलक्षणे दाहशूलादिमति गुल्मे वहिर्वाह्यतस्त्वङ्गे समुन्नते संस्पर्शे कृते वस्तिर्जलपूर्णदृतिस्तत्तुल्ये।

हृतदोषमिति। शोणितावसेकेन हृतदोषम्। परिम्लानमिति क्षीणक्रियम्। क्रियामिति शोणितावसेकरूपां क्रियाम्। विदह्येत पच्येत। गुरुः कठिनेत्यादिना अपक्कपच्यमानपक्कगुल्मलक्षणमाह। गूढ़मांसश्चासौ आन्तराश्रयश्चेति गूढ़मांसांतराश्रय इति। स्थिर इति उन्नतः ॥ २२–३१ ॥
चक्रपाणिः—तमुपनाहयेदिति उष्णद्रव्यव्यक्तेन लेपं पाचनार्थं दद्यादित्यर्थः। विदाहलक्षण

* गूढ़मांसान्तराश्रयः इति पाठान्तरम्। † त्वन्ये इति वा पाठः।

निपीड़ितोन्नते स्तब्धे सुप्ते तत्पार्श्वपीड़नात्।
तत्रैव पिण्डिते शूले सम्पक्वं गुल्ममादिशेत्॥
तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ।
वैद्यानां कृतयोग्यानां व्यधशोधनरोपणे॥ ३३॥

निपीड़ितः समुन्नतो भवति स्तब्धश्च। सुप्ते सति यत्पार्श्वेन शेते तत्पार्श्वपीड़नात् तत्रैव पार्श्वे पिण्डितो भवति शूलश्च यदि भवति, तथाविधे गुल्मे सति तं गुल्मं सम्पक्वमादिशेत्। ननु सुश्रुते गुल्मो न पच्यते विद्रधिस्तु पच्यते इति दृश्यते; तद् यथा निदानस्थाने विद्रधिनिदाने।—"विशेषमथ वक्ष्यामि स्पष्टं विद्रधिगुल्मयोः। तुल्यदोषसमुत्थानाद् विद्रधेर्गुल्मकस्य च। कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च। गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते। विवरानुगतो ग्रन्थिरप्सु बुद्बुदको यथा। एवंप्रकारो गुल्मस्तु तस्मात् पाकं न गच्छति। मांसशोणितबाहुल्यात् पाकं गच्छति विद्रधिः। मांसशोणितहीनत्वाद् गुल्मः पाकं न गच्छति। गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांसशोणिते। विद्रधिः पच्यते तस्माद् गुल्मश्चापि न पच्यते।" इति। तथा गुल्मचिकित्सितेऽपि गुल्मवत्त्वाद् विशालत्वाद् गल्म इत्यभिधीयते। स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः। अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः। इति; कस्मादत्र गुल्मपाकवचनं न विरुध्यते इति चेत् न, यो हि गुल्मो गूढ़मांसोत्तराश्रयो न चान्तःस्रोतोविवरेऽनुसरति निश्चल एव वर्त्तते स यदि विरेचनादिक्रियया नोपक्रम्यते तदा रक्तपित्तयोरतिवृद्धत्वात् पाकमेति। य पुनर्न गूढ़मांसोत्तराश्रयो भवति स्वे दोषे तिष्ठति सरति चान्तःस्रोतोविवरेऽप्स्विव बुद्बुदवत् देहसंलग्नत्वाभावेन नायं पाकमेति, इत्यभिप्रायेणाचार्य्यद्वयवचनमविरुद्धं बोध्यम्। ननु तर्हि सुश्रुतस्य शल्याङ्गन्यनतापत्तिर्गूढ़मांसोत्तराश्रयो हि नोक्त इति चोभयोस्तुल्यदोषसमुत्थानादन्तर्विद्रधिरेव सोऽभिधीयते गुल्मवच्चिकित्सा च तुल्या नातो वस्तुतो हानिरिति। अथ पक्वे गुल्मे क्रियाविधौ येषां भिषजामधिकारः श्रेष्ठः

त्वन्ये इति दाहादिष्वन्येष्वित्यर्थः। वहिस्तुङ्गे इति वाह्यत उन्नते। समुन्नते इति समत्वेनोन्नते न निम्नोच्चविभागेन। निपीड़ितानन्तरमुन्नते निपीड़ितोन्नते। पीड़नात् स्तब्धे इति वर्तुले। सुप्ते इति मन्दवेदने इत्यर्थः। धान्वन्तरीयाणामिति धन्वन्तरितन्त्राध्यायिनां शल्यविदामित्यर्थः। कृताः शस्त्रकर्म्मणि योगा यैस्ते कृतयोगाः। गुल्मस्य च पाकः सुश्रुते निषिद्धः "स यस्मात्

अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम्।
हृत्क्रोड़शूनतान्तःस्थे वहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ३४ ॥
पक्वः स्रोतांसि संक्लिद्य वहत्यूर्द्ध्वमधोऽपि च।
स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान्।
तत ऊर्द्ध्वं हितं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥

तानाह—तत्रेत्यादि। धान्वन्तरीयाणां धन्वन्तरिवंश्यानां वैद्यानां कृतयोग्यानाम् अभ्यासेन शस्त्रकर्म्मादिषु कृता योग्यता समर्थता यैस्तेषां यथा अधिकारः न तथा भारद्वाजीयानां मुनीनामकृतयोग्यानां भिषजामधिकारः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—लक्षणान्तरमप्याह—पच्यमानस्यास्य अन्तर्भागस्य अन्तर्गतस्य पच्यमानस्य गुल्मस्य एतदपि लक्षणम्। तद् यथा—अन्तःस्थे गुल्मे पच्यमाने हृत्क्रोड़शूनता हृदयोदरस्फीतता, वहिःस्थे तु गुल्मे पार्श्वनिर्गतिः पार्श्वतो निर्गमः स्फीतरूपेण निर्गच्छति ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—पक्वः सन् गुल्मः स्रोतांसि संक्लिद्य ऊर्द्ध्वमधोऽपि वहति पूयमिति शेषः। यदि पक्वे गुल्मे दोषः पूयरूपः स्वयं प्रवर्त्तते, तदा स्वयंप्रवृत्तं तं दोषं हिताशनैर्दशाहं द्वादशाहं वा पूयस्रावावसानप्रायं यावत् अन्यान् उपद्रवान् रक्षन् यथान्ये तूपद्रवा न भवन्ति तथा सन् उपेक्षेत न रोपणार्थं भेषजं दद्यात्। ततो निःशेषपूयस्रावप्रायं दृष्ट्वा ऊर्द्ध्वं सर्पिःपानं पूयशोधनञ्च भेषजं हितम्।

आत्मनि चयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः। अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः" इति। तथापीह कृतवास्तुपरिग्रहस्य गुल्मस्य पाक उच्यते। यस्तु अकृतवास्तुपरिग्रहः स न पच्यत इति इहापि अनुगतम्। यस्त्वकृतवास्तुपरिग्रहतया पच्यत इति उच्यते विद्रधित्वेन पाको जायत इति संज्ञामात्रेण विसंवादः। अन्तर्भागस्येति कोष्ठमध्यस्थितस्य। यद्यपि सर्व एव गुल्मः कोष्ठस्थस्तथापीह वहिरुन्नतश्चितो न भवति। स इह तत्स्थोऽभिप्रेतः। हृत्क्रोड़शूनतान्तःस्थ इति अन्तःस्थपाके हृत्क्रोड़स्य शूनता भवति। वहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिरिति पार्श्वनिर्गतिर्गुल्म एव दृश्यते। केचित् तु श्लोकमेनं न पठन्ति। व्रजत्यूर्द्ध्वमिति सशब्देनान्तःस्थेनाभिप्रेतः। उपेक्षेत हिताशनैरिति हिताशनस्तिष्ठेत् न किञ्चिद् भेषजं कुर्य्यात्। रक्षन् उपद्रवान् इत्युपद्रवेभ्यो

शुद्धस्य तिक्तं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते।
अन्तर्विद्रधिवच्चात्र कार्य्यं शोधनरोपणे ॥ ३५ ॥
शीतलैर्गुरुभिः स्निग्धैर्गुल्मे जाते कफात्मके।
अवम्यस्याल्पकायाग्नेः कुर्य्याल्लङ्घनमादितः ॥ ३६ ॥
मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता।
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ ३७ ॥
उष्णैरेवोपचर्य्यश्च कृते वमनलङ्घने।
योज्यश्चाहारसंसर्गो भेषजैः कटुतिक्तकैः ॥ ३८ ॥

शुद्धस्येत्यादि। निःशेषण पूयनिःसरणात् शुद्धस्य तस्य भेषजप्रयोगे कर्त्तव्ये तिक्तं सर्पिः पञ्चतिक्तादिघृतं मधुना देयमिष्यते। इत्येवं शोधनं रोपणं विद्रधिवत्। इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—अथ कफगुल्मस्य क्रियाक्रमः—शीतलैरित्यादि। शीतगुरुस्निग्धैः कारणैर्जाते कफात्मके गुल्मे अवम्यस्याल्पकायाग्नेः गुल्मिनो लङ्घनम् आदितः भिषगुपदिष्टं कुर्य्यात् ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—मन्दोऽग्निरित्यादि। वेदना यातना मन्दाल्पा। तद् गुरु च स्तिमितमार्द्रमिव च कोष्ठं यस्य तस्य भावः। स वमनोपगः वमनमुपगन्तुं शीलवान्, तं वामयेदिति भावः। इति तु न वामयेत् तैमिरिकम् न गुल्मिनमिति सामान्यतो वमनप्रतिषेधापवादः। वमनश्चास्य मृदु कार्य्यम् ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—उष्णैरेवोपचर्य्यश्च स शीतगुरुस्निग्धकफगुल्मी। शीतादिविपरीतं ह्यौष्ण्यम्। कटुतिक्तकैरिति तिक्तो रसो यद्यपि शीतवीर्य्यत्वान्न शीतविपरीतः तथापि गुरुस्निग्धविपरीतत्वेन भूयसा लघुरुक्षत्वेन शीतवीर्य्यकार्य्याविजयात

ज्वरादिभ्यो रक्षन्नित्यर्थः। सविशोधनमिति विशेषेण सर्पिःपानम्। तिक्तकमिति [illegible] द्रव्यसाधितम् ॥ ३३—३५ ॥

सानाहं सविबन्धञ्च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ।
दृष्ट्वादौ स्वेदयेद् युक्त्या स्विन्नञ्च विलयेद् भिषक् ॥ ३९ ॥
लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रधुक्षिते ।
घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ॥ ४० ॥
स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ।
सस्नेहैर्वस्तिभिर्वापि शोधयेद् दाशमूलिकैः ॥ ४१ ॥
वृद्धेऽग्नावनिलेऽमूढ़े * ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ।
गुड़िकाचूर्णनिर्य्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ॥ ४२ ॥
कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
जयेत् कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्म्मभिः ॥ ४३ ॥

उपयुज्यते । स्वेदयेदिति कषुकादिना गुल्मप्रदेशे सर्व्वाङ्गे च स्वेदः कार्य्यः । स्विन्नं सम्यक्स्निग्धञ्च तं सानाहादिकं कफगुल्मं विलयेत् ॥ ३८ । ३९ ॥

गङ्गाधरः—विलयनञ्च यथा कार्य्यं तदाह—लङ्घनेत्यादि । एवमुक्त-रूपेण लङ्घनादौ कृतेऽग्नौ सन्धुक्षिते सति । सक्षारकटुकं षड़्पणयवक्षारसिद्धं घृतं पञ्चकोलयवक्षारसिद्धं वा घृतं पातव्यम् । तत् स्थानात् नियतसंलग्नाव-स्थानप्रदेशात् अपसृतं चलितं ज्ञात्वा विरेचनैः सस्नेहैर्दाशमूलिकैः दशमूल-क्वाथतैलाभ्यां मिश्रिताभ्यां कृतैर्वस्तिभिर्वा शोधयेत् ॥ ४० । ४१ ॥

गङ्गाधरः—एवमुपाचरेण वृद्धेऽग्नौ सति वाते चामूढ़ेऽधोगे आशयं सस्नेहं ज्ञात्वा गुड़िकादयः प्रयोज्याः । तत्र कृतमूलादिलक्षणं कफगुल्मं क्षारादिभिर्जयेत् ॥ ४२ । ४३ ॥

चक्रपाणिः—शीतलैरित्यादिना कफगुल्ममनुसृत्य चिकित्साक्रममाह—सक्षारकटुकमिति । अपसृतमिति चलितम् । दाशमूलकैरिति दशमूलकृतवस्तयो वस्तिसूत्रीये वक्तव्याः । मूढ़े इति संमूर्च्छिते आवृते इति यावत् । गुडिकादय इति वक्तव्या गुड़िकाः । क्षारारिष्टाग्निकर्म्मभिरित्यत्र क्षारस्यात्र शस्ततया शल्यतन्त्रे एव तावदभिधानमत्रापि च ग्रहण्यध्याये क्षारा वक्तव्याः । अग्निकर्म्मात्रापि गुल्मस्थाने वक्तव्यम् । पराधिकारे विस्तरानभिधानात् ॥ ३६—४३ ॥

* मन्देऽग्नावनिले मूढ़े इति चक्राधृतः पाठः ।

दोषप्रकृतिगुल्मन्तु * योगं बुद्ध्वा कफोल्वणे।
बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ॥
एकान्तरं द्व्यन्तरं वा त्र्यहं विश्राम्य वा पुनः।
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः ॥
श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसक्षीरघृताशिनः।
छित्त्वा च्छित्त्वाशयात् क्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यधः ॥ ४४ ॥
मन्देऽग्नावरुचौ सात्म्ये मद्ये सस्नेहमश्नताम्।
प्रयोज्याश्चामशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ॥ ४५ ॥
लङ्घनोल्लेखनस्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः।
वस्तिभिर्गुड़िकाचूर्ण-क्षारारिष्टगणैरपि ॥

गङ्गाधरः—दोषत्यादि। बलदोषप्रमाणज्ञो भिषक् बलप्रमाणं दोषपरिमाणञ्च जानन् भिषक् दोषं प्रकृतिं गुल्मञ्च योगञ्च बुद्ध्वा दोषबलं प्रकृतिं गुल्मबलं, योगस्य क्षारयोगो यो योज्यस्तस्य वीर्य्यं बुद्ध्वा गुल्मे उक्तरूपे क्षारं प्रयोजयेत्। केन प्रकारेण क्षारं योजयेदित्यत आह—एकान्तरमित्यादि। शरीरादीनां वृद्धेः क्षपणस्य ह्रासस्य च कोविदः विद्वान् क्षारं सेवमानस्य मांसक्षीरघृताशिनो हि कफगुल्मे मधुरं स्निग्धं हि श्लेष्माणं क्षारत्वात् क्षार आशयात् तत्कफस्थानात् विच्छेदित्वात् क्षारयेत्। क्षारो हि रुक्षोष्णः स्निग्धमधुरविपीतः ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—मन्देऽग्नावित्यादि। तत्र यदि मन्दाग्निररुचिश्च वर्त्तते, मद्यञ्च सात्म्यं तस्य वर्त्तते, तदा सस्नेहं सघृतादिस्नेहमश्नतां घृतादिस्नेहसहितान्नाशनस्यारिष्टाश्च शुद्ध्यर्थं प्रयोज्याः ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—लङ्घनेत्यादि। एवमुपक्रान्ते लङ्घनादिभिररिष्टगणान्तैर्यस्य

चक्रपाणिः—क्षारस्य महात्ययत्वेन दोषादिज्ञानपूर्व्वकामन्तरान्तरप्रवृत्तिमाह—दोषत्यादि। तत्र क्षारानुगुणे दोषः कफः, प्रकृतिः श्लैष्मिकी, गुल्मश्च स्थिरः, ऋतुर्हेमन्तः शिशिरो वा। एकान्तरमित्यादि। दोषादिषु क्षारानुगुणेष्वेकान्तरं विश्राम्य स्नेहादिगुणेषु द्व्यन्तरं विश्राम्य गुणेषु त्र्यहं विश्राम्य। 'शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः' इति शरीरस्य बलस्य दोषस्य च क्षयवृद्ध्योः—पण्डितः। मांसक्षीरघृताशिन इत्यनेन मांसादिभोजनेन क्षारयोगे शरीरबलरक्षा

* "गुल्मत्तु" इति चक्रः।

श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद् गुल्मो यस्य न शाम्यति।

तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्हितः॥ ४६॥

तैक्ष्ण्यादौष्ण्याच्च शमयेदग्निर्गुल्मे कफानिलौ।

तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्त्तते॥ ४७॥

दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम्।

क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम्॥ ४८॥

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः।

सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्मतः।

सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान्॥ ४९॥

गुल्मो न शाम्यति तस्य रक्ते हृते सति शरलोहादिभिः लोहशलाकादिभिः दाहो हितः॥ ४६॥

गङ्गाधरः—कस्माद् दाहः कफगुल्मं शमयतीत्यत आह—तक्ष्ण्यादित्यादि। तयोरिति कफानिलयोः॥ ४७॥

गङ्गाधरः—दाह इत्यादि। अग्निना दाहे धान्वन्तरीयाणां भिषजां बलम्। क्षारप्रयोगे क्षारतन्त्रं ये विदन्ति तेषामेव बलं सामर्थ्यं कर्म्मकरण। इति कफगुल्मक्रियाक्रमः॥ ४८॥

गङ्गाधरः—व्यामिश्रदोषे इत्यादि। यद्दोषोऽनुबन्धानुबन्ध्याभ्यां व्यामिश्र लक्षणो द्विदोषत्रिदोषलक्षणो गुल्मस्तद्दोषहरतया यः क्रियाक्रमस्तत्र द्वयोः त्रयाणाञ्च मिश्रीभावात् क्रियाक्रमो हितः। द्वन्द्वसन्निपातगुल्मोक्तदोषद्वयदोषत्रय-क्रिया मेलयित्वा तत्क्रमेण कार्य्येत्यर्थः। तेन "सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो

कर्त्तव्येति दर्शयति। शरलोहादिभिरित्यनेन रूक्षदाहं दर्शयति। दाहश्च गुल्मदेशे एव कर्त्तव्यः॥ ४४—४६॥

चक्रपाणिः—दाहक्षारयोः पराधिकारत्वेन परबलस्याभिप्रायत्वम्, तेन तत्परेणैव दाहक्षारयोग-माह—दाह इत्यादि। क्षारतन्त्रस्याष्टाङ्गवेदपृथगभिधानाच्छल्यतन्त्रमेवात्र शस्त्रक्षारविधायकं क्षार-तन्त्रमुच्यते। व्यामिश्रदोष इति वातपित्ताद्यनुबन्धजो व्यामिश्रः। सम्प्रति सिद्धान् योगानाह—सिद्धानिति। वक्ष्यमाणयोगस्तुतिः शिष्यप्रवर्त्तिका॥ ४७—४९॥

त्र्यूषणं त्रिफला धान्यं विडङ्गं चव्यचित्रकौ।
एषां कल्के घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत्॥ ५० ॥

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम्।

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पाञ्चमूलिकः।
द्विपञ्चमूलिको वापि तद्घृतं गुल्मनुत् परम्॥ ५१ ॥

इति त्र्यूषणाद्यमपरं घृतम्।

प्रसन्नया वा क्षीरोत्थं सुरया दाड़िमेन वा।
दध्नः सरेण वा कार्य्यं घृतं मारुतगुल्मनुत्॥ ५२ ॥
हिङ्गुसौवर्च्चलव्योष-गुड़दाड़िमदीप्यकैः।
पुष्कराजाजिधन्याक-वेतसक्षारचित्रकैः॥

विधिमतः" इत्युक्तम्। इति गुल्मानां क्रियाक्रम उक्त एतस्मादूर्द्ध्वं सिद्धान् गुल्मनिवर्हणान् योगान् प्रवक्ष्यामि॥ ४९॥

गङ्गाधरः—त्र्यूषणमित्यादि। क्षीरं चतुर्गुणम्। इति त्र्यूषणाद्यं घृतम्॥५०॥

गङ्गाधरः—एत एवेत्यादि। एते त्र्यूषणादयो दश कल्काः पाञ्चमूलिको वृहत्पञ्चमूलकृतः कषायश्चतुर्गुणः। इत्येकं घृतम्। द्विपञ्चमूलिको वा कषायश्चतुर्गुणस्त्र्यूषणादयो दश च कल्का इत्यपरं घृतम्। घृतद्वयम्॥ ५१॥

गङ्गाधरः—प्रसन्नयेत्यादि। समानया प्रसन्नया सह क्षीरं मथित्वा उत्थापितं घृतं कार्य्यम्। अथवा सुरया सहावर्त्तितं क्षीरं मथित्वोत्थापितं घृतं कार्य्यम्। अथवा दाड़िमफलस्वरसेन क्षीरं मथित्वोत्थापितं घृतं कार्य्यम्। अथवा दध्नः सरेण सह क्षीरं मथित्वा घृतं कार्य्यम्॥ ५२॥

चक्रपाणिः— त्र्यूषणाद्ये द्रवान्तरानभिधानात् क्षीरमेव चतुर्गुणं भवति॥ ५०॥

चक्रपाणिः—एते एवेति त्र्यूषणादय इत्युक्ताः॥ ५१॥

चक्रपाणिः—प्रसन्ना मद्यविशेषः। क्षीरोत्थम् इति क्षीरस्थाने प्रसन्ना देया। एवं

शटीवचाजगन्धैला-सुरसैश्च विपाचितम् ।
शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ५३ ॥

हिङ्गु सौवर्च्चलाद्यं सर्पिः ।

हवुषाव्योषवृश्चीर-चव्यचित्रकसैन्धवैः ।
साजाजीपिप्पलीमूल-दीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीर-कोलमूलकदाड़िमैः ।
रसैश्च वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोष-कासश्वासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ५४ ॥

हवुषाद्यं घृतम् ।

गङ्गाधरः—हिङ्ग्वित्यादि । वेतसमम्लवेतसम् । अजगन्धा यमानी । सुरसः श्वेतपर्णासः । एते कल्काः दध्ना चतुर्गुणेन सर्पिः विपाचितम् । हिङ्गु-सौवर्च्चलाद्यं घृतम् ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—हवुषेत्यादि । हवुषा स्वनामख्याता । वृश्चीरं श्वेतपुनर्नवा । अजाजी जीरकम् । दीप्यकं यमानी । दीप्यकान्तैः कल्कैः मातुलुङ्गरस-दधि-क्षीर-शुष्कबदरक्वाथ-शुष्कमूलक-क्वाथ-दाड़िमफलरसैः प्रत्येकं घृतसमैर्घृतं विपचेत् । हवुषाद्यं घृतम् ॥ ५४ ॥

स्वरसादिभिरपि क्षीरार्थो व्याख्येयः । हिङ्ग्वाद्यैरिति हिङ्ग्वादीनां कल्कः, दधि चतुर्गुणं द्रवम् ॥ ५२।५३ ॥

चक्रपाणिः—हवुषादिकल्कः मातुलुङ्गादीनि पञ्च द्रवाणि स्नेहसमानि । "पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमानि" इति वचनात् दाडिमस्यापि रसान्तरसान्निध्याद् द्रव एव ग्राह्यः । उक्तं हि विश्वामित्रे—"पृथ्वीकाजीरकव्योष-हपुषाजाजिसैन्धवैः । सचव्यपिप्पली-मूलैर्वह्निदीप्यकसंयुतैः । मूलदाडिमकोलानां रसे दध्नि पयस्यपि । सिद्धं घृतं जयेद् गुल्मं वह्नि-सन्दीपनं परम् ॥" इति ॥ ५४ ॥

पिप्पल्याः पिचुरध्यर्द्धो दाड़िमाद्‌ द्विपलं पलम्।
धान्यात्‌ प्रस्थं घृताच्छुण्ठ्याः कषः क्षीरं चतुर्गुणम्॥
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति।
योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरम्॥ ५५॥

पिप्पल्याद्यं घृतम्।

घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्त्तिताः।
ते चूर्णयोगा वर्त्त्यस्ताः कषायास्ते च गुल्मिनाम्॥ ५६॥
कोलदाड़िमघर्म्माम्बु-सुरामण्डाम्लकाञ्जिकैः।
शूलानाहनुदः पेया वीजपूररसेन च॥ ५७॥

गङ्गाधरः—पिप्पल्या इत्यादि। पिप्पल्याः अध्यर्द्धोऽर्द्धाधिकः पिचुः कषः साद्धकर्ष इत्यर्थः। दाड़िमात्‌ फलत्वचो द्विपलम्। धान्यकात्‌ पलम्। घृतात्‌ प्रस्थम्। शुण्ठ्याः कर्षः। क्षीरं घृताच्चतुर्गुणम्। पिप्पलीदाड़िमधन्याकशुण्ठ्यः कल्काः। पिप्पल्याद्यं घृतम्॥ ५५॥

गङ्गाधरः—घृतानामित्यादि। त्र्यूषणादयो ये ये घृतानामौषधगणा एकैकयोगतया उक्तास्ते त एव एकैकयोगतया चूर्णीकृत्य योगा वर्त्तीकृत्य च योगाः क्वाथकषायविधिनापि योगा बोध्याः॥ ५६॥

गङ्गाधरः—कोलेत्यादि। शुष्कबदरस्य क्वाथेन कल्केन पेया, दाड़िमरसेन द्वितीया पेया, घर्म्माम्बुना ग्रैष्मिकाम्बुणा वा पेया। पेया तूष्णैव पातव्या इत्यर्थः। सुरामण्डसिद्धा वा पेया, अम्लकाञ्जिकसिद्धा वा पेया। इत्येताः पेयाः शूलानाहनुदः। वीजपूरकस्य मातुलुङ्गस्य रसेन वा सिद्धा पेया तथा। षट्‌ पेयाः॥ ५७॥

चक्रपाणिः—पिचुः कर्षः। तेनाध्यर्द्धपिचुरिति सार्द्धः। अत्र च घृते कल्कभूयस्त्वं भवदपि कल्पनीयम् वचनादेव। उक्तं हि न्यायविद्भिः—"निर्देशः श्रूयते तत्र द्रव्याणां यत्र यादृशः। तस्मिन्‌ स संविधातव्यः शब्दाभावे प्रसिद्धितः॥" अत्र पुनर्घृतं सिद्धमिति। पिप्पल्यादीनां लेहत्वेन प्रयोगनिरासार्थम्। घृतसाधनार्थमुक्तम्॥ ५५।५६॥

चक्रपाणिः—भेषजानां चूर्णादिष्वपि प्रयोगमाह—घृतानामित्यादि। वर्त्तिरिति फलवर्त्तिः।

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितानि रसेन वा।
कुर्य्याद्व वर्त्तीः सगुड़िका गुल्मानाहार्त्तिशान्तये ॥ ५८ ॥
हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हवुषामभयां शटीम्।
अजमोदाजगन्धे च तिन्तिड़ीकाम्लवेतसौ ॥
दाड़िमं पुष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं वचाम्।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमनुपानेष्वनत्ययम्।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च गुदयोनिरुजासु च ॥
ग्रहण्यर्शोविकारेषु प्लीह्नि पाण्डामयेऽरुचौ।
उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद् रसेन च।
बहुशो गुड़िकाः कार्य्याः कार्म्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥५६॥

हिङ्ग्वादि चूर्णं गुड़िका च।

गङ्गाधरः—ननु वर्त्त्यः कथं कार्य्या इत्यत आह—चूर्णानीत्यादि। उक्तानां त्र्यूषणादीनां योगानां चूर्णानि मातुलुङ्गरसेन भावितानि वर्त्तीः कुर्य्यात्। सा गुड़िका गुल्मादिशान्तये स्यात् ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—हिङ्ग्वित्यादि। हवुषा स्वनामख्याता। अजमोदा यमानी। अजगन्धा वनयमानी। तिन्तिड़ीफलं पक्वम्। दाड़िमं फलत्वक्। द्वे लवणे सौवर्च्चलसैन्धवे। चूर्णप्रयोगमिमं मातुलुङ्गस्य रसेन भावितं कृत्वा बहुशो गुड़िकाश्च कार्य्यास्ततश्चूर्ण-रूपप्रयोगादधिककार्म्मुकाः कर्म्मकार्य्यः स्युः। हिङ्ग्वादिचूर्णगुड़िके ॥ ५९ ॥

उक्तद्रव्याणां चूर्णत्वे कृतेऽनुपानार्थं चूर्णद्रव्यमाह—चूर्णमित्यादि। कषायकरणपक्षे विशेषविधाना-नुक्तेः सामान्यविधिनैव कषायकरणं ज्ञेयम् ॥ ५७।५८ ॥

चक्रपाणिः—हिङ्ग्वादौ अजमोदादीनि व्याख्यातानि। द्वौ क्षारौ सर्जिकायावशूकजौ। प्राग्भक्तमिति भोजनस्य प्राक्। वयःपरिमाणेन वा न वा भोजनात् प्रत्यासन्नं भवति। बहुश इति सप्ताहं भावनायां, सप्ताहं भावनेति वचनात्। कार्म्मुका इति कर्म्मणि समर्थाः ॥ ५९ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाड़िमं विड़सैन्धवम्।
सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम्॥ ६० ॥
शटीपुष्करहिङ्ग्वम्ल-वेतसक्षारचित्रकम्।
धान्यकञ्च यमानीञ्च विडङ्गं सैन्धवं वचाम्॥
सचव्यपिप्पलीमूलमजगन्धां सदाड़िमाम्।
अजाजीञ्चाजमोदाञ्च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत्॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मधुशुक्तेन वा पुनः।
भावितं गुड़िकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसम्मिताम्॥
गुल्मं प्लीहानमानाहं श्वासं कासमरोचकम्।
हिक्कां हृद्रोगमर्शांसि विविधां शिरसो रुजाम्॥
पाण्डामयं कफोत्क्लेशं सर्व्वजाञ्च प्रवाहिकाम्।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलञ्च गुड़िकैषा व्यपोहति॥ ६१ ॥
नागरार्द्धपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्चितस्य च।
तिलस्यैकं गुड़पलं क्षीरेणोष्णेन ना पिबेत्।
वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत्॥ ६२ ॥

गङ्गाधरः—मातुलुङ्गेत्यादि। हिङ्गु दाड़िमत्वक्चूर्णं। हिङ्ग्वादीनां समभाग-चूर्णं मातुलुङ्गरसेन भावयित्वा गुड़िकाः कृत्वा सुरामण्डेन पातव्यम्॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—शटीत्यादि। क्षारम् यवक्षारम्। यमानीं क्षुद्रयमानीम्। अजगन्धां वनयमानीम्। अजमोदां क्षेत्रयमानीम्। एतदपि चूर्णं प्रयोजयेत्। मातुलुङ्ग-रसेन मधुशुक्तेन मधुकृतचुक्रसन्धानेन वा तत् चूर्णं भावयित्वा गुड़िकां कृत्वापि प्रयोजयेत्॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—नागरेत्यादि। शुण्ठ्या अर्द्धपलम्। लुञ्चितस्य घर्षणेन तुष-रहितस्य तिलस्य द्वे पले। एकं गुड़स्य पलम्। पिष्ट्वा उष्णेन गव्येन क्षीरेण समु-दिताच्चतुर्गुणेन ना पुमान् पिबेत्। वातगुल्मादीन् नाशयेत्॥ ६२ ॥

चक्रपाणिः—लुञ्चितस्येति निस्तुषीकृतस्य। अत्र चौषधयोगो व्याधिहरमहिम्नैव भवतीति

पिबेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ।
श्लेष्मण्यनुबले पूर्व्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥ ६३ ॥
साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लसुनस्य चतुःपलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च ना पिबेत् ॥
वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसीं विषमं ज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधिं शोथं साधयत्याशु तत् पयः ॥ ६४ ॥

लसुनक्षीरम् ।

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजम् ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ६५ ॥

तैलपञ्चकम् ।

गङ्गाधरः—पिबेदित्यादि । तदेव तैलमेरण्डतैलम् । अस्य योगद्वयस्य दोषभेदं व्यवस्थामाह—श्लेष्मणीत्यादि । अनुबलेऽनुबन्धे श्लेष्मणि वातगुल्मे पूर्व्वं वारुणीमण्डमिश्रितमेरण्डतैलं हितम् । पित्तानुगे वातगुल्मे परं पयसा सहैरण्ड-तैलं हितमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—साधयेदित्यादि । शुद्धशुष्कस्य लङ्मध्यगाङ्कुररहितस्य ततः पिष्ट्वा आतपे शुष्कस्य लसुनस्य चतुःपलमस्माच्चतुःपलादष्टगुणिते क्षीरोदके दुग्धस्य षोड़शपलं जलस्य चेति क्षीरोदके क्षिप्त्वा साधयेत् पचेत् । क्षीरशेषं ना पुमान् पिबेत् । क्षीरं षोड़शपलं जलञ्च षोड़शपलम् । इति लसुनक्षीरम् ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—तैलमित्यादि । तैलं तिलतैलम् । प्रसन्ना मद्यभेदः । यवाग्रजं ज्ञेयम् । पूर्व्वमिति पूर्व्वयोगोक्तमेरण्डतैलम् । परमित्युत्तरयोगोक्तमेरण्डतैलं पयोयुक्तं साधयेदित्यर्थः ॥ ६०—६३ ॥

चक्रपाणिः—साधयेदित्यादौ निस्तुषीकृतस्य शुद्धशुष्कस्य । उदकाष्टगुणिते क्षीरे इत्यत्र भागेऽनुक्ते समानविधानमिति वचनात् क्षीरं चतुर्गुणं षोड़श पलानि जलञ्च तथा । क्षीरावशिष्टम् । गुल्मस्य बहुभेषजसाध्यतया षोड़शपलक्षीरमानं भवति । क्षीररसोनयोश्च यद्यपि सहोपयोगो विरुद्धस्तथापि व्याधिनाशमहिम्ना महर्षिवचनादविवादः ॥ ६४ ॥

चक्रपाणिः—तैलं प्रसन्नेत्यादौ यौगिकत्वात् जतूकर्णसंवादादेरण्डतैलं ज्ञेयम् । उक्तं हि—आरनालमूत्रक्षारैः संयोज्य तैलमैरण्डमित्यादि ॥ ६५ ॥

पञ्चमूलीकषायेण सक्षीरेण शिलाजतु।
पिबेत् तस्य प्रयोगेण वातगुल्माद्द विमुच्यते ॥ ६६ ॥

शिलाजतुप्रयोगः।

वाट्यं यूषेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा।
भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्त्ताद्द वातगुल्माच्च मुच्यते ॥ ६७ ॥
शूलानाहविबन्धार्त्तं स्वेदयेद्द वातगुल्मिनम्।
स्वेदैः स्वेदविधावुक्तर्नाड़ीप्रस्तरसङ्करैः ॥ ६८ ॥
वस्तिकर्म्म परं विद्याद्द गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम्।
स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥

यवक्षारमनुरूपम्, न तु तैलाद्यन्यतमसमम्। पञ्चकमिदमेकत्र कृतं पीतं गुल्मादिकं साधयेत्। तैलपञ्चकम् ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—पञ्चमूलीत्यादि। विल्वादिपञ्चमूलीक्काथेन सक्षीरेण समक्षीरेण चतुर्गुणेन शिलाजतु शोधितशिलाजतु पिबेत्। तस्य शिलाजतुनः प्रयोगेण। शिलाजतुप्रयोगः ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—वाट्यमित्यादि। वाट्यो यवमण्डः। मुद्गादिविदलकृतेन यूषेण पिप्पल्या रसेन मूलकानां रसेन वा स्निग्धं सघृतं भुक्त्वा पुमान् उदावर्त्तादितो मुच्यते ॥ ६७ ॥

गङ्गाधरः—शूलानाहेत्यादि। स्वेदविधौ स्वेदाध्याये। वस्तिकर्म्मेत्यादि। परमुत्कृष्टं गुल्मघ्नं वस्तिकर्म्म विद्यात्। हि यस्मात् तद्वस्तिकर्म्म प्रथमं दत्तमात्रं

चक्रपाणिः—पञ्चमूलीत्यत्र प्रथमकल्पनया शालपर्ण्यादिपञ्चमूलीग्रहणं वाच्यम् ॥ ६६ ॥

चक्रपाणिः—पिप्पलीप्रधानो यूषः पिप्पलीयूषः। नाड़ीप्रस्तरसङ्करैरित्यनेन गुल्मे स्वेदान्तरस्यायौगिकत्वं सूचयति ॥ ६७। ६८ ॥

तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥६६ ॥
गुल्मघ्ना विविधा दृष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु वस्तयः ।
गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥
तानि मारुतजे गुल्मे पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
प्रयुक्तान्याशु सिध्यन्ति तैलं ह्यनिलजित् परम् ॥ ७० ॥
नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्व्वोक्तं घृतमेव च ।
समलाय प्रदातव्यं शोधनं वातगुल्मिने ॥
नीलिनीत्रिवृतादन्ती-पथ्याकम्पिल्लकैः सह ।
शोधनार्थं घृतं देयं सविड्क्षारनागरम् ॥ ७१ ॥

स्वस्थाने वातस्थाने पक्वाशये मारुतं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति, तस्मात् सानुवासनैर्निरूहैः अभुक्तवते निरूहं दत्त्वा भुक्तवतेऽनुवासनं दद्यादित्येवम् अभीक्ष्णशः प्रत्यहं प्रयुज्यमानैर्वाताद्यात्मका गुल्माः प्रशाम्यन्ति ॥ ६८ । ६९ ॥

गङ्गाधरः—ननु के च ते वस्तय इत्यत आह—गुल्मघ्ना इत्यादि। सिद्धिस्थानेषु वक्ष्यमाणाः सिद्धा गुल्मघ्ना वस्तयो दृष्टाः। वातरोगिके वातव्याधिचिकित्सितेऽध्याये गुल्मघ्नानि तैलानि वक्ष्यन्ते, तानि तैलानि सिध्यन्ति वातगुल्मं नाशयित्वा कृतकृत्यानि भवन्ति ॥ ७० ॥

गङ्गाधरः—नीलिनीत्यादि। पूर्व्वोक्तं घृतं त्र्यूषणाद्यघृतादिकं समलाय पुरीषादिमलयुक्ताय वातगुल्मिने शोधनं विरेचनम्।

नीलिनीत्रिवृतेत्यादि। घृतं पूर्व्वोक्तं त्र्यूषणाद्यादिकं नीलिन्यादिचूर्णैः सह विड्यवक्षारशुण्ठीचूर्णैश्च सह मिश्रयित्वा शोधनार्थं देयम्। नीलिनीत्यादिना शोधनार्थं घृतम् ॥ ७१ ॥

चक्रपाणिः—आशु सिध्यन्तीति शीघ्रं गुल्मं जयन्ति। तत्र हेतुमाह—तैलं ह्यनिलजित् परम्। यस्मात् तैलं वातजित् तस्माद् वातगुल्मं वातविकारं शीघ्रं जयति। अन्ये तु तैलन्त्वनिलजित्वरं नीलिनीचूर्णसंयुक्तं समलाय दातव्यम्, तथा पूर्व्वोक्तञ्च त्र्यूषणाद्यं नीलिनीचूर्णसंयुक्तं दातव्यमिति योजयन्ति। प्रथमव्याख्याने तु घृतमेवेतिशब्दो वक्ष्यमाणनीलिनीत्रिवृतेत्याद्युक्तद्रव्ये सिद्धं

नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम्।
पचेद् विडङ्गं व्याघ्रीश्च पलिकानि जलाढ़के ॥
तैन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥
ततो घृतपलं दद्याद् यवागूमण्डमिश्रितम्।
जीर्णे सम्यग्विरिक्तश्च भोजयेद् रसभोजनम् ॥
गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्ग-शोथपाण्ड्वामयज्वरान्।
श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं घृतमेतद् व्यपोहति ॥ ७२ ॥

इति नीलिन्याद्यं घृतम्।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्रौञ्चवर्त्तकाः।
शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ॥

गङ्गाधरः—नीलिनीमित्यादिकं पचेत्। कियन्मानमेषां कियन्मात्रे जले पचेदित्यत आह—पलिकानीति। नीलिन्यादीनां नवानां प्रत्येकमेकैकपलम् इति नव पलिकानि जलाढ़के षोड़शशरावजले पचेत्। तेन क्वाथेन पादावशेषेण चतुःशरावशिष्टेन दध्नः प्रस्थेन चतुःशरावेण सुधाक्षीरपलेन स्नुहीक्षीरस्य पलेन घृतप्रस्थमकल्कं पचेत्। पक्वस्य चास्य घृतस्य पलं यवाग्वा वा मण्डेन वा मिश्रितं जीर्णे पूर्व्वाहारस्य जीर्णतायां सत्यामर्थात् प्रातःकाले दद्यात्। रसभोजनं वक्ष्यमाणवातगुल्महितमांसरसेन भोजनमन्नं भोजयेत्। नीलिन्याद्यं घृतम् ॥ ७२ ॥

गङ्गाधरः—वातगुल्महितभोजनमाह—कुक्कुटा इत्यादि। वर्त्तकान्ता जन्तवो

घृतं देयम्। नीलिनीमित्यादौ कल्को न श्रूयते। कल्काभावेन च पाकज्ञानं नास्ति। पाकस्य हि मृद्वादिना त्रैविध्यमुक्तम्। तदपि कल्कानभिधानेऽपि पाकज्ञानार्थमपि कल्को देयः। स च क्वाथद्रव्यैरेव योग्यतया सान्निध्याच्च देयमिति वदन्ति। नैवं विचितत्वाद् घृतादिसाधनशक्तेः। यथोक्त यथोक्तमेव परं ज्ञेयम्, न त्वनुक्तं कल्पनीयम्। कल्पनायाञ्च युक्तिर्नास्त्येव। अतो विनापि कल्कदानं क्वाथादिद्रवेण स्नेहपाको भवत्येव। न च कल्कमात्रेण स्नेहपाकज्ञानस्योक्तत्वात्। तस्मादाचार्य्येण यथोक्तं तथैव कार्य्यम्। अत्र विरिक्तस्य पेयादिक्रममौत्सर्गिकं बाधयित्वा रसभोजनं प्रयोगसामान्यात् उच्यते। यथोदावर्त्तिनो घृतविरिक्तस्य काञ्जिकाकोद्रवान्नभोजनम् ॥ ६९—७२ ॥

हितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम्।
समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम् ॥ ७३ ॥
मन्देऽग्नौ वर्द्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति।
तस्मान्ना नातिसौहित्यं कुर्य्यान्नातिविलङ्घनम् ॥ ७४ ॥
सर्व्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते।
या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरुक्षिते ॥ ७५ ॥
भिषगात्ययिकं बुद्ध्वा पित्तगुल्ममुपाचरेत्।
वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसापि वा ॥ ७६ ॥

मांसार्थाः। शालयो हैमन्तिकधान्यानि। द्रवमित्यनतिसान्द्रम्। समण्डेत्यादि। वारुणी मण्डसहितैव वारुणी पानम्, न तु मण्डहीना वारुणीति। धान्यकैः पक्कं जलं वा पानम्। पीयते यत् तत् पानम्। दीपनार्थमिति शेषः ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—कस्मात् तच भुञ्जीत पिबेच्चेत्यत आह—मन्देऽग्नावित्यादि। यस्मान्मन्देऽग्नौ गुल्मो वर्द्धते दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति, तस्मान्ना गुल्मी पुमान् अतिसौहित्यं न कुर्य्यादतिशयेनोदरं पूरयित्वा न भुञ्जीत अतिलङ्घनं च न कुर्य्यात् ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—सर्व्वत्रेत्यादि। सर्व्वस्मिन् गुल्मे या क्रिया सिद्धिं याति, गुल्मप्रशमायामोघा भवति, सा न विरुक्षिते स्नेहस्वेदाभ्यामनुपपादिते तु न सिद्धिं याति। पित्तरक्तगुल्मयोस्तु स्वेदो नो युक्त इत्यत उक्तं न विरुक्षिते इति। पित्तरक्ताभ्यामन्यत्रादौ स्नेहः स्वेदश्च कार्य्यस्ततः परं क्रियान्तरम् ॥ ७५ ॥

गङ्गाधरः—पित्ते तु गुल्मे पूर्व्वं स्नेहः कार्य्यस्तत्र यदि गुल्ममात्ययिकमापातत एवात्ययं कुर्य्यात् स्नेहक्रियाकालो न अतिसहते, तदा किं कार्य्यमित्यत आह—भिषगित्यादि। पित्तगुल्ममात्ययिकं बुद्ध्वा स्नेहनार्थं विरेचनार्थञ्च वैरेचनिकसिद्धेन भेषजचतुष्कोक्तवैरेचनीयद्रव्यैः कल्ककाथैः सिद्धेन पक्वेन सर्पिषा कल्करूपैस्तैः सिद्धेन पयसा वा भिषगुपाचरेत् ॥ ७६ ॥

चक्रपाणिः—कुक्कुटा इत्यादिना गुल्मिनेऽन्नपानं विधीयते। अतिसौहित्यमतिलङ्घनञ्चोभयोः

रोहिणी कटुकानिम्ब-मधुकत्रिफलात्वचः।
कर्षांशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले॥
द्वे पले च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि।
शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलम्॥
पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः।
ज्वरस्तृष्णा च शूलश्च भ्रमो मूर्च्छारुचिस्तथा॥ ७७॥

इति रोहिण्याद्यं घृतम्।

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्।
पञ्चभागं स्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः॥

गङ्गाधरः—सूत्रमुक्त्वा स्नेहवैरेचनिकघृतान्याह—रोहिणीत्यादि। रोहिणी कटुका कटुरोहिणी। निम्बमधुके। त्रिफलात्वचः निरस्थित्रिफलाफलानि। षण्णां प्रत्येकं कर्षांशः, त्रायमाणा च कर्षांशा, पटोलत्रिवृतोः प्रत्येकं पले द्वे, मसूराणाञ्च द्वे पले, इत्येककर्षोणाष्टपलं द्रव्यं कल्कीकृत्याष्टगुणे द्वाषष्टिपलमितेऽम्भसि पचेत्। न चात्र जलस्य द्रवत्वाद् द्वैगुण्यम्। न द्वैगुण्यं तुलामाने पलोल्लेखागते तथेति वचनात्। शृतात् पक्वात् क्वाथात् तु शेषं घृतसमं चतुष्पलं शेष्टव्यं, तच्च चतुष्पलक्वाथं पुरातनं सर्पिश्च चतुष्पलमित्यष्टौ पलानि। दण्डेन मथित्वा सम्यगेकीभूतं कृत्वा पिबेत् बलाग्निबलापेक्षया। रोहिण्याद्यं मूर्च्छितं घृतम्॥ ७७॥

गङ्गाधरः—जले दशगुणे इत्यादि। त्रायमाणायाश्चतुष्पलं दशगुणे जले चत्वारिंशत्पलजले साध्यं पाच्यम्। पञ्चभागस्थितमष्टपलावशेषं तं क्वाथं पूतं

अप्यग्निक्षयहेतुतया वर्ज्जनम्। यदुक्तं नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् इत्यादि। रोहिणी कटुरोहिणी। कर्षांशा इति कर्षप्रमाणाः। पटोलत्रिवृतोः पले इति वचनात् प्रत्येकं पलम्। अष्टगुण इति घृतादष्टगुणे। घृतं चतुःपलमेवोक्तम्। तेन क्वाथघृताभ्यामष्टगुणं पेयम्, अष्टपली च मात्रा गुल्मोक्तत्वात् एव भवति। यदुक्तं— 'गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये। तेषां मात्रा विनिर्दिष्टा पलान्यष्टौ विशेषतः' इति॥ ७३—७७॥

रोहिणीकटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।
कल्कैस्तामलकीवीरा-जीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥
रसस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग् विपाचयेत् ॥
पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद् घृतोत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं * विपाचयेत् ।
पथ्यापादं पिबेत् सर्पिस्तत् सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ ७६ ॥

इति आमलकाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधूकं खर्ज्जूरीं विदारीं सशतावरीम् ।
परूषकाणि त्रिफलां साधयेत् पलसम्मिताम् ॥
जलाढ़के पादशेषं रसमामलकस्य च ।
घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥

रोहिण्यादिकल्कैः प्रत्येकं कार्षिकैः सह संयोज्य आमलकरसं गव्यक्षीरं प्रत्येकमष्टपलं दत्त्वाष्टपलं घृतं सम्यग् विपाचयेत् । अत्र रोहिणीकटुका कटुरोहिणी । तामलकी भूम्यामलकी । वीरा शालपर्णी ॥ ७८ ॥ त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

गङ्गाधरः—रसेनेत्यादि । घृतप्रस्थमामलकस्य द्विप्रस्थरसेन इक्षोश्च द्विप्रस्थरसेन पथ्याया हरीतक्याः कल्कं शरावमितं दत्त्वा विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

आमलकाद्यं घृतम् ।

गङ्गाधरः—द्राक्षामित्यादि । द्राक्षा, मधूकं मधूकपुष्पम् । द्राक्षादीनां नवानां प्रत्येकं पलं मिलित्वा नव पलानि जलाढ़के षोड़शशरावजले साधयेत् । पादशेषं चतुःशरावावशेषं रसं क्वाथम् आमलकस्य च रसं चतुःशरावम्, इक्षुरसञ्च

चक्रपाणिः—चतुःपलायां त्रायमाणायां दशगुणं जलं चत्वारिंशत्पलानि । कल्कैरिति तामलकादिभिः । कटरोहिण्यादयश्च कल्का इति योजनीयम् ॥ ७८ ॥

चक्रपाणिः—घृतपादमिति समुदितामलकेक्षुरसापेक्षया घृतस्य पादिकत्वम् । पथ्यापादम् इत्यत्र हरीतक्या गुरुत्वेन घृतापेक्षया पादत्वेनाष्टमो भागो भवतीति । एके तु "यस्माच्च पाद-

* घृतपादमिति पाठान्तरम् ।

साधयेत् तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम्।
प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्व्वपित्तविकारनुत्॥ ८० ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम्।

वृषं समूलमापोथ्य पचेदष्टगुणेऽम्भसि।
शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत्॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत्।
रक्तपित्तज्वरश्वास-कासहृद्रोगनाशनम्॥ ८१ ॥

इति वासाघृतम्।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम्।
अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत्॥

चतुःशरावं, क्षीरञ्च चतुःशरावमिति चतुर्गुणद्रवं, घृतं चतुःशरावमभयाकल्कपादिकं शरावमितमभयाकल्कं दत्त्वा साधयेत्। सिद्धं पक्वं तद्घृतं शर्कराक्षौद्रपादिकं सुशीते शर्करायाः कुड़वं मधुनश्च कुड़वं प्रक्षिप्य मथित्वा मेलयेत्॥ ८०॥

द्राक्षाद्यं घृतम्।

गङ्गाधरः—वृषमित्यादि। समूलं वासकं कुट्टयित्वाष्टगुणे जले पचेत् अष्टभागैकभागे शेषे घृतात् चतुर्गुणे तस्यैव वासकस्य पुष्पकल्कं घृतात् पादार्द्धं प्रदापयेत् कल्काढ्यत्वात्। तथा च समूलवासकं षोड़शशरावं जलमष्टाविंशत्युत्तरशतशरावं पक्त्वा षोड़शशरावमितं शेष्टव्यं। तेन षोड़शशरावक्काथेन चतुःपलवासकपुष्पकल्केन च सिद्धं चतुःशरावं घृतं शीतं शीतीकृतं सक्षौद्रं मधुनः एकशरावं प्रक्षिप्य मेलयेत्। इति वासाद्यं घृतम्॥ ८१॥

गङ्गाधरः—द्विपलमित्यादि। त्रायमाणाया द्विपलं जलस्य द्विप्रस्थेऽष्टशरावमितजले पचेत्। साधितं पक्वं तमष्टभागस्थितमेकशरावावशेषं पूतं वस्त्रे

निर्देशश्चतुर्भागस्ततस्तु सः” इति वचनाच्चतुर्थमेव भागं प्रस्थे घृतेऽष्टपलरूपं भवतीति वदन्ति। द्राक्षां मधूकमित्यादौ क्वाथ्यशेषस्य प्रस्थस्य साहचर्य्याद् घृतादीनामपि प्रस्थमानत्वम्॥ ७९। ८०॥

चक्रपाणिः—वृषं समूलमित्यादौ क्वाथस्याष्टगुणजलदानेऽष्टभागशेषत्वमिति। रक्तपित्ते वासाघृताद् विशेषः। तत्र हि सामान्यपरिभाषया वृषाच्चतुर्गुणं जलं चतुर्भागावशिष्टञ्च गृह्यते। तेन

पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम्।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ८२ ॥

इति त्रायमाणायोगः।

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुड़ं पिबेत्।
लिह्यात् कम्पिल्लकं वापि विरेकार्थं मधुद्रवम् ॥ ८३ ॥
दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम्।
चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ ८४ ॥
ये च पित्तज्वरार्त्तानां * सतिक्ताः क्षीरवस्तयः।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ ८५ ॥

गालितं क्षीरसमम् एकशरावदुग्धमिश्रितं कोष्णमेव पिबेत्। तदुपरि च यथाबलमुष्णमेव क्षीरं पिबेत्। तेन योगेन विरेचनान्निर्हृतदोषस्य पुंसः पैत्तिकगुल्मः शाम्यति ॥ ८२ ॥ त्रायमाणायोगः।

गङ्गाधरः—द्राक्षेत्यादि। द्राक्षाभययोः क्वाथः। गुड़ः प्रक्षेप्यः। लिह्यादिति मधु द्रवं यत्र तत् कम्पिल्लकं लिह्यात् मधुना कम्पिल्लकचूर्णं कोष्ठानुरूपं लिह्यात् ॥ ८३ ॥

गङ्गाधरः—दाहेत्यादि। सर्पिषा अभ्यङ्गः, चन्दनाद्येन ज्वरोक्तेन तैलेन, मधुकस्य यष्टीमधुनः क्वाथकल्काभ्यां सिद्धेन तैलेन वाभ्यङ्गः दाहप्रशमनः ॥८४॥

गङ्गाधरः—ये चेत्यादि। पित्तज्वरार्त्तानामुक्ता ये सतिक्ताः क्षीरवस्तयस्ते पित्तगुल्मिभ्यो हिताः, ये च सतिक्ताः क्षीरवस्तयोऽत ऊर्द्ध्वं सिद्धिस्थाने वक्ष्यन्ते तेऽपि पित्तगुल्मिभ्यो हिताः ॥ ८५ ॥

प्रयोगान्तरत्वाद् रक्तपित्तोक्तवासाघृतातिदेशो न कृतः। क्षौद्रसंयुक्तमित्यनेन प्रक्षेपन्यायात् पादिकत्वं मधुनः। यथाबलमिति यथा विरेचनातियोगो न भवति ॥ ८१। ८२ ॥

चक्रपाणिः—कम्पिल्लकं गुण्डारोचनिकाम्। तैलेन मधुकसाधितेन। पित्तज्वरहरा इत्यादौ यद्यपि पित्तज्वरहरत्वेन साक्षाद् वस्तयो नोक्तास्तथापि पटोलादय एव वस्तय उपयुक्तास्ता एव पित्तज्वरहरा भवन्तीति कृत्वेहोक्तं पित्तज्वरहरा इति। किंवा पित्तहरा ये तन्त्रे सिद्धौ च वक्तव्यास्ते ज्वरहराः पटोलादयो ज्ञेयाः ॥ ८३—८५ ॥

---

* पित्तज्वरहराः इति चक्रसम्मतः पाठः।

शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याज्ये पयसी घृतम्।
खर्ज्जूरामलकं द्राक्षां दाड़िमं सपरूषकम्॥
आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम्।
बलाविदारिगन्धाद्यैः पित्तगुल्मं चिकित्सितम्॥
आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके।
यवागूभिः खडैर्यूषैः संधुक्ष्योऽग्निर्विलङ्घिते॥ ८६॥
शमप्रकोपौ दोषाणां सर्व्वेषामग्निसंश्रितौ।
तस्मादग्निं सदा रक्षेन्निदानानि च वर्ज्जयेत्॥ ८७॥
वमनं वमनार्हाय प्रदद्यात् कफगुल्मिने।
स्निग्धस्विन्नशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते॥

गङ्गाधरः—शालय इत्यादि। गव्याज्ये पयसी गव्यं पय आज्यमाजञ्च पयः। घृतन्तु गव्यमेवानुक्तत्वात्। सलिलं शृतमित्यर्द्धशिष्टं बलाविदारीगन्धादिभिः षड्भिः पक्वमित्यर्थः। अत्रामावस्थायां यत् कार्य्यमादौ तदाह—आमान्वये इत्यादि। आमान्वये सामे पित्तगुल्मे सति। कफवातिके गुल्मे विलङ्घिते। पूर्व्वं लङ्घनमाचरेत्। सम्यक् लङ्घितलक्षणोदये सति गुल्महरद्रव्यसिद्धाभिः यवागूभिः खड़ैश्च यषः अग्निर्गुल्मिनां जाठरोऽग्निः सन्धुक्ष्यः उद्दीपनीयः कार्य्यः॥ ८६॥

गङ्गाधरः—ननु कस्मादित्यत आह—शमप्रकोपावित्यादि। यस्माद् दोषाणां शमप्रकोपौ अग्निसंश्रितौ जाठराग्नेबलाधिक्ये सति सर्व्वदोषाणां शमः स्याद् बलाल्पत्वे तु प्रकोपः स्यादिति, तस्माद्धेतोः सदाग्निं जाठराग्निं रक्षेत् निदानानि च सदा वर्ज्जयेत्। इति पित्तगुल्मप्रतिक्रिया॥ ८७॥

गङ्गाधरः—अथ कफगुल्मे वमनमित्यादि। वमनार्हाय दौर्ब्बल्यादिरहिताय मन्दोऽग्निवदना मन्देत्यादिलक्षणान्विताय कफगुल्मिने स्निग्धस्विन्नशरीराय वमनं प्रदद्यात्। वमनेन तथा पुनः स्नेहस्वेदाभ्याञ्च शैथिल्यमागते प्राप्ते कफ-

चक्रपाणिः—शैथिल्यमागत इति शिथिलदोषतया शस्त्रनिर्हार्य्यदीपभूते। घटमुखे न्यसेत्।

परिवेश्य प्रदीप्तांस्तु वल्वजानथवा कुशान्।
भिषक् कुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत्॥
स गृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत्।
वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा छिन्द्याद् गुल्मं * प्रमाणवित्॥
विमार्गजं यदा पश्येद् यथालाभं प्रपीड़येत्।
मृद्नीयाद् गुल्ममेवैकं न त्वत्र हृदयं स्पृशेत्॥ ८८॥
तिलैरण्डातसीवीज-सर्षपैः परिलिप्य च।
श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद् भिषक्॥ ८९॥
सव्योषक्षारलवणं दशमूलीशृतं घृतम्।
कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविड़दाड़िमम्॥ ९०॥

इति दशमूलीघृतम्।

गुल्मे सति परिवेश्य गुल्मिनं पुमांसमुपविष्टं कृत्वा कुम्भे घटमध्ये प्रदीप्तान् वल्वजान् उल्वाकतृणानि अथवा कुशान् वह्निना ज्वालयित्वा समावाप्य क्षिप्त्वा तद्घटमुखे गुल्मं न्यस्येत्, तद्वेगेन गुल्मो घटेनाकृष्य गृहीतो यदा भवति तदा घटमुद्धरेत्। ततोऽनन्तरं तमुत्थापितं गुल्मं वस्त्रान्तरं वस्त्रेण बद्ध्वाभ्यन्तरे गतं कृत्वा प्रमाणविद् भिषक् शस्त्रेण छिन्द्यात्। यदा विमार्गजं पश्येत् तदा तं छिन्नं यथालाभं यावन्मात्रं गुल्मं हस्तेन लभते तावन्मात्रं गुल्मं प्रपीड़येत् प्रपीड़नलब्धञ्चैकमेव गुल्मं मृद्नीयात्। अत्र मर्दनकाले तु न हृदयं स्पृशेत् प्राणायतनत्वात्॥ ८८॥

गङ्गाधरः—स्वेदार्थं योगमाह—तिलेत्यादि। तिलादीनां त्रयाणां वीजानि सर्षपाणि च पेषयित्वा गुल्मोपरि परिलिप्य सुखोष्णैरयःपात्रैर्लौहमयपिण्डादिभिः श्लेष्मगुल्मं स्वेदयेत्॥ ८९॥

गङ्गाधरः—कफगुल्मिनः स्नेहनार्थं स्नेहमाह—सव्योषेत्यादि। दशमूलीशृतमिति दशमूलैः कल्कीभूतैर्घृतात् पादिकैश्चतुर्गुणे च दशमूलक्वाथे

घटमन्थनयन्त्रेण सम्यग्गृहीत्वा प्रपीड़येद् भिन्द्यादिति योजना। अत्र हृदयस्य त्यागः स्फुटनादिभयात्॥ ८६—८९॥

चक्रपाणिः सव्योषेत्यादि। दशमूलस्य क्वाथ व्योषादीनां शेषाणां कल्कैः साधितं

* छिन्द्यात् इत्यत्र भिन्द्यात् इति चक्रः।

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
साध्यं विदारिगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढ़के ॥
पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचाम् ।
विड़ङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटीम् ॥
चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् ।
प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
एतत् भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
प्लीहपाण्ड्वामयश्वास-ग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ६१ ॥

भल्लातकाद्यं घृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
क्षीरप्रस्थेन तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ ६२ ॥

क्षीरषट्पलकं घृतम् ।

घृतप्रस्थं पचेदित्यर्थः। पक्त्वा तत्र घृते व्योषक्षारलवणघृतभृष्टहिङ्गुविड़लवणदाड़िमफलत्वक्चूर्णानि घृतात् पादिकानि प्रक्षिप्य मेलयेदिति बोध्यम् ॥ ९० ॥

दशमूलीघृतम् ।

गङ्गाधरः—भल्लातकानामित्यादि। सुपक्वभल्लातकफलानां द्विपलं विदारिगन्धाद्यं पञ्चमूलं प्रत्येकं पलोन्मितं मिलित्वा सप्तपलमापोथ्य सलिलाढ़के षोड़शशरावजले साध्यम्। पादशेषे चतुःशरावमितेऽवशिष्टे तस्मिन् रसे क्वाथे सति पिप्पल्यादीनि रास्नान्तानि द्वादश द्रव्याणि प्रत्येकं कर्षसम्मितानि पिष्ट्वा कल्कीकृत्य पयसः प्रस्थं चतुःशरावञ्च दत्त्वा घृतप्रस्थं चतुःशरावं घृतं विपाचयेत् ॥ ९१ ॥

भल्लातकाद्यं घृतम् ।

गङ्गाधरः—पिप्पलीत्यादि। पिप्पल्यादीनि पञ्च यवक्षारञ्चेति षट् द्रव्याणि पलिकैः प्रत्येकमेषां पलं तेन चैतानि षट् मिलित्वा षट्पलिकानि

घृतं पिप्पल्याद्युक्तं षट्पलघृतसमेनैव श्रपणीयम्। तथैववचनादत्र त्रिगुणं जलं देयम् ॥ ९०—९२ ॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।
जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम् ॥
सर्पिरेरण्डतैलञ्च क्षीरञ्चैकत्र साधयेत् ।
स सिद्धो मिश्रकस्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥
कफवातविबन्धेषु कुष्ठप्लीहोदरेषु च ।
प्रयोज्यो मिश्रकस्नेहो योनिशूलेषु चाधिकम् ॥ ९३ ॥

इति मिश्रकस्नेहः ।

कल्कीभूतानि दत्त्वा गव्यक्षीरञ्च प्रस्थं चतुःशरावं दत्त्वा जलं द्वादशशरावं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तत् पक्कं सर्पिः कफात्मकगुल्मादिकं हन्ति ॥ ९२ ॥ क्षीरषट्पलकं घृतं, पञ्चकोलघृतमित्यन्ये ।

गङ्गाधरः—त्रिवृतामित्यादि । पलोन्मितमिति क्लीवनिर्द्दिष्टं प्रयोगेऽन्त्यगतलिङ्गसङ्केत्र प्रयुञ्जीतेति दशमूललिङ्गं प्रयुक्तं, परन्तु त्रिवृतादिषु सर्व्वत्रैव लिङ्गविपरिणामेनान्वेतव्यं ; तेन त्रिवृतादीनां पञ्चदशानां द्रव्याणां प्रत्येकं पलमानं चतुर्गुणे जले षष्टिपलजले पक्त्वा चतुर्भागैकभागसंस्थितं पञ्चदशपलशिष्टं स्थितं रसं क्काथं सर्पिश्च पञ्चदशपलम् एरण्डतैलञ्च पञ्चदशपलं क्षीरञ्च पञ्चदशपलम् । भागे ह्यनुक्ते समभागविधानात् । चत्वार्य्येकल्कान्येकत्र पचेत् । स्नेहावशेषः सिद्धो मिश्रकस्नेहः । सर्पिरेरण्डतैलयोर्मेलनान्मिश्रकस्नेहः । शीतीकृतः सक्षौद्रः शीतेऽस्मिन् त्रिंशत्पले मिश्रकस्नेहे मधु पादिकं सार्द्धसप्तपलं प्रक्षिप्य मेलयेदित्यर्थः ॥ ९३ ॥ मिश्रकस्नेहः ।

चक्रपाणिः—त्रिवृतामित्यादौ पञ्चदश पलानि क्काथ्यानि, तत्र चतुर्गुणं जलं देयं, पलोल्लेखविहितत्वात् षष्टिपलानि भवन्ति । क्षीरमपि साहचर्य्यात् पञ्चदशपलम् । एतदुभयद्रवपादस्नेहोऽत्र वक्तव्यः । किंवा स्नेहसमक्षीरमिति वचनात् स्नेहसमेन क्षीरेण क्काथेन च पञ्चदशपलेन द्रवेण पञ्चपलः स्नेहः द्रवपादिकः कर्त्तव्यः । जतूकर्णाभिप्रायात् तु उत्क्काथ्य त्रिवृतादिपञ्चपलात् प्रस्थमानोल्लेखने प्रस्थचतुष्टयं जलस्य देयम् । यतस्तेन सामान्येनैवोक्तं त्रिवृता-दन्ती-त्रिफला-दशमूलसमेनोरुवुकं तैलम् । सर्पिश्च श्रृतं पयसा सममुदावर्त्तशूलादौ ॥ ९३ ॥

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं स्रंसनं नीलिनीघृतम्।
द्विगुणं तद्ध विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम्॥ ९४॥
सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम्।
कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां सुखं लीढ़ं विरेचयेत्॥ ९५॥
विरेचनम्।

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च॥
अष्टभागावशेषन्तु रसं पूतमपि क्षिपेत्।
दन्तीसमं गुड़ं पूतं दद्यात् तत्राभयाश्च ताः॥
तैलार्द्धकुड़वञ्चैव त्रिवृतायाश्चतुःपलम्।
चूर्णितश्चार्द्धपलिकं पिप्पलीविश्वभेषजम्॥

गङ्गाधरः—यदुक्तमित्यादि। द्विगुणमिति मात्रया द्विगुण प्रयोज्यम्। द्विगुणं द्रव्यं वा तत्साधने प्रयोज्यम्॥ ९४॥

गङ्गाधरः—सुधेत्यादि। सुधा स्नुही, तस्याः क्षीरस्य पिच्छिलभागं त्यक्त्वा यद् द्रवं भवति तद्रूपे द्रवे त्रिवृतायाश्चूर्णं कार्षिकं भावितं शुष्कं कार्षिकमिति पूर्व्वयुगपुरुषाभिप्रायेण तेन यथाबलकोष्ठं माषकद्वयादिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीढं सुखं विरेचयेत्॥ ९५॥ विरेचनयोगः।

गङ्गाधरः—जलद्रोणे इत्यादि। अभया आकृतिमानात् पञ्चविंशतिः वस्त्रे पोट्टलीकृताः, दन्त्या दन्तीमूलस्य तावन्ति पञ्चविंशतिः पलानि, चित्रकस्य मूलानि च तथैव पञ्चविंशतिः पलानि, इत्येतत्त्रयं जलद्रोणे चतुःषष्टिशरावजले पचेत्। अष्टभागावशेषन्तु अष्टशरावक्वाथावशेषन्तु पूतं तत्र पूते रसे पूतं गुड़ं पुराणं दन्तीसमं पञ्चविंशतिपलं क्षिपेत्, तेन क्वाथेन गोलयित्वा पूतं कुर्य्यात्। ततः परं ताश्च पोट्टलीबद्धस्विन्नाः पञ्चविंशतिरभयाश्च तैलार्द्धकुड़वञ्चेति रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुड़वो भवेत्। आर्द्रद्रव्ये द्रवद्रव्ये न द्वैगुण्यं तथेष्यते। कुड़वेऽपि क्वचिद् द्वित्वं यथा दन्तीघृतादिषु इति वचनादत्राद्विगुण्यात् तिलतैलस्य चतुःष्पलं कटाहे दद्यात् भृष्ट्वा तत्र तत्क्वाथं गुड़मिश्रं तत्र दत्त्वा पचेत् लेहवत्पाके

चक्रपाणिः—द्विगुणमिति द्विपलप्रमाणं तत्र द्विपलं पेयमुक्तम्। तैलार्द्धकुड़वमिति तैलं

तत् साध्यं लेहवत् शीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।
दद्याच्चूर्णपलञ्चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥
ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरेच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयम् ॥
गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥
कुष्ठं प्लीहानमानाहमेषा हन्त्युपयोजिता ।
निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥ ९६ ॥

दन्तीहरीतकी ।

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरूहाः कफगुल्मिनाम् ।
अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते ॥

सति तत्र त्रिवृतायाश्चर्णं चतुष्पलं पिप्पलीचूर्णमर्द्धपलिकं विश्वभेषजचर्णश्चार्द्ध-पलिकं प्रक्षिप्यावतारयेत्। ततः शीते मधुनश्चतुष्पलं त्वगेलापत्रकेशरात् प्रत्येकं कर्षमानं मिलित्वा पलं दद्यात्। ततो लेहपलं खादेत्। हरीतकीञ्चैकां खादेत्। स्निग्धः स्विन्नश्च गुल्मी तेन सुखं दोषप्रस्थं पुरीषं विहाय पित्त-कफयोरर्द्धत्रयोदशपलं सुखं विरेच्यतेऽनामयमक्लेशं यथा स्यात् तथा। अस्निग्ध-स्विन्नश्चेत् खादेत्, तर्हि न तथा सुखं दोषप्रस्थं विरेच्यते। अस्या दन्तीहरीतक्या निरत्ययः आहारस्य क्रमः। द्रवो मांसरसौदनः मांसरसेन पक्वश्च द्रवीभूत ओदन इत्यर्थः। दन्तीहरीतकी ॥ ९६ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—सिद्धा इत्यादि। सिद्धिषु सिद्धिस्थाने कफगुल्मिनां सिद्धाः सिद्धफला निरूहा वक्ष्यन्ते। कफगुल्मिनां सिद्धाश्चारिष्टयोगा ग्रहण्यर्शश्चिकित्-

चतुःपलम्। लेहवदिति लेहपाकलक्षणेन पक्तव्यमित्यर्थः। इह चतुर्जातकान्मिलितात् पलम्। दोषप्रस्थमिति सार्द्धत्रयोदशपलम्। उक्तं हि भोजेन—'वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे। सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः" इति। ग्रहण्याश्चिकित्सिते निर्द्दिष्टमित्यर्थः॥ ९४—९६ ॥

यच्चूर्णं गुड़िका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम्।
द्विगुणक्षारहिङ्ग्वम्ल-वेतसास्ताः कफे हिताः ॥
य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम्।
सिद्धा निरत्ययाः शस्ताः दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥ ९७ ॥
प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः।
कौलत्थो मुद्गयूषश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥
शुष्कमूलकयूषश्च विल्वस्य तरुणस्य च।
चिरविल्वाङ्कुराणाञ्च यमान्याश्चित्रकस्य च ॥
वीजपूरकहिङ्ग्वम्ल-वेतसक्षारदाड़िमैः।
तक्रेण तैलसर्पिर्भ्यां व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥ ९८ ॥

सिते वक्ष्यन्ते। अत्रैवाध्याये वातगुल्मिनां यच्चर्णं याश्च गुड़िका विहितास्तत्र तत्र चूर्णे गुड़िकायाश्च यावन्मानं यवक्षारं हिङ्गु चाम्लवेतसश्चोक्तं तावन्मानाद् द्विगुणं दत्त्वा यदि तत्तच्चूर्णं सा सा गुड़िका वा क्रियते तदा कफगुल्मिनां कफे हिता भवन्ति। य एव ग्रहणीदोषे ग्रहणीरोगाध्याये ये ये क्षारा वक्ष्यन्ते, ते क्षारयोगाः कफगुल्मिनां निरत्ययाः सिद्धाः शस्ताः। कफगुल्मिनां गुल्मप्रदेशस्यान्ते उपरिदेशे दाहः लौहनिर्म्मितदण्डं दग्ध्वाग्निवर्णं कृत्वा तद्देशे दाहकरणं प्रशस्यते ॥ ९७ ॥

गङ्गाधरः—अथ पथ्यद्रव्याण्याह—प्रपुराणानीत्यादि। द्विवत्सरातीतानि धान्यानि शालिसंज्ञानि। जाङ्गला न तु ग्राम्याश्छागपारावतादयः। कौलत्थो यूषो मुद्गयूषश्च। चतुर्दशगुणे तोयेऽष्टादशगुणितेऽथवा। पक्त्वा पादावशेषन्तु यूषमाहुर्मनोषिण इति। पिप्पल्या नागरस्य च यूषः पिप्पलीकाथकल्कान्यतरेण यूषयोनिविदलं पक्त्वा यूषः कार्य्यः। एवं शुष्कमूलकेन तरुणविल्वेन चिरविल्वस्य नक्तमालस्याङ्कुरपत्रेण यमान्या च चित्रकस्य मूलेन च यथायोग्यं यूषः कार्य्यः। अथ व्यञ्जनार्थमाह—वीजेत्यादि। वीजपूरकं मातुलुङ्गफलं तस्य द्रवेण हिङ्गुनाम्लवेतसेन क्षारं यवक्षारेण दाड़िमफलद्रवेण च तक्रेण च तैलेन

चक्रपाणिः—दाहस्त्वन्ते इति दाहरूपत्वात् क्रियान्तरासिद्धावन्ते एव कर्त्तव्यतामाह ॥ ९७ ॥

पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम्।
कफगुल्मी पिबेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव च ॥ ९९ ॥
यमानीचूर्णितं तक्रं विड़ेनालवणीकृतम्।
पिबेत् सन्दीपनं वात-मूत्रवर्च्चोऽनुलोमनम् ॥ १०० ॥
सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः।
कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ॥
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लास-कासवम्यरतिज्वरैः।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १०१ ॥
गृहीत्वा सज्वरश्वासं छर्द्यतीसारपीड़ितम्।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १०२ ॥

सर्पिषा वा संस्करणेन द्रव्येणैतावन्मात्रेण व्यञ्जनद्रव्याणि जाङ्गलमृगपक्षिपटोल-वार्त्ताकप्रभृतीनि पक्त्वा संस्कार्य्य व्यञ्जनानि कल्पयेत् यथा गुल्मिने रोचन्ते ॥ ९८ ॥

गङ्गाधरः—पानीयमाह—पञ्चमूलीत्यादि। पुराणं वारुणीरसं पुरातन-वारुणीसंज्ञमद्यद्रवं, काले पिपासाकाले न त्वकाले, जीर्णं पुरातनं माध्वीकं मधुकृतं मद्यम् ॥ ९९ ॥

गङ्गाधरः—अथानुलोमिकयोगमाह—यमानीत्यादि। आलवणीकृतं विड़-लवणयोगेनेषल्लवणीकृतम् ॥ १०० ॥

गङ्गाधरः—कफगुल्मान्तगुल्मचिकित्सितमुक्त्वा एषामसाध्यत्वावस्थामाह—सञ्चित इत्यादि। क्रमशः सञ्चितः सन् गुल्मो यदा महावास्तु स्वनिवासस्थानं महत् विपुलं परिगृह्णाति कृतमूलश्च भवति न चलति, सिराभिः सूक्ष्मान्त्रा-दिभिर्नद्ध आवृतः सन् बद्धो भवति, यदा वा स्वावस्थितिस्थाने कूर्म्म इव उन्नतो भवति, दौर्ब्बल्यादिभिश्च युज्यते यो गुल्मः स न सिध्यति ॥ १०१ ॥

गङ्गाधरः—अपरासाध्यलक्षणमाह—गृहीत्वेत्यादि। ज्वरश्वासच्छर्द्यती-सारयुक्तं गुल्मिनं हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथो गृहीत्वा कर्षति मारयति ॥ १०२ ॥

चक्रपाणिः—प्रपुराणानी क्रमादसाध्यताप्राप्तं गुल्ममाह सञ्चित इत्यादिना। महा-वास्तुपरिग्रह इति भूरिदेशव्यापकः ॥ ९८—१०२ ॥

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे।
स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात् स्निग्धविरेचनम्॥ १०३॥
पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे * तैलसर्पिषोः।
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रदापयेत्॥ १०४॥

गङ्गाधरः—एतल्लक्षणद्वयं वातपित्तकफसन्निपातगुल्मानामसाध्यत्वपरं न तु रौधिरगुल्मस्येति ज्ञापनाय अत ऊर्द्ध्वं रौधिरगुल्मचिकित्सितमाह—गर्भकालव्यतिक्रमे इति। ननु गर्भावस्थानकालस्तु द्वादशमासः, परन्तु वैकारिकगर्भस्य न कालनियमः। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"नवमदशमैकादशद्वादश-मासेषु प्रसूयतेऽतः परन्तु वकारिकं विद्यात्।" अस्मिंश्चाध्याये स्वयमुक्तं "मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः" इति कुतो ज्ञातव्यो गर्भकालव्यतिक्रमः? उच्यते, गर्भलक्षणव्यतिक्रमे निश्चितीकृतस्य रौधिरस्य गुल्मस्य गर्भाशङ्का यदि स्यात् तदा तदाशङ्कायां गर्भप्रसवकालात्ययापेक्षा कर्त्तव्या, नास्ति हि गर्भलक्षणाशङ्का स्तनमण्डलौष्ठपुटकृष्णत्वस्तन्यादीनां सामान्येऽपि करचरणादिभिरङ्गैर्निःशूलं स्पन्दनात् व्यतिक्रमेऽङ्गावयवकरचरणादिभिर्विना पिण्डाकारेण सशूलस्पन्दने सति गर्भाशङ्का नास्ति, तस्माद् गर्भाशङ्का-निरासार्थं नैतद् वचनम्। परन्तु गर्भप्रसवकालस्तु प्रायेण दशमो मासस्तत्कालस्य व्यतिक्रमे व्यतीते सति सुखसाध्यत्वं रक्तगुल्मस्य भवति। तदा स्निग्धस्विन्नशरीरायै स्त्रियै स्निग्धविरेचनमेरण्डतैलपयोघृतादिमिश्रं विरेचनमौषधं दद्यात्॥ १०३॥

गङ्गाधरः—पलाशक्षारेत्यादि। स्निग्धविरेचनानन्तरम्। पलाशतरुं दग्ध्वा भस्मीकृत्य क्षारं षड्गुणे तोये चतुर्गुणे वा एकविंशतिवारान् परिस्राव्य तस्य क्षारोदकस्य द्वे पात्रे द्वात्रिंशच्छरावमानं द्वैगुण्यात् तैलसर्पिषोश्च मिलित्वा द्वे पात्रे आढ़कद्वयं द्वैगुण्याद् द्वात्रिंशच्छरावं पक्त्वा स्नेहे शिष्टेऽवतार्य्य तस्य मात्रां दोषाग्निव्याधिबलापेक्षिणीं दद्यात् गुल्मशैथिल्यजननार्थम्॥ १०४॥

चक्रपाणिः—गर्भकालव्यतिक्रमे इति दशममासरूपस्य गर्भकालस्य व्यतिक्रमे॥१०३॥

चक्रपाणिः—क्षारपादे इति क्षारोदकपादद्वयम्। मात्रामिति योग्यप्रमाणमुक्तम्॥ १०४॥

---

* क्षारपादे द्वे द्वे पादे इति चक्रधृतः पाठः।

प्रभिद्यते न यद्येवं दद्याद् योनिविशोधनम् ।
क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥
ताभ्यां वा भावितान् दद्याद् योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां लक्तकान् वा सुभावितान् ॥
अधोहरैश्चोर्द्ध्वहरैर्भावितान् वा समाक्षिकैः ।
किण्वं वा सगुड़क्षारं दद्याद् योनिविशोधनम् ॥ १०५ ॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
लसुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥ १०६ ॥
वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद् गुल्मप्रभेदनम् ॥ १०७ ॥

गङ्गाधरः—प्रभिद्यत इत्यादि । यद्येवं स्नेहक्षारयोगेण रौधिरो गुल्मो न प्रभिद्यते तदा योनिविशोधनं दद्यात् । ननु योनिविशोधनं किं भवतीत्याह—क्षारेणेत्यादि । क्षारेण पलाशादिभस्मषड़्गुणचतुर्गुणान्यतरोदकं वस्त्रे स्थापनेन अधःपतितेन लवणवद्द्रव्येण पललं मांसस्य दीर्घाकारं खण्डं युक्तं कृत्वा तत्क्षारेण म्रक्षितं योनिद्वारेण प्रवेशयेत् । अथवा सुधायाः स्नुह्याः क्षीरेण म्रक्षितं तथाविधमांसखण्डं योनिद्वारेण प्रवेशयेत् । अथवा क्षारस्नुहीक्षीराभ्यां भावितान् कटुकमत्स्यकान् तिक्तप्रोष्ठीप्रभृतीन् मत्स्यान् योनौ दद्यात् । अथवा वराहमत्स्ययोः पित्ताभ्यां सुभावितान् लक्तकान् अलक्तकान् योनौ दद्यात् । अथवा अधोहरवरेचनिकद्रव्यक्वाथैः समाक्षिकैस्तथोर्द्ध्वहरैर्वमनद्रव्यक्वाथैः समाक्षिकैः सुभावितान् लक्तकान् योनौ दद्यात् । अथवा किण्वं तिलकल्कं सगुड़क्षारं पुराणगुड़यवक्षारमिश्रां वर्त्तिं कृत्वा योनिविशोधनं दद्यात् । अथवा रक्तपित्तहरं क्षारं मधुसर्पिर्भ्यां लेहयेत् । तथास्यै लसुनं भक्षणार्थं तीक्ष्णां

चक्रपाणिः—पललं तिलपिष्टम् । क्षारश्चात्र पलाशक्षार एव प्रकृतत्वात् । ताभ्यामिति क्षारसुधाक्षीराभ्याम् । कटुकमत्स्यः शफरीशुण्कमत्स्यः । लक्तकान् वस्त्रावयवान् । किण्वं सुराबीजम् । रक्तपित्तहरं क्षारमिति नीलोत्पलक्षारम् ॥ १०५—१०७ ॥

प्रवर्त्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम्।
घृततैलेन साभ्यङ्गं पानार्थे तरुणां सुराम्॥ १०८ ।
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीं क्रियाम्।
कुर्य्याद्‌ वातरुगार्त्तायाः सर्व्वा वातहरीः पुनः॥
घृततैलावसेकांश्च तित्तिरींश्चरणायुधान्।
सुरां समण्डां पूर्व्वञ्च पानमम्लस्य सर्पिषः॥
प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा।
अतिप्रवृत्ते रुधिरे सतिक्तेनानुवासनम्॥ १०९॥

मदिराश्च पातुं मत्स्यांश्च व्यञ्जनाय दद्यात्। अथवा दाशमूलिकं दशमूलक्वाथं गोदुग्धगोमूत्रयवक्षारयुक्तं कृत्वा मथित्वा योनौ वस्तिं दद्यात्। एवं कृतेऽप्यदृश्यमानं चेत् रुधिरं तदा गुल्मप्रभेदनं यद्यद् भेषजमुक्तं तत्तद् दद्यात्॥ १०५—१०७॥

गङ्गाधरः—प्रवर्त्तमान इत्यादि। एवं हि प्रवर्त्तमाने रुधिरे मांसरसौदनं पथ्यं दद्यात्। घृततैलेन चाभ्यङ्गमभ्यङ्गञ्च दद्यात्। पानार्थे तरुणां नवां सुरां दद्यात्॥ १०८॥

गङ्गाधरः—रुधिरेऽतीत्यादि। एवं कृते यद्यतिप्रवर्त्तते रुधिरं तदा रक्तपित्तहरीं क्रियां कुर्य्यात्। वातरोगश्चेद् भवति तदा वातहरीः सर्व्वाः क्रियाः कुर्य्यात्। घृतेत्यादि। अतिप्रवृत्ते रुधिरे। घृततैलावसेकांश्च वातहरान् उक्तान् कुर्य्यात्। मांसार्थं तित्तिरीन् चरणायुधान् कुक्कुटान् समण्डां सुरां प्रयोजयेत्। अम्लस्य सर्पिषश्च पानं पूर्व्वं प्रयोजयेत्। तत उत्तरं जीवनीयेन जीवनीयदशककाथकल्काभ्यां सिद्धेन सर्पिषानुवासनं प्रयोजयेत्। एवं सतिक्तेन तिक्तकघृतेनानुवासनं प्रयोजयेदिति॥ १०९॥

चक्रपाणिः—अम्लस्य सर्पिषः भोजनोत्तरकालपानम्। किंवोत्तरवस्तिः। जीवनीयं सर्पिर्वातरक्ते वक्तव्यम्। सतिक्तेन तिक्तकघृतेनानुवासनमिति॥ १०८—१०९॥

तत्र श्लोकाः।

स्नेहः स्वेदः सर्पिर्वस्तिश्चूर्णानि वृंहणं गुड़िकाः।
वमनविरेकौ मोक्षः क्षतजस्य च वातगुल्मवताम्॥
सर्पिः सतिक्तसिद्धं क्षीरं प्रस्रंसनं निरूहाश्च।
रक्तस्य चावसेचनमाश्वासनसंशमनयोगाः॥
उपनाहनं सशस्त्रं पक्वस्याभ्यान्तरप्रभिन्नस्य।
संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य॥
स्नेहः स्वेदो भेदो लङ्घनमुल्लेखनं विरेकश्च।
सर्पिर्वस्तिर्गुड़िकां चूर्णमरिष्टाश्च सक्षाराः॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रेऽपनीतरक्तस्य।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः॥
यथान्नपानसेवा हेतूनां वर्ज्जनं यथास्वञ्च *।
नित्यश्चाग्निसमाधिः स्निग्धस्य च सर्व्वकर्म्माणि॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति। स्नेहः स्वेद इत्यादि। क्षतजन्यशोणितस्य मोक्षः। प्रस्रंसनं विरेचनम्। आश्वासनं समाश्वस्तं सशेषार्त्ति-मित्यादिना आश्वासवचनम्। उपनाहनं प्रलेपनम्। स्नेह इत्यादि। उल्लेखनं वमनं कफजस्येति छेदः। अग्रे पूर्व्वमपनीतरक्तस्य विरिक्तीकृतरक्तस्य रौधिरस्य गुल्मस्य स्त्रीभवस्य क्रियाक्रमः उक्तः। अथ वातादिगुल्मेषु यथास्वं पथ्यान्नपानसेवा, यथास्वं हेतूनाञ्च वर्ज्जनम्। नित्यश्चाग्निसमाधिरित्येतत् आमान्वये पित्तगुल्मे इत्यादिना प्रोक्तम्। स्निग्धस्य भिषजा तु स्वेद इत्यादिना

---

* "पथ्यान्न" इति पाठः साधीयान्।

हेतुर्लिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यता न च योगाश्च * ।

गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य ॥ ११० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
गुल्मचिकित्सितं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स्निग्धस्य च सर्व्वकर्म्माण्युक्तानि। पूर्व्वं गुल्मानां हेतुलिङ्गं प्रोक्तं ततः सक्रियाक्रममतः सिद्धमित्यादिना सिद्धः क्रियाक्रमः। सञ्चितः क्रमश इत्यादिना न साध्यता उक्ताः। योगाश्च उक्ताः ॥ ११० ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्निवेशेत्यादि ॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ षष्ठस्कन्धे
चिकित्सितस्थानजल्पे गुल्मचिकित्सितजल्पाख्या
पञ्चमी शाखा ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—स्नेह इत्यादना पुनः संक्षेपेण संग्रहं करोति। साध्यतानुयोगाश्च एतेन प्रत्येकं वातादिगुल्मचिकित्सिते संगृहीतेऽपि पुनः संक्षेपसंग्रहाभिधानेन संगृहीता ॥ ११० ॥

इति महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां गुल्मचिकित्सितं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

* साध्यतानुयोगाश्च इत्यन्यत्र पठ्यते ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

निर्म्मोहमानानुशयो निराशः पुनर्व्वसुर्ज्ञानतपोविशालः ।
कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गानुवाच मेहान् शमनञ्च तेषाम् ॥ २ ॥

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपानं गुड़वैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्व्वम् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथोद्देशानुक्रमेण गुल्मचिकित्सितानन्तरं प्रमेहचिकित्सित माह—अथात इत्यादि। सर्व्वं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—निर्म्मोहेत्यादि। अनुशयोऽनुवृत्तिः। मोहमानानुशयाभ्यां निर्गतः। निराशः आशातो निर्गतः आशाशून्य इत्यर्थः। ज्ञानतपसी विशाले यस्य। काले प्रश्नकाले ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तत्र हेतुमाह—आस्येत्यादि। आस्या आस्यते उपविश्यते इत्यास्या, तत्र सुखं सुखेनास्या इत्यर्थः। स्वप्नसुखं सुखेन निद्रा। ग्राम्यश्च औदकश्चानूपश्च तानि मांसानि तेषां रसाः। पयांसीति गव्यमाहिषादि-दुग्धानि। नवानामन्नं भोजनं पानञ्चाथवा नवे चान्नपाने। गुड़वैकृतं गुड़कृतविकारः। सर्व्वं कफकृच्च द्रव्यम्। प्रमेहहेतुः कफप्रमेहहेतुरित्यर्थः। केचित् तु एतेन सर्व्वप्रमेहेषु कफानुबन्धः ख्यापितः, सामान्येनेदं ह्युक्तं, पूर्व्वं प्रमेहाणां निदानं त्रिदोषकोपकत्वात्, तन्न; निदानस्थाने हि त्रिदोषप्रकोपजाः सर्व्वे प्रमेहा उक्ताः, पुनः श्लेष्माद्याधिक्येन श्लैष्मिकादिप्रमेहाणां प्रत्येकं निदानमुक्तम् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—निदानोक्तसम्बन्धक्रमादेव गुल्मचिकित्सितादनु मेहचिकित्सितं समुच्यते। निर्गता मोहादयो यस्य स तथा, अनुशयः कोपः, निर्गता आशा यस्य स निराशः नीरागः। निदानोक्तमपि हेतुलिङ्गादि पुनः प्रकरणवशात् सकलमुच्यते। आस्यासुखमिति सुखजनिकास्या न दुःखजनिका। एवं स्वप्नसुखञ्च ज्ञेयम्। शय्यादिदोषेण दुःखस्वप्नं दुःखास्या च न प्रमेहहेतुः। गुडवैकृतञ्च इत्यादिना कफजादिमेहहेतुः। कफजा एव मेहाः मेहत्वेनादावच्यन्ते ॥ १—३ ॥

मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि॥
क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य वस्तौ धातून् प्रमेहान् कुरुतेऽनिलश्च।
दोषो हि वस्तिं समुपेत्य मूत्रं संदूष्य मेहान् कुरुते यथास्वम् ॥४॥
साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्या असाध्यः पवनाच्चतुष्कः।
समक्रियत्वाद् विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र हायनकयवकेत्यादिना कफप्रमेहनिदानं यदुक्तं तथा दोषः श्लेष्मा दूष्याश्च बहुबद्धमेदःप्रभृतय इति तदनुसृत्य सम्प्राप्तिमाह—मेदश्चेत्यादि। एभिरास्यासुखादिभिः प्रकुपितः कफो दोषो मेदो मांसं शरीरजं क्लेदं चकारान्निदानस्थाने व्याख्यातं शुक्रं शोणितं वसां मज्जानं लसीकां रसञ्चौज इति सर्व्वं दूष्यं वस्तिगतं बहुबद्धं प्रदूष्य यथास्वं दशोदकमेहादीन् मेहान् करोति। पित्तञ्चोष्णैर्निदानस्थाने व्याख्यातैरुष्णाम्ललवणेत्यादिभिः समुदीर्णं सत् तानेव मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं शुक्रञ्च शोणितञ्च वसाञ्च मज्जानञ्च लसीकाञ्च रसञ्चौजश्चेति सर्व्वान् परिदूष्य षट् प्रमेहान् यथास्वं क्षारमेहादीन् षट् करोति। क्षीणेष्वित्यादि। वातोऽपि निदानस्थाने व्याख्यातैर्वातप्रमेहनिदानैः कषायकटुतिक्तरूक्षलघुशीतेत्यादिभिः कुपितः सन् तानेव बहुमलिनमेदोमांसशरीरजक्लेदशुक्रशोणितवसामज्जलसीकौजोरसान् बद्धदूष्यान् अवकृष्य प्रमेहान् कुरुते। यतो दोषो वस्तिमुपेतान् दूष्यान् संदूष्य यथास्वं मेहानुदकमेहादीन् दश षट् चतुरो मेहान् कुरुते ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तत्र साध्यासाध्यत्वादीनाह—साध्या इत्यादि। कफोत्था दश प्रमेहाः साध्याः, प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् समक्रियत्वाच्च। दोषो हि श्लेष्मा उष्णरूक्षादिसाध्यो, दूष्याश्च मेदोमांसादयो धातवोऽप्युष्णरूक्षादिसाध्या इति समक्रियत्वम्। यद्यपि शोणितमपि दूष्यं नोष्णरूक्षादिसाध्यं तथापि विरुद्धगुणसमवाये भूयसाल्पमवजीयते इति मेदोमांसादिभूयःसहचरितत्वेन भवत्येव

चक्रपाणिः—मेदश्च मांसञ्चेत्यनेन कफजादिमेहसम्प्राप्तिमाह। क्षीणेष्विति दोषेषु कफपित्तेषु, द्वयोश्च बहुवचनं व्यत्ययपेक्षया ज्ञेयम्। क्षीणेष्विति वृद्धवातापेक्षया क्षीणेषु, तेन वृद्धकफपित्ते यो वायुः लङ्घनादिना क्रमेण वृद्धो भवति स नेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विवक्षित इति दर्शयति। अत्र चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति, यदुक्तं—'या वातमेहान् प्रति पूर्व्वमुक्ता वातोल्वणानां विहिता क्रिया सा। वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितानां कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता' इति। धातूनिति वसामज्जौजोलसीकाख्यान्। सर्व्वत्र संशमनं

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः।
मज्जा रसौजः पिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ६ ॥
जलोपमञ्चेक्षुरसोपमं वा घनं घनञ्चोपरिविप्रसन्नम्।
शुक्लं सशुक्रं शिशिरं शनैर्वा लालेव वा बालुकया युतं वा ॥

उष्णादिसाध्यमिति। पित्तजाः षट् याप्याः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वात्। पित्तदोषे स्निग्धशीतादिक्रिया मेदोमांसशरीरजक्लेदशुक्रशोणितवसामज्जलसीकौजो-रसानां दूष्याणां क्रियया रूक्षोष्णादिरूपया विषमक्रियत्वात्। पवनाच्चतुष्कः प्रमेहोऽसाध्यस्तथैव विरुद्धोपक्रमत्वात् महात्ययत्वाच्च। महात्ययत्वन्तु मेदः-प्रभृतिधातुदुष्ट्यां सत्यां वसामज्जलसीकौजसां गम्भीरधातूनामत्यपकर्षकवात-जनितत्वेनाशुघातित्वमिति यथाक्रमम् अन्वयः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—एषु सर्व्वेषु प्रमेहेषु दोषदूष्याणां संग्रहं सङ्ख्यासंग्रहञ्च दर्शयति—कफ इत्यादि। सपित्त इत्यनेन पृथक् पृथक् प्रमेहकरत्वमेषां निरस्तम्। सर्व्वत्रैव मेहेष्वेते त्रयो दोषा मेदःप्रभृतयः पिशितान्ता दशैव दूष्याः। अत्राम्बु शरीरजः क्लेदः। विंशतिरेव न त्वधिका मेहा भवन्ति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—कफजान् दश प्रमेहान् नामतो लक्षणार्थमाह—जलोपममित्यादि।

दोषाणामुच्यत इत्याह—दोषो हीत्यादि। समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य मेदःप्रभृतेः समानत्वात् कटुतिक्तादिक्रियायाः, विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य संशमनादिचिकित्सायाः कट्वादिरूपाया विषमत्वात्, महात्ययत्वादिति मज्जादिगम्भीरधात्वपकर्षकत्वेन महाव्यापत्तिकर्त्तृत्वादाशुकारित्वाच्च। चकारान्निदानोक्तविषमक्रियत्वञ्च वातात्मकानां समुच्चिनोति। यथाक्रममिति यथासंख्यम् ॥ ४।५ ॥

चक्रपाणिः—कफ इत्यादिना सर्व्वमेहानां दोषदूष्यसंग्रहमाह। रसश्च ओजश्चेति रसौजा ओजसोऽपि मधुमेहे दूष्यत्वात्। यद्यपि मेदःप्रभृतयो दूष्या इह उच्यन्ते, तथापि पूर्व्वं मेदोमांसशरीरजक्लेदानामवश्यम्भावितया परिग्रहः, मज्जादयश्च सर्व्वमेहे पुनरवश्यं दृश्यन्ते स्तोकं वा दृष्टा भवन्ति। किंवा सर्व्वमेहानामेव त्रिदोषजत्वं तथा सकलदूष्यत्वञ्च कफः सपित्त इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते। मेदोमांसादीन्यत्यर्थदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि। यतः क्रियन्तः-शिरसीये सकलमेहवाचकं मधुमेहं कथयता दोषत्रयप्रकोपोऽप्युक्तः। तथाहि—'समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः। दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः।' इत्युक्तम्, तथा सुश्रुतोऽप्याह—'वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा मेहान् जनयति।' कफजादीनां ह्युल्वणादि-संसर्गस्यानन्त्येन प्रमेहसंख्याप्रसक्तिनिरासार्थमाह—विंशतिरेव मेहा इति ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—जलोपममित्यादिना दशभिः श्लेष्मगुणैः कृतान् दश प्रमेहानाह। एतच्च निदाने

विद्यात् प्रमेहान् कफजान् दशैतान् क्षारोपमं कालमथापि रक्तम्
हारिद्रमाञ्जिष्ठमथापि नीलमेतान् प्रमेहान् षड़ुशन्ति पैत्तान् ॥
मज्जौजसा वा वसयान्वितं वा लसीकया वा सततं विबद्धम्।
चतुर्व्विधं मूत्रयतेऽनिलेन शेषेषु धातुष्ववकर्षितेषु ॥ ७ ॥
वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं यथास्वदोषं भजते प्रमेहः।
श्यावारुणो वातकृतः सशूलो मज्जादिसाद्गुण्यमुपैत्यसाध्यः ॥८॥

जलोपममुदकमेहम्, इक्षुरसोपममिक्षमेहं, घनं सान्द्रमेहं, घनञ्चोपरि विप्रसन्नं सान्द्रप्रसादमेहं, शुक्लं शुक्रमेहं, सशुक्रं शुक्रमेहं, शिशिरं शीतमेहं, शनैरिति शनैर्मेहं, लालेवेति लालामेहं, बालुकया युतमिति सिकतामेहं; दशैतान् कफजान् प्रमेहान् विद्यात्। लक्षणान्येषां निदाने प्रोक्तानि। अथ पित्तजान् षड़ाह—क्षारोपमित्यादि। क्षारोपमं क्षारमेहं, कालं कालमेहं रक्तं लोहितमेहं, हारिद्रमेहं, माञ्जिष्ठमेहञ्च, नीलं नीलमेहम्; इत्येतान् षट् पैत्तान् प्रमेहानुशन्ति। अथ वातजान् चतुरः प्रमेहानाह—मज्जेत्यादि। मज्जमेहम्, ओजसा मधुमेहं, वसयान्वितं वसामेहं, लसीकया युतं हस्तिमेहं; चतुर्व्विधमनिलेन शेषेषु मज्जादिधातुष्ववकर्षितेषु मूत्रयते ॥७॥

गङ्गाधरः—वर्णमित्यादि। एषु सर्व्वेषु प्रमेहेषु यथादोषं वर्णरसस्पर्शगन्धा भवन्ति। कस्य दोषस्य वर्णो न मज्जमेहेषु दृश्यते इत्यत आह—श्यावारुण इत्यादि। वातकृतश्च वर्णः श्यावारुणः सशूलः, मज्जादीनां मज्जवसालसीकौजसां साद्गुण्यं समरूपतां यस्मादुपैति तस्मादसाध्यो भवति। न तु कफस्य वर्णो न वा पित्तस्य वर्णः मेदःप्रभृतिदूष्यसाद्गुण्यमेति तस्मान्नासाध्यः ॥ ८ ॥

स्फुटमनुसर्त्तव्यम्। घनञ्चोपरि विप्रसन्नमित्यनेन सान्द्रप्रसादमेहमाह। वातिको मज्जमेहः। (ओजसा मधुमेहः)। वसया वसामेहः। लसीकया हस्तिमेह इति ज्ञेयाः। शेषेष्विति मज्जादिषु रसादियुक्तधातुव्यतिरिक्तेषु, अवकर्षितेषु इति क्षीणेषु। क्षयस्तेषां प्रमेहारम्भकेण वातेनैव उपोषणादिषु कर्षणाद्वा क्रियते ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणमाह—वर्णमित्यादि। तत्र कफजे श्वेतो वर्णो मधुरो रसः शीतस्पर्शः, आमश्च गन्धो भवति। एवं पित्तमेहेऽपि ज्ञेयाः। वायोस्त्वतिनिर्व्वर्णत्वेन प्राभाविकं कायवर्णनमाह—श्यावारुण इत्यादि। मज्जादिसाद्गुण्यं मज्ज-

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता च शय्यासनस्वप्नसुखे रतिश्च।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखाभिवृद्धिः॥
शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्य्यमास्ये करपाददाहः।
भविष्यतो मेहगदस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च॥ ९॥
स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः कृशस्तथैकः परिदुर्ब्बलश्च।
संवृंहणं तत्र कृशस्य कार्य्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य॥ १०॥
स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय।
ऊर्द्ध्वं तथाधश्च मलेऽपनीते मेहेषु सन्तर्पणमेव कार्य्यम्॥ ११॥

गङ्गाधरः—अस्य पूर्व्वरूपमाह—स्वेदोऽङ्गगन्ध इत्यादि। शिथिलाङ्गता अङ्गशैथिल्यम्। शय्यादिषु सुखे रतिः सेवा। हृदादीनामुपदेह उपलेपः। घनाङ्गता स्थूलाङ्गता। केशनखानामभिवृद्धिः स्वभावतो वृद्धेरतिवृद्धिः॥ ९॥

गङ्गाधरः—संक्षेपतो मेहस्य निदानदोषदूष्योपदेशपूर्व्वकं संप्राप्तिसंख्यानामतोऽनुरूपलिङ्गानि पूर्व्वरूपाण्युक्त्वानन्तरमुपशयं वक्तुं चिकित्सितमाह—स्थूल इत्यादि। इह खलु प्रमेही पुरुषो द्विविधो भवति। तत्रैकः प्रमेही स्थूलो बलवान्, तथैकोऽपरः कृशः परिदुर्ब्बलश्च भवति। तत्र कृशस्य दुर्ब्बलस्य प्रमेहिणः संवृंहणं सम्यक् पुष्टिकरं भेषजं कार्य्यम्। दोषबलाधिकस्य स्थूलस्य बलवतः प्रमेहिणः संशोधनं विरेचनादिकं कार्य्यम्॥ १०॥

गङ्गाधरः—ननु कैर्योगैः कथं संशोधयेदित्यत आह—स्निग्धस्येत्यादि। स्निग्धस्येति न स्निग्धस्विन्नस्य, मधुमेहिनां स्थूलानां पित्तमेहिनाञ्च स्वेदप्रतिषेधात्। स्निग्धस्यैव कल्पोपदिष्टाः कल्पस्थाने वक्ष्यमाणा वमनविरे-

लसीकादिसमानगुणतां याति। यद्यपि वातिको मेहोऽसाध्य एवोक्तस्तथापि पुनरिहासाध्यत्ववचनेन य एव उत्पत्तितः प्रभूताकृतिः स एव श्यावारुणत्वादि सकलं लक्षणं बिभर्त्ति। यस्तूत्तरकालं चानुबन्धः स साध्यो भवति। तत्र मज्जादिसादृगुण्यं नावश्यं भवतीति दर्शयति। किंवोत्तरकालमेव ये वातानुबन्धाः श्यावारुणवर्णोदय उक्ता भवन्ति, तेऽप्यसाध्या भवन्तीति। तथा कफपित्तजा अपि मज्जादियोगादसाध्या एव, उक्तम्—'सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः। मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि'॥ स्वेदोऽङ्गगन्ध इत्यादिना पूर्व्वरूपमाह॥ ८।९॥

चक्रपाणिः—परिदुर्ब्बलो हीनबलः। कृशस्य इति मांसकृशस्य, दोषबलाधिकस्य दोषेण बलेनाधिकस्य॥ १०॥

गुल्मः क्षयो मेहनवस्तिशूलं मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन।
प्रमेहिणः स्युः परिबृंहणानि कार्य्याणि तस्य प्रसमीक्ष्य वह्निम् ॥१२
संशोधनं नार्हति यः प्रमेही तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या।
मन्थाः कषाया यवचूर्णलेहाः प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥१३॥
ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गास्तेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः।
यवौदनं रुक्षमथापि वाट्यं मद्यान् सशक्तूनपि वाप्यपूपान् ॥
मुद्गादियूषैरपि तिक्तशाकैः पुराणशाल्योदनमाददीत।
दन्तोङ्गदीतैलयुतं प्रमेही तथातसीसर्षपतैलयुक्तम् ॥

चनयोर्ये योगास्ते मलशोधनाय उद्ध्वतोऽधस्ताच्च कफपित्तपुरीषशोधनाय प्रयोज्याः। तैर्योगैः ऊद्ध्वं वमनेन कफादौ मलेऽपनीते तथाधश्च विरेचनेन पित्तादावपनीते निहृते सति सन्तर्पणं सन्तर्पणीयोक्तं तृप्तिकरं कर्म्म कार्य्यम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—कस्मात् संशुद्धमलस्य प्रमेहिणः सन्तर्पणं कार्य्यं न त्वपतर्पणमित्यत आह—गुल्म इत्यादि। प्रमेहिणः वान्तस्य विरिक्तस्य खल्वपतर्पणेन गुल्मादय एते स्युस्तस्माच्चापहृतमलस्य प्रमेहिणो वह्निं प्रसमीक्ष्य परिबृंहणानि च कार्य्याणि ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—संशोधनमित्यादि। यस्तु खलु प्रमेही कृशदुर्ब्बलादिः संशोधनं नार्हति तस्य संशमनी क्रिया प्रयोज्या। अथ संशमनानि प्रमेहिणामाह—मन्था इत्यादि। मन्था द्रवेणालोड़िताः सक्तवः। कषायाः पञ्च कषायरूपाः। यवश्च चूर्णश्च लेहश्च लघवश्च पुराणषष्टिकादिकृता विकारा भक्ष्याः प्रमेहशान्त्यै प्रयोज्याः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ मांसाथमाह—ये विष्किरा इत्यादि। अन्नपानादिकेऽध्याये ये विष्किरसंज्ञाः पक्षिणः प्रतुदसंज्ञाः पक्षिणश्चोक्तास्तेषां मांसरसैः मनोज्ञैर्जाङ्गलमांसजैश्च रसैः रुक्षं यवौदनं यवतण्डुलौदनमथवा वाट्यं यवमण्डमू आददीत। सशक्तून् यवशक्तूनप्यपूपानपि आददीत। मुद्गादिलघुविदलयूषैः तिक्तशाकैः पटोलपत्रादिभिः पत्रपुष्पफलकाण्डशाकः पुराणशाल्योदनं वा आददीत। दन्तीत्यादि। दन्तीफलस्नेहेन इङ्गुदी पुत्रञ्जीवफलं तस्य स्नेहेन

चक्रपाणिः—क्षयो धातुक्षयः। क्षुण्णशुष्कयवाणां मण्डरहितो यवौदनः, स एव मण्डो वाट्यः निस्तुषोष्णदलितानां यवानां भवति। अतसी ख्याता। ये तिलातसीति पठन्ति तेषां मनसि

सषष्टिकं स्यात् तृणधान्यमन्नं यवप्रधानन्तु भजेत् प्रमेही ।
यवस्य भक्ष्यान् विविधांस्तथाद्यात् कफप्रमेही मधुसंप्रयुक्तान् ॥१४
निशि स्थितानां त्रिफलाकषाये स्युस्तर्पणाः क्षौद्रयुता यवानाम् ।
तान् सीधुयुक्तान् प्रपिबेत् प्रमेही प्रायौगिकान् मेहवधार्थमेव ॥१५
ये श्लेष्ममेहे विहिताः कषायास्तैर्भावितानाञ्च पृथग् यवानाम् ।
शक्तूनपूपान् सगुड़ान् सधानान् भक्ष्यांस्तथान्यान् विविधांश्च खादेत्॥
खराश्वगोहंसकसंभृतानां * तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
देयास्तथा वेणुयवा यवानां कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥१६॥

युतं पुराणशाल्योदनमाददीत। तथा अतसी मसिना इति लोके, सर्षपश्च तयोस्तैलयुतं सषष्टिकं षष्टिकधान्ययुक्तं तृणधान्यं कङ्गुकोद्रवादिकमन्नं भजेत्। किन्तु प्रमेही भक्षणविधौ यवप्रधानं भजेत् यवविकारबहुलाहारी स्यात्। इति सामान्यतः प्रमेहिणां संशमनायाहारार्थद्रव्याण्युक्त्वा कफप्रमेहादिभेदेनाह— यवस्येत्यादि। यवस्य भक्ष्यान् घृतपूरादीन् मधुसंमिश्रान् कफप्रमेही अद्यात् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—निशीत्यादि। त्रिफलाकषाये त्रिफलाक्वाथे निशि स्थितानां यवानां सक्तुरूपाणां परदिने तेन त्रिफलाकषायेणालोड़ितानां क्षौद्रयुताः तर्पणाः स्युः। तान् तर्पणान् सीधुयुतान् प्रायौगिकान् सतताभ्यस्तान् प्रपिबेत् मेहवधार्थं प्रकरणात् कफमेहनाशार्थम् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—ये श्लेष्ममेहे इत्यादि। ये श्लेष्ममेहेऽत्रैव विहिता अर्थात् वक्ष्यमाणाः श्लेष्ममेहक्काथा वा ये तैः क्वाथैर्भावितानां यवानां सक्तूनपूपान् सगुड़ान् गुड़ेन मिश्रान् सधानान् धानानामकान् तथान्यांश्च भक्ष्यांस्तद्यवकृतान् विविधान् खादेत्। खराश्वेत्यादि। खराश्वादीनां मांसस्य तथा यवानां पूपादयो भक्ष्या विविधा देयास्तथा यवानां कल्पेन त्रिफलाकषाये निशि स्थितानां श्लेष्ममेहकषायभावितानां वेणुयवानां विविधा भक्ष्यास्तथा यवानां कल्पेन गोधूमानां विविधा भक्ष्या देया इत्यर्थः ॥ १६ ॥

फलरूपातसी विवक्षिता। तृणधान्यादीनि श्यामाकादीनि। अपूपान् यवपिष्टकृतान्। धानान् भृष्टयवान्। किंवा शक्रहुतानां यवानां, वेणुयवा यवानां वंशफलानामित्यर्थः ॥ ११—१६ ॥

* हंसपृषद्भृतानां तथा धेनुकसंभृतानामिति पाठद्वयं दृश्यते।

संशोधनोल्लेखनलङ्घनानि कालप्रयुक्तानि कफप्रमेहान्।
जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकः सन्तर्पणः संशमनो विधिश्च ॥ १७॥
दार्व्वीसुराह्वात्रिफलाः समुस्ताः कषायमुत्क्वाथ्य पिबेत् प्रमेही।
क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥१८॥
हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्रं पाठाविड़ङ्गार्ज्जुनधन्वनाश्च।
उभे हरिद्रे तगरं विड़ङ्गं कदम्बशालार्ज्जुनदीप्यकाश्च ॥
दार्व्वी विड़ङ्गं खदिरो धवश्च सुराह्वकुष्ठागुरुचन्दनानि।
दार्व्व्यग्निमन्थौ त्रिफला सपाठा पाठा च मूर्व्वा च तथा श्वदंष्ट्रा॥
यमान्युशीराण्यभया गुडूची चव्याभयाचित्रकसप्तपर्णाः।
पादैः कषायाः कफमेहिनां ते दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥१९॥

गङ्गाधरः—संशोधनं विरेचनम्। उल्लेखनं वमनम्। लङ्घनञ्चैतानि बलवतां स्थूलानां कालप्रयुक्तानि विरेचनादियोग्यकाले प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् जयन्ति इत्यन्वयः। तथा पित्तप्रभवान् प्रमेहान् विरेकः सन्तर्पणः संशमनो विधिश्चैते जयन्तीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अथ सामान्यतः सर्व्वमेहे कषायावाह—दार्व्वीत्यादि। दार्व्वी दारुहरिद्रा, सुराह्वा देवदारु, त्रिफला मुस्तञ्चेत्येतेषां कषाय एकः। क्षौद्रेण युक्ताम् आमलकीफलानां रसेन हरिद्रां कल्कीकृत्य पिबेत् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—हरीतकीत्यादिभिः पादैर्दशभिः दश कषाया मधुसंप्रयुक्ताः कफमेहिनामुपदिष्टाः। लोध्रान्तैश्चतुर्भिर्द्रव्यैरेकः कषायः। पाठादिधन्वनान्तैर्द्वितीयः। धन्वनो धाअन इति लोके। उभे हरिद्रे इत्यादिविड़ङ्गान्तैश्चतुर्भिस्तृतीयः। कदम्बादिदीप्यकान्तैश्चतुर्भिश्चतुर्थः। दार्व्वीत्यादिधवान्तैश्चतुर्भिः पञ्चमः। सुराह्वादिचन्दनान्तैश्चतुर्भिः षष्ठः। दार्व्वीत्यादिपाठान्तैः षड्भिः सप्तमः। पाठादिभिस्त्रिभिरष्टमः। यमानीत्यादि। यमान्यादिगुडूच्यन्तैश्चतुर्भिर्नवमः। चव्यादिसप्तपर्णान्तैश्चतुर्भिः दशमः। कषाया इति कफमेहकषायाधिकारः ॥१९॥

चक्रपाणिः—संशोधनग्रहणेणैवोल्लेखे प्राप्ते पुनर्वमनस्य कफजयप्रधानत्वख्यापनार्थमुल्लेखनपदेन वाच्यम्। अन्ये तूल्लेखं कफमेहेषु निक्षेपणमात्रम्। पित्तमेहानां याप्यत्वाज्जयन्तीतिपदेन पित्तमेवं प्रतिपादनमेवोच्यते किंवात्यन्तदुष्टे मेदसि पित्तजानामपि असाध्यत्वम्। साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टमित्यनेन वक्तव्यास्तान् प्रति जयन्तीति साधु। दार्व्वी सुराह्वेत्यादुक्तं योगद्वयं

उशीरलोध्राज्र्जुनचन्दनानामुशीरमुस्तामलकाभयानाम्।
पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभयापद्मकवृक्षकाणाम्॥
लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां निम्बाज्र्जुनाम्रातनिशोत्पलानाम्।
शिरीषसज्र्जाज्र्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम्॥
अश्वत्थयासासन*वेतसानां कटङ्कटेर्य्युत्पलमुस्तकानाम्।
पत्तेषु मेहेषु दश प्रदिष्टाः पादैः कषाया मधुसंप्रयुक्ताः॥ २०॥
सर्व्वेषु मेहेषु हितौ तु पूर्व्वौ कषाययोगौ विहितास्तु सर्व्वे।
मन्थस्य पाने यवभावनानां स्युर्भोजने पानविधौ पृथक् च॥२१॥
सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव योज्यानि मेहेष्वनिलात्मकेषु।
मेदः कफश्चैव कषाययोगैः स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम्॥२२॥

गङ्गाधरः—अथ पित्तमेहकषायानाह—उशीरेत्यादि। षष्ठीबहुवचनान्तपादैरेकैकयोगः। दश योगाः। कषायाः कषायविधिना मधुयुक्ताः पित्तमेहेषु प्रयोज्याः। पद्मकं पद्मकाष्ठं, वृक्षकः कुटजत्वक्, अम्बु बालकं, कालीयकं कालीयकाष्ठम्, आम्रातमाम्रातकं, सर्ज्जो धूनकः, केशरं नागकेशरं, पद्मं पद्मकिञ्जल्कम्, उत्पलं नीलोत्पलम्, यासो दुरालभा, असनः पीतशालः, वेतसो नाम पानीयामलकम्, कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा॥ २०॥

गङ्गाधरः—सर्व्वेष्वित्यादि। पूर्व्वौ दार्व्वीसुराह्वात्रिफलाः समुस्ता इत्येकः, क्षौद्रेण युक्तामित्यादिना द्वितीयः, इति द्वौ कषाययोगौ सर्व्वेषु कफपित्तवातकृतेषु प्रमेहेषु हितौ। सर्व्वे तु दार्व्वीत्यादिना द्वौ, कफमेहे दश, पित्तमेहे दश, कषाया इत्येते द्वाविंशतिः कषायाः। पृथक् यथादोषं मन्थस्य पाने पानीयार्थं गोधूमानाञ्च यवभावनानां पानीयार्थं भोजने पानीयार्थं पानविधौ पानीयार्थञ्च विहिताः॥ २१॥

गङ्गाधरः—सिद्धानीत्यादि। उक्तैः सर्व्वैः कषाययोगैः क्वाथकल्करूपैः सिद्धानि पक्वानि तैलानि घृतानि चानिलात्मकेषु वातानुबन्धेषु न तु वातजेषु च

सर्व्वमेहेषु। सुराह्वा देवदारु। हरीतक्यादयो दश यथासंख्यं कफमेहेषु। किंवा सर्व्वे सर्व्वकफमेहेषु। उशीराद्युक्ताश्च पित्तमेहेषु सर्व्वेषु ज्ञेयाः। कटंकटेरी दारुहरिद्रा॥ १७—२०॥

चक्रपाणिः—मन्थस्य पान इति मन्थपानार्थं, भोजन इति भोज्यसंस्कारे, एवं पान-

---

"अश्वत्थपाठासन" इति चक्रधृतः पाठः।

कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि।
कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही॥
पिबेद्ध रसेनामलकस्य चापि कल्कीकृतान्यक्षसमानि काले।
जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमन्नं मेही रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः॥ २३॥
दृष्ट्वानुबन्धं पवनात् कफस्य पित्तस्य वा स्नेहविधिर्विकल्प्यः।
तैलं कफे स्यात् स्वकषायसिद्धं पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायैः॥२४॥

याप्यार्थं मेहेषु योज्यानि। तस्य फलमाह—मेद इत्यादि। तैः कषाययोगैः क्वाथकल्करूपैः सिद्धैः स्नेहैस्तेषां मेहिनां मेदः शममेति कफश्च शममेति स्नेहैस्तैलैर्घृतैर्वा वायुः शममेतीति मेदःकफवातास्तैः पक्वैस्तैलैर्घृतैर्वा शमं यान्तीत्यर्थः॥ २२॥

गङ्गाधरः—ननु पित्तानुबन्धादौ किं कार्य्यमित्यत आह—कम्पिल्लेत्यादि। कम्पिल्लं कमलागुड़ीति लोके तस्य, तथा सप्तच्छदशालयोस्तथा विभीतकादीनां चूर्णानि कपित्थपुष्पचूर्णानि च कफपित्तमेही लिह्यात्। पृथक्पदानि योगत्रय-ख्यापनार्थम्। शालान्त एकः, कौटजान्तो द्वितीयः, तृतीयः कपित्थपुष्पाणि। त्रीनेतान् योगान् कल्कीकृतान् अक्षमात्रान् आमलकस्य रसेनापि पिबेत्। तदौषधे जीर्णे पुराणशालियवाद्यन्नं मनोज्ञैः जाङ्गलजैर्हरिणशशकादिमांस-रसैर्मेही सर्व्वप्रमेही न तु कफपित्तमेही तदनुवृत्तौ पुनरुक्तत्वात् भुञ्जीत॥ २३॥

गङ्गाधरः—दृष्ट्वेत्यादि। कफस्य पित्तस्य वा पवनात् पवनेनानुबन्धं दृष्ट्वा स्नेह-विधिस्तैलघृतविधिर्विकल्प्यः विभज्य कल्पयेत्। तद्विभागमाह— तैलमित्यादि। पवनानुबन्धे कफे स्वकषायसिद्धं कफमेहहरयोगोक्तद्रव्याणां कषायेण चतुर्गुणेन पादेन कल्केन सिद्धं तैलं योज्यं, पित्ते पवनानुबन्धे पित्तप्रमेहे पित्तहरैः पित्तप्रमेहहरैः कषायैश्चतुर्गुणक्वाथैः पादिकैः कल्कैश्च सिद्धं घृतं योज्यम्। कषायशब्देनात्र हि कफादिमेहोक्तकषाययोगा ये य उक्तास्ते ते त्वेकैकयोगा

संस्कारेऽपि। सिद्धानि तैलानीति—एतैरेव कषायैः सिद्धानि। अनिलात्मकेष्विति कफपित्तमेहेष्वेव क्रमादपि नानुबन्धेषु उत्पत्तिविशिष्टानिलजानामसाध्यत्वेनाचिकित्स्यत्वात्। कफमेही पित्तमेही च। कल्कीकृतानीति कम्पिल्लकादीनि कल्कीकृतानि च॥ २१—२३॥

चक्रपाणिः—अनुबन्धमिति पश्चादनुगतं, विकल्प्यः। कफे स्यादिति कफे वातानुबन्धे स्यादेवं

त्रिकण्टकाश्मान्तकसोमवल्कैर्भल्लातकैः सातिविषैः सलोध्रैः।
पाठापटोलार्ज्जुननिम्बमुस्तैर्हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥
मञ्जिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च सर्व्वैः समुस्तैः कफवातजेषु।
मेहेषु तैलं विपचेद्‌ घृतन्तु पैत्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु * ॥ २५ ॥

उच्यन्ते, तेषामेकैकयोगानां द्रव्यगणस्य तैलघृते कफपित्तयोः साध्ये इत्यर्थः। क्वाथकल्काभ्यां 'यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ। तत्रैव कल्कनिर्य्यूहाविष्येते स्नेहवेदिना' इति वचनादत्राधिकरणे गणे तैलघृतसाधनोक्तः ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—त्रिकण्टकेत्यादिभिः श्लोकपादैरुक्तैरेकैकयोगैः सर्व्वैः समुस्तैः मुस्तकसहितान् सर्व्वान् योगान् कृत्वा तदेकैकयोगद्रव्यगणस्य क्वाथकल्काभ्यां सिद्धं तैलं कफे वाते च मेहे विपचेत्। पैत्तेषु मेहेषु घृतं विपचेत्। त्रिषु लक्षणेषु वातपित्तकफानामनुबन्ध्यानुबन्ध्यानां लक्षणवत्सु मेहेषु मिश्रं तैलं घृतञ्च मिश्रयित्वा विपचेत्। अश्मान्तकं स्वनामख्यातवृक्षविशेषः। सोमवल्कं श्वेतखदिरं, सोमवल्कान्त एकयोगः। लोध्रान्तो द्वितीयः। समुस्तः कार्य्यः। मुस्तान्तो योगस्तृतीयो नायं पुनः समुस्तः कार्य्यः समुस्तत्वात्। हरिद्रासहितदीप्यकान्तश्चतुर्थो योगः, सोऽपि समुस्तः कार्य्यः। चन्दनान्तः पञ्चमः, सोऽपि समुस्तः कार्य्यः। एतैः कल्कैश्चतुर्गुणैः क्वाथैश्च तैलं तिलप्रभवस्नेहं कफवातेषु केवलकफेषु केवलवातेषु च विपचेत्। पैत्तेषु मेहेषु तैः कल्कैश्चतुर्गुणक्वाथैश्च गव्यं घृतं विपचेत्। त्रिषु लक्षणेषु सान्निपातिकलक्षणेषु मिश्रं तैलं घृतञ्च मिश्रयित्वा तैः कल्कैश्चतुर्गुणक्वाथैश्च विपचेत्। ननु त्रिलक्षणः प्रमेहो नोक्तस्तत् कथं तच्चिकित्सा हि विहितेति चेत् उच्यते। त्रिषु लक्षणेषु इति वचनेन अनुबन्ध्यानुबन्ध्यरूपाणां त्रयाणां दोषाणां

पित्तेऽप्युक्तम्। सर्व्वैरित्युक्तेऽपि सर्व्वैः स्नेहसाधनं स्यादत आह—समुस्तैरिति। मिश्रमिति तैलघृतयमकम्। त्रिषु लक्षणेष्विति त्रिदोषलक्षणे मेलके सति त्रिदोषत्वम्। अनुबन्ध्यानुबन्धकृतं कफपित्तमेहेष्वेव ज्ञेयम्। किंवा सर्व्वेषामेव मेहानां त्रिदोषजत्वात् त्रिदोषत्वाविर्भावः कदाचिद् भवतीति ज्ञेयम् ॥ २४ । २५ ॥

---

* इतः परम् "फलत्रिकं दारु निशा विशाला मुस्ता च निःक्वाथ्य निशा सकल्का। पिबेत् यं मधुसम्प्रयुक्तं सर्व्वप्रमेहेषु समुद्धतेषु ॥" इत्यधिकः श्लोकः चक्रदत्तधृतादर्शे दृश्यते।

लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेलां मूर्व्वां विडङ्गं त्रिफलां यमानीम्।
चव्यं प्रियङ्गं क्रमुकं विशालां किराततिक्तं कटुरोहिणीञ्च॥
भार्गीं नतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम्।
कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वान् नखं सपत्रं मरिचं प्लवञ्च॥
द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे।
रसेऽर्द्धभागं मधुनः प्रदाय पक्षं निधेयो घृतभाजनस्थः॥
लोध्रासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं निहन्याद् द्विपलप्रयोगात्।
पाण्ड्वामयार्शांस्यरुचिं ग्रहण्या दोषं किलासं विविधञ्च कुष्ठम्॥२६

इति लोध्रासवः।

क्काथः स एवाष्टपले च दन्त्या भल्लातकानाञ्च चतुष्पलं स्यात्।
सितोपला त्वष्टपला विशेषः क्षौद्रञ्च तावत् पृथगासवौ तौ॥२७॥

लक्षणेषु उल्वणकफाद्यन्यतमेष्वित्यर्थः। अत एवोक्तं दृष्ट्वानुबन्धं पवनात् कफस्य पित्तस्य वेति। एतत् तु विधिना द्व्यनुबन्धैकदोषजानाञ्च बोध्यम्॥२५॥

गङ्गाधरः—लोध्रमित्यादिना लोध्रासवः। तत्र क्रमुको गुवाकः, कलिङ्गकानिन्द्रसाह्वानिति भागद्वयमिन्द्रयवस्येत्यर्थः। केशरं नागपुष्पस्य केशरं, नखं व्याघ्रनखं, प्लवः कैवर्त्तमुस्तकम्। एषामेकोनत्रिंशतो द्रव्याणां प्रत्येकं कर्षमानमम्भसो द्रोणे पक्त्वा चतुर्भागैकभागेऽवशिष्टे वस्त्रेण पूते तस्मिन् क्काथे रसे षोड़शशरावमिते तदर्द्धमष्टशरावमितं मधु प्रदाय घृतभाजन एष मधुमिश्रितः क्काथरसः पक्षं पञ्चदशदिनं निधेयो घृतभाजने निधाय स्थापयितव्य इति पक्षाज्जातरसः स लोध्रासवः। अयं द्विपलप्रयोगादित्युत्सर्गात् पुरुषव्याध्याद्यपेक्षया मात्राप्रयोगात् कफपित्तमेहान् निहन्ति। लोध्रासवः॥ २६॥

गङ्गाधरः—अपरावासवावाह—क्काथः स एवाष्टेत्यादि। स एव पूर्व्वोक्तानां लोध्रादीनामेकोनत्रिंशतो द्रव्याणां कर्षमानानां प्रत्येकं जलद्रोणे पक्त्वा षोड़शशरावावशेषो वस्त्रेण पूत एव गृहीतोऽत्र क्काथे दन्त्याश्चूर्णस्याष्टपले अष्टपला सिता मधु च तावत् अष्टशरावमितं दत्त्वा पक्षं घृतभाजने स्थाप्यः।

चक्रपाणिः—लोध्रमित्यादौ क्रमुकः पट्टिकालोध्रं पूगं वा, इन्द्रसाह्वा वीजपुरका॥ २६॥

चक्रपाणिः—क्काथः स एवेति तावन्मानजलेनैव दन्त्यष्टपलं भल्लातकचतुःपलं लोध्रादीनि

सारोदकं वाथ कुशोदकं वा मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
सीधुं पिबेद्वा निगदं प्रमेही माध्वीकमग्रं चिरसंस्थितं वा ॥
मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।
संशोधनारिष्टकषायलेहैः सन्तर्पणोत्थान् शमयेत् प्रमेहान् ॥२८॥
भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगान् शुष्कांश्च सक्तून् न भवन्ति मेहाः ।
श्वित्रञ्च कृच्छ्रं कफजञ्च कुष्ठं तथैव मुद्गामलकप्रयोगान् ॥२९॥

इति दन्त्यासवः । एवं तस्मिन् क्वाथे भल्लातकानां पक्वानां जले क्षिप्तानां मग्नानामिष्टकाचूर्णेन घर्षितानां संसिद्धानामस्थि चतुष्पलं पेषयित्वा दत्त्वा सिता त्वष्टपला क्षौद्रञ्च तावदित्यष्टशरावमितं दत्त्वा पक्वं घृतभाजने स्थाप्यः । इति भल्लातकासवः । इति दन्तीसिताभ्यां लोध्रासवादस्य भेदो भल्लातकासवाच्चास्य भेदो भल्लातकाभावात् । भल्लातकासवस्य च दन्त्यासवाद्विशेषो दन्त्यभावात् इति । तौ द्वौ पृथगासवौ वा पूर्व्ववद्गुणौ बोध्यौ । दन्त्यासवो भल्लातकासवश्च ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—सारेत्यादि । सारस्य सर्व्ववृक्षाणां सारस्य प्रमेहहितत्वात् श्वेतखदिराणां सारस्येति केचित्, उदकं तत्सारस्य क्वाथं कुशोदकं कुशमूलस्य क्वाथं मधूदकं पुरातनमध्वर्द्धजलं त्रिफलारसं पथ्यामलकविभीतकानां फलक्वाथं वा सीधुं वा चिरस्थितं पुराणं पुराणं माध्वीकं वा निगदमगदसंज्ञं भेषजं वा प्रमेही पिबेत् । मांसानीत्यादि । मृगाणां हरिणादीनां द्विजानां पक्षिणां मांसानि रसादिविधया तत्कृतशूल्यानि च शूलपक्वानि तेषां मांसानि प्रमेही खादेत् । यवानां भक्ष्यान् विविधान् खादेत् । संशोधनेत्यादि । कल्पस्थानोक्तवमनविरेचनयोगैः संसाध्य अरिष्टं ग्रहण्यादुक्तं कषाया उक्ता लेहाश्च तैर्भेषजद्रव्यैः कार्य्या एतैः सन्तर्पणोत्थांस्तान् प्रमेहान् स्वस्वाधिकारोक्तैस्तैः शमयेत् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—भृष्टानित्यादि । भृष्टान् यवान् भक्षयतो नरस्य मेहा न भवन्ति । प्रयोगान् यवप्रयोगान् भक्षयतश्च न मेहा भवन्ति । शुष्कांश्च सक्तून् भक्षतोऽपि

कर्षमाणानि दत्त्वा कर्त्तव्य इत्यर्थः । क्षौद्रञ्च तावदिति क्वाथापेक्षयाष्टभागमित्यर्थः । सारोदकमिति सारः प्रधानः खदिरादिसारे षडङ्गविधिना कृतमुदकं सारोदकं ज्ञेयम्, एवं कुशोदकं ज्ञेयम् । मधुना मधुरीकृतमुदकं मधूदकम् । शूल्यानीति शूलभृतानीत्यर्थः । मृगद्विजानामित्यत्र

सन्तर्पणोत्थेषु गदेषु योगा मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः।
विरुक्षणार्थं कफपित्तजेषु सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः॥३०॥
व्यायामयोगैर्विविधैः प्रगाढ़ैरुद्वर्त्तनैः स्नानजलावसेकैः।
सेव्यत्वगेलागुरुचन्दनाद्यैर्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः॥ ३१॥
क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात्।
वैद्येन पूर्व्वं कफपित्तजेषु मेहेषु कार्य्याण्यपतर्पणानि॥ ३२॥

न मेहा भवन्ति। न केवलं मेहा न भवन्ति तांस्तांश्च भक्षयतः पुरुषस्य श्वित्रादिकानि च न भवन्ति। तथा मुद्गामलकयोर्मिश्रितयोर्भक्ष्यविधया प्रयोगान् भक्षयतश्च पुरुषस्य मेहाः श्वित्रादीनि च न भवन्ति॥ २९॥

गङ्गाधरः—सन्तर्पणेत्यादि। ये योगाः सन्तर्पणोत्थेषु गदेषु सूत्रस्थाने सन्तर्पणीयेऽध्याये शस्तमुल्लेखनं तत्रेत्यादिना पूर्व्वमुक्ताः तथा मेदस्विनां ये योगाः सूत्रस्थानेऽष्टौनिन्दितीयेऽध्याये गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोग इत्यादिना पूर्व्वमुक्ताः विरुक्षणार्थं मया ते योगा अपि कफपित्तजेषु प्रमेहेषु सिद्धाः सिद्धफला अत एव प्रयोज्या इति; न तु वातप्रमेहेषु रुक्षणार्थत्वात्॥ ३०॥

गङ्गाधरः—व्यायामयोगैरित्यादि। विविधैरध्वगमनमल्लक्रीड़ादिभिर्नानाविधैर्व्यायामैर्युक्त्या युक्तैः। प्रगाढ़ैर्द्दढ़िष्ठैः सेव्यादिद्रव्येण कृतैरुद्वर्त्तनैस्तथा सेव्यादिभिः क्वाथभूतैः स्नानेन तत्क्वाथजलाभिषेकेण च तथा सेव्यादिभिः विलेपनैः प्रमेहा आशु न सन्ति न वर्त्तन्ते विनश्यन्तीति भावः। तत्र सेव्यादिद्रव्यमाह—सेव्येत्यादि। सेव्यमुशीरम्, एला स्थूलैला, अगुरु कृष्णागुरु, चन्दनं श्वेतचन्दनम्, आद्यपदेन हरिद्रापत्रग्रन्थिपर्णादिकं बोध्यम्॥ ३१॥

गङ्गाधरः—अथ सन्तर्पणोत्थगदेषु प्रमेहः सन्तर्पणीयेऽध्याये पठितः, तेन प्रमेहे किं पूर्व्वमपतर्पणं विधेयं किं न वेत्यत आह—क्लेदश्चेत्यादि। यस्मात् क्लेदो वसालसीकादिर्धातुर्मेदश्च कफश्च वृद्धः प्रमेहहेतुर्भवति, तस्मात् वैद्येन तान् वृद्धान् क्लेदमेदःकफान् प्रसमीक्ष्य कफपित्तजेषु मेहेषु पूर्व्वम् अपतर्पणानि

यौगिकत्वात् जाङ्गलमृगद्विजानामिति ज्ञेयम्। प्रयोगानित्यभ्यासात्। सन्तर्पणोत्थेषु गदेष्वित्यत्र सन्तर्पणीयाध्याये त्रिफलारग्वधपाठा इत्युक्ताः॥ २१—३०॥

चक्रपाणिः—सेव्यमुशीरं, चन्दनाद्यैरित्यत्र चन्दनादिग्रहणे हि सेव्यादीनाञ्च ग्रहणं स्यात्। सम्प्रति उत्सर्गतः कफपित्तप्रमेहाणामपतर्पणमाह। यद्यपि अपतर्पणेन गुल्मादिदोषो भवति, तथापि

या वातमेहान् प्रति पूर्व्वमुक्ता वातोल्वणानां विहिता क्रिया सा ।
वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितानां कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥३३
यैर्हेतुभिर्ये प्रभवन्ति मेहास्तैषु प्रमेहेषु न ते निषेव्याः ।
हेतोरसेवा विहिता यथैव जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ३४॥

कार्य्याणि। यादृशी क्लेदमेदःकफवृद्धिस्तदनुरूपेण पूर्व्वमपतर्पणं कार्य्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—ननु वातमेहस्त्वसाध्यः पूर्व्वमुक्तस्तत्र किमर्थं चिकित्सा विहितेत्यत आह—या वातमेहानित्यादि। वातमेहान् प्रति वातप्रमेहाणां चिकित्साक्रियासिद्धानि तैलानि इत्यादिना या पूर्व्वमत्रैवोक्ता, सा वातोल्वणानां कफमेहपित्तमेहानां विहिता। कस्मात् ते वातोल्वणाः स्युरित्यत आह—वायुर्हीत्यादि। मेहारम्भकं पूर्व्वं कफं पित्तं वा तत्-प्रमेहकर्षितानां येषां पुरुषाणां वायुः प्रवृद्धः सन् अनारम्भकोऽपि यदानुबन्धीकरोति तदा वायोः प्रधान्यात् तेषां कफजानां पित्तजानां वातोल्वणत्वे सा क्रिया विहिता, न तु वातप्रमेहाणां चतुर्णां क्रिया विहिता इति कफपित्तवातजानां विंशतेः प्रमेहाणां वचनं न व्याहन्यते। तेषामेव चिकित्साविशेषार्थं परस्परानुबन्धः कल्पनीय इति ज्ञापनार्थं "दृष्ट्वानुबन्धं पवनात् कफस्य पित्तस्य वा स्नेहविधिर्विकल्प्यः" इति वचनश्चोक्तमिति। असाध्यान् रोगान् प्रति चिकित्सितुं क्रियाविधेश्चिन्ता नास्ति तस्मात् तदसाध्यानां सा चिकित्सा नोक्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथास्य निदानपरिवर्ज्जनमाह—यैर्हेतुभिरित्यादि। यैर्हेतुभिः आस्यासुखं स्वप्नसुखमित्यादिभिर्हेतुभिः निदानस्थाने प्रमेहनिदाने हायनकयवचीनकादिभिश्च कफमेहाः प्रभवन्ति, तेषु मेहेषु ते खल्वास्यासुखादयो हेतवो न सेव्यास्तथा पित्तप्रमेहा उष्णाम्ललवणक्षारेत्यादिभिर्निदानस्थाने प्रमेहनिदानोक्तैर्हेतुभिः प्रभवन्ति, तेषु मेहेषु ते हेतवो न सेव्याः, एवं कषाय-

गुल्मादिप्रादुर्भावो यथा न भवेत् तथापतर्पणं कर्त्तव्यमिति क्लेदश्च मेदश्चेत्यादिना दर्शयति। पूर्व्वचिकित्सितमेहप्रयुक्तानि देयानि मेहेष्वनिलात्मकेष्वित्यादिनोक्तानि, तानि वातानुबद्धमेहविषयाणीति दर्शयन्नाह—या वातेत्यादि। वातोल्वणत्वमेव कुतः कफजेषु पित्तजेषु च भवतीत्याह—वायुरित्यादि। असाध्यानिति उत्पत्तितः। यैर्हेतुभिरित्यादिश्लोकार्द्धपरिभाषा सर्व्वरोगेष्वेवानुमता, इह प्रमेहस्य चिरकालानुबन्धितया हेतुसेवानिरासार्थमुच्यते ॥ ३१—३४ ॥

हारिद्रवर्णं रुधिरञ्च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्व्वरूपैः।
यो मूत्रयेत् तं न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥३५॥

कटुकतिक्तरूक्षेत्यादिभिर्हेतुभिर्वातप्रमेहाः प्रभवन्ति, ते हेतवस्तेषु प्रमेहेषु वातोल्वणेषु च न सेव्या इति। नन्वेवं निदानासेवनं कथं विधीयते निदानं ह्यदुष्टदोषाणां दुष्टिकरं न दुष्टदोषाणामित्याशङ्कायामाह—हेतोरित्यादि। शरीर-स्वास्थ्यरक्षार्थं रोगाणां हेतोः असेवा यथा विहितैव तथा तत्तद्धेतोर्जातस्य रोगस्य चिकित्सा तत्तद्धेतोरसेवैव भवेत्। यो ह्यवृद्धं वर्द्धयति सामान्यात् स वृद्धमपि वर्द्धयति सामान्यात्। प्रकृत्यनुगुणैः केचिद्धेतवो दोषं वर्द्धयन्ति तद्-गुणसामान्यात् प्रकृत्यननुगुणैश्च केचिद् वर्द्धयन्ति तद्गुणसामान्यप्रभावाभ्याम् इति प्रकृतिसमसमवाये विकृतिविषमसमवायेऽपि निदानवर्ज्जनमुपयुक्तं भवति ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—ननु रक्तप्रमेहमाञ्जिष्ठप्रमेहयोरयं सन्देहः, किमयं मूत्रमार्गप्रवृत्त रक्तमधोगं रक्तपित्तं नाम रोगः किमयं रक्तप्रमेहो माञ्जिष्ठप्रमेहो वेति तत्राह सन्देहो न कर्त्तव्यः कुत इति तद् दर्शयति—हारिद्रवर्णमित्यादि। प्रमेहस्य पूर्व्वरूपैः स्वेदोऽङ्गगन्ध इत्यादिभिरत्रोक्तैः निदानस्थाने प्रमेहनिदाना-ध्यायोक्तैश्च जटिलीभावं केशेष्वित्यादिभिर्विना हारिद्रवर्णं रुधिरञ्च मूत्रं यो मूत्रयेत् तं रोगं प्रमेहं न वदेत्, स हि रक्तस्य पित्तस्य प्रकोप इति वदेत्। यदि हि प्रमेहोऽभविष्यत्, कथं प्रमेहपूर्व्वरूपं नाभविष्यत्? पूर्व्वरूपं विना हि दोषजो व्याधिर्न भवति। तर्हि कथं रक्तपित्तस्य पूर्व्वरूपं विना सम्भव इति चेन्न, प्रमेहस्य हि पूर्व्वरूपैर्विनेति वचनेनैव ज्ञापितं रक्तपित्तपूर्व्वरूपपूर्व्वकं चेद्धारिद्रवर्णं रुधिरं वा यो विना प्रमेहपूर्व्वरूपैर्मूत्रयेत् तदा रक्तपित्तस्य प्रकोप इति वदेदिति। ननु पूर्व्वरूपन्तु तदानीं न वर्त्तते कथं तज्ज्ञानं स्यादिति चेदुच्यते। हारिद्रवर्ण-रुधिरमूत्रणात् पूर्व्वं किं प्रमेहपूर्व्वरूपं किं रक्तपित्तपूर्व्वरूपं तस्याभूदिति प्रति-सन्धाय यत्पूर्व्वरूपमभूत् तं व्याधिं वदेदिति। ननु तर्हि किं पूर्व्वरूपस्मरणं रक्तपित्तपित्तप्रमेहविज्ञाने कारणम्? यदि चेष्टं स्यात् तर्हि निदानस्थाने प्रोक्तं तस्योपलब्धिर्निदानपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तितश्चेति कथं व्याप्यते। पूर्व्व-रूपस्मरणञ्चाधिकमुपलब्धिकारणं वाच्यं स्यादिति चेत् न, रूपावस्थायां हि

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रमेहलक्षणस्य रक्तपित्तलक्षणसाम्ये रक्तपित्ते प्रमेहचिकित्सा मा भूदिति कृत्वा प्रमेहरक्तपित्तभेदकं लक्षणमाह—हारिद्रेति ॥ ३५ ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद् द्विविधो विचारः।
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकाः स्युः सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवाः स्युः॥

स्मर्य्यमाणं पूर्व्वरूपं वर्त्तमानं व्याधिं ज्ञापयति न तु भाविनम्, भाविन एव हि व्याधेर्बोधकं लिङ्गं पूर्व्वरूपं प्रोक्तमन्यथा भाविवर्त्तमानयोरुभयोर्बोधकं स्यादिति स्मृतं केवलं पूर्व्वरूपं न बोधयति व्याधिम्। पूर्व्वरूपस्मरणसहकृतं रूपन्तु बोधयति तदानीं हि पूर्व्वरूपासद्भावात्। वर्त्तमानं हि वस्तु वर्त्तमानस्य हि बोधकं भवति, न त्ववर्त्तमानं वर्त्तमानस्येति विस्तरेण निदानस्थाने व्याख्यातम्॥ ३५॥

गङ्गाधरः—अथ प्रमेहस्यावस्थान्तरमाह—दृष्ट्वेत्यादि। प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमञ्च दृष्ट्वा वर्त्तमानस्य भिषजोऽस्मिन् प्रमेहे द्विधा विचारः स्यात्। ननु कस्को विचार इत्यत आह—क्षीणेष्वित्यादि। कषायवमनविरेचनाद्यतियोगात् पित्तकफमेदोमांसेषु धातुषु क्षीणेषु सत्सु मधुरस्वभावमोजस्तत् रौक्ष्याद् वायुना कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहता कृता अनिलात्मकाः स्युरथ वा सन्तर्पणात् कफसम्भवाः स्युरिति द्विविधं मधुमेहविचारं कुर्य्यात्। सन्तर्पणात् गुरुस्निग्धाम्लादीनां कियन्तःशिरसीये व्याख्यातानां सेवनादतिवृद्धैस्तैः कफाधिक्यात् सम्भवन्ति, तत् कफावृतगतिना वायुना खल्वोज आदाय वस्तिं गत्वा कृताश्चेत् तर्हि अनिलात्मकाः स्युः सपिच्छा मधूपमा मधुराः प्रमेहाः कफसम्भवाः। इक्षुवालिकारसमेहाः शीतमेहाश्चेति द्विविधा इत्यपरं मधुमेहविचारं कुर्य्यात्। कश्चित् तु कफोद्भवौ द्वाविक्षुबालिकारसमेहशीतमेहौ मधुररसत्वेन तद्विचारं न लिखित्वा "मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा। क्रुद्धे धातुक्षयाद् वायौ दोषावृतपथेऽथवा" इति, तत्र स्वनिदानैः क्रुद्ध क्षौद्रमेहो योऽसाध्य उक्तः स एको मधुमेहः। धातुक्षयात् सन्तर्पणैः वृद्धपित्तादिदोषावृतपथे वायौ तेन वायुना गृहीत्वा ओजो वस्तिं गत्वा यो मधुमेहः क्रियते तल्लक्षणञ्च पठितवान्। "आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्त

चक्रपाणिः—दृष्ट्वेत्यादि। क्षीणेषु दोषेष्वतिक्षीणेषु कफमेदःप्रभृतिषु। क्षीणत्वञ्चेह दूष्ये विवक्षितेऽपि मेदआदौ तथापि दोषसम्बन्धात् दोषशब्दोऽत्र ज्ञेयः। किंवा कफदोषापेक्षया बहुवचनत्वम्। यदि हि वातिकः स्यात् तदा हेत्वभावात् कफोऽनुवृद्धः स्यादित्यर्थः। सन्तर्पणात् तु यदि ज्ञातं तर्पणजनितकफवृद्धत्वं तदा वातनिदानाभावान्नायं वातजः किन्तु कफज इत्यवधार्य्यत इति भावः॥ ३५। ३६॥

सपूर्व्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्॥

प्रदर्शयन्। क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम्" इति। एतमेव मधुमेहं कियन्तःशिरसीये पठित्वा तेषाम् "उपेक्षयास्य जायन्ते पिड़काः सप्त दारुणाः" इति वचनेनासाध्यत्वप्रतिषेधः ख्यापितः, यदि ह्युपेक्षा नास्य क्रियते पिड़काश्च न जायन्ते इत्यर्थात् कृच्छ्रसाध्यत्वं दर्शितम्। तथा आचार्य्यश्चतुर्षु वातमेहेष्वपरमधुमेहमसाध्यं पठितवान्, इत्यतोऽत्र मधुमेहस्य साध्यत्वमात्रेणोक्तम्॥ ३६॥

गङ्गाधरः—कफपित्तमेहानामसाध्यतामाह—सपूर्व्वरूपाः इत्यादि। सपूर्व्वरूपाः सर्व्वपूर्व्वरूपानुवृत्तिमन्तः किञ्चित्पूर्व्वरूपानुवृत्तिमन्तो वा कफमेहाः पित्तमेहाश्च व्याधिस्वभावादन्येषां हि सर्व्वपूर्व्वरूपानुवृत्तितोऽसाध्यत्वमुक्तमस्य तु पूर्व्वरूपानुवृत्तिमात्रेण वातकृतास्तु क्रमेण निदानस्थानोक्तानुपूर्व्व्या वातेन कृता ये मेहास्ते च सपूर्व्वरूपाः पूर्व्वरूपरहिता वाप्यसाध्या एव, चत्वारो हि वातकृता न साध्या भवन्ति विरुद्धोपक्रमत्वान्महात्ययत्वाच्च इति प्रागभिहितम्। लङ्घनादिक्रमेण ये कफारब्धाः पित्तारब्धाश्च वातोल्वणास्ते पूर्व्वरूपरहिताः याप्याः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वाच्च इति प्रागभिहितम्। सपूर्व्वरूपास्तु न साध्याः। ते पित्तकृतास्तु साध्या अपि स्युः यदि मेदो न तत्र मेहेषु पित्तेन दुष्टं स्यादिति। कफोत्थाश्च दश साध्या एवेति प्रागभिहितम्। तत्र

चक्रपाणिः—संप्रत्युक्तानुक्तप्रमेहाणां साध्यासाध्ययाप्योपदर्शनार्थमाह—सपूर्व्वरूपा इति। सह पूर्व्वरूपेण स्वेदाङ्गगन्धेत्यादिना वर्त्तन्त इति सपूर्व्वरूपाः, तत्र कफमेहाः साध्या उक्तास्ते न पूर्व्वरूपेण साध्या भवन्ति। पित्तमेहा याप्या उक्तास्ते प्रत्याख्येया भवन्ति, साध्यावस्थायामपि पुर्व्वरूपयोगेण यद्यपि सर्व्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम्। उक्तञ्च यथा—"अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्व्वरूपाणि यं नरम्। विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्" इति। तथापि सर्व्वपूर्व्वरूपानुबन्धे यद्यपि सर्व्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तमिह तु असमस्तपूर्व्वरूपानुबन्धेऽप्यसाध्यत्वं भवतीति विशेषवचनाल्लभ्यते, तथा क्रमेण च ये वातकृतास्ते पूर्व्वरूपरहिता अप्यसाध्याः। क्रमेणेति यथोक्तनिदानक्रमेण, एतेन य एव निदानोक्तहेत्वादियोगेन वातजाश्चत्वारो जायन्ते ते मेहा असाध्याः, ये तु कफजाः पित्तजा वा वातानुबन्धत्वेन वातजास्ते साध्या याप्याश्च। अत एव तान् प्रति विहितानि सिद्धानि तैलघृतानि विहितानि। चिकित्सोक्तपूर्व्वरूपराहित्येन पित्तकृते प्रमेहे कदाचित् साध्यत्वमपि भवतीत्यपवादविधिं दर्शयितुमुत्सर्गप्राप्तां पैत्तिकयाप्यतामनुवदति—पित्तकृतास्तु याप्या इति। अवस्थासाध्यान् पैत्तिकानाह—साध्यास्त्वित्यादि। न प्रदुष्टमिति न प्रकर्षेण दुष्टम्।

जातप्रमेही * मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात्।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान्॥

य इक्षुवालिकारसमेह उक्तस्तत्र खलु कफस्य शीतपिच्छिलसान्द्रमधुरगुणैर्योगात् जातत्वादत्यर्थमधुरं शीतमीषत्पिच्छिलमाविलं काण्डेक्षुरससङ्काशं मूत्रं भवति। यश्च शीतमेह उक्तस्तत्रापि कफस्य माधुर्य्यशैत्यगुणाभ्यां योगेनात्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं भवति। तयोरिक्षुबालिकारसमेहशीतमेहयोः कफे क्षीणे सति वातात्मकत्वेऽपि साध्यत्वं तदा बोध्यम्, यदि तत्रेक्षुबालिकारसमेहे शीतमेहे वा कफेन मेदो न प्रदुष्टं पूर्व्वं न वर्त्तते। यदि पूर्व्वं कफेन मेदो दुष्टं वर्त्तते तदा तौ चेक्षुबालिकारसमेहशीतमेहौ तत्कफमेदःसंसृष्टत्वात् न साध्यौ भवतः, कष्टसाध्यौ याप्यौ वा हि वातेन संसृष्टत्वेन विरुद्धोपक्रमत्वाद् भवत इति तात्पर्य्यार्थः। कियन्तःशिरसीये—गुरुस्निग्धाम्ललवणेत्यादिना खलूक्तं, गुरुस्निग्धादिभिः तैर्हेतुभिः श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसञ्च क्षीणमतिवर्द्धते। तैश्च द्धराष्टतगतिः वायुर्मधुरस्वभावमोज आदाय वस्तिं गत्वा मधुमेहं करोत्येव, स हि वायोर्वा पित्तस्य कफस्य वा चिह्नमनिमित्तं मुहुर्म्मुहुर्दर्शयति मुहुर्म्मुहुः क्षयं गत्वाप्याय्यते। तस्य मधुमेहस्योपेक्षया पिड़कानामत्र चिकित्साविधानात् धातुक्षये स्निग्धादिवृद्धदोषावृतवायुजो मधुमेहः कृच्छ्रसाध्य एव कफसम्भवास्तु साध्या एव मेदोदुष्टिं विनेति। द्विविधो मधुमेहो वातज एकः श्लेष्मजः त्वपरस्तत्र वातजो द्विविधः क्रमेण ओजोधात्वपकर्षणेन जात एकः क्षीणदोषेण गुरुस्निग्धादिवृद्धेनावृतगतिवातकृतेनौजोधात्वपकर्षणेनापर इति। तत्र पूर्व्वोऽसाध्यः शेषः कृच्छ्रसाध्य उक्तः क्षीणबलमांसस्यासाध्यश्च स्यात्। तदुक्तमन्यत्र "गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः। अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात्" इति, न ह्यत्र मधुमेहशब्दो मेहमात्रवचनो नापि मधुमेहमात्रपरो निदानोक्तक्रमेण वातकृतमधुमेहश्च सर्व्वमेहाणामप्रतिकारे कालेन जायते। श्लेष्मजोऽपि द्विविध इक्षुवालिकारसमेहः शीतमेहश्चेति द्वौ मेदोदुष्टिं विना साध्यौ। मेदोदुष्टौ कष्टसाध्यौ याप्यौ वा। इत्थञ्च तत्र विशेषमाह—जातप्रमेहीत्यादि। जन्ममात्रं यः

अदुष्टमेदसः पैत्तिकाः साध्या भवन्तीत्यर्थः। किंवा प्रदुष्टाः कफपित्तमेहास्तावदसाध्याः। तथा कफपित्तमेहा ये धात्वपकर्षणाद् वातकृता भवन्ति तेऽपि सपूर्व्वरूपाः सन्तः साध्या भवन्ति, ये तु पूर्व्वरूपत्वेन कियन्तःशिरसीयोक्तं प्रमेहं विंशतिप्रमेहातिरिक्तं वर्णयन्ति, ते विंशतिरेव मेहा इति संख्याप्रतिनियमेनैव प्रयुक्ताः। मेहसाध्यताप्रकारत्वमाह—जात इत्यादि। प्रमेही यः प्रमेहिणो जातः सोऽप्यसाध्यो भवति अत्रापि हेतुमाह—स हि वीजदोषादिति। प्रमेहारम्भकदोषदुष्टवीजजातप्रमेहि-

* जातः प्रमेही इति वा पाठः।

प्रमेहिणां याः पिड़का मयोक्ता रोगाधिकारे पृथगेव सप्त।
ताः शल्यहृद्भिः कुशलैश्चिकित्स्याः शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥३९

प्रमेही सहजप्रमेहवान् सोऽसाध्य उक्तः, कस्मात्? वीजदोषात्; गर्भारम्भकशुक्र-शोणितरसानां मेहकरद्रव्यप्रभवत्वात्। मधुमेहिनो वा जातो यो नर उत्तर-कालं मेही स्यात् सोऽपि न साध्य उक्तः वीजदोषात् मधुमेहदुष्टशुक्रारब्ध-शरीरत्वात्। कैश्चिद् वाशब्दं पूर्व्ववचनापेक्षयेति मत्वा सहजमेही चात्र न व्याख्यायते। अत्र मधुमेहशब्द ओजोऽपकर्षकवातजद्विविधमधुमेहवाचकः अप्रतिकृत्याकाले मधुरत्वापन्नसर्व्वमेहवचनश्च, न तु कफजद्विविधमेहवाचकः तत्र शुक्रदुष्ट्यभावात्। ननु तर्हि किमन्ये रोगा वीजदोषात् साध्याः स्युरित्यत आह—ये चापि केचिदिति। कुलजा इति कुलशब्देन मातापित्रोः शोणितशुक्रमुच्यते, दृश्यते हि ये रोगाः पितुर्मातुर्वा ते रोगा नापत्यस्येति। ये च पितुर्मातुश्च वा तेऽपत्यानाञ्च दृश्यन्ते साध्यन्ते चेति॥ ३७। ३८॥

<u>गङ्गाधरः</u>—प्रमेहचिकित्सामुक्त्वा तत्पिड़काचिकित्सामाह—प्रमेहिणाम् इत्यादि। पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्यात्र प्रमेहशब्देन मधुमेह उक्तो बोध्यः, मयोक्ता इति वचनेन कियन्तःशिरसीयमाधुमेहिकपिड़का उपस्थाप्यन्ते। ननु पिड़का माधुमेहिकीत्यत्र मधुमेहशब्दो मेहमात्रवचनो वाच्यः। सुश्रुते हि "सर्व्वेषु

त्वात्। मधुमेहशब्देनात्र मेहमात्रमुच्यते। यदि तु वातिक एव मधुमेह उच्यते तदेतरप्रमेहयुक्तमाता-पितृजनितप्रमेहिणो नासाध्यत्वं स्यात्। मधुमेहिनो जनितस्य मधुमेहित्वमेव कारणानुरूपतया युक्तम्। ततश्च मधुमेहिनो वा जातो न साध्य इति वक्तुमुचितम्। तस्मादपत्ये सामान्येन प्रमेहवचनेनापि तत्करणे पितरि कार्य्यानुरूपः प्रमेहो मधुमेहशब्दवाच्यो ज्ञेयः। मेहशब्दोऽयं सामान्येन सर्व्वमेहेषु वर्त्तत एव, यतः कियन्तःशिरसीये येषां पिड़का मधुमेहसम्बन्धित्वेन उक्तास्ता इह प्रमेहिणां याः पिड़का इत्यनेन सामान्यप्रमेहसम्बन्धितयाऽनुदितास्तस्मान्मधुमेहशब्दः सर्व्वप्रमेहे मधुमेह-विशेषे च वर्त्तते, यथा तृणशब्दः सर्व्वतृणे तृणविशेषे च वर्त्तते। प्रपञ्चितश्चायमर्थः कियन्तः-शिरसीये इति नेह प्रतन्यते। कुलजप्रमेहासाध्यताप्रसङ्गेनापरेषामकुलजानामसाध्यतामाह—ये चापीत्यादि। कुलजा इति पितृपितामहादिकारणोद्भूता अनेनैव सामास्येन वचनेन प्रमेहस्यापि कुलजस्यासाध्यतायां सिद्धायां पुनस्तद्वचनं सन्तानानुबन्धित्वोपदर्शनार्थम्। उक्तं हि—प्रमेहोऽनुसङ्गिनामिति॥ ३७। ३८॥

<u>चक्रपाणिः</u>—प्रमेहपिड़काचिकित्सासूत्रमाह—प्रमेहिणामित्यादि। रोगाधिकारे इति रोग-चतुष्के। अत्र शल्याधिकारत्वऽन्याधिकारेषु न विस्तरोक्तिरिति वचनान्न विस्तरः कृतः॥ ३९॥

मेहेषु पिड़का भवन्ति" इति दृश्यते। तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिड़का जायन्ते, अपरश्च मधुमेहिनो जातः कारणानुरूपतया मधुमेह्येव भवति तेन मधुप्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्य उक्त इति कत्तमुचितं स्यादितिचेन्न; सुश्रुते हि वसामेदोभ्यामभिपन्नेत्यादिना प्रायेण मधुमेहिनो वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरत्वं त्रिदोषानुगतधातुत्वञ्च मत्वा यदि कदाचिदन्यमेहिनामपि वसामेदोऽभिपन्नदेहत्वादिकं स्यात् तदा तेषामपि स्युरित्यभिप्रायेण तल्लिखित्वा पुनः "पिड़कापीड़ितं गाढ़मुपसृष्टमुपद्रवैः। मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्त्तितः" इति लिखितम्। अत एवोक्तं विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदस इति। न तु सर्व्वेषां मेहिनां पिड़का भवन्ति। नन्वेवमस्तु सुश्रुते "सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाऽप्रतिकारिणः। मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि" इत्युक्तं तेन सर्व्वमेहाणां मधुमेहावस्थायां पिड़का भवन्तीति मत्वा सर्व्वमेहवचन एवात्र प्रमेहिणामिति प्रमेहशब्दः कियन्तःशिरसीये पिड़का माधुमेहिकीति मधुमेहशब्दः प्रयुक्त इति चेत् सत्यं कियन्तःशिरसीये हि क्षीणैः पित्तादिभिर्गुरुस्निग्धादिसन्तर्पणेनातिवृद्धैरावृतगतिना वायुना मधुमेहमुपदर्श्य तदुपेक्षया सप्त पिड़का उक्तास्ताभिस्तु खलु दोषावृतगतिवायुजमधुमेहोपेक्षया यदा वसामेदोभ्यामभिपन्नदेहत्वं त्रिभिर्दोषैरनुगतधातुत्वं पुरुषस्य भवति तदा तस्योत्पन्नाभिः पिड़काभिर्गाढ़पीड़ितस्योपद्रवयुक्तस्य तदावृतगतिवातजमधुमेहस्य असाध्यत्वं पिड़कापीड़ितं गाढ़मित्यनेन सुश्रुतेनोक्तं सर्व्वमेहाणाञ्चाप्रतिक्रियया वातेन खल्वोजोऽपकर्षणेन मधुरत्वं प्रापितानामसाध्यत्वं सर्व्व एव प्रमेहास्त्विति वचनेनोक्तं, न चैतावता सर्व्वप्रमेहिणां मधुरत्वापन्नत्वे पिड़का भवन्त्येवेत्युक्तं भवतीति। तासां पिड़कानां प्रतिक्रियामाह—ताः शल्यविद्भिरित्यादि। ननु पिड़कापीड़ितस्य मधुमेहस्यासाध्यत्वमुक्तं तस्य चिकित्सोपदेशो वृथेति चेन्न; यावद्धि मधुमेहो नोपद्रवैर्युज्यते पिड़काभिश्च गाढ़ं न पीड्यते बलमांसे च न क्षीयेते तावत् कृच्छ्रेण मधुमेहोऽयं दोषावृतवायुजः सिध्यतीत्यभिप्रायेण चिकित्सोक्ता। पिड़कानां मधुमेहस्य दृश्यते। सुश्रुतेऽपि पिड़कापीड़ितमित्यनेनावृतगतिवायुजस्य तथैवाप्रतिकारेण कालान्तरे मधुमेहत्वापन्नानाञ्च असाध्यत्वमुक्त्वापि चिकित्सितस्थाने अथातो मधुमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, मधुमेहत्वमापन्नं भिषग्भिः परिवर्ज्जितम्। योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेदित्यादिना चिकित्सितमुक्तमिति ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकाः।

हेतुर्दोषो दूष्यं मेहानां साध्यतानुरूपश्च।
मेहो द्विविधो द्विविधं भिषग्जितं तल्लक्षणं * दोषः॥
आद्या यवान्नविकृतिर्मन्था मेहापहाः कषायाश्च।
तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः॥
व्यायामविधिर्विविधः स्नानान्युद्वर्त्तनानि गन्धाश्च।
मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दृष्टमेतावत्॥ ४०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
प्रमेहचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थं संगृह्णाति श्लोकैः तत्र श्लोका इति। साध्यतानुरूपश्च मेहो द्विविध इति स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः कृशस्तथैकः परिदुर्ब्बलस्त्विति द्विविधम्। द्विविधं भिषग्जितमिति कृशस्य संबृंहणं दोषबलाधिकस्य संशोधनमिति, संशोधनान्ते सन्तर्पणं तस्याकरणे दोषश्च गुल्म इत्यादिना। आद्येत्यादिना या चकारात् या वातमेहान् प्रतीत्यादिकं यावदुक्तं तत् सर्व्वं संगृहीतम्॥ ३९॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविराजकविरत्नविरचिते चरकजकल्पतरौ
षष्ठस्कन्धे चिकित्सितस्थानजल्पे प्रमेहचिकित्सित-
जल्पाख्या षष्ठी शाखा॥ ६॥

चक्रपाणिः—हेतुरित्यादि संग्रहः। भिषग्जितमिति संशोधनं संशमनं, निदानवर्जनञ्च। आद्या इति भक्षणीयाः। शेषं सुगमम्॥ ३९॥

इति महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां प्रमेहचिकित्सितं
नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

---

* हेतुर्दोषो दूष्यं मेहानां साध्यतानुरूपञ्च। मेही द्विविधस्त्रिविधं भिषग्जितं तल्लक्षणम्। इति पाठान्तरं क्वचित्।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रशमनञ्च ।
शृण्वग्निवेश सम्यग् विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ॥ २ ॥
विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥

गङ्गाधरः—अथोद्देशानुक्रमात् प्रमेहचिकित्सितानन्तरं कुष्ठचिकित्सितमाह—अथात इत्यादि। कुष्ठस्य चिकित्सितं कुष्ठचिकित्सितम्। शेषं पूर्ब्ववत् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—हेतुमित्यादि। हेतुं रुग्दोषोभयकारणम्। द्रव्यं गुणकर्म्माश्रितसमवायिकारणं घटादेर्मृत्तिकादिवत्, प्रकृतिभूतकारणमिति यावत्। स्पर्शनघ्नानामिति स्पर्शनेन्द्रियनाशनानां कुष्ठानाम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ रुग्दोषोभयहेतुमाह—विरोधीन्यन्नेत्यादि। विरोधीनि तु न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेदित्यादिनोक्तानि, भजतामित्यन्वयः। आगतामुपस्थितवेगां छर्दिं प्रतिघ्नतां प्रतिघातं कुर्व्वतामन्यांश्च वेगान् मूत्रपुरीषादीनां नवेगान्धारणीयोक्तानां वेगान् प्रतिघ्नताम्।

चक्रपाणिः—स्नेहविप्रणाशान्मेहकुष्ठयोर्जन्म उक्तम्, तेन मेहमनु कुष्ठचिकित्सितमुच्यते। निदाने हेत्वादय उक्ता अपि चिकित्सोपकरणतया किञ्चिद्विशेषप्रतिपादनार्थं पुनरुच्यते। आश्रयमिति कोष्ठाधारम्। प्रशमनञ्चेति चकारात् पूर्व्वरूपसंप्राप्त्योर्वक्ष्यमाणयोर्ग्रहणम्। किंवा लिङ्गेन हेतुना च सम्प्राप्तिर्बोद्धव्या। अन्यान्यपि पिप्लुव्यङ्गादीनि स्पर्शनघ्नानि सन्ति, तेन विशेषतो यानि कुष्ठानि तेषां हेत्वादीनि शृणु किंवा कुष्ठानामानन्त्याद्यानि विशेषतः स्पर्शनघ्नान्यष्टादश तेषां हेत्वादि शृण्विति योजना। उक्तं हि कुष्ठानि सप्तविधान्यष्टादशान्यपरिसंख्येयविधानि चेति ॥ १। २ ॥

चक्रपाणिः—विरोधीन्यात्रेयभद्रकाप्यीये—न मत्स्यान् पयसाभ्यवहरेदित्यादिनोक्तानि।

व्यायाममति सन्तापमति भुक्त्वा निषेविणाम्।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम्॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम्॥
नवान्नदधिमत्स्याति-लवणाम्लनिषेविणाम्।
माषमूलकपिष्टान्न-तिलक्षीरगुड़ाशिनाम्॥
व्यवायञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम्॥

व्यायाममतीति। भुक्त्वा व्यायाममतिशयेन भुक्त्वा सन्तापमतिशयेन निषेविणाम्। व्यायाममति सन्तापमतीत्यतिशब्दयोगे द्वितीया, तेन निषेविणामित्येतयो-र्व्यायामसन्तापयोरतिनिषेविणां निषेवणशीलानामिति। कृद्योगे षष्ठी न प्राप्तेति कश्चित्, तन्न; कारकविभक्तेर्बलवत्त्वादतिशब्दयोगे द्वितीया बाध्या हि स्यात् कारकविभक्त्या षष्ठ्या। वस्तुतो निषेविणामिति शीलार्थे णिनिस्तद्योगे षष्ठी खल्वपवादविधिसिद्धात्रोत्सर्गेण विधिना सिद्धया द्वितीयया बाधिता। एवं परत्रापि बोध्यम्। शीतोष्णादीन् क्रमं त्यक्त्वा निषेविणां यदा येन प्रकारेण शीतादीनां सेवनमुक्तं तत्क्रमविपर्य्ययेण शीतादीन् सेवनशीलानामित्यर्थः। घर्म्मेत्यादि। घर्म्मश्रमभयैरार्त्ताः सन्तो य द्रुतं शीताम्बु सेवन्ते तेषामित्यर्थः। अत्र घर्म्म आतपो वह्निश्च। अजीर्णाध्यशिनामिति। अजीर्णं भुक्तमपक्वमन्नम्, अजीर्णं नैशाजीर्णं तन्निशायामजीर्णे दिवा पुनर्भोजनशीलानामध्यि च पूर्व्वदिनाहाराजीर्णे अशिनामशनशीलानाम्। पञ्चकर्म्मापचारिणामिति। क्रियमाणेषु पञ्चसु साङ्गेषु स्नेहस्वेदसहितेषु वमनविरेचननिरूहानुवासनशिरोविरेचनेषु यदुपचारो-ऽभिहितस्तदुपचारं विहायापचारं कर्त्तुं शीलानाम्। नवान्नदधीत्यादि। अत्राति-शब्दः सर्व्वैः संबध्यते। मसूरादिनिषेविणां तथा अजीर्णे विदग्धामविष्टब्धान्य-तरेऽन्ने सति व्यवायं मैथुनं भजतां, दिवा च भुक्तवतां निद्रां भजताम्, धर्षयतां

शीतोष्णेत्यादि। शीतोष्णादीनां यथाक्रमेण सेव्यत्वमुक्तम्—तद्विपरीतेन सेविनाम्, एवं लङ्घना-हारयोरपि ज्ञेयम्। घर्म्मादिभिरार्त्तत्वे द्रुतमविश्रम्य शीताम्बुसेविनामिति योज्यम्। अजीर्णाशन-मित्याममन्नं तद्भुञ्जानानाम् अध्यशिनमित्याहारेऽपरिणते भुञ्जानानाम्। पञ्चकर्म्मापचारिणामिति पञ्चकर्म्मणि क्रियमाणेऽपचारः पञ्चकर्म्मापचारः। व्यवायञ्चाप्यजीर्णे इति विदग्धादिरूपेऽन्नेऽजीर्णे। पापं कर्म्म च कुर्व्वतामिति पापकर्म्मणैव विप्रादिधर्षणे लब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषहेतुत्वोपदर्शनार्थम्।

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तमांसमम्बु च।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ३ ॥

दर्पादिवाग्भिरन्यैश्च कर्म्मभिरभिभवताम्। पापं कर्म्म च कुर्व्वतामिति—विप्रादिधर्षणे न पापकर्म्मकरणे लब्धे पुनर्विप्रानित्यादिवचनेन विप्रादिधर्षणस्य कुष्ठहेतुत्वं तद्व्यतिरिक्तपापविशेषस्य च न तु पापसाधारणस्य कुष्ठहेतुत्वमिति ज्ञापितम्। तदुक्तमन्यत्र कुष्ठ्यतिपातकीति। शीलार्थकृत्प्रत्ययैरेषां प्रायेण सातत्यनिषेवणं कुष्ठहेतुर्न कचित् किञ्चिन्निषेव्यमाणं कुष्ठहेतुर्भवतीति ज्ञापितम्। हेतुमुक्त्वा द्रव्यमाह—वातादय इत्यादि। एभिर्निषेवितेभ्यस्तेभ्यो विरोध्यन्नपानादिभ्यः कारणेभ्यो व्यस्तसमस्तेभ्यो हेतुभ्यो दुष्टास्त्रयो वातादयः त्वग्रक्तमांसमम्बु च स्वेदवसालसीकादिकं दूषयन्ति। इति स वै सप्तको वातादिदोषत्वगादिदूष्यः सप्तभिर्निष्पादितो गणः कुष्ठानां द्रव्यसंग्रहः। कर्म्मगुणाश्रयसमवायिकारणानां संग्रहः संक्षेप इत्यर्थः। अत्र वातादय इत्युक्त्या त्रयाणां वातपित्तश्लेष्मणां लाभेऽपि त्रय इति पुनर्वचनं सर्व्वेषु कुष्ठेषु मिलितास्त्रयो वातपित्तकफा उक्तैर्हेतुभिर्दुष्टा भवन्तीति ज्ञापनार्थम्। तर्हि किं त्वग्रक्तमांसमम्बु चेति चत्वारो धातवश्चत्वार इति पदाभावात् पृथक् पृथक् दुष्टं भवन्ति? उच्यते, तैर्हेतुभिर्मिलितास्त्रयो दोषा दुष्टाः सन्तः पृथक् पृथगेव त्वगादीन् दूषयन्ति न तु युगपच्चतुरो दूषयन्ति। निर्द्देशादेव सप्तक इति लाभे सप्तक इति पदं सर्व्वत्र कुष्ठे सप्तानामेषां धातूनां नियमतो द्रव्यत्वख्यापनार्थं पुनरुक्तम्। ननु द्रव्यं कर्म्मगुणाश्रयसमवायिकारणं चेत् कथं वातादीनां त्रयाणां दोषाणामत्र कुष्ठे द्रव्यत्वं संगच्छते? न हि व्याधिषु समवायिकारणानि दोषा भवन्ति दोषनिर्हरणादिभिर्हि व्याधिप्रतिक्रिया शास्त्रे दृश्यते, प्रत्यक्षञ्च कथं समवायिकारणनाशात् कार्य्यनाशः स्यात् किं कपालमालानाशात् घटनाशः स्यात् तस्माद् दोषा आधारभूतनिमित्तकारणानि तन्नाशाद्धि कार्य्यनाशो दृश्यते यथा वर्त्तितैलविनाशाद् दीपनाश इति प्रयुक्तश्चाचार्य्येणाधारभूतनिमित्तकारणे द्रव्यपदम्, रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथेति। नैवं वर्त्तितैलमल्लिकादयः किं दीपारम्भकास्तद्वदेव किं सप्तैते धातवः कुष्ठे

द्रव्यमाह वातादय इत्यादिना। वातादीनां त्रित्वे सिद्धेऽपि त्रय इति वचनं सर्व्वकुष्ठेषु त्रयाणामपि दुष्टिदर्शनार्थम्। द्रव्यसंग्रह इति कारणं संग्रहद्रव्याधारमारम्भकं कारणमुच्यते, सप्तकं सर्व्वत्र सप्तकनियमार्थमुक्तमपि पुनरुच्यते। यद्यपि विलक्षणामुत्पादे

सर्व्वे एव दोषदूष्याः ? अस्त्वेवं दीपकलिका विवह्निस्तद्वत् कोऽपरो व्याधिरूपः स्याच्छारीरो भाव इति। तत्र चेदुच्यते—दोषदुष्टधातुभ्यो विशिष्टापररूपो यः स एव व्याधिर्दोषास्तु तैलवर्त्तिवदिति। तत् कथं सप्तको द्रव्यसंग्रहः संगच्छते ? चतुष्क एव द्रव्यसंग्रहः स्यात्। यदि छत्रिणो गच्छन्ति माषराशिरिति स्यात् तर्हि सप्तको हेतुसंग्रह इत्युच्यताम्। किञ्च यदि वातादयो न द्रव्यभूतकारणानि भवन्ति कथं तर्हि पक्वव्रणशोथात् कफाद्यनेकं पूयं निःसृतं पश्यामः न हि तत्र शारीरो लसीकादिक्लेदो भवति पूयः, उक्तं हि नर्त्तेऽनिलाद्रुङ् न विना च पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूय इति। तथा सश्लेष्मा पवनः शुद्धः कसनात् कास उच्यते। तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्घा बहवः शरीरे। न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टा इति। आगन्तुः तदात्वे तु व्यथापूर्व्वः केवलो भूत्वा पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यते, कश्च स यः पूर्व्वं केवलो भवत्यागन्तुरिति चेदुच्यते, तद् दुःखमेव पूर्व्वं शारीरं वा मानसं वाभिघाताभिचारादिना पूर्व्वं शरीरे पश्चान्मनसि जायते तच्चाधिभौतिकं, यदुक्तं सुश्रुते प्रागभिहितं तद् दुःखसंयोगा व्याधय इति। तच्च दुःखं त्रिविधम् आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति। तत् तु सप्तविधे व्याधावुपनिपततीत्यादुरुक्त्वा संघातप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्व्वलस्य बलवद्विग्रहास्तेऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता व्यालकृताश्च। त एवाधिभौतिका इत्युक्तम्। तत्र निपतितं दुःखमाधिभौतिकमिति। अत एवोक्तं स्वयं विकारो दुःखमेव त्विति। तदुत्तरकाल निजैर्दोषैरनुबध्यते न वाताद्यात्मकमित्यभिप्रायेणोक्तमागन्तवस्ते तु ततो विशिष्टा इति। अत्र दुःखवच्छारीरेऽपि यत् दुःखमाध्यात्मिकमुपनिपतति, तदेव व्याधिस्तदाधारभूतकारणं दोषादिकमिति चेत् सत्यं, सर्व्वेषां प्राणिनामात्मा हृदि निहितः स एव पुरुष एतत्स्थूलपुरुषरूपेण जायते तत्र शुक्रशोणितरसाः किमाधारभूता हेतव उत समवायिहेतवः ? आत्मा ह्यविशेषः मनःशरीरसंयोगात् तु विशिष्टत्वेनोपलभ्यते। यतस्तु पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तद्वत् सर्व्वत्राशारीरव्याधेर्दोषदूष्यदुःखसमुदायात्मकत्वात् दोषा दूष्याश्च गुणकर्म्माश्रयाः समवायिहेतव इष्यन्ते, ते हि विकृतिमापन्नाः स्थानविशेषसंश्रया दूष्यविशेषं प्राप्य संयोगविशेषं तेन गत्वा दुःखविशेषमुपनिपातयन्तः

एतान्येव सप्त कारणानि, यदुक्तं—'रक्तं लसीका त्वङ् मांसं दूष्यं दोयास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः' इति, तथापि कुष्ठं चिरक्रियैः स्थिरैर्दोषैर्जन्यते। विसर्पस्तु विसरणशील इति विशेषः। अन्ये तु विसर्पा वातादिभिरेकैकशोऽपि भवन्तीत्याहुः।

तद्विशिष्टापरापूर्व्वस्वरूपा ज्वरातिसारादिरूपेण परिणमयन्ते, यथा मृज्जल-वालुकादयो घटादिरूपेण। तेषां निर्हरणादिनाल्पीभावेऽल्पाकृतिबलो व्याधिः स्यात् ततोऽपि संशमनादिना प्रकोपशमनस्वस्थानगमनात् निश्चेष्टसमवायि-कारणगुणविशेषसंयोगरूपसम्प्राप्तिनाशाद् विनाशः।] यथात्मशरीरसंयोगेन जातस्य पुंसः समवायिकारणानामात्मशरीराणां संयोगभङ्गादतिमृत्युर्मुक्तिः उच्यते सूक्ष्मशरीरिशुक्रशोणिताहाररससंयोगात् स्थूलः पुमान् जायते तच्छुक्रशोणितरसजस्य स्थूलशरीरस्य लङ्घनरोगशोकादिवमनविरेचना-दिभिः समवायिकारणशारीरभावाणामल्पत्वात् कृशत्वं सूक्ष्मशरीरिस्थूल-शरीरसंयोगस्य निश्चेष्टसमवायिकारणस्य गुणविशेषस्य नाशादस्य स्थूल-पुरुषस्य मृत्युरिति। देवनरतिर्य्यग्योनिपशुपक्षिभेकादिपुरुषवद्विशिष्टो व्याधिः ज्वरातिसारशोथादिकः आत्मवत् सर्व्वत्र दुःखमुपनिपतति। अत एवाह ततः कुष्ठानि जायन्ते इत्यादि। तत इति जनिकर्त्तुः प्रकृतौ खल्वपादाने पञ्चमी न तु निमित्ते। ननु विसर्पेष्वप्येष सप्तको द्रव्यसंग्रहो दृश्यते यद् वक्ष्यते रक्तं लसीका त्वङ् मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातव इति, तत्र लसीका चोदकधातुरुच्यते तत् कुतोऽनयोः कुष्ठविसर्पयोः भेदः स्यात् इति ? उच्यते, कुष्ठं किञ्चिद्विकाशिगुणैश्चिरकारिस्थिरगुणबहुलैः विरोध्यन्नपानादिभिर्निषेवितैः दुष्टा दोषाश्चिरकर्म्मस्वभावाः स्थिरत्वगुण-मापन्ना दूष्यान् दूषयित्वा अप्रबलरक्तपित्ततया जनयन्ति। विसर्पन्तु लव-णाम्लकटूष्णदध्यम्लराग-षाड़वशुक्तसुरासौवीरादिभिः विकाशिगुणैरस्थिर-गुणबहुलैर्निषेवितैर्दुष्टा दोषा आशुप्रसारस्वभावा अस्थिरत्वगुणमापन्ना दूष्यान् दूषयित्वा प्रबलरक्तपित्तात्मकतया जनयन्ति, विप्रगुरुधर्षणमपि कर्म्मणाञ्च कुष्ठेहेतुत्वं सर्व्वत्रैवास्ति विसर्पे तु तन्न प्रतिनियतं दृश्यते इति भेदः। केचित् तु पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रय इति वक्ष्यमाणवचनमुपन्यस्य एकादिदोषजो विसर्पः कुष्ठं सर्व्वं त्रिदोषजमेवेति भेदमाहुस्तन्न तद्वचनाद्धीत् पूर्व्वम्—स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुक इत्यर्द्धवचनेन सर्व्वेषां विसर्पाणां सप्तधातुकत्ववचनादुल्वणदोषेण तु कुष्ठवत् वातिकादिव्यप-देशात् ॥ ३ ॥

यदुक्तं—'पृथक् त्रयः त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः' इति वचनाद्वर्णयन्ति। त्रिदोषत्वेऽपि विसर्पणान्नैकदोषजकुष्ठवत्। एकदोषतादिव्यपदेशस्तत्रोच्यते ॥ ३ ॥

ततः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च।
न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ ४ ॥
स्पर्शाज्ञत्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुन्नतिः।
कोठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्लमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
सुप्तत्वमङ्गदाहश्च कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ५ ॥

अत ऊर्द्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोडुम्बरमण्डलर्ष्य-जिह्व-पुण्डरीक-सिध्मकाकणकैकुष्ठचर्म्माख्यकिटिमविपादिका -

गङ्गाधरः—द्रव्यमुक्त्वा लिङ्गमाह—सप्त चैकादशैव चेति। अष्टादशैव त्विति न कृत्वा पदभेदादिदं ज्ञापितं महाकुष्ठानि सप्तैव क्षुद्रकुष्ठान्येकादशैवेति। एषामुल्वण-दोषभेदेन च सङ्ख्या निदानस्थाने पूर्व्वमुक्ता तेन नात्रोक्ता। सम्प्राप्तिर्हि संख्या विधा च सम्प्राप्तिश्च विज्ञानलिङ्गं भवतीति संख्यापि लिङ्गमत्र बोध्यम्। सर्व्वेषां त्रिदोषजत्वं दर्शयति—न चैकदोषजमित्यादि। सुश्रुत हि सर्व्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि च भवन्त्युत्सन्नतस्तु दोषग्रहण-मभिभवादिति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—पूर्व्वरूपमाह—स्पर्शाज्ञत्वमित्यादि। स्पर्शाज्ञत्वं त्वचि स्वापः स्पर्शज्ञानरहितत्वमित्यर्थः। अतिस्वेदो न वा स्वेद इति विकल्पेनातिस्वेदः। वैवर्ण्यं शरीरस्य। कोठानामुन्नतिः। एवमवस्थापन्नशरीरस्य गात्रे यदि कश्चिद् व्रणः स्यात् तदा व्रणानां यद्रूपसम्भव एवं तच्छूलानां तद्रूपशूलादधिकं शूलं स्यात्। एवं तत्र गात्रे व्रणानां शीघ्रोत्पत्तिः स्याद् रोहणञ्च चिरेणैव स्याद् रक्तपित्तातिदुष्टदेहत्वादिति चिरस्थितिर्भवति। सुप्तत्वमङ्गे अङ्गप्रदेशानामक्रियत्वं दाहश्चेति। कुष्ठस्याग्रजलक्षणं पूर्व्वरूपम् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—सप्त चेति विशेषविच्छेदपाठेन सप्तानां कुष्ठानां महाकुष्ठत्वम् एकादशानाञ्च क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति। निदाने न विहितानामपि क्षुद्रकुष्ठानामिह चिकित्सार्थं विधानम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—स्पर्शेत्यादि पूर्व्वरूपं, न वा स्वेद इति सम्बन्धः, अतिस्वेदास्वेदौ तु स्वेदवहस्रोतो-ऽवरोधानवरोधकृतौ ज्ञेयौ। शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिश्च व्रणानामेव ॥ ५ ॥

लसकदद्रु चर्म्मदलपामाविस्फोटशतारुर्विचर्च्चिकानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥ ६ ॥

कृष्णारुणकपालाभं यद्रुक्षं परुषं तनु ।
कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ ७ ॥
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं लोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ ८ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अत ऊर्द्ध्वमित्यादि—अष्टादशानां क्रमेण नामानि कपालेत्यादीनि ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ सप्तमहाकुष्ठलक्षणान्याह—कृष्णारुणेत्यादि। कृष्णकपालवर्णमरुणकपालवर्णं वा, कपालं भग्नखर्परखण्डं, रुक्षं निस्नेहं, परुषं खरस्पर्शं, तनु अघनं, तोदबहुलं, कपालं नाम महाकुष्ठम्। तत् विषमम् असमरूपं स्मृतम्। कुष्ठमिदं द्विविधं—वाताधिकतरं पित्ताधिकतरञ्च। तत्र वाताधिकतरमरुणाधिकस्वल्पकृष्णवर्णकपालवर्णं, पित्ताधिकतरं स्वल्पारुणकृष्णवर्णकपालवर्णमित्युभयमेव कृष्णारुणकपालाभमित्यनेन अधिकतरवाताद् भवति तन्निदानस्थाने प्रोक्तम्। सुश्रुते च वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वापयुक्तान्यरुणानि इत्यरुणं नाम पठित्वा पित्तेन कृष्णकपालवर्णं कपालं नाम पठितं, यथा कृष्णकपालप्रकाशानि कपालकुष्ठानीति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—रुग्दाहेत्यादि। लोमपिञ्जरं लोमभिः पिञ्जरं कपिलरोमभिरित्यर्थः। उडुम्बरफलाभासं स्पष्टम्। कुष्ठमिदमौडुम्बरं नाम निदानस्थाने पित्तेऽधिकतरे भवतीति प्रोक्तम्। सुश्रुते च पित्तेन पक्वोडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौडुम्बराणीति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—श्वेतं रक्तमित्यादि। श्वेतं रक्तं पुण्डरीकपुष्पपत्रवत् श्वेतं रक्तं स्थिरमचलं कठिनं स्त्यानं घनम् उत्सन्नमण्डलमुच्चमण्डलाकारं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यम् अन्योन्यसंसक्तमेकमपरेण सम्मिलितमिति कुष्ठं मण्डलमुच्यते, निदान-

चक्रपाणिः—कपालः खर्परशकलः। विषमं दुश्चिकित्स्यम्। लोमपिञ्जरमिति कपिलम्।

कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम्।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते॥ १०॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम्।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं तदुच्यते॥ ११॥

स्थाने श्लेष्मण्यधिकतरे प्रोक्तम्। सुश्रुते त्वेतत् कुष्ठं पौण्डरीकं नाम पठितं यथा श्लेष्मणा पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि तेषामुत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूश्चिरोत्थानत्वञ्चेति लिङ्गानीति॥ ९॥

गङ्गाधरः—कर्कशमित्यादि। गोजिह्वावत् खरस्पर्शं रक्तपर्य्यन्तमन्ते रक्तवर्णमन्तःश्यावं मध्यभागे श्याववर्णं सवेदनम् ऋष्यजिह्वासंस्थानम् ऋष्यो नीलाण्डो हरिणस्तस्य जिह्वाकारं कुष्ठमृष्यजिह्वम् इदञ्च द्विविधं वातपित्तोत्तरं पित्तोत्तरञ्च। तत्र वातपित्ताधिकतरमिदं निदानस्थाने व्याख्यातम् अस्मिंस्तन्त्रे। सुश्रुते तु—पित्तेन ऋष्यजिह्वाप्रकारखरत्वानि ऋष्यजिह्वान्योषचोषपरिदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थानप्रपाकभेदित्वानि क्रिमिजन्म चेति लिङ्गानीति पठितम्॥ १०॥

गङ्गाधरः—सश्वेतमित्यादि। सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तमन्ते श्वेतरक्तवर्णं मध्ये सरागञ्चेति ईषत् लोहितमिति। पुण्डरीकदलोपमं पद्मपुष्पदलाकारं सोत्सेधमुन्नतं सरागञ्चेति व्याख्यातम्। सदाहञ्चेति पाठान्तरे ईषद्दाहं पित्तकफोत्थत्वात्। इदञ्च पुण्डरीकं द्विविधं पित्तकफाधिकतरं कफाधिकतरञ्च तयोराद्यमस्मिंस्तन्त्रे निदानस्थाने चात्र च लिखितं, कफोत्तरन्तु सुश्रुते श्लेष्मणा पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि तेषामुत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूश्चिरोत्थानत्वञ्चेति। एतैर्लक्षणैस्तुल्यत्वान्मण्डलस्यैव नाम पौण्डरीकम्। अस्य तु पुण्डरीकस्य बहुबहलरक्तपूयलसीकादिलक्षणैर्भेदादस्य नाम न पौण्डरीकं सुश्रुते॥ ११॥

उत्सन्नमण्डलमित्युद्गतमण्डलम्। ऋष्यो नीलाण्डो हरिणः, ऋष्यजिह्वासंस्थानमिति तज्जिह्वाकारम्। प्रायश्चोरसीत्युरसि बाहुल्येन भवति श्लेष्मप्रधानत्वात्, कदाचिदन्यत्रापि

श्वेतं ताम्रं तनु च यद्‌ रजो घृष्टं विमुञ्चति।
अलाबूपुष्पवर्णञ्च तत् सिध्मं भूयसोरसि ॥ १२ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्।
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १३ ॥

इति सप्त महाकुष्ठानि।

गङ्गाधरः—श्वेतं ताम्रमित्यादि। तनु चाघनं घृष्टं रजोरूपं चर्म्म मुञ्चति। क्वचिदलाबूपुष्पवत् श्वेतवर्णञ्च भूयसा प्रायेणोरसि ऊर्द्ध्वं देहे च भवति, तत् सिध्मं नाम महाकुष्ठम्। भूयसाग्रहणे क्वचिदधोदेहेऽपि भवति। ननु सुश्रुते—क्षुद्रकुष्ठेषु सिध्म पठितं "कण्डून्वितं श्वेतमपाकि सिध्म विद्यात् तनु प्रायश ऊर्द्ध्वं देहे" इति, कथमत्र महाकुष्ठेष्विति चेत् सत्यम्। निदानस्थानेऽधिकतरयोः श्लेष्ममारुतयोः सिध्मेत्युक्तं तत्र कफमारुताधिकतरं ताम्रवणवत् किञ्चिच्छ्वेत-मिश्रितताम्रवर्णं बहुतरं स्थाने स्थाने भवति, अल्पपूयादिमच्च तनु च घृष्टं रजो मुञ्चत्येतदेकविधं, तत्र कफाधिक्ये अपरश्चालाबूपुष्पवत् श्वेतमपाकि कण्डयुत-मदाहं तनु च रजो घृष्टं मुञ्चति तत् प्रायेण वक्षसि वोर्द्ध्वं देहे वा भवति। द्विविधमेतत् त्वग्रक्तादिगतमवगाढ़ं महाकुष्ठमस्मिंस्तन्त्रे पठितं तत् कफोत्तर-मिति मत्वा सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठे पठितं त्वङ्मात्राश्रितत्वेनानवगाढ़त्वादिति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—यत् काकेत्यादि। काकणन्तिका गुञ्जाफलं तद्वर्णं मध्येऽतीव-कृष्णमन्ते चातीवरक्तं मध्ये रक्त मन्ते कृष्णं वा त्रिदोषलिङ्गमिति। सर्व्वकुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽप्येकद्व्युल्वणव्यवच्छेदार्थं त्रिदोषलिङ्गमित्युक्तम्। इदञ्च द्विविधं त्रिदोषोल्वणमेकं यदिदं निदानस्थाने पठितं काकणन्तिकारणान्यादौ पश्चात् सर्व्वकुष्ठसमन्वितानि पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवेनानेकवर्णानि काक-णकानीति विद्यादित्युक्तम्। सुश्रुते तु पित्तेन काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव-रक्तकृष्णानि काकणकानि, तेषामप्योषचोषपरिदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थान-पाकभेदित्वानि क्रिमिजन्म चेति लिङ्गानि। तत्रादिबलप्रवृत्तं पौण्डरीकं काक-णकञ्चासाध्यमित्युक्तम्। तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठादयः-

भवतीति भावः। काकणन्तिका गुञ्जा। कुष्ठत्वेनैव त्रिदोषलिङ्गत्वे सिद्धे पुनस्तद्वचनं प्रबल-त्रिदोषलिङ्गत्वोपदर्शनार्थम् ॥ ६—१३ ॥

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत् ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ।
वैपादिकं पाणिपाद-स्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥

प्रभृतयस्तेऽपि द्विधा, मातृजाः पितृजाश्चेति । इति सप्त महाकुष्ठानि । महत्त्वञ्चैषां क्षिप्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनबहुबहुलदोषजत्वक्रियाभूयस्त्वयोगित्वमिति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अत ऊर्द्ध्वं क्षुद्रकुष्ठानि वक्ष्यन्ते—अस्वेदनमित्यादि । महावास्तु महास्थानं, मत्स्यशकलोपमं मत्स्यखण्डसदृशं* तदेककुष्ठं नाम क्षुद्रकुष्ठम् । वातकफाधिकमेतत् । सुश्रुते च कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यम् इति । तथा अरुः ससिध्मं रकसा महच्च यच्चैककुष्ठं कफजान्यमूनीति, पुनःकफजत्वमुक्तमेककुष्ठस्य ; तदत्र वक्ष्यमाणे चर्म्माख्यमेककुष्ठञ्च किटिमं सविपादिकम् । कुष्ठञ्चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकमित्यत्र प्रायोग्रहणात् केवलकृष्णारुणशरीरत्वे कफाधिकत्वमस्वेदमहावास्त्वादिलक्षणे वातकफाधिकत्वमिति नाचार्य्ययोर्विरोधः । चर्म्माख्यन्तु बहुलं हस्तिचर्म्मवदिति हस्तिचर्म्मवद्बहलं घनं तस्माच्च तथा यत् तच्चर्म्माख्यं कुष्ठं क्षुद्रमेव । इदञ्च प्रायो वातकफाधिकमुक्तं तद्वक्ष्यमाणम् । श्यावमित्यादि । किणखरस्पर्शं किणो रूढ़व्रणस्थानवत् परुषं रुक्षम् । किटिममिदं वातकफाधिकं वक्ष्यते । सुश्रुते तु यत् स्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु सस्निग्धकृष्णं किटिमं वदन्तीति, शेषाणि पित्तप्रभवाणि विद्यादित्युक्तेरस्य पित्ताधिकत्वं न विरुध्यते वक्ष्यमाणे प्रायोग्रहणात् । यत् किटिममेवंस्रावस्निग्धकृष्णादिलक्षणं स्यात् तत् पित्तोल्वणमेव स्यात् ; पाको हि न पित्तं विना स्यादिति । वैपादिकमिति विपादिका स्वार्थिकस्त्वण् । पाणिपादस्फुटनम् पाणौ पादे च विदारिणं तीव्रवेदनञ्च । इदं प्रायो वातकफाधिकं वक्ष्यते । सुश्रुते तु पादगता विचर्चिका विपादिका नाम पठिता विचर्चिकाभेद एव न चयं विपादिका पठिता । कुष्ठानामपरिसङ्ख्येयविधत्वादपराणि च

चक्रपाणिः—महावास्त्विति महास्थानं, मत्स्यशकलोपममिति मत्स्यत्वक्सदृशं, किणवत् खरस्पर्शो यस्य तत् किणखरस्पर्शम् । किणो व्रणस्थानम् ॥ १४ ॥

* "मत्स्यखण्डसदृशम्" इति लिपिप्रमादः, मत्स्यशल्कसदृशमिति पठनीयम् । शकलशब्दस्य खण्डं शल्कञ्चेति द्विविधोऽर्थो दृश्यते ।

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं विदुः ।
सकण्डुरागपिड़कं दद्रुर्मण्डलमुद्गतम् ॥
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्ध दलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥
पामा श्वेतारुणश्यावाः कण्डूराः पिड़का भृशम् ।
स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥

च पठितानि यान्यत्र नोक्तानि परिसप-विसर्प-वकसेति। कण्डूमद्भिरित्यादि। गण्डैर्गण्डशोथवदल्पाल्पव्रणशोथैरलसकं नाम क्षुद्रकुष्ठम्। इदश्च प्रायो वातकफाधिकं वक्ष्यते। सुश्रुते तु स्थूलारुष्कं नाम पठितं तुल्यलक्षणत्वात्। तद यथा। स्थूलानि सन्धिष्वतिदारुणानि स्थूलारुषि स्युः कठिनान्यरूंषीति। तत्रैतत् कफजमुक्तम्। तत्रायमभिसन्धिः। यत् कण्डूमत् सरागस्वल्पगण्डरूपं तदलसं वातकफाधिकं, यत् तु सन्धिस्थाने दारुणस्थूलगण्डरूपं तत् कफाधिकं स्थूलारुष्कं नाम सुश्रुतेनोक्तमिति न विरोधः। सकण्डूरागेत्यादि दद्रुलक्षणम्। ननु सुश्रुते महाकुष्ठं दद्रुकुष्ठमुक्तमत्र तु क्षुद्रकुष्ठेषु पाठः कथं संगच्छते? उच्यते,—सुश्रुते श्लेष्मणा अतसीपुष्पवर्णानि ताम्राणि वा विसर्पीणि पिड़कावन्ति च दद्रुकुष्ठानि, तेषाम् उत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूश्चिरोत्थानञ्चेति लिङ्गानीत्येवं यद् दद्रुकुष्ठमुक्तं तदेव महाकष्टदत्वान्महाकुष्ठमुक्तम्। अत्रोक्तन्तु नातिकष्टत्वात् क्षुद्रकुष्ठमुक्तमिति न विरोधः कुष्ठानामपरिसङ्ख्येयविधत्वात्। रक्तमित्यादि। दलति विदीर्य्यते। चर्म्मदलमिदं कुष्ठं पित्तश्लेष्माधिकम्। सुश्रुते शेषाणि पित्तप्रभवाणीत्युक्तेः पित्तजमुक्तं "स्युर्येन कण्डूव्यथनौषचोषास्तलेषु तच्चर्म्मदलं वदन्ति" इति। करतले कण्ड्वादिमद् यच्चर्म्मविदारणं तत् पित्ताधिकं, यत् तु संस्पर्शासहशूलसस्फोटकण्डूमच्चर्म्मविदलनं तत् पित्तश्लेष्माधिकमिति न विरोधः। पामेत्यादि। श्वेतारुणश्याववर्णा पिड़का कण्डूरा भृशमत्यर्थं सा पामा। एतच्च कुष्ठं पित्तश्लेष्माधिकं वक्ष्यते। सुश्रुते शेषाणि पित्तप्रभवाणीतुत्तया। सास्रावकण्डूपरिदाहवद्भिः पामाणुकाभिः पिड़काभिरुक्ता इति। अस्या एवावस्थान्तरं कच्छुर्नामोक्ता। स्फोटैः सदाहैरति सैव कच्छुः स्फिक्पाणिपादप्रभवैर्निरूप्येति। तत्र बहुस्रावा पामा पित्ताधिका, अल्पस्रावा

रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद् बहुव्रणम्।
सकण्डूपिड़काश्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका ॥ १४ ॥
इत्येकादश क्षुद्रकुष्ठानि।
वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे।
पित्ते त्वौडुम्बरं विद्यात् काकणन्तु त्रिदोषजम् ॥ १५ ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके।
ऋष्यजिह्वं पुण्डरीकं सिध्मकुष्ठञ्च जायते ॥ १६ ॥

पित्तकफाधिकेति न विरोधः। स्फोटा इत्यादि। तनुत्वक्‌श्यावारुणस्फोटो विस्फोटः। कुष्ठमिदमपि पित्तश्लेष्माधिकम्। सुश्रुते नायमुक्त एषोऽपि पित्तकफाधिक्ये वक्ष्यते। रक्तं श्यावमित्यादि। सदाहार्त्तिं रक्तश्याववर्णं बहुव्रणं शतारुः, कुष्ठमिदञ्च पित्तकफाधिकं वक्ष्यते। सुश्रुते नेदं पठितम्। महाकुष्ठ-विसर्पपरिसर्पवकसेति चत्वारि चान्यानि पठित्वैकादश क्षुद्रकुष्ठानि व्याख्यातानि। तद् यथा। त्वक्कोचभेदस्वपनाङ्गसादाः कुष्ठे महत्पूर्व्वयुते भवन्ति। विसर्पवत् सर्पति सर्व्वतो यस्त्वग्रक्तमांसान्यभिभूय शीघ्रम्। मूर्च्छाविदाहारतितोदपाकान् कृत्वा विसर्पः स भवेद् विकारः। शनैः शरीरे पिड़काः स्रवन्त्यः सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाहुः। कण्डून्विता या पिड़का शरीरे संस्रावहीना वकसोच्यते सेति। तान्यनुक्तान्यपि न विरुध्यन्ते। निदानस्थाने ह्युक्तं सप्तविधमष्टादशविधमपरिसङ्ख्येयविधञ्चेति। सकण्ड्वित्यादि। विचर्च्चिका कफप्राया। विचर्च्चिकेति वक्ष्यते। सुश्रुते शेषाणि पित्तप्रभवाणीत्युक्त्या पित्तजा विचर्च्चिका ज्ञेया। राज्योऽतिकण्डूर्त्तिरुजः सुरुक्षा भवन्ति गात्रेषु विचर्च्चिकायाम्। कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना विपादिका पादगतेयमेवेति। अल्पस्रावातिकण्डूर्त्तिरुजान्वितराजिमती विचर्च्चिका पित्तेन सस्रावा सकण्डू-श्यावपिड़कारूपा तु विचर्च्चिका श्लेष्मप्रायेति न विरोधः ॥ १४ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—अष्टादश कुष्ठलक्षणान्युक्त्वा आश्रयदोषमाह—वातेऽधिकतरे इत्यादि। स्पष्टार्थम् ॥ १५ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—वातपित्ते इत्यादि। यथाक्रमं वातपित्तेऽधिकतरे ऋष्यजिह्वम्, श्लेष्मपित्ते पुण्डरीकम्, वातश्लेष्मणि सिध्मकुष्ठम् ॥ १६ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—चिकित्सार्थं वाताद्याधिक्यं कुष्ठेष्वाह—वात इत्यादि। ऋष्यजिह्वादिषु वात-पित्ताधिक्यादि यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥ १५ । १६ ॥

चर्म्माख्यमेककुष्ठञ्च किटिमं सविपादिकम्।
कुष्ठञ्चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम्॥ १७॥
पामा शतारुर्विस्फोटं दद्रुश्चर्म्मदलं तथा।
पित्तश्लेष्माधिकं प्रायः कफप्राया विचर्च्चिका॥ १८॥

गङ्गाधरः—चर्म्माख्यादिकानि पञ्च वातकफाधिकानि॥ १७॥

गङ्गाधरः—पामादीनि पञ्च पित्तकफाधिकानि। विचर्च्चिका कफाधिका। प्रायोग्रहणादन्यथापि सर्व्वाणि भवन्तीति। ननु सुश्रुते धातुगतदोषजकुष्ठानि पठ्यन्ते, तानि कथमत्र न दृश्यन्ते; तद् यथा। भवन्ति चात्र। यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणम्। अन्तर्भूमि विगाहेत मूलैर्दृष्टिविवर्द्धितैः। एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः। क्रमेण धातून् व्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिणः। स्पर्शहानिः स्वेदनत्वमीषत्कण्डूश्च जायते। वैवर्ण्यं रुक्षभावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते। त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्। कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते। बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिड़कोद्गमः। तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते। दौगन्ध्यमुपदेहश्च पूयोऽथ क्रिमयस्तथा। गात्राणां भेदनञ्चापि कुष्ठे मेदःसमाश्रिते। नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षते च क्रिमिसम्भवः। भवेत् स्वरोपघातश्च अस्थिमज्जसमाश्रिते। कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्। शुक्रस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च। स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद् दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्। कुष्ठमात्मवतः साध्यं त्वग्रक्तपिशिताश्रितम्। मेदोगतं भवेद् याप्यमसाध्यमत उत्तरमिति? उच्यते, निदानस्थाने साध्यानामपि उपेक्ष्यमाणानामित्यादि साधारण्येन प्रोक्तं तत् तु सर्व्वमित्थं व्याख्येयमिति। ब्रह्मस्त्रीसज्जनवध-परस्वहरणादिभिः। कर्म्मभिः पापरोगस्य प्राहुः कुष्ठस्य सम्भवम्। म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातोऽपि गच्छति। नातः कष्टतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्। आहाराचारयोः प्रोक्तामास्थाय महतीं क्रियाम्। ओषधीनां विशिष्टानां तपसश्च निषेवणात्। यस्तेन मुच्यते जन्तुः स पुण्यां गतिमाप्नुयात्। प्रसङ्गाद् गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात् सहभोजनात्। सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्। कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च। औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरमिति। एतत् सर्व्वं वाच्यम्। इति॥ १८॥

सर्व्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणाञ्च बलाबलम्।
यथास्वैर्लक्षणैर्बुद्ध्वा कुष्ठानां क्रियते क्रिया॥
दोषस्य यस्य पश्येत् कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रिक्तम्।
तस्यैव शमं कुर्य्यात् ततः परञ्चानुबन्धस्य॥ १६॥
कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनः कुष्ठानि।
ज्ञायन्ते ते हेतुं * हेतुस्तांश्च प्रकाशयति॥ २०॥

गङ्गाधरः—निदानं लिङ्गमाश्रयञ्च कुष्ठानामुक्त्वा प्रशमनं विवक्षुरादौ परीक्ष्यमाह—सर्व्वं त्रिदोषजमित्यादि। सर्व्वं कुष्ठं त्रिदोषजम्। तत्र दोषाणां बलाबलं यथास्वैः स्वमनतिक्रम्यार्थात् स्वैः स्वैर्लक्षणैः बुद्ध्वा कुष्ठानां क्रिया चिकित्सा क्रियते। ननु दोषाणां बलाबलं बुद्ध्वा कीदृशी क्रिया कार्य्येत्यत आह—दोषस्येत्यादि। कुष्ठेषु यस्य दोषस्य उद्रिक्तं प्रबलं यल्लिङ्गविशेषं पश्येत्, तस्यैव दोषस्य बलवत्त्वादादौ शमं कुर्य्यात्, ततः परमनुबन्ध्यस्याप्रधानस्य दोषस्य शमं कुर्य्यादिति॥ १९॥

गङ्गाधरः—ननु कैः के ज्ञातव्या इत्यत आह—कुष्ठेत्यादि। कुष्ठविशेषैः अत्रैवोपदिष्टैर्वातेन कापालमित्यादिदोषविशेषोपदेशपूर्व्वककापालादिभिर्दोषा वातादयो ज्ञायन्ते। पुनर्दोषविशेषेण वातादिना कृष्णारुणादिकर्म्मकृता कुष्ठानि ज्ञायन्ते। ते दोषविशेषा हेतुं प्रकाशयन्ति यादृशरुक्षशीतादि-हेतुसेवनैर्दुष्टा हि दोषविशेषा भवन्ति तादृशरुक्षादिलिङ्गानि कुर्व्वन्तीति। एवं हेतुश्च रुक्षादिधर्म्मा कट्वादिस्तान् दोषविशेषान् प्रकाशयति। यो हि

चक्रपाणिः—उक्तैकदोषजत्वादिना कुष्ठेष्वविरोधं दर्शयन्नाह—सर्व्वमित्यादि। त्रिदोषजत्वं सर्व्वकुष्ठेषु व्यवस्थितमेव। दोषबलाबलविवक्षया चिकित्सार्थं वा एकदोषजत्वादिव्यपदेश इति भावः। अनुबन्ध्यस्येति अप्रधानस्य॥ १७—१९॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति दुर्ज्ञातस्य कुष्ठविशेषस्य तथा कुष्ठजनकस्य च हेतोः परस्परविरोधकत्व-माह—कुष्ठविशेषैरित्यादि। कुष्ठविशेषैः कुष्ठं ज्ञात्वा, कुष्ठानि ज्ञायन्ते यैर्विशेषैस्ते कुष्ठविशेषास्तैः वाताधिकोऽयं पैत्तिकोऽयमिति कुष्ठदोषे प्रतिज्ञाते दोषविशेषज्ञानात् विशिष्टानि कुष्ठानि ज्ञायन्ते, यथा इदं वातोत्तरं कुष्ठं तस्मात् कापालमिदम्, पित्ताधिकत्वान्मण्डलमिदमित्यादि। तथा यः कुष्ठेष्वपरिज्ञातो हेतुः स दोषैर्ज्ञायते। यथा कुष्ठं वातोत्तरं दृष्ट्वा वातोत्तरकुष्ठजनकानि रुक्षविरुद्धाशनादीनि कारणानि ज्ञायन्ते हेतुभिश्च दोषविशेषकुष्ठानि ज्ञायन्ते। यस्मादनेन

---

* तैर्हेतुरिति चक्रधृतः पाठः।

रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं सङ्कोचनं तथायासः ।
पारुष्यं खरभावो हर्षः श्यावारुणत्वञ्च ॥
कुष्ठेषु वातलिङ्गं — ——————————
——————दाहो रागः परिस्रवः पाकः ।
विस्रो गन्धः क्लेदस्तथाङ्गपतनञ्च पित्तकृतम् ॥
श्वैत्यं शैत्यं कण्डूः स्थैर्य्यं सोत्सेधगौरवस्नेहाः ।
कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः ॥ २१ ॥
सर्व्वैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान् विवर्ज्जयेदबलम् ।
तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम् ॥ २२ ॥

दोषविशेषो गूढ़लिङ्गत्वान्न विशेषेण ज्ञातुं शक्यते, स खलु रुक्षकुपितश्चेद् रुक्षेण सेवितेन प्रकाशितः स्यादन्यैर्वान्यैर्व्यक्तं स्यादिति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तस्मात् कुष्ठसाधरणे वातादिलिङ्गान्याह—रौक्ष्यमित्यादि । शोषः शरीरस्य मुखस्य च । तोदः सूचीवद्वेदना । शूलं वेदनामात्रम् । सङ्कोचनमङ्गुल्यादीनाम् । पारुष्यं काठिन्यम् । खरभावः कार्कश्यम् । हर्षो गात्राणां लोम्नाञ्च । इति कुष्ठेषु वातलिङ्गम् । दाह इत्यादिकं कुष्ठे पित्तकृतं लिङ्गम् । रागो रक्ताभता । परिस्रवः परिस्रावः । पाक इति पचनम्, तेन क्लेदस्रुतिः । विस्रो गन्ध आमगन्धः । क्लेदश्च पित्तकार्य्यः । श्वैत्यमित्यादि कफलिङ्गम् । कुष्ठेषु सोत्सेध उच्चत्वम् । क्लेदान्तं कफलिङ्गवचनम् । एतेषां वातादीनामेभिरधिकतमैर्लिङ्गैर्बलं विद्यादल्पतमलिङ्गैरबलं दोषं विद्यात ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—तेषाञ्च बलाबलाभ्यां कुष्ठस्य गुणमाह—सर्व्वैरित्यादि । त्रिदोषलिङ्गमबलं कुष्ठिनं मतिमान् विवर्ज्जयेत् । बलवन्तन्तु प्रत्याख्याय प्रतिकुर्य्यादिति भाष्यम् । तथा तृषादियुक्तं शान्ताग्निं कुष्ठे पतितक्रिमिं

वातोत्तरकुष्ठजनकं सेवितं तस्मादस्य वातोत्तरं कापालं कुष्ठं भविष्यतीति किंवा कुष्ठदोषयोः अन्योन्यगमकत्वं तत्कार्य्यकारणतया परस्परगमकत्वादुपपन्नमिति दर्शयन्नाह—तैरिति । तैः कुष्ठैः कार्य्यैरूपैर्हेतुर्नामदोषः अनुमीयते, हेतुश्च दोषरूपस्थानकार्य्यरूपकुष्ठविशेषानवगमयतीत्यर्थः ॥ २० ॥

चक्रपाणिः—कुष्ठगतदोषज्ञानार्थं वातादिलिङ्गान्याह—रौक्ष्यमित्यादि । दाहादयः पित्तलिङ्गानि । चिकित्सानिवृत्त्यर्थं साध्यासाध्यकुष्ठान्याह—सर्व्वैरित्यादि ॥ २१ । २२ ॥

वातकफप्रबलं यद्‌ यदेकदोषोल्वणं न तत्‌ कृच्छ्रम्‌।
कफपित्तवातपित्तप्रबलानि तु कृच्छ्रकुष्ठानि ॥ २३ ॥
वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनश्चाग्रे ॥
वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः।
प्रच्छनमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम्‌ ॥
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान्‌।
दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥ २४ ॥

कुष्ठिनं परिवर्ज्जयेत्‌। यद्‌ यत्‌ कुष्ठं वातकफप्रबलमेकदोषोल्वणञ्च तत्‌ कुष्ठं न कृच्छ्रं, कफपित्तवातपित्तप्रबलानि यानि कुष्ठानि तानि सर्व्वाणि कृच्छ्राणि ॥ २२।२३ ॥

गङ्गाधरः—साध्यासाध्यत्वमुक्त्वा क्रमेण क्रियाक्रममाह—वातोत्तरेष्वित्यादि। सर्पिर्वक्ष्यमाणं साधितं घृतम्‌। श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु वमनम्‌, पित्तोत्तरेषु रक्तस्य मोक्षो विरेचनश्च। अग्रे इति सर्व्वत्र योज्यम्‌। वमनविरेचनयोगानाह—वमनेत्यादि। कल्पस्थाने उक्ता अर्थाद्वक्ष्यन्ते ये योगाः कुष्ठहरत्वेन, ते कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः। अल्पेऽनवगाढ़कुष्ठे प्रच्छनं पाँचा इति लोके। महति अवगाढ़े सिराव्यधम्‌। बहुदोषः कुष्ठी संशोध्यः। तस्य प्राणान्‌ बलादीन्‌ बहुशोऽनुरक्षता भिषजा बहुशः स्तोकस्तोकनिर्हरणेन न त्वेकदा बहुदोषनिर्हरणेन पञ्चभिः कर्म्मभिः संशोधनीयः। कुतोऽस्य प्राणादीन्‌ रक्षतेत्यत आह—दोषे हीत्यादि। हि यस्मात्‌। दोषेऽतिमात्रहृते वायुः प्रबलो भवति पुरुषश्चाबलः

चक्रपाणिः—यथाक्रमं चिकित्सामाह—वातोत्तरेष्विति। अग्रे इति सर्पिरादिषु योज्यम्‌। तेन वातोत्तरादिषु सर्पिः प्रथमं कर्त्तव्यम्‌। तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्य्या इति। बहुशः इति बलरक्षार्थं स्तोकंस्तोकं दोषनिर्हरणेन पुनःपुनः शोध्यः। एकदा हि भूरिदोषहरणे बलक्षयो महात्ययः स्यात्‌। अत एवाह—दोषे त्वतिमात्रहृते इत्यादि। दोषे इति जातौ एकवचनम्‌। तेन कफपित्तयोरपि ग्रहणम्‌। किंवा दोष इति एकवचनेनैव एकदोषस्याप्यतिमात्रहरणे वायुः

स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमबलं विशति शीघ्रम्॥ २५॥
दोषोत्क्लिष्टे हृदये वाम्यः कुष्ठेषु चोर्द्ध्वभागेषु।
कुटजफलमधुकमदनैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः॥
शीतरसः पक्वरसो मधूनि च मधुकश्च वमनानि।
कुष्ठे त्रिवृता दन्ती त्रिफला च विरेचने शस्ताः॥
सौवीरतुषोदकमालोड़नमासवांश्च सीधूनि।
शंसन्त्यधोहराणां यथाविरेकं क्रमश्चेष्टः॥ २६॥

स्यात्, अबलश्च पुरुषं स खलु वायुर्हन्यादाशु। तस्मात् प्राणान् बहुशो रक्षता भिषजा बहुदोषः कुष्ठी संशोध्यः॥ २४॥

गङ्गाधरः—शुद्धे कोष्ठे सति किं विधेयमित्यत आह—स्नेहस्येत्यादि। शुद्धे कोष्ठे सति रक्ते प्रवाहिते स्नेहस्य पानमिष्टम्। कस्मादित्यत आह—वायुर्हीत्यादि। हि यस्मात् शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमबलं वायुः शीघ्रं विशति। तस्माद्वातशमनार्थं शुद्ध्यनन्तरं स्नेहपानमिष्टम्॥ २५॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ वमनमाह—दोषोत्क्लिष्ट इत्यादि। दोषोत्क्लिष्टे हृदये सति ऊर्द्ध्वभागेषु कुष्ठेषु वाम्योऽन्यथा न वामनीयः। कैर्वाम्य इत्यत आह—कुटजेत्यादि। कुटजफलादीन पटोलान्तान् कल्कीकृत्य शीतरसः शीतकषायः कार्य्यो वा पक्वरसः क्वाथकषायः कार्य्यः। तत्र निम्बं न कल्कीकुर्य्यात् किन्तु स्वरसं कृत्वा तत्र दातव्यम्। मधूनि क्षौद्राणि च तत्र दातव्यानि। मधुकं यष्टीमधु। विरेचनयोगमाह—कुष्ठ इत्यादि। विरेचनभेषजस्य आलोड़नद्रवमाह—सौवीरेत्यादि। यथाविरेकमिति सम्यग्योगायोगाद्यनुरूपः क्रमश्चाभीष्टः। सम्यग्योगादौ पेयालङ्घनादिर्यो यो विधिरुक्तः स स विधिः क्रमः कार्य्य इत्यर्थः॥ २६॥

हन्यादिति। स्नेहस्य पानं ज्ञेयम्। अशुद्धकोष्ठस्य व्याधिवर्द्धनं भवति। उक्तं हि—शेषदोषे व्याधिरतिवर्द्धते इति। शोधनेन तु निःशेषे दोषे कृते सशेषदोषता नास्ति॥ २३—२५॥

चक्रपाणिः—कुटजेत्यादिना वमनद्रव्याण्याह। शीतरसः शीतकषायः। यथाविरेकं क्रमश्चेष्ट

दार्व्वीबृहतीसेव्यैः पटोलपिचुमर्द्दमदनकृतमालैः।
सस्नेहैरास्थाप्यः कुष्ठी सकलिङ्गफलमुस्तैः॥
वातोल्वणं विरिक्तं निरूढ़मनुवासनार्हमालक्ष्य।
फलमधुकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत् स्नेहम्॥ २७॥
सैन्धवदन्तीमधुकं फणिज्झकं सपिप्पलीकरञ्जफलम्।
नस्यं स्यात् सविड़ङ्गं क्रिमिकुष्ठकफप्रदोषघ्नम्॥ २८॥
वैरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैः प्रशाम्यन्ति।
क्रिमयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैरुत्तमाङ्गस्थाः॥ २९॥

गङ्गाधरः—कुष्ठिनामास्थापनमाह—दार्व्वीत्यादि। दार्व्वी दारुहरिद्रा, सेव्यमुशीरं, पटोलपत्रं, पिचुमर्द्दो निम्बत्वक्, मदनस्य फलं, कृतमालं शम्पाकफलमज्जा। एषां क्वाथैः सस्नेहैस्तैलादिमिश्रितैः कलिङ्गफलमुस्तककल्कमिश्रैश्च कुष्ठी नर आस्थाप्यः। पूर्व्वं विरिक्तं वातोल्वणं कुष्ठिनमेतेन सिद्धिस्थानोक्तनिरूहेण वा निरूढ़ं पुरुषमनुवासनार्हमालक्ष्य। फलमधुकेत्यादिभिः कल्कैश्चतुर्गुणेन जलेन स्नेहं तैलादिकं साधयेत्। तेनानुवासयेदिति भाष्यम्, तदाह—वातेत्यादि। व्याख्यात एष श्लोकः पूर्व्वम्॥ २७॥

गङ्गाधरः—एवं चतुष्कर्म्मानन्तरं पञ्चमं नस्यमाह—सैन्धवेत्यादि। फणिज्झकं मदयन्तीमूलम्। विड़ङ्गान्त एष नस्ययोगः क्रिम्यादिघ्नः। वैरेचनिकैः धूमैः श्लोकस्थानोक्तैः क्रिमयः प्रशाम्यन्ति। उत्तमाङ्गस्थाः क्रिमयः कुष्ठकिलासाश्चेत्यन्वयः॥ २८। २९॥

इति प्रधानमध्यावरशुद्ध्यपेक्षया पेयादिक्रमः द्विश एकशो वा कार्य्यः, उक्तं हि—'पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम्। क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः' इति। आस्थापनानुवासने यद्यपि नास्थाप्या कुष्ठिन इत्यादिना कुष्ठे निषिद्धे, तथापि अस्थापनानुवासनैकसाध्यायामवस्थायां कर्त्तव्ये एव। यदुक्तं—'प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे गुरु लाघवं सम्प्रधार्य्य सम्यगधिगच्छेत्' इति। तेनाह वातोल्वणमित्यादि। आस्थापनानुवासनविधानं सेव्यम्॥ २६—२८॥

चक्रपाणिः—सूत्रस्थाने यद्यपि एक एव वैरेचनिको धूम उक्तस्तथापि तत्रोक्तद्रव्यैर्व्यस्तसमस्तैर्बहवो धूमा भवन्तीति बहुवचनमिह कृतम्॥ २९॥

स्थिरकठिनमण्डलानां स्विन्नानां प्रस्तरप्रणाड़ीभिः ।
कूर्च्चैर्विघट्टितानां रक्तोत्क्लेशोऽपनेतव्यः ॥
आनूपवारिजानां मांसानां पोट्टलः सुखोष्णैश्च ।
स्विन्नोत्स्विन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥
रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गालाबूभिराहरेद् रुधिरम् ।
प्रच्छितमल्पं कुष्ठं विरेचयेद् वा जलौकोभिः ॥ ३० ॥
ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत् तेषाम् ॥ ३१ ॥
येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषञ्च विस्राव्य ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—स्थिरकठिनमण्डलानामित्यादि। स्थिरकठिनमण्डलाकारान् स्वेदयित्वा प्रस्तरेण वा प्रणाड्या वा कूर्च्चैर्वा विघट्टयेत्। तेनोत्क्लिष्टं रक्तमपनेतव्यम्। केनापनेतव्यमिति तदाह—आनूपेत्यादि। आनूपवारिजं मांसं स्विन्नं कृत्वा सुखोष्णैः पोट्टलीकृतैः स्विन्नमुत्स्विन्नं मण्डलाकारं कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण विलिखेत् किञ्चित् किञ्चित् छिन्नं छिन्नं कुर्य्यात् रुधिरागमर्थम्। अथवा शृङ्गैरलावुभिर्वा आहरेद् रक्तम्। अल्पं कुष्ठं प्रच्छितं कृत्वा जलौकोभिर्विरेचयेद् वा ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अथ लेपमाह—ये लेपा इत्यादि। निर्हृतास्रदोषाणां निर्हृता अस्रञ्च दोषाश्च येषां तेषां ये लेपाः युज्यन्ते, तेषां लेपानां सिद्धिस्तद्गुणकर्म्मकरणे फलोदये। तेषां संशोधिताशयानाम्। आशयशोधनात् सद्यः सिद्धिर्भवेत् न त्वनिर्हृतास्रदोषाणाम्। मलिनीभूताशयत्वेन तदौषधवीर्य्याधानं स्यात् यथा म्लिष्टे वाससि न रङ्गयोगः सम्यक् स्यात् ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—येष्वित्यादि। येषु कुष्ठेषु शस्त्रं न क्रमते शस्त्रचारणं न कर्त्तु शक्यते। कुष्ठानि चान्यानि स्पर्शनेन्द्रियनाशनानि स्युः। तेषु कुष्ठेषु क्षारो निपात्यः, रक्तं शृङ्गालाबभिर्जलौकोभिर्वा विस्राव्य वमनादिभिर्दोषं विस्राव्य च

चक्रपाणिः—नाड्येव नाडी पुष्करनाड़ी स्वेदाध्याये उक्ता। कूर्च्चं शस्त्रविशेषमाह—रक्तोत्क्लेश उत्क्लिष्टं रक्तं, स्विन्नत्वेनोत्स्विन्नम् स्विन्नोत्स्विन्नम्। रुधिरागमार्थमुल्लिखेदिति सम्बन्धः। निर्हृतोऽस्रदोषो येषां ते निर्हृतास्रदोषाः ॥ ३० । ३१ ॥

चक्रपाणिः—न शस्त्रं क्रमत इति सिरादिसङ्कटत्वान्न शस्त्रं योग्यं भवति। स्पर्शेन्द्रिय-

पाषाणकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च।
पीतागदस्य कार्य्यो विषैः प्रदेहोऽगदैश्चानु ॥ ३३ ॥
स्तब्धानि सुप्त सुप्तान्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि।
कूर्च्चैर्दन्तीत्रिवृताकरवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥
जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदेह्यानि ॥ ३४ ॥
मारुतकफकुष्ठघ्नं कर्म्मोक्तं कुष्ठिनां कार्य्यम्।
कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकषायैः प्रशमनञ्च ॥ ३५ ॥
सर्पींषि तिक्तकानि च यच्चोक्तं रक्तपित्तनुत् कर्म्म।
वाह्याभ्यन्तरमग्र्यं तत् कार्य्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ३६ ॥

अर्शोरोगोक्तविधिना साधितः क्षारो निपात्यः। पाषाणकठिनादौ कुष्ठे पीतागदस्य अगदं पाययित्वा अनु पश्चात् तैरगदैर्विषैः कुष्ठहरैः सर्व्वरोगहरैः वा प्रदेहः कार्य्यः। यानि कुष्ठानि स्तब्धादीनि कूर्च्चैर्दन्त्यादीनां पत्रैः (जात्यादीनां) शस्त्रैः समुद्रफेनेन वा घृष्टानि गोमयेन वा शुष्केण घृष्टानि प्रदेहैः प्रदेह्यानि कुर्य्यात् ॥ ३२—३४ ॥

गङ्गाधरः—अथ सर्व्वकुष्ठिनां वातकफकुष्ठघ्नमौषधमतिदिशति—मारुतेत्यादि। सर्व्वेषां कुष्ठिनां मारुतकफकुष्ठघ्नं यत् कर्म्म पूर्व्वमुक्तं तत् कार्य्यम्। एवं सर्व्वकुष्ठिनां कफपित्तरक्तहरणं कफादीनां त्रयाणां वमनविरेचनसिरावेधादिभिर्निर्हरणं, तिक्तकषायैस्तिक्तरसयोनिकषायैस्तेषां प्रशमनञ्च कार्य्यम् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—कफपित्तरक्तानामेव प्रशमन एकस्तिक्तको रसः कथं वातं प्रशमयेदित्यत आह—सर्पींषीति। तिक्तकानि वक्ष्यमाणानि पञ्चतिक्तादीनि सर्पींषि सर्व्वेषां दोषाणां रक्तस्य च प्रशमनत्वात् कार्य्याणि। तथा रक्तपित्तनुत् कर्म्म यदुक्तं रक्तपित्तचिकित्सिते वाह्यं वहिः परिमार्ज्जनञ्चाग्र्यं तत् पित्तकुष्ठेषु कार्य्यम् ॥ ३६ ॥

नाशनानीति त्वगिन्द्रियहराणि। सुप्तसुप्तानीति सुप्तवत् सुप्तानि अचेतनानि, सर्व्वथा स्पर्शाज्ञानीत्यर्थः। सर्पींषि तिक्तकानि। पित्तकुष्ठिनां रक्तपित्तहरादीनि कार्य्याणि इति योज्यम् ॥ ३२—३६ ॥

दोषाधिक्यविभागादित्येतत् कर्म्म कुष्ठनुत् प्रोक्तम् ।
वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वग्दोषसामान्यात् ॥ ३७ ॥
दार्व्वीरसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा मासं सव्योषगुड़तला ॥ ३८ ॥

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः पृथक् पलांशं त्रिफला त्रिवृच्च ।
स्यात् त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्द्धिका नागरपादयुक्ता ॥
पलं तथैषां सहचूर्णितानां जले श्रृते दोषहरं पिबेन्ना ।
जीर्णे रसे धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—दोषेत्यादि । इत्येतत् कर्म्म दोषाधिक्यविभागात् कुष्ठनुत् प्रोक्तम् । त्वग्दोषसामान्यादिति । सर्व्वेषु कुष्ठेषु त्वग्दोषोऽस्तीति सामान्यादेकयैव क्रियया सर्व्वाणि कुष्ठानि शाम्यन्ति इति भावः । दार्व्वी दारुहरिद्रा, तत्क्वाथो घनीभूतो रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण पानादिति शेषः । मासमिति उभययोगेनान्वितम् । अभयादिः द्वितीययोगः । प्रयोजिता पानेनेति शेषः ॥ ३७ । ३८ ॥

गङ्गाधरः—मूलमित्यादि । पटोलस्य मूलं, गवाक्ष्याः गोरक्षकर्कट्या मूलं प्रत्येकं पलांशं, त्रिफला च प्रत्येकं पलांशा, त्रिवृच्च पलांशा, त्रायमाणा भागार्द्धिका अर्द्धपला, कटुरोहिणी चार्द्धपला, नागरस्य पादांशयुक्ता कर्षमित्यर्थः । सहचूर्णितानामेषां पटोलमूलादीनां

चक्रपाणिः—दार्व्वीरसाञ्जनं दार्व्वीक्वाथकृतं रसाञ्जनम् । अभयाप्रयोगो गुडतैलयोः कुष्ठनिदानत्वेनोक्तयोरपि संयोगमहिम्ना हरीतक्या समं प्रयोगः कुष्ठघ्नो भवति ॥ ३७ । ३८ ॥

चक्रपाणिः—मूलं पटोलस्येति । पटोलमूलम् तथा गवाक्ष्या अपि मूलं, पलांशः पलपरिमाणः । त्रिफला त्रिवृच्च प्रत्येकं पलांशा । यद्यपि च महातिक्तोक्तद्वितीयपृथक्-शब्देन त्रिफलायाः प्रत्येकं भागः सर्व्वत्र व्यवस्थापितः, तथापि तस्यैवार्थस्य द्योतनार्थं पुनः पृथक्त्वं ग्राहयति । किंवा त्रायमाणायाः कटुरोहिण्याः पृथक् भागार्द्धकत्वं दर्शयति । त्रिफलायास्तु प्रसङ्गत एव पृथग्भागग्रहणं सिद्धम् । त्रायमाणाकटुरोहिण्योः प्रत्येकं षट्शाणमात्रं नागरस्य चोभयोरर्द्ध-भागपूरकत्वेनार्द्धपलापेक्षया चतुर्थपादद्वयेन चतुष्टयं भवति । एवं त्रायमाणाकटुरोहिणीनागरैः पलमेकं, पटोलमूलादिभिः पञ्च पलानीति मिलित्वा षट् पलानि, तथा सत्येषां पटोलादीनाम् । चूर्णी-

कुष्ठानि शोथं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकञ्च।
योगः प्रयोगेण निहन्ति चैषां हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरञ्च ॥ ३९ ॥

इति पटोलमूलादिचूर्णम्।

मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठा दारु पञ्चमूल्यौ द्वे।
सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशाला चित्रको मूर्व्वा ॥
चूर्णन्तु पलभागैर्नवभिः * संयोजितं समध्वाज्यम्।
सिद्धं कुष्ठनिवर्हणमेतत् प्रायौगिकं भक्ष्यम् ॥

जले शृते जले पक्वे दोषहरं पलमितं पिबेदिति। अस्मिन्नौषधे जीर्णे विरेकानन्तरं भेषजजीर्णलक्षणोदये सति पुराणशाल्योदनं धन्वमृगपक्षिणां मांसरसैराददीतार्थात् भुञ्जीत। पटोलमूलादिचूर्णम् ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—मुस्तमित्यादि। पञ्चमूल्यौ द्वे दशमूली। सप्तच्छदनिम्बयोस्त्वक्। विशाला गोरक्षकर्कटी। एषां नवभिः पलभागैश्चर्णं कोष्ठाद्यपेक्षया

कृतानामिति जर्ज्जरीकृतानाम्। षट्पलानां पलमाकृष्य जले शृतं पिबेदेवं षड्दिनं प्रयोज्यम्। षड्दिनप्रयोगेणैवास्य प्रायः कुष्ठहरत्वमुन्नीयते। एतद्व्याख्यानसङ्गतिप्रदतन्त्रान्तराणीह लिख्यन्ते। तथाह्यग्निवेशः "पटोलमूलं त्रिफला विशाला च पलोन्मिता। पलार्द्धं त्रायमाणा च तथा कटुकरोहिणी। कर्षार्द्धं नागरं दत्त्वा षट् पलान्यवचूर्णयेत्। जले शृतं पिबेत् कोष्णं चूर्णस्यात्र पलं पलम्" इत्यादि। तथा चक्षुष्येणाप्याह—"पटोलमूलं त्रिफला विशाला च पलांशिका। कटुका त्रायमाणा च पलार्द्धा पादनागरा। तस्मात् षड्भागमुत्क्वाथ्य जले दोषहरं पिबेद्" इति। अन्ये तु व्याख्यानयन्ति यत् पलांशशब्देन कर्ष उच्यते। तेन पटोलमूलस्य पृथक् कर्षः तथा गवाक्षीमूलस्य कर्षः त्रिफलायाः कर्षः। त्रायमाणा च नागरपादयुक्ता सती भागार्द्धका कर्षप्रमाणा भवति। एवं कटुरोहिणी च नागरपादयुक्ता सती कर्षार्द्धा भवति। एवं मिलित्वा पलं चूर्णीकृतं जले शृतं पिबेदिति। एतच्च तन्त्रान्तरविरोधात्। तथा त्रिफलासमुदायभागस्य चान्यायसिद्धत्वान्नाति मधु।' जतूकर्णे—"पटोलमूलत्रिफला-गवाक्षीत्रिवृतापलैः। त्रायन्ती कटुका द्वाभ्यां कृत्वा नागरपादिकम्। चूर्णं पलं पिबेत् तस्माच्छृतम्" इत्यादिवचनविरोधात्। जीर्णे रसे इत्यादि। विरेकेऽत्र रसभोजनं प्रयोगत्वात् धन्वमृगद्विजानां रसे शाल्योदनमाददीतेति ॥ ३९ ॥

* चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः इति पाठान्तरम्।

श्वयथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।
ब्रध्नभगन्दरपिड़काकण्डूकोठांश्च विनिहन्ति ॥ ४० ॥

मुस्तादिचर्णम् ।

त्रिफलातिविषाकटुकानिम्बकलिङ्गकवचापटोलानाम् ।
मागधिकारजनीद्वयपद्मकमूर्व्वाविशालानाम् ॥
भूनिम्बपलाशानां दद्याद् द्विपलं ततस्त्रिवृद् द्विगुणा ।
तस्याश्च पुनर्ब्राह्मी तच्चूर्णं सुप्तिनुत् परमम् ॥ ४१ ॥

सुप्तिकुष्ठे ।

नवनीतकप्रयोगो रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।
सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥
गन्धकयोगात् * अथवा सुवर्णमाक्षिकयोगादेव ।
सर्व्वव्याधिविनाशनमद्यात् कुष्ठी रसञ्च निगृहीतम् ॥

मात्रया समध्वाज्यं संयोजितं सिद्धमेतत् कुष्ठनिवर्हणं प्रायोगिकम् अभ्यास्यं भक्ष्यम् । मुस्तादिचूर्णम् ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—त्रिफलेत्यादि । त्रिफलादीनां सप्तदशानां प्रत्येकं द्विपलं, सर्व्वचूर्णात् द्विगुणा त्रिवृत् चर्णीकृता । तस्यास्त्रिवृतताया द्विगुणा ब्राह्मी ब्राह्मीशाकचणम् । एतच्चर्णं सुप्तिनुत् स्पर्शानभिज्ञत्वनुत् । सुप्तिकुष्ठे त्रिफलादि चर्णम् ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—नवनीतक इत्यादि । नवनीतकेति नवनीताख्यगन्धकस्य प्रयोगः । जात्या धात्र्या रसेन माक्षिकेण सह गन्धकं शोधितं यथाग्निबलं कर्षमर्द्धकर्षं मर्दयित्वा भक्षणविधया प्रयोगः परमः सप्तदशकुष्ठघाती ; काकणकमसाध्यं न तस्य क्रिया विधीयते । एवं गोमूत्रेण माक्षिकधातोश्च प्रयोगः सप्तदशकुष्ठघाती । गन्धक-योगस्वर्णमाक्षिकयोगौ । गन्धकेत्यादि । गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकयोगाच्च निगृहीतं मारितं रसं पारदं कुष्ठी अद्यात् ।

चक्रपाणिः—तर्पणभागैरिति सक्तुभागैः संयोजितमिति सततोपयोज्यम् ॥ ४० ॥

चक्रपाणिः—त्रिफलेत्यादि योगञ्च पठन्ति ॥ ४१ ॥

* गन्धकयोगसुवर्णमाक्षिकयोगलिलीहकयोगाच्च इति पाठान्तरम् ।

वज्रशिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन।
सर्व्वव्याधिहरणार्थमद्यात् कुष्ठी निगृह्य नित्यञ्च ॥ ४२ ॥
खदिरसुरदारुसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थम्।
क्षौद्रप्रस्थे कार्य्यं कार्य्ये ते वाष्टपलिके च ॥
तत्रायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत् तथामूनि।
त्रिफलैले त्वङ्मरिचं पत्रं कनकञ्च कर्षांशम् ॥
मत्स्यण्डिका मधुसमा तन्मासं जातमायसे भाण्डे।
मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥ ४३ ॥

मध्वासवः।

वज्रशिलाजतुसहितं मारितहीरक-शोधितशिलाजतुभ्यां समभागाभ्यां सहितमद्यात् कुष्ठी। अथवा योगराजेन योगराजो नाम योगविशेषस्तेन सह मारितं पारदमद्यात्। पारदप्रयोगः ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—खदिरेत्यादि। खदिरदेवदारुणोः सारं प्रत्येकमष्टपलिकं जलाढ़के श्रपयित्वा पादशेषेण तद्रसेन चतुःशरावेण सह क्षौद्रप्रस्थे तोयार्थं कार्य्यम् एतदासवसाधने द्रवकर्म्म कर्त्तव्यमित्यर्थः। क्वाथार्थं खदिरदारुणोर्मानमाह—भागानुक्तौ समे अष्टपलिके खदिरदारुणी कार्य्ये इति। तथाच खदिरसारमष्टपलं देवदारुसारमष्टपलं षोड़शशरावके जले पक्त्वा चतुःशरावे शेषे गालयित्वा शीतीकृत्य मधु चतुःशरावं मिश्रयित्वा तत्रायश्चूर्णं लौहचूर्णमष्टपलं त्रिफला-एलात्वङ्मरिचपत्रकेशराणां प्रत्येकं कर्षांशं मत्स्यण्डिका मधुसमा चतुःशरावमात्रा तत्र क्षिप्त्वा आयसे लौहमये भाण्डे मासात्मकं स्थापितं ततो जातरसं मध्वासवं विदुः। मध्वासवः ॥ ४३ ॥

चक्रपाणिः—जात्या इति आमलक्याः। लिलीहकः पाषाणभेदः औत्तरापथिक उच्यत इति निघण्टौ। 'आसीद् दैत्यो महाबाहुर्लिलिहानो महासुरः। योजनानां त्रयस्त्रिंशत् कायेनाच्छाद्य तिष्ठति। विष्णुचक्रेण संछिन्नो पपात धरणीतले। वसा तस्य समाख्याता लिलीहक इति क्षितौ' ॥ इत्यादि ॥ ४२ ॥

चक्रपाणिः—कार्य्ये ते चाष्टपालिके इति खदिरसुरदारुसारोक्तमाने मधुशर्करे इहापि ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाविते समावाप्य।
द्रव्याणि चूर्णितानि च षट्पलिकान्यत्र * देयानि॥
त्रिफलाव्योषविडङ्गरजनीमुस्ताटरूषकेन्द्रयवाः।
सौवर्णी च तथा त्वक् छिन्नरुहा चेति तन्मासम्॥
निदधीत धान्यमध्ये प्रातः प्रातः पिबेत् ततो युक्त्या।
मासेन महाकुष्ठं हन्त्येवाल्पन्तु पक्षेण॥
अर्शःश्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोषांश्च।
ना भवति कनकवर्णः पीत्वारिष्टं कनकबिन्दुम्॥ ४४॥

कनकबिन्द्वरिष्टम्।

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथापि पित्तेषु।
कृतमालक्काथश्चाप्येष विशेषात् कफकृतेषु॥ ४५॥
त्रिफलासवश्च गौड़ः सचित्रकः कुष्ठरोगविनिहन्ता।
क्रमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः॥ ४६॥

गङ्गाधरः—खदिरकषाय इत्यादि। खदिरकषायद्रोणं खदिरसारं द्वात्रिंशच्छरावं, जलमष्टद्रोणं शेषं द्रोणं चतुःषष्टिशरावं, घृतभाविते कुम्भे कलसे प्रक्षिप्य त्रिफलादीनि मिलित्वा चर्णितानि षट्पलिकानि दत्त्वा मुखं रुद्धा धान्यराशौ मासं स्थापयेत्। मासादूर्द्ध्वं जातरसं तदरिष्टं यथाकोष्ठाग्निबलं प्रातःप्रातः पिबेत्। अत्राटरूषकं वासकस्य मूलत्वक्। सौवर्णीत्वक् शम्पाकवृक्षस्य त्वक्। कनकबिन्द्वरिष्टम्॥ ४४॥

गङ्गाधरः—त्वग्दोषसामान्याच्छमनमौषधमुक्त्वा दोषविशेषत औषधमाह—कुष्ठेष्वित्यादि। कृतमालक्काथ इति शम्पाकक्काथः। त्रिफलासवश्च गौड़ो गुड़कृतस्त्रिफलासवः। कीदृशः? सचित्रक इत्यादि। तेन त्रिफलाक्काथः पादाव-

चक्रपाणिः—सौवर्णीत्वग् दारुहरिद्रा॥ ४४॥

चक्रपाणिः—त्रिफलासवश्च गौड इत्यादौ गौड़ इति शर्करास्थाने गुडेन कृतः गौड़ः। अत्र क्रमुकं पूगफलं, वराङ्गं गुग्गुलुः। अत्र त्रिफलादीनां मानेऽनुक्तेऽपि आसवान्तरोक्तद्रव्यमानविभागेन मानं ग्राह्यम्॥ ४५। ४६॥

* अष्टपलिकानीति पाठान्तरम्।

लघूनि चान्नानि हितानि विद्यात् कुष्ठेषु शाकानि च तिक्तकानि।
भल्लातकैः सत्रिफलैः सनिम्बैर्युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव॥
पुराणधान्यान्यथ जाङ्गलानि मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः।
शस्ता न गुर्व्वन्नपयोदधीनि नानूपमत्स्या न गुड़ास्तिलानि॥४७॥

एला कुष्ठं दार्व्वी शतपुष्पा चित्रको विड़ङ्गश्च।
कुष्ठालेपनमिष्टं रसाञ्जनश्चाभया चैव॥ ४८॥
चित्रकमेलां बिम्बीं वृषकं त्रिवृदर्कनागरकम्।
चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य॥
क्षारेण गवां मूत्रस्रुतेनास्य मण्डलान्याशु।
भिद्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि॥ ४९॥]

शिष्टः, तत्र गुड़श्चित्रकत्वक्चूर्णश्चार्द्धं, क्रमुकादीनां चूर्णं मधु च अनुरूपं मिश्रयित्वा मासं स्थाप्यः। क्रमुकं गुवाकं, वराङ्गं गुड़त्वक्॥ ४५। ४६॥

गङ्गाधरः—कुष्ठानां पथ्यमाह—लघनीत्यादि। शस्ता इत्यन्तो विच्छेदः। अपथ्यमाह—न गुर्व्वन्नेत्यादि तिलान्तम्॥ ४७॥

गङ्गाधरः—कुष्ठे आलेपनमाह—एलेत्यादि। एलाद्यभयान्तं जलेन पिष्ट्वा लेपः॥ ४८॥

गङ्गाधरः—चित्रकमित्यादि। चित्रकादिकं सप्तद्रव्यं चूर्णीकृत्य गोमूत्रस्रुतेन पलाशक्षारेणार्थात् पलाशक्षारं गोमूत्रे गोलयित्वा क्षारपरिभाषया एकविंशतिवारान् परिस्राव्य तद्द्रवेण सप्ताहं भावयितव्यं, तेन लिप्तानि मण्डलानि रौद्रेण पुरुषं स्थापयित्वार्कतप्तानि कारितानि आशु भिद्यन्ते विलयन्ति च। लपः॥ ४९॥

चक्रपाणिः—लघूनीत्यादिनाहारमाह॥ ४७॥

चक्रपाणिः—एलेत्यादिना लेपानाह॥ ४८॥

चक्रपाणिः—बिम्बी ओष्ठोपमफला, क्षारेणेति विलयन्तीत्यपयान्ति॥ ४९॥

मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाद्‌ धूमः ।
मूत्रं गोः पित्तश्च क्षारः पालाशः कुष्ठहा लेपः ॥ ५० ॥
त्रपु सीसमयश्चूर्णं मण्डलनुत् फल्गुचित्रकौ बृहती ।
गोधारसः सलवणो दारु च मूत्रञ्च मण्डलनुत् ॥ ५१ ॥
कदलीपलाशपाटलिनिचुलक्षाराम्भसा प्रसन्नेन ।
मांसेषु तोयकार्य्यं कार्य्यं पिष्टे च क्लिन्ने च ॥
तैर्मोदकः सुजातः किण्वैर्जनितः प्रलेपनं श्रेष्ठम् ।
मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंस्थं क्रिमिघ्नश्च ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—मांसीत्यादि । सुधा स्नुही, गृहाद्‌ धूमो ग्राह्य इति शेषः । मूत्रं गोः, पित्तश्च गोरेव । पालाशः क्षारः । एतैर्जलपिष्टैः दशभिर्लेपः । मांस्यादिलेपः ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः– त्रपु वङ्गं, फल्गुः काष्ठोडुम्बरः । त्रप्वादीन् बृहत्यन्तान् चूर्णितान् एकीकृत्य पाययेत् । गोधारस इत्यादि । गोधामांसरसेन गोमूत्रेण च मिलितेन सैन्धवलवणं देवदारुचूर्णं समभागेन मिश्रितं पानविधिना पाययेत् ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—कदलीत्यादि । कदलीवृक्षवल्कलादीनां क्षारजलेन प्रसन्नेन स्वच्छरूपेण न त्वाविलरूपेण यथादोषहरं मांसं पक्तुं तोयकार्य्यं कार्य्यमर्थात् तेन मांसं पक्तव्यं न तु तोयेन । पिष्टं तण्डुलपिष्टं क्लिन्नं सुराकिण्वं तयोश्च तेनैव क्षारजलेन तोयकार्य्यं कार्य्यमर्थात् तेन क्षारजलेन पिष्टं क्लिन्नञ्च द्रवीकार्य्यम् । तैर्मांसपिष्टक्लिन्नैः कियद्भिर्दिनैः पर्य्युषितीभूतैः सुजातो मोदकाकारः सन् किण्वः कठिनो जनितः श्रेष्ठं लेपनं स्यात् । किंकर्म्मकरमित्यत आह—मण्डलेत्यादि । तेन प्रलेपेन प्रलिप्यातपसंस्थस्य मण्डलकुष्ठविनाशनं क्रिमिघ्नश्च स्यात् । क्षारमोदकप्रलेपनम् ॥ ५२ ॥

चक्रपाणिः—मांसेषु तोयकार्य्यमिति मांसप्रक्षालनात् पिष्टे च तोयकार्य्यं तथा किण्वे च तोयकार्य्यं क्षाराम्भसा कार्य्यमिति योज्यम् । अत्र मांसपिष्टाभ्यां किण्वं कार्य्यम् । किण्वैश्च मोदकः साधनीय । मोदको जगलः सुजातः सञ्जनितः प्रलेपनमिति योज्यम् ॥ ५०—५२ ॥

मुस्तं त्रिफला मदनं करञ्ज आरग्वधं कलिङ्गयवाः।
दार्व्वी ससप्तपर्णा स्नानं सिद्धार्थकं नाम॥
एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्घर्षः।
त्वग्दोषशोथकुष्ठप्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नः॥ ५३॥
कुष्ठं करञ्जवीजान्येड़गजः कुष्ठसूदनो लेपः।
प्रपुन्नाड़वीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोध्राश्च॥
करवीरमूलवल्कः कुटजकरञ्जात् फलं त्वचो दार्व्व्याः।
सुमनःप्रबालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः॥ ५४॥
लोध्रस्य धातकीनां वत्सकवीजस्य नक्तमालस्य।
कल्कश्च मालतीनां कुष्ठेषूद्वर्त्तनालेपौ॥ ५५॥

गङ्गाधरः—मुस्तमित्यादि। कलिङ्गयव इन्द्रयवः। दार्व्वी दारुहरिद्रा। एषां कषायः कार्य्यः। स एष कषायः स्नानं, येन स्नाति तत् स्नानं सिद्धार्थकं नाम। येन च वमतीति स कषायो वमनं, स कषायो विरेचनश्च येन विरिच्यते। एष कषायो वर्णकरश्च तथोद्घर्षः तेन चर्णीकृतेन मुस्तादिना दशकेन खलूद्घर्षणं कार्य्यम् योग्यत्वान्न तु कषायः कार्य्यः उद्घर्षणायोग्यत्वात्। त्वग्दोषेत्यादिषु प्रबाधनयोग्यत्वादेष कषायः इत्येव। पाण्डुरोगघ्न इत्यपि एष कषाय इत्यन्वितम्॥ ५३॥

गङ्गाधरः—कुष्ठमित्यादि। त्रीणि कुष्ठादीनि जलेन पिष्ट्वा कुष्ठे लेपः। प्रपुन्नाड़वीजेत्यादि। कुटजात् फलमिन्द्रयवः। करञ्जात् फलम्। दार्व्व्यास्त्वक्। सुमनःप्रबालेति मालतीकलिका। प्रपुन्नाड़वीजादीनि दश जलेन पिष्ट्वा लेपः॥ ५४॥

गङ्गाधरः—लोध्रस्येत्यादि। लोध्रादीनां पञ्चानां प्रत्येकं कल्कः। स च कुष्ठेषूद्वर्त्तनं लेपश्च कार्य्यः॥ ५५॥

चक्रपाणिः—मुस्तमित्यादौ वर्णकमित्यालेपनं, त्वग्दोषशब्देन गोवलीवर्द्दन्यायेन किलासव्यङ्गादीनां ग्रहणम्॥ ५३॥

चक्रपाणिः—कुष्ठमित्यादिको योगो जलपिष्टको ज्ञेयः। तेनारग्वधीयोक्त-"करञ्जवीजैड़गजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च परः प्रदेहः" इत्यत्र गोमूत्रपिष्टत्वं विशेषः, तेन न पौनरुक्त्यम्। उद्वर्त्तनालेपौ इत्यादौ उन्मर्द्दनमुद्वर्त्तनं ज्ञेयम्॥ ५४। ५५॥

शैरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि।
पिष्ट्वा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठनुल्लेपः॥ ५६॥

चत्वारो लेपाः।

दार्व्या रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य।
आरग्वधवृक्षकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य॥
इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च तिनिशस्य।
स्नाने पाने च हितास्तथाष्टमश्चाश्वमारस्य॥
आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः।
तलघृतपाकयोगे चेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम्॥ ५७॥

अष्टौ कषायाः।

गङ्गाधरः—शरीषीत्यादि। शिरीषस्य त्वक्, कार्पास्या वनकार्पास्याः पुष्पं, राजवृक्षस्य पत्राणि, काकमाची चेति चत्वारि प्रत्येकं जलेन पिष्ट्वा लेपः। इति चत्वारो योगाः॥ ५६॥

गङ्गाधरः—दार्व्या इत्यादि। दार्व्या दारुहरिद्राया रसाञ्जनस्य घनीभूतक्काथस्य शोषाद् रसाञ्जनसंज्ञस्य कषाययोग एकः। निम्बपटोलस्य निम्बवल्कलपटोलपत्रयोः कषाययोगो द्वितीयः। खदिरसारस्य कषाययोगस्तृतीयः। आरग्वधवृक्षकयोः राजवृक्षकुटजवल्कलयोः कषाययोगश्चतुर्थः। त्रिफलायाः पञ्चमः। षष्ठः सप्तपर्णस्य। सप्तमस्तिनिशवृक्षस्येति। तथाष्टमोऽश्वमारस्य करवीरमूलत्वचः। कषाययोगाः इमे स्नाने पाने च हिताः कुष्ठघ्ना एव क्काथरूपेण। एत एवाष्टौ कषायाः कल्करूपेणालेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनञ्च कर्त्तव्याः। तैलघृतपाकयोगे चैत एवाष्टौ कषाया इष्यन्ते कल्कक्काथाभ्यामिति॥ ५७॥

अष्टौ कषायाः।

चक्रपाणिः—शैरीषीत्वगादौ प्रत्येकद्रव्यकृतत्वेन चतुर्भिः प्रलेपो ज्ञेयः। अन्ये तु चतुर्भिरपि मिलितैरवचूर्णनोद्वर्त्तनजलपिष्टलेपनरसक्रियालेपनभेदेनेह चतुर्व्विधलेपं वदन्ति। एतच्च विधानचतुष्टयमन्यप्रयोगेष्वपि दृश्यते। तथाप्यालेपनसिद्धत्वान्नातिरमणीयम्॥५६॥

चक्रपाणिः—दार्व्या इत्यादौ दार्व्वीसम्बन्धिनो रसाञ्जनस्यैको योगः। शेषास्तु षट्। सप्तकस्तिनिशस्याष्टमोऽश्वमारस्य। अश्वमारस्तु यद्यपि मूलत्वेनोक्तस्तथापि कुष्ठेषु विषमयोगस्यापि विहितत्वात् साधुः॥ ५७॥

त्रिफलानिम्बपटोलं मञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥
एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोल्वणं जयति कुष्ठम्।
एष च कल्पो दृष्टः खदिरसुरदारुनिम्बानाम् * ॥ ५८ ॥
कुष्ठार्कतुत्थकट्फलमूलकबीजानि रोहिणी कटुका।
कुटजफलोत्पलमुस्तं वृहतीकरवीरकाशीशम् ॥
एड़गजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विड़ङ्गश्च।
तिक्तेक्ष्वाकुबीजं कम्पिल्लकसर्षपं वचा दार्व्वी ॥
एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष चालेपः।
उद्वर्त्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेष एव चेष्टः ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—त्रिफलेत्यादि। निम्बस्य मूलत्वक् पटोलस्य पत्रम्। त्रिफलादिनवद्रव्यकषायः। इत्येको योगः। एतैरित्यादि। एतैरेव नवभिः कल्कक्काथरूपैः सिद्धं पक्वं सर्पिर्घृतम्। इति द्वितीयो योगः। एष चेत्यादि। खदिरादीनां त्रयाणामेष चेत्युक्तत्रिफलादिर्यः कल्पः कषायरूप एकः, क्वाथकल्काभ्यां पक्वघृतरूपो द्वितीयः ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—कुष्ठेत्यादि। कुष्ठादीनि पञ्च। रोहिणी कटुका कटुरोहिणी। चित्रको रोचनेति केचित्। कुष्ठादिभिस्त्रयोविंशत्या कल्कक्काथाभ्यां सिद्धं पक्वं तैलं कुष्ठघ्नं भवति। एष च त्रयोविंशतिद्रव्यकृत आलेपो योगः कुष्ठघ्नः। एष त्रयोविंशतिक इष्टो भवत्युद्वर्त्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमपीष्टः ॥ ५९ ॥

तैलादि।

चक्रपाणिः—कुष्ठार्केत्यादि। एतैस्तैलं सिद्धमित्यत्र तिलतैलं ज्ञेयम्। यत्र तु विशेषस्तत्र सार्षपं वा, अन्ये तु कुष्ठेष्वालेपे सार्षपं ग्राहयन्ति। पाने तु विशेषानुक्ते तिलतैलमेव भवति ॥ ५८।५९ ॥

* खदिरासनदारुनिम्बानामिति क्वचित् पाठः।

श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्मतो भिषजाम् ॥ ६० ॥

श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीरपल्लवमूलत्वग् वत्सको विड़ङ्गश्च ।
कुष्ठार्कमूलसर्षपशिग्रुत्वग् रोहिणी कटुका ॥
एतैस्तैलं सिद्धं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूत्रम् ।
दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूघ्नम् ॥ ६१ ॥

श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम् ।

तिक्तेक्ष्वाका वीजं द्वे तुत्थे रोचना हरिद्रे द्वे ।
वृहतीफलमेरण्डः सविशालश्चित्रको मूर्व्वा ॥
कासीसहिङ्गुशिग्रुत्र्यूषणसुरदारुतुम्बुरुविड़ङ्गम् ।
लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाख्यरोहिणी चैव ॥

गङ्गाधरः—श्वेतकरवीरेत्यादि। चित्रको विड़ङ्गश्चेति द्वयं समभागेन पादिकं यौगिकत्वात्, कटुतैलात् कल्कीकृत्य श्वेतकरवीररसो द्विगुणो गोमूत्रं द्विगुणमिति चतुर्गुणद्रवं कटुतैलं पचेत् ॥ ६० ॥ श्वेतकरवीरकतैलम् ।

गङ्गाधरः—श्वेतकरवीरपल्लवेत्यादि। श्वेतकरवीरस्य पल्लवश्च मूलत्वक् च। अर्कमूलम्। शिग्रुत्वक्। कटुकारोहिणी। एतैर्नवभिः कल्कैर्मिलितैः कटुतैलात् पादिकैः। गवां मूत्रं तैलाच्चतुर्गुणं दत्त्वा सिद्धं पक्वं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूघ्नमिति ॥ ६१ ॥ श्वेतकरवीरपल्लवादितैलम् ।

गङ्गाधरः—तिक्तेत्यादि। तिक्तेक्ष्वाकुस्तिक्तालाबूस्तस्या वीजम्। द्वे तुत्थे तुत्थकरसाञ्जने। रोचना गोरोचना। द्वे हरिद्रे। कासीसं धातुकासीसम्।

चक्रपाणिः—श्वेतकरवीरेत्यादौ करवीररसगोमूत्रयोर्द्वंत्वम् ॥ ६० ॥

सर्षपतैलं कल्कैरेतर्मूत्रे चतुर्गुणे साध्यम्।
कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गाद्द वातकफहन्तृ ॥ ६२ ॥

तिक्तेक्ष्वाकुतैलम्।

कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्त्याः फलानि मूलञ्च।
जातीप्रबालसर्षपलसुनविड़ङ्गं करञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वक्चित्रकास्फोताः।
गुञ्जैरण्डं वृहती मूलकसुरसाज्र्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वावचाः सषड्ग्रन्थाः।
एड़गजकुटजशिग्रु त्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासंज्ञः *।
सौराष्ट्री कासीसं दार्व्वीत्वक् सर्ज्जिकालवणम् ॥

शिग्रु शिग्रुत्वक्। लाङ्गलकमीषलाङ्गलिका। कटुकाख्यरोहिणी कटुरोहिणी। एभिस्त्रयोविंशत्या कल्कैर्गोमूत्रे चतुर्गुणे सार्षपतैलं साध्यम् ॥ ६२ ॥

तिक्तेक्ष्वाकुतैलम्।

गङ्गाधरः—कनकक्षीरीत्यादि। कनकक्षीरी स्वर्णक्षीरी। शैला मनःशिला। भार्गी। दन्त्याः फलानि मूलञ्च। जातीप्रवालः जात्या नवपत्रम्। सर्षपं श्वेतम्। करञ्जत्वक् नाटाकरञ्जत्वक्। सप्तच्छदस्य पल्लवं मूलत्वक् च। तथार्कस्य पल्लवं मूलं त्वक् च। चित्रकस्य आस्फोतायाः श्वेतापराजितायाश्च मूलम्। गुञ्जाफलमेरण्ड-फलञ्च। वृहतीफलम्। मूलकस्य वीजम्। सुरसाया वीजम्। अज्र्जकस्य च वीजम्। सुरसाज्र्जकौ पर्णासभेदौ श्वेतकृष्णतुलस्यौ। वचा श्वेतवचा। षड्ग्रन्था वचा। एड़गजफलम्। कुटजशिग्रोस्त्वक्। भल्लातकफलम्। क्षवकः हाँचीया नाम। हरितालं वंशपत्राकारम्। अवाक्पुष्पी शताह्वा। तुत्थं। कम्पिल्लकं कमला-गुंड़ीतिलोके। अमृतासंज्ञः खर्परः। सौराष्ट्री फटिकारी। कासीसं कसीश इति लोके। दार्व्वीत्वक् दारुहरिद्राया वल्कलम्। सर्ज्जिकालवणं सर्ज्जिकाक्षारम्। षट्-

चक्रपाणिः—तुत्थे इति कार्परिका तुत्थम्। श्वेतकरवीरेत्यादौ कल्कमानमस्य च तैलमानमपि समानम् ॥ ६१। ६२ ॥

* अमृतासङ्गमिति वा पाठः।

कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलपल्लवकषाये।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम्॥
कटुकालाब्वां स्थाप्यं तत् सिद्धं तेन मण्डलान्याशु।
भिन्द्याद् भिषगभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डूञ्च विनिहन्यात्॥६३

कनकक्षीरीतैलम्।

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीसम्।
तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे॥
तेनालिप्तं सिध्म सप्ताहाद् घर्म्मसविनो व्येति।
मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्त्वा विशुद्धतनोः॥ ६४॥

सिध्मलेपः।

चत्वारिंशता द्रव्यैरेतैः कल्कैः सार्षपतैलस्य पादिकैः करवीरस्य मूलं पल्लवञ्च समभागेन गृहीत्वाष्टगुण जले क्वाथयित्वा चतुर्थभागशिष्टे कषाये तैलाच्चतुर्गुणे सार्षपतलं साध्यम्। इत्येकं तैलम्। अथवा तैः षट्चत्वारिंशता द्रव्यैः कल्कैः पादिकैः गोमूत्रचतुर्गुणं सार्षपतैलं साध्यमित्यपरं तैलम्। एवं तैलद्वयं साधयित्वा कटुकालाब्वां तिक्तालाबूपात्रे स्थापयेत्। तेन तैलेनाभ्यङ्गादाशु मण्डलानि कुष्ठानि भिषग् भिन्द्यात्। इति कल्कतैलं द्विविधम्॥ ६३॥

कनकक्षीरीतैलम्।

गङ्गाधरः—कुष्ठमित्यादि। कुष्ठादि पञ्चद्रव्यं पेषयित्वा सार्षपेण तलेन युक्तं ताम्रपात्रे सप्ताहं स्थापयेत्। सप्ताहानन्तरं तेन तैलेन लिप्तं सिध्मस्थानं रौद्रे समासीत। एवं सप्ताहात् सिध्मं व्येति। मासान्नवं किलासं व्येति। तावत्कालं स्नानं त्यजेत्। पूर्व्वञ्च वमनादिना शरीरं संशोधयेत्। तत्र तल्लेपः सिध्यति॥ ६४॥

सिध्मलेपः।

चक्रपाणिः—कनकक्षीरी स्वर्णक्षीरी। अवाक्पुष्पयपामार्गः॥ ६३॥

चक्रपाणिः—व्येति व्यपयाति। घर्म्मे इत्यातपे, स्नानं मुक्त्वेति स्नानं वर्जयित्वा अयं प्रयोगः॥ ६४॥

सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेङ्गुदीनाञ्च ।
कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यच्चापि खदिरस्य ॥ ६५ ॥
जीवन्ती मञ्जिष्ठा दार्व्वी कम्पिल्लकं पयस्तुल्यम् ।
एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्ज्जरसो देयः ॥
समधूच्छिष्टो विपादिका तेन च शाम्यतीत्युक्तम् ।
चर्म्मैककुष्ठकिटिमं कुष्ठं शाम्यत्यलसकञ्च ॥ ६६ ॥

विपादिकाहरघृततैले ।

क्लिन्नं वराहरुधिरं पृथ्वीका सैन्धवञ्च लेपः स्यात् ।
लेपो योज्यः कुस्तुम्बुरूणि कुष्ठञ्च मण्डलनुत् ॥ ६७ ॥

मण्डलकुष्ठ लेपौ ।

गङ्गाधरः—सर्षपेत्यादि। केवलमपक्वं सार्षपं तैलं तथा गोकरञ्जवीजभवं तैलं तथा कोषातकीफलभवं तैलं तथेङ्गुदीनां जीवपुत्रिकाणां वीजभव तैलं तथा खदिरवीजभवञ्च तैलम्। इति पञ्च तैलानि प्रत्येकं सर्व्वेषु कुष्ठेषु हितान्याहुर्महर्षयः ॥ ६५ ॥ इति तैलानि पञ्च।

गङ्गाधरः—जीवन्तीत्यादि। जीवन्त्यादीनि चत्वारि द्रव्याणि पादिकानि कल्कीकृत्य तुल्यं पयो दत्त्वा पचेत्। सार्षपतैलमथवा गव्यं घृतं घृततैलोभयं वा मिलितं पचेत्। पाकः सिद्धो यथाविधि। पाके सिद्धे सति वस्त्रपूतं कृत्वोष्णे सति तत्र घृते तैले च मधूच्छिष्टसर्ज्जरसौ मिलित्वा पादांशौ दत्त्वा स्थापयेत्। तेनाभ्यङ्गाद् विपादिकादि कुष्ठं शाम्यतीत्युक्तम्। विपादिकादिषु तैलघृते ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—क्लिन्नमित्यादि। पृथ्वीकां सैन्धवञ्च वराहरुधिरे क्षिप्त्वा स्थापयेत् आ क्लेदीभावात्। क्लिन्ने सति तेन लेपः स्यान्मण्डलनुत्। अपरो लेपः कुस्तुम्बुरुकुष्ठाभ्यां योज्यः मण्डलनुत् ॥ ६७ ॥ मण्डलकुष्ठे लेपौ।

चक्रपाणिः—सर्षपकरञ्जेत्यादिना कुष्ठेष्वनुपानसाधने सार्षपतैलादीनि देयानि इति दर्शयति। अन्ये तु कुष्ठेषु सामान्येन तैलाद्युक्तौ सार्षपादीन्येव देयानि न तिलतैलमित्यनेन दर्शितम् इति वर्णयन्ति ॥ ६५ ॥

चक्रपाणिः—घृततैलपाक इति यमकपाकः। अत्र च सिद्धे स्नेहे क्षेप्ययोः सर्ज्जरसमधूच्छिष्टयोरपि कल्कार्थं दत्तजीवन्तीमञ्जिष्ठादिद्रव्याणां समानमानत्वं साहचर्य्याज्ज्ञेयम्। किंवा स्नेहादष्टमो भागः सर्ज्जरसमधूच्छिष्टयोरन्यत्र दृष्टत्वात्। तथाहि समूलाग्रैरण्डेत्यादौ द्विप्रस्थस्नेहपरिमाणे मधूच्छिष्टपलान्यष्टावुक्तानि ॥ ६६।६७ ॥

पूतीकदारुजटिलाः पक्वसुरा क्षौद्रमुद्गपर्ण्यौ च।
लेपः सकाकनासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः॥ ६८॥

मण्डले लेपः।

चित्रकशोभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारूणि।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च॥
लाक्षारसाञ्जनैलापुनर्नवाश्चेति कुष्ठिनां लेपाः।
दधिमण्डयुताः सर्व्वे देयाः षट् मारुतकफघ्नाः॥ ६९॥

षट् लेपाः।

एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च।
क्रिमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रुकुष्ठञ्च नाशयति॥ ७०॥

लेपः।

गङ्गाधरः—पूतीकेत्यादि। पूतीकं नाटाकरञ्जमूलं देवदारु जटामांसी पक्वसुरा वकयन्त्रे पक्त्वा या पैष्टी सुरा भवति, क्षौद्रं मुद्गपर्णी चेति द्वौ, काकनासिका च। एतैः सप्तभिर्लेपः मण्डलाख्यकुष्ठापहः। मण्डले लेपः॥ ६८॥

गङ्गाधरः—चित्रकेत्यादि। चित्रकमूलं शोभाञ्जनत्वक् इति द्वाभ्यां दधिमस्तुपिष्टाभ्यामेको लेपः। गुडूच्यपामार्गदेवदारुभिर्दधिमस्तुपिष्टैर्द्वितीयो लेपः। दधिमस्तुपिष्टैः खदिरैस्तृतीयो लेपः। दधिमस्तुपिष्टैः धवैश्चतुर्थो लेपः। श्याममूलत्रिवृन्नागदन्तीह्रस्वमूलदन्तीभिश्च दधिमस्तुपिष्टैः पञ्चमो लेपः। लाक्षा रसो रसाञ्जनमेला च पुनर्नवा चेति पञ्चभिर्दधिमस्तुपिष्टैः षष्ठो लेपः। एते षड् लेपा मारुतकफजकुष्ठघ्नाः। षड् लेपाः॥ ६९॥

गङ्गाधरः—एडगजेत्यादि। एडगजो दद्रुघ्नः कुष्ठं सैन्धवं सर्षपा विडङ्गाः एतैः पञ्चभिः सौवीरपिष्टैर्लेपः क्रिम्यादीन् नाशयति। लेपः॥ ७०॥

चक्रपाणिः—पूतीत्यादौ पक्वसुरा गोरक्षकर्कटी॥ ६८॥

चक्रपाणिः—षण्मारुतकफकुष्ठघ्ना इति। क्लिन्नं वराहरुधिरमित्याद्युक्ताः षड् भवन्ति। अन्ये चित्रकादीनेव श्लोकपादोक्तान् षड् वर्णयन्ति॥ ६९। ७०॥

एड़गजः सर्ज्जरसो मूलकवीजञ्च सिध्मकुष्ठानाम् ।
काञ्जिकयुक्तन्तु पृथङ् मतमिदमुद्वर्त्तनं क्रमशः ॥ ७१ ॥
लेपाः ।

वासा त्रिफला पाने स्नाने चोन्मर्द्दने प्रदेहे च ।
वृहती सेव्यपटोली ससारिवा रोहिणी चैव ॥
खदिरामयघातककुभ*रोहीतकलोध्रकुटजधवनिम्बाः ।
सप्तच्छदकरवीराः शस्यन्ते स्नानपानेषु ॥ ७२ ॥
जलवाप्यलोहकेशरपत्रप्लवचण्डामृणालानि ।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ७३ ॥
यष्ट्याह्वलोध्रपद्मकपटोलपिचुमर्द्दचन्दनरसाश्च ।
स्नाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठिभ्यः ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—वासेत्यादि। वासा च त्रिफला चेति चत्वारि द्रव्याणि निःक्वाथ्य पाने स्नाने च कुष्ठिनां हितानि स्युः। पिष्ट्वा चोन्मर्द्दने प्रदेहे च हितानि स्युः। वृहतीत्यादि। एवं कुष्ठिनां स्नानपानेषु वृहत्यादयः शस्यन्ते। पटोली तिक्तपटोलम्। आमयघातो व्याधिघातः। रोहीतकः प्लीहशत्रुः, रहना इति लोके। धवः स्वनामख्यातः ॥ ७१ । ७२ ॥

गङ्गाधरः—जलवाप्येत्यादि। जलं बालकं, वाप्यं कुष्ठं, लोहमगुरु, नागकेशरं, तेजपत्रं, प्लवः कैवर्त्तमुस्तकं, चण्डा चोरपुष्पी, मृणालम् उशीरम्। एतान्युत्तरोत्तरभागवृद्धानि नीत्वा पिष्ट्वा पित्तकफकुष्ठे प्रलेपनम् ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—यष्ट्याह्वेत्यादि। यष्ट्याह्वादि-चन्दनान्तानां रसाः क्वाथाः सुशीताः पित्तकुष्ठिभ्यः स्नाने पाने च हिताः ॥ ७४॥

चक्रपाणिः—अत्रघातः कर्णिकाकारः, रोहीतको रोहिड इति ख्यातः ॥ ७२ ॥

चक्रपाणिः—वाप्यं कुष्ठं लोहमगुरु प्लवं कैवर्त्तमुस्तकं भागोत्तराणि यथोत्तरमे[illegible] वृद्धानि ॥ ७३ ॥

चक्रपाणिः—रसा इति क्वाथाः ॥ ७४ ॥

---

* खदिरावघातककुभा इति चक्रधृतः पाठः ।

आलेपनं प्रियङ्गुर्हरेणुका वत्सकस्य च फलानि ।
सातिविषा च ससेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ॥ ७५ ॥
तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दह्यमानकुष्ठेषु ।
तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ७६ ॥

अभ्यङ्गः ।

क्लेदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके सचर्म्मदले ।
शीताः प्रदेहसेका व्यधो विरेको घृतं तिक्तम् ॥
खदिरघृतं निम्बघृतं दार्व्वीघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ।
कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रबलेषु भिषग्जितं सिद्धम् ॥ ७७ ॥

गङ्गाधरः—आलेपनमित्यादि । प्रियङ्गुः । हरेणुका रेणुकः । वत्सकस्य फलानीन्द्रयवाः । ससेव्या सोशीरा । रोहिणी कटुका कटुरोहिणी । एतानि पिष्ट्वा पित्तकुष्ठिनामालेपनं हितम् ॥ ७५ ॥

गङ्गाधरः—तिक्तघृतैरित्यादि । दह्यमानकुष्ठेषु तिक्तघृतैः पञ्चतिक्तघृत-तिक्तषट्पलघृत-महातिक्तघृत-तन्त्रान्तरोक्तपञ्चतिक्तघृतैः अभ्यङ्गो हितः । तथा शतधौत सहस्रधौतादिघृतैरभ्यङ्गः । चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलैः कल्कैः सिद्धैश्च तैलैश्चाभ्यङ्गो हितो दह्यमानकुष्ठेषु । अभ्यङ्गः ॥ ७६ ॥

गङ्गाधरः—क्लेदे इत्यादि । कुष्ठिनामङ्गे क्लेदे जाते प्रपतिते च गलिते च दाहे विस्फोटयुते चर्म्मविदलने च शीताः प्रदेहाः शीताः सेकाश्च हिताः । सिराव्यधो विरेकश्च हितः । तिक्तं घृतं वक्ष्यमाणञ्च हितमिति । खदिरघृतमित्यादि । रक्तपित्तप्रबलेषु कुष्ठेषु वक्ष्यमाणं महा-खदिरघृतं निम्बघृतं वक्ष्यमाणं तिक्तषट्पलघृतं दार्व्वीघृतं दार्व्वीक्वाथ-कल्काभ्यां सिद्धं पटोलघृतं पटोलपत्रक्वाथकल्काभ्यां सिद्धमुत्तमं सिद्धं भिषग्जितं भवति ॥ ७७ ॥

चक्रपाणिः—तैलैरिति चन्दनादिभिः ॥ ७५ । ७६ ॥

चक्रपाणिः—खदिरघृतमित्यादौ खदिरादिभिर्घृतानि । तत्र च खदिरस्य सारः, निम्बस्य त्वक् पटोलस्य च पत्रं ग्राह्यं वृद्धव्यवहारात् । उक्तञ्च 'सारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचं तथा । फलन्तु दाड़िमादीनां पटोलादेर्दलं तथा' ॥ ७७ ॥

त्रिफलात्वचोऽर्द्धपलिकाः पटोलपत्रञ्च कार्षिकाः शेषाः।
कटुरोहिणी सनिम्बा यष्ट्याह्वा त्रायमाणा च॥
एष कषायः साध्यो दत्त्वा द्विपलं मसूरविदलानाम्।
सलिलाढ़केऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्यः॥
तत्र कषायेऽष्टपले * चतुःपलं सर्पिषश्च पक्तव्यम्।
यावत् स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णम्॥
तद्व वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातशोणितं प्रबलम्।
ज्वरदाहगुल्मविद्रधिविभ्रमविस्फोटकं हन्यात्॥ ७८॥

त्रैफलकाथः।

गङ्गाधरः—त्रिफलेत्यादि। त्रिफलाया अस्थीनि त्यक्त्वा त्वचोऽर्द्धपलिकाः प्रत्येकम्। पटोलपत्रञ्चार्द्धपलिकम्। शेषाः कटुरोहिण्यादयश्चत्वारः कार्षिकाः प्रत्येकम्। तत्र मसूरविदलानां द्विपलं दत्त्वा कषायः। एष सलिलाढ़केऽष्टशरावे द्वैगुण्याभावविवक्षातः साध्यः। अष्टभागशेषेऽष्टपले शेषे पूतो वस्त्रपूतं कृत्वा रसो ग्राह्यः। तत्र शरावमिते कषाये घृतस्य चतुष्पलं पक्तव्यम्, शेषन्तु अष्टपलं कार्य्यम्। तदष्टपलं कोष्णं पेयं कुष्ठिभिः प्रतिदिनम् एवं कृत्वा कृत्वा पेयं बलदेहाग्निबलमवेक्ष्य न्यूनाधिक्यं मात्रायाः कार्य्यमिति युक्तिः। तदित्यादिराशीः। त्रैफलकाथः॥ ७८॥

चक्रपाणिः—त्रिफलेति। निस्तुषमसूराणां विदाल न तु मसूरविदला अत्र श्यामा। उक्तं हि जतूकर्णे—पुंलिङ्गेन * * मसूरविदलात् पलमिति। अष्टभागे इति षोड़शपले। अत एवान्ते कषायाष्ट ले इति प्रथमाद्विवचनान्तं षोड़शपलमाह। अत्र चाष्टाविंशत्युत्तरपलशतमानस्याष्टभागशेषे षोड़श पलानि भवन्ति। तच्च द्रवषोड़शपलमष्टपलशब्देनाकृतद्वैगुण्यमेवोच्यते, यदि पलोपरि द्रवद्वैगुण्यं स्यात् तदा षोड़शपलेन द्वात्रिंशत्पलानि स्युः। न चेह भागशेषे द्वात्रिंशत्पलत्वं किन्तु षोड़शपलत्वमेव, तेनैतत्स्यादष्टपलशब्देनाकृतद्वैगुण्याद् द्रवषोड़शपलग्रहणन्तु नोन्नीयते। यत्पलोल्लेखनाद् द्वैगुण्यं नास्ति किन्तु कुड़वादावेव द्रवद्वैगुण्यमिहानुमतम्, तन्त्रान्तरेऽपि सम्मतमिति। यावत् स्यादष्टपलमित्यनेन कषायचतुःपलेन सम्भूतस्याष्टपलं स्थाप्यं दर्शयति। यैषा च मात्रा कुष्ठिनां भूरिमात्रद्रव्यसाध्यत्वेनोत्तमा ज्ञेया॥ ७८॥

---

* कषायाष्टपले इति चक्रः।

निम्बपटोलं दार्व्वीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम्।
कुर्य्यादर्द्धपलांशां पर्पटकं त्रायमाणाञ्च ॥
सलिलाढ़कसिद्धानां रसेऽष्टभागे स्थिते क्षिपेत् पूते।
चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणाश्च ॥
मुस्तं वत्सकवीजं कल्कीकृत्यार्द्धकार्षिकान् भागान्।
नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत् तिक्तकं घृतं पेयम् ॥
कुष्ठज्वरगुल्मार्शोग्रहणीपाण्डुामयश्वयथुहारि।
पामाविसर्पपिड़काकण्डूमदगण्डनुत् सिद्धम् ॥ ७६ ॥

तिक्तषट्पलकं घृतम्।

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्पाकं तिक्तरोहिणीं पाठाम्।
मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्द्दपर्पटकम् ॥
धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्यां पद्मकं हरिद्रे द्वे।
षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीं शारिवे चोभे ॥

गङ्गाधरः—निम्बपटोलमित्यादि। निम्बस्य वल्कलं पटोलस्य पत्रं, तिक्तकरोहिणी कटुकरोहिणी। पर्पटकं त्रायमाणा चेति। सर्व्वेषामेवार्द्धपलांशं कुर्य्यात्। सलिलाढ़के कृतद्वैगुण्यात् षोड़शशरावे सिद्धानामेषां निम्बादीनां रसेऽष्टभागस्थिते शरावद्वयस्थिते पूते वस्त्रपूतं कृत्वा तत्र क्वाथे चन्दनादिवत्सकवीजान्तान् षट् प्रत्येकं कार्षिकान् भागान् कल्कीकृत्य क्षिपेत्। नवसर्पिषश्च षट्पलं तत्रैव क्षिपेत्। पक्त्वा घृतावशेषमवतार्य्य पूत्वा मात्रया एतत् तिक्तकं षट्पलकं घृतं पेयम्। अस्याशीः कुष्ठज्वरेत्यादिः। तिक्तषट्पलकं घृतम् ॥ ७९ ॥

गङ्गाधरः—सप्तच्छदमित्यादि। उपकुल्यां कृष्णजीरकम्। शारिवे चोभे इति

चक्रपाणिः—निम्बपटोलमित्यादिना तिक्तषट्पलकमाह। सर्पिश्चाप्यनवं हितमिति वचनस्य बाधकमिह योगमहिम्ना सर्पिषो नवत्वं ज्ञेयम्। प्रथमं सर्पिष इति पदं मानार्थं द्वितीयन्तु घृतमिति पदं पेयत्वोपदर्शनार्थम् ॥ ७९ ॥

वत्सकबीजं वासां मूर्व्वाममृतां किराततिक्तञ्च ।
कल्कान् कुर्य्यान्मतिमान् यष्ट्याह्वं त्रायमाणाञ्च ॥
कल्कश्चतुर्थभागो जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।
द्विगुणो घृतात् प्रदेयस्तत् सिद्धं पाययेत् सर्पिः ॥
कुष्ठानि रक्तपित्तप्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।
वीसर्परक्तपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगञ्च ॥
विस्फोटकान् सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।
हृद्रोगगुल्मपिड़का असृग्दरं गण्डमालाञ्च ॥
हन्यादेतत् सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।
योगशतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तम् ॥
दोषे हृतेऽपनीते रक्ते वाह्यान्तरे कृते वमने ।
स्नेहे काले युक्ते न कुष्ठमतिवर्त्तते साध्यम् ॥ ८० ॥

महातिक्तकं घृतम् ।

श्यामलतानन्तमूले द्वे। सप्तच्छदादीन् त्रायमाणान्तानेकत्रिंशतं कल्कान् कुर्य्यात्। समुदितकल्कस्तु घृताच्चतुर्थो भागः। जलञ्चाष्टगुणं घृतादेव। तथा अमृतफलानामालकफलानां रसो घृताद् द्विगुणः प्रदेयः। तत् पक्त्वा सिद्धं पूतं सर्पिः पाययेदिति। कुष्ठानीत्यादिरस्याशीः। अस्यैकान्ततः सिद्धिप्रकारमाह—दोषे हृते इत्यादि। वमनादिना दोषे हृते। रक्तेऽपनीते सिराव्यधनेनाभ्यन्तरे रक्ते जलौकादिभिर्वाह्ये रक्तेऽपनीते वमने कृते काले युक्ते यथाकाले स्नेहे प्रयुक्ते साध्यं कुष्ठं नातिवर्त्तते निवर्त्तत एवेति। महातिक्तकं घृतम् ॥ ८० ॥

चक्रपाणिः—सप्तच्छदमित्यादि। महातिक्तघृतमाह। शम्पाक आरग्वधः। कल्कस्य चतुर्भाग इति घृताच्चतुर्थो भागः। एतच्च सामान्यपरिभाषासिद्धमिति स्पष्टार्थमुच्यते। अमृतफलानामिति गुड़ूचीफलानाम्। अत्रापि त्रिसर्पिर्वचनमेकं कल्कादिभागार्थं द्वितीयं पेयत्वोपदर्शनार्थं, तृतीयकं महातिक्तकसंज्ञादर्शनार्थम्। न कुष्ठमनुवर्त्तत इति साध्य एवेत्यर्थः ॥ ८० ॥

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले।
तुलार्द्धाः सर्व्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः॥
पर्प्पटः कुटजश्चैव वृषः क्रिमिहरस्तथा।
हरिद्रे कृतमालश्च गुड़ूची त्रिफला त्रिवृत्॥
सप्तपर्णश्च संक्षुण्णा दशद्रोणेषु वारिणः।
अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत्॥
धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढ़कं पचेत्।
महातिक्तककल्कैस्तु यथोक्तैः पलसम्मितैः *॥
निहन्ति सर्व्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात्।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविकारनुत्॥ ८१॥

महाखदिरं घृतम्।

प्रपतत्सु लसीकाप्रस्रुतेषु गात्रेषु जन्तुजग्धेषु।
मूत्रं निम्बविड़ङ्गे स्नानं पानं प्रदेहश्च॥ ८२॥

गङ्गाधरः—खदिरस्येत्यादि। खदिरस्य सारस्य पञ्च तुलाः, शिंशपाया-स्तुलाऽसनस्य च तुलेति द्वयोर्द्वे तुले। एते वक्ष्यमाणाः करञ्जादयः सर्व्वे प्रत्येकं तुलार्द्धाः। एते मिलिताः सर्व्वे वारिणो दशद्रोणे पक्त्वाष्टभागावशिष्टं कषायमवतारयेत्। तत्र करञ्जो गोकरञ्जः। अरिष्टं निम्बम्। वेतसोऽशोकः। द्वे हरिद्रे। कृतमालो नाटाकरञ्जः। त्रिफलायाः प्रत्येकमर्द्धतुला। एकोन-विंशतिः क्वाथ्याः। धात्रीरसञ्च सर्पिषस्तुल्यांशं, सर्पिषश्चाढ़कं पचेत्। महातिक्तकघृतस्य ये कल्का उक्ताः सप्तच्छदादित्रायमाणान्ता एकत्रिंशत्, तैः प्रत्येकं पलोन्मितैः कल्कैः पक्त्वा पाकसिद्धाववतारयेत्। अस्याशीर्निहन्ति इत्यादिः। इति महाखदिरघृतम्॥ ८१॥

गङ्गाधरः—प्रपतत्स्वित्यादि। कुष्ठिनां गात्रेषु जन्तुजग्धेषु क्रिमिभक्षितेषु प्रपत्सु गलन्मांसेषु लसीकासु स्रुतासु मूत्रं गोमूत्रं निम्बपत्रं विड़ङ्गञ्च क्वाथयित्वा

चक्रपाणिः—खदिरस्य तुला इत्यादिकं केचिदनार्षं वदन्ति। साधयेदित्यत्र सर्पिरिति शेषः। तत्र तु घृतमानानुक्तौ क्वाथशेषस्याढकाधिकद्रोणस्य नियतत्वात् तत्क्वाथचतुर्थभागप्रस्थाधिकाढक-मात्रघृतं साध्यम्॥ ८१॥

* यथोक्तैस्तैस्तु साधयेदिति चक्रः।

वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकाञ्जनिम्बखदिराश्च।
स्नाने पाने लेपे क्रिमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ८३ ॥
पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च।
क्रिमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः ॥ ८४ ॥
एड़गजः सविड़ङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम्।
उद्दालनं श्वदन्ता गोऽश्ववराहोष्ट्रदन्ताश्च ॥ ८५ ॥
एड़गजः सविड़ङ्गो द्वे च निशे राजवृक्षमूलञ्च।
कुष्ठोद्दालनमग्र्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ॥ ८६ ॥

तेन क्वाथेन स्नानं, तथा पानीयक्वाथविधिना क्वाथयित्वा तत्क्वाथस्य पानं, पिष्ट्वा च प्रदेहश्च कर्त्तव्यः। क्रिमिकुष्ठे ॥ ८२ ॥

गङ्गाधरः—वृषेत्यादि। कुटजस्य फलम्। वृषादयः सप्त मिलिता जलेन क्वथिताः सगोमूत्राः स्नाने पाने, पिष्टाः सगोमूत्रा लेपे, क्रिमिकुष्ठनुदः। वृषादिः ॥ ८३ ॥

गङ्गाधरः—पानाहारेत्यादि। पानविधाने आहारविधाने च। क्रिमिनाशनं विड़ङ्गं, कुष्ठहा खदिरश्च। क्रिमिकुष्ठनां विशिष्यते द्वयं मिलितमिति ॥ ८४ ॥

गङ्गाधरः—एड़गज इत्यादि। आरग्वधस्य मूलान्येतत्त्रयं कुष्ठानामुद्दालनं विनाशनं, तथा प्रत्येकं श्वदन्ताः कुक्कुरदन्ताः गोऽश्ववराहोष्ट्रदन्ताश्च प्रलेपेन कुष्ठानामुद्दालनाः ॥ ८५ ॥

गङ्गाधरः—एड़गज इत्यादि। एड़गजविड़ङ्गहरिद्रादारुहरिद्राशम्पाक-मूलानि पञ्चकमिदं सपिप्पलीपाकलं पिप्पलीकुष्ठसहितमग्र्यं कुष्ठोद्दालनं प्रलेपे योज्यमिति ॥ ८६ ॥

चक्रपाणिः—कुष्ठहत् खदिर इति कुष्ठहन्तृत्वेन खदिरश्च द्रव्यान्तरेषु विशिष्यते प्रकर्षवान् भवतीत्यर्थः ॥ ८२—८४ ॥

चक्रपाणिः—श्वदन्ता इति कुक्कुरदन्ताः ॥ ८५ ॥

चक्रपाणिः—उद्दालनमिति प्रशमनम्। पाकलं कुष्ठम् ॥ ८६ ॥

श्वित्राणां प्रशमार्थं प्रयोक्तव्यं सर्व्वतो विशुद्धानाम्।
श्वित्रे स्रंसनमग्र्यं मलपूरस इष्यते सगुड़ः॥
तं पीत्वा सुस्निग्धो यथाबलं सूर्य्यपादसन्तापम्।
संसेवेत विरिक्तस्त्र्यहं पिपासुः पिबेत् पेयाम्॥ ८७॥
श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्द्यात्।
स्फोटेषु निःस्रुतेषु प्रातःप्रातः पिबेत् पत्तम्॥
मलपूमसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पाञ्चाम्भसा समुत्क्वाथ्य।
पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम्॥

गङ्गाधरः—कुष्ठचिकित्सितमिदमुक्त्वा कुष्ठैकसम्भवत्वादत्रैवाधिकारे श्वित्रचिकित्सितमाह—श्वित्राणामित्यादि। श्वित्राणां प्रशमार्थं वक्ष्यमाणविधानम्। सर्व्वतो विशुद्धानामूर्द्धाधःप्रभृतितः शुद्धानाम्। अन्यथा प्रयोगो हि न सम्यक् सिध्यति। तत्रादित एवं कुर्य्यात्। तद् यथा। श्वित्रे स्रंसनं श्रेष्ठं, सगुड़ो मलपूरसः काष्ठोडुम्बररस इष्यते। तमित्यादि। पूर्व्वं सुस्निग्धः श्वित्री तं सगुड़ं मलपूरसं पीत्वा सूर्य्यपादसन्तापं रौद्रं संसेवेत। तेन विरिक्तः सन् पिपासुस्त्र्यहं पेयां पिबेत्॥ ८७॥

गङ्गाधरः—श्वित्रेऽङ्गे इत्यादि। मलपूरसपानादिना श्वित्रेऽङ्गे श्वित्रस्थाने ये स्फोटा जायन्ते तान् कण्टकेन भिन्द्यात्। स्फोटेषु निःस्रुतेषु निःशेषेण स्रुतेषु मलपूं कोटोडुम्बरमसनं पीतशालं प्रियङ्गुं शतपुष्पाञ्च समुत्क्वाथ्याम्भसा तं क्वाथं प्रातःप्रातः पिबेत्। अथवा पलाशक्षारं फाणितोपेतमर्द्धा-

चक्रपाणिः—त्वग्दोषाधिकारानुषङ्गात् त्वग्दोषविशेषस्य श्वित्रस्य चिकित्सामाह—श्वित्राणामित्यादि। नन्वपररोगाणां निदानमभिधाय चिकित्सोच्यते श्वित्रस्य तु प्रथमं चिकित्सा, अत्र कोऽभिप्रायः? उच्यते, येयं कुष्ठचिकित्सोक्ता सा त्वग्दोषाणामपि हन्त्रीति श्वित्रस्योच्यते तेन सा चिकित्सा श्वित्राणां सविशेषं प्रयोक्तव्या। यदेतत् कुष्ठोद्दालनमुक्तं कुष्ठनाशने, तत् श्वित्राणां सविशेषगादतरं कर्तव्यमित्यर्थः। सर्व्वतो विशुद्धानामिति वमनादिभिः शुद्धानाम्। मलपूः काकोडुम्बरिका॥ ८७॥

यच्चान्यत् कुष्ठघ्नं श्वित्राणां सर्व्वमेतत् पथ्यम्।
खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमग्र्यं वा ॥ ८८ ॥
समनःशिलाविड़ङ्गं काशीसं रोचनां कनकपुष्पीम्।
श्वित्राणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥
कदलीक्षारयुतं वा खरास्थि दग्धं गवां रुधिरयुक्तम्।
हस्तिमदाध्युषितं वा मालत्याः क्षारकं क्षारम् * ॥
नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा।
मूलकवीजावल्गुजालेपः पिष्टो भवेद्व गवां मूत्रे ॥
काकोडुम्बरिकावासावल्गुजचित्रका गवां मूत्रे।
पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता वर्हिपित्तेन ॥ ८६ ॥

श्वित्रे लेपाः।

वर्त्तितेक्षुरसोपेतं यथाबलं प्रातःप्रातः पिबेत्। कुष्ठघ्नश्च यदन्यदुक्तं तदेतत् सर्व्वं श्वित्राणां पथ्यमिति। श्वित्रे पानीयन्तु खदिरोदकसंयुक्तं जलमथवा खदिरोदकपानमग्र्यम् ॥ ८८ ॥

गङ्गाधरः—अथ श्वित्रे लेपमाह—समनःशिलेत्यादि। मनःशिलाविड़ङ्ग-काशीसगोरोचनापीतयूथीपुष्पपत्राणि सैन्धवञ्च पिष्ट्वा श्वित्राणां प्रशमार्थं लेपनं दद्यात्। तथा कदलीक्षारसंयुक्तं खरास्थि दग्धं भस्म गवां रुधिरयुक्तं लेपनं दद्यात्। अथवा मालत्याः क्षारकं क्षारनिःस्रुतं जातं सारभागरूपं क्षारं हस्तिमदाध्युषितं हस्तिमूत्रे प्रक्षिप्य पर्य्युषितं लेपनं दद्यात्। अथवा नीलोत्पलं कुष्ठं सैन्धवञ्च हस्तिमूत्रेण पिष्टं लेपनं दद्यात्। अथवा मूलकवीजावल्गुजवीजानामालेपो गवां मूत्रे पिष्टो भवेत् श्वित्राणां प्रशमार्थम्। काकोडम्बरिका कोठोडुम्बरः वासाऽवल्गुजः चित्रकश्च गवां मूत्र पिष्ट आलेपो भवेत्। अथवा वर्हिपित्तेन पिष्टा मनःशिला श्वित्राणां प्रशमार्थमालेपो भवेत् ॥ ८९ ॥

चक्रपाणिः—श्वित्रेऽङ्ग इति श्वित्रयुक्तेऽङ्गे ॥ ८८ ॥

चक्रपाणिः—कनकपुष्पी सुवर्णक्षीरी। मालत्याः क्षारकक्षारमिति मालतीमुकुलक्षारं, क्षारको मुकुल उच्यते ॥ ८९ ॥

* मालत्याः क्षारकक्षारमिति चक्रः।

लेपः किलासहन्ता वीजान्यवल्गुजानि लाक्षा च।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः कृष्णलोहरजः॥ ९० ॥
शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरुक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम्।
श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य॥ ९१ ॥
दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः।
यदुच्यते तत् त्रिविधं त्रिदोषं प्रायशस्तु तत्॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते।
श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्॥ ९२ ॥

गङ्गाधरः—अथ श्वित्रवत् किलासस्य चिकित्सितमाह—लेप इत्यादि। अवल्गुजवीजानि लाक्षा च गोपित्तं द्वे अञ्जने रसाञ्जनतुत्थके पिप्पली कृष्णलौहस्य रजः। एतानि पिष्टानि किलासहन्ता लेपः स्यात्॥ ९० ॥

गङ्गाधरः—शुद्धेरित्यादि। क्षीणपापस्य कस्यचिज्जनस्य श्वित्रं वमनादिशुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरुक्षणैः सक्तूनां भक्षणैः प्रशाम्यति। इति किलासचिकित्सितमुक्तं भवति॥ ९१ ॥

गङ्गाधरः—अथ किलासप्रभेदानाह—दारुणमित्यादि। किलासं त्रिभिः दारुणचारुणश्वित्रैरिति त्रिभिर्नामभिर्यदुच्यते तत् त्रिविधमेव किलासम्। दारुणचारुणश्वित्रं प्रायशस्त्रिदोषं भवति। प्रायशोवचनेन क्वचिदन्यथापि स्यात्। तत्प्रभेदलक्षणान्याह—दोषे इत्यादि। किलासारम्भके दोषे रक्ताश्रिते रक्तं यत् किलासं तद् दारुणं नाम। मांससमाश्रिते दोषे यत् किलासं तत् ताम्रवर्णं चारुणं नाम स्यात्। मेदःश्रिते दोषे किलासं श्वेतं भवति तत् श्वित्रं नाम। तेषामुत्तरोत्तरं गुरु कष्टाधिकम्॥ ९२ ॥

चक्रपाणिः—अञ्जने द्वे सौवीरं रसाञ्जनञ्च॥ ९० ॥

चक्रपाणिः—कस्यचिदेव प्रशाम्यति इत्यनेन श्वित्राणां दुरुपगमतामाह॥ ९१ ॥

चक्रपाणिः—नामभिरित्युक्तदारुणादिभिरेव। प्रायःशब्देनैकदोषं द्विदोषञ्च भवति। दोष इत्यादिनोक्तं त्रैविध्यं विभजति। सुश्रुते तु त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च इत्युक्तं, न घनकुष्ठवद्रक्तादिकुष्ठलक्षणकारकं श्वित्रमित्यभिप्रायेणोक्तम्। इह तु यद्रक्ताद्याश्रयित्वं श्वित्रस्योच्यते

यत् परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्व रक्तलोमवत्।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तत् श्वित्रं नैव सिध्यति ॥ ९३ ॥

वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा गुरूणां गुरुधर्षणञ्च।
पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम्॥९४॥

तत्र श्लोकाः।

हेतुर्द्रव्यं लिङ्गं विविधं ये येषु चाधिका दोषाः।
कुष्ठेषु दोषलिङ्गं समासतो दोषनिर्द्देशः॥
साध्यमसाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठं कुष्ठापहाश्च ये योगाः।
सिद्धाः किलासहेतुर्लिङ्गं गुरु लाघवं तथा शान्तिः॥

गङ्गाधरः—तत्र श्वित्रस्यासाध्यतामाह—यत् परस्परत इत्यादि। यत् श्वित्र परस्परतो भवत्यभिन्नमेकीभूतं मेलनेन तच्छ्वित्रं न सिध्यति। यच्च श्वित्रं बहु रक्तलोमयुक्तं तन्न सिध्यति। यच्च श्वित्रं वर्षगणोत्पन्नं बहुवर्षजातं तच्च नैव सिध्यति॥ ९३॥

गङ्गाधरः—किलासस्य निदानमाह—वचांसीत्यादि। अतथ्यानि असत्यानि वचांसि। कृतघ्नभावः। गुरूणां निन्दा, गुरूणां धर्षणञ्च। पापक्रिया। पूर्व्वकृतञ्च पापं कर्म्म। विरोधि चान्नञ्च किलासस्य हेतुः॥ ९४॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमाह—तत्र श्लोका इत्यादि। कुष्ठेषु हेतुर्निदानं, लिङ्गं विविधम्। येषु कुष्ठेषु ये दोषा अधिकास्तेषां दोषाणां लिङ्गं दोषलिङ्गं, समासतो दोषनिर्द्देशः येषु कुष्ठेषु ये दोषास्तेषां निर्द्देशः। यत् कुष्ठं साध्यं तस्य लक्षणं, यदसाध्यं तस्य च लक्षणं, यत् कृच्छ्रं कष्टसाध्यं तस्य च लिङ्गम्। ततोऽनन्तरं ये कुष्ठापहाः सिद्धयोगाः। किलासस्य हेतुर्लिङ्गं

तद्रक्तादिदोषमात्राभिप्रायेण, रक्तगतदोषं कुष्ठलक्षणकारितया, तेनात्रापि त्वङ्मात्रविकृतिकारकत्वं श्वित्रस्य सम्मतमेवेति न विशेषः। रक्तमित्यादिना साध्यकिलासलक्षणमाह ॥ ९२। ९३॥

चक्रपाणिः—वचांसीत्यादिना। वाङ्मानसं पापं कर्म्मोक्तम्। पापक्रियेत्यनेन जन्मान्तरकृतमधर्म्मं ग्राहयति ॥ ९४ ॥

चक्रपाणिः—हेतुर्द्रव्यमिति संग्रहश्लोकः। येषु येषु कपालादिषु ये ये वा अधिकाः

इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।
स्मृतिबुद्धिवर्द्धनार्थं शिष्याय हुताशवेशाय ॥ ९५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
कुष्ठचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

गुरु लाघवं दारणादिभेदानां तथा शान्तिश्चिकित्सा। इत्येष संग्रहः कुष्ठनाशनाध्याये महर्षिणा पुनर्व्वसुना प्रणीतः शिष्यायाग्निवेशाय। स्मृतिबुद्धिवर्द्धनार्थं प्रणीत इति ॥ ९५ ॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ षष्ठस्कन्धे
चिकित्सितस्थानजल्पे कुष्ठचिकित्सितजल्पाख्या
सप्तमी शाखा ॥ ७ ॥

दोषास्तेषां निद्दशः दोषनिर्द्देशः। रौक्ष्यतोद इत्युक्तं दोषलिङ्गम्। गुरु लाघवमिति श्विलम्। गुरु तच्चोत्तरोत्तरमित्यनेनोक्तम् ॥ ९५ ॥

इति महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां कुष्ठचिकित्सितं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥
रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।
आजगामाल्पतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिक्षयात् ॥
दुहितॄणामसम्भोगाच्छेषाणाञ्च प्रजापतेः ।
क्रोधो निश्वासरूपेण मूर्त्तिमान् निःसृतो मुखात् ॥

गङ्गाधरः—अथोद्देशक्रमात् कुष्ठानन्तरं राजयक्ष्मचिकित्सितमाह—अथात इत्यादि। राजयक्ष्मेति शोषरोगस्य। शेषं पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—निदानस्थाने शोषनिदाने यदुक्तं शोषस्य नाम राजयक्ष्मा। तद् यथा। तं सर्व्वरोगाणां कष्टतमत्वाद् राजयक्ष्माणमाचक्षते भिषजः। यस्माद् वा पूर्व्वमासीद् भगवतः सोमस्योडुराजस्य तस्माद् राजयक्ष्मेति। तत् सोमस्य यथायं शोषो नाम यक्ष्मा जातस्तत्पुरावृत्तमाह—दिवौकसामित्यादि। कामव्यसनसंयुक्ता शशिनं प्रति पौराणी कथा दिवौकसां कथयतां देवानां सकाशात् ऋषिभिः श्रुता। कीदृशी कथा श्रुता तदाह—रोहिण्यामित्यादि। अश्विन्यादिष्वष्टाविंशतौ दक्षसुतासु खल्विन्दोः सोमस्य रोहिण्यां रोहिणीनामिकायां भार्य्यायामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतो देहः स्नेहपरिक्षयात् अतिमैथुनेन स्नेहस्य शारीरस्य परिक्षयादल्पतामाजगाम। यदाल्पप्रभो देहोऽभूत् तदा तेनैव केवलेन नायं शोषो नाम रोगोऽभूत् कारणानन्तरञ्चास्ति, तदाह—दुहितॄणामित्यादि। प्रजापतेर्दक्षस्य रोहिण्याः

चक्रपाणिः—त्रिदोषत्वसामान्यात् कुष्ठमनु राजयक्ष्मचिकित्सितमुच्यते। उन्मादापस्मारौ दक्षाध्वरध्वंसोत्पन्नावपि आगन्तुत्वात् पश्चादुक्तौ। दिवौकसामित्यादिना प्रागुत्पत्त्यादिलक्षणं दर्शयति। प्रागुत्पत्त्या धातुक्षयो राजयक्ष्मणः प्रधानं कारणं, तथा भार्य्यास्वसमवर्त्तितस्य

प्रजापतेर्हि दुहितॄरष्टाविंशतिमंशुमान्।
भार्य्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्व्वास्ववर्त्तत॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्य्यास्वसमवर्त्तिनम्।
रजःपरीतमबलं यक्ष्मा शशिनमाविशत्॥
सोऽभिभूतोऽतिबलिना गुरुक्रोधेन निष्प्रभः।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम्॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्वा प्रजापतिः।
प्रसादं कृतवान् सोमे ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः॥
स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः।
ओजसा वर्द्धितोऽश्विभ्यां सत्त्वं शुद्धमवाप च॥ २॥

शेषाणामश्विन्यादीनां दुहितॄणां सोमेनासम्भोगात् ताभिः पितुः सन्निधौ गत्वा आवितात् तासां पितुः प्रजापतेः क्रोधः श्वासरूपेण मूर्त्तिमान् सन् मुखान्निःसृतः। किमर्थमेवं क्रोधोऽभूदित्यत आह—प्रजापतेर्हीत्यादि। हि यस्मात्। प्रजापतेः दक्षस्याष्टाविंशतिं दुहितॄरंशुमांश्चन्द्रमा भार्य्यार्थं प्रतिजग्राह, न च सर्व्वासु भार्य्यासु 'सममवर्त्तत, रोहिण्यामेवावर्त्तत। गुरुणा दक्षेण श्वशुरेण सर्व्वासु भार्य्यास्वसमवर्त्तिनं तं शशिनमवध्यातं शप्तं "शोषोऽस्य भवतु" इत्येवं शप्तं रजः-परीतमबलं शशिनं यक्ष्मा रोग आविशत्। अथ यक्ष्मणाविष्टः स शशी अतिबलिना गुरुक्रोधेनाभिभूतः सन् तेन च रोगेण निष्प्रभः सन् देवदेवर्षि-सहितो गुरुं श्वशुरं दक्षं प्रजापतिं शरणं रक्षितारं जगाम। शरणापन्ने शशिनि प्रजापतिर्यत् कृतवांस्तदाह—अथ चन्द्रमस इत्यादि। अथ शरणगतानन्तरं प्रजापतिदक्षश्चन्द्रमसः शुद्धां मतिं अश्विन्यादिषु सर्व्वासु समवर्त्तिनीं बुद्धिं बुद्ध्वा प्रसादं कृतवान् सोमे। ततोऽश्विभ्यां चन्द्रमाः चिकित्सितः।

अधर्म्मश्च कारणं भवतीति दृश्यते। कामव्यसनसंयुक्ता स्त्रीपुंसप्रसङ्गसम्बन्धा। देहे स्नेहपरिक्षयात् इति देहसारक्षयात्, स्नेहशब्देन हि सारवाचिना शुक्रौजसी ग्राह्ये। अवध्यातमिति क्रोधेन चिन्तितम्। गुरुक्रोधेनेति यक्ष्मरूपेण। शुभां मतिं बुद्ध्वेति स्वापराधजनितमात्मनः क्षयं बुद्ध्वा। चन्द्रमसः स्वभावदोषपरिहारार्थं शुद्धां बुद्धिं ज्ञात्वा। विमुक्तग्रह इति ग्रहेण यक्ष्माख्येन विमुक्तः। सत्त्वं मनः। शुद्धमिति निर्दोषम्॥ १। २॥

क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकार्थो दुःखसंज्ञकः।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद् राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ ३ ॥
स यक्ष्मा हूङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः।
लब्ध्वा चतुर्व्विधं हेतुं समाविशति मानवम् ॥
अयथाबलमारम्भो वेगसन्धारणं क्षयम्।
यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनम् ॥ ४ ॥
युद्धाध्ययनभाराध्व लङ्घनप्लवनादिभिः।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथापरैः ॥
अयथाबलमारम्भैर्जन्तोरुरसि विक्षते।
वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्य्योभौ विधावति ॥

विमुक्तग्रहो यक्ष्मग्रहो विमुक्तो येन स विमुक्तग्रहः सन् विशेषतो विरराज। अश्विभ्यामोजसा वर्द्धितः शुद्धं सत्त्वं सात्त्विकं मनोऽवाप च ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—नन्वत्र यक्ष्मशब्दः किमेतद्रोगविशेषाभिधायीत्यत आह—क्रोध इत्यादि। क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग इत्येकपर्य्यायः, स खलु दुःखसंज्ञकः। स रोगो यस्माद्धेतो राज्ञ उडुराजस्य प्रागासीत्, तस्माद् राजयक्ष्मा राजरोग इति मतः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु स्वर्लोके चन्द्रस्यायं रोगोऽभूदिह कथं भवतीत्यत आह—स यक्ष्मेत्यादि। स राज्ञश्चन्द्रस्य यक्ष्मा रोगश्चिकित्साकालेऽश्विभ्यां हूङ्कृतः सन् ततो निःसृतो मानुषं लोकमागतः। चतुर्व्विधं हेतुं लब्ध्वा मानवं समाविशति। चतुर्व्विधं हेतुमाह—अयथेत्यादि। अयथाबलं बलातिक्रमेण आरम्भः शरीरप्रवृत्तिः, वेगसन्धारणमधार्य्यवेगधारणम्, क्षयं धातूनां रक्तादीनाम्, चतुर्थं विषमाशनं यक्ष्मणः कारणं विद्यात् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अयथाबलं विग्रृह्णन् यथा ततो राजयक्ष्मा भवति तदाह—युद्धेत्यादि। अध्ययनं सामाध्ययनम् अत्युच्चैर्भवति। प्लवनं नदीवेगाभिमुखसन्तरणम्। आदिना निदानस्थाने उक्तानि सर्व्वाणि। पतनैर्वात्युच्चतः। शिलाकाष्ठादिनाभिघातैस्तथा चापरैः साहसैरित्येभिरयथाबलमारम्भैर्जन्तोः

चक्रपाणिः—अयथाबलमारम्भादियक्ष्महेतुत्रये विहाररूपतया भिन्नजातीयत्वाद् विषमाशनं चतुर्थं पृथक् पठितम्। निर्द्देशादेव चतुष्के लब्धे चतुर्थमिति पदं साहसादीनां प्रधानानां बहुत्वेऽपि

स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्ध्वंसञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्थो वर्च्चोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरञ्च सन्धिस्थ उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥
क्षणनादुरसः कासात् कफं ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
जर्ज्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूलातिपीड़ितः ॥
इति साहसिको यक्ष्मा रूपरेतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मज्ञः सेवेतातो न साहसम् ॥ ५ ॥
ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥

उरसि वक्षसि क्षते सति स्वप्रकोपणैः प्रकुपितो वायुरुभौ शेषौ पित्तकफौ दोषावुदीर्य्य विधावति। स पित्तश्लेष्मसहितो वायुः शिरःस्थः शिरःशूलं करोति। गलमाश्रितः कण्ठोद्ध्वंसं मुहुः कण्ठमुद्ध्वंसत कासवत्। एवं कासञ्च करोति, स्वरभेदञ्च करोति, अरोचकञ्च करोतीति गलस्थवायुः। पार्श्वस्थश्च सपित्तकफो वायुः पार्श्वशूलं करोति। गुदे स्थितो वायुर्वर्च्चोभेदं करोति। सन्धिस्थो वायुः सपित्तकफो जृम्भां ज्वरञ्च करोति। उरःस्थो वायुरुरसो रुजं करोति। कासात् पुनः क्षतस्य उरसः क्षणनात् ततो जर्ज्जरेणोरसा उरःशूलप्रपीड़ितः सन् कृच्छ्रं यथा स्यात् तथा सशोणितं कफं ष्ठीवेत्। इत्येवं साहसिको यक्ष्मा रोग एतैरेकादशभी रूपैर्लिङ्गैः प्रपद्यते। अतो हेतोरात्मज्ञः पुरुषो न साहसं सेवेत ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—वेगसन्धारणहेतुकमाह—ह्रीमत्त्वादित्यादि। व्याख्यातं निदानस्थाने सन्धारणं शोषस्यायतनमित्यादिना। राजादिसमीपेषु नरः पुरुषो ह्रीमत्त्वात् लज्जया घृणित्वाद् घृणया भयात् भयप्रसक्तेर्वा आगतं वातमूत्र-

चतुर्व्विधानतिक्रमोपदर्शनार्थम्। निदानोक्तमपि राजयक्ष्महेत्वादि पुनः प्रकरणवशात् किञ्चिन्निदानोक्तविशेषविधित्सयोच्यते। उक्तं कारणचतुष्कं प्रपञ्चयति—युद्धेत्यादि। सहसा शक्तिमनालोच्य यानि क्रियन्ते तानि साहसानि। कफपित्तक्षणनादिव्याधिना रक्तकफनिष्ठीवनमेकमेव लक्षणमुरःशूलातिपीड़ित इत्यनेनोच्यते। शूलोरोरुकरक्तनिष्ठीवनविशेषणेनैव एकादशरूपत्वं पूर्य्यते ॥३—५॥

तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन्।
ऊर्द्ध्वं तिर्य्यगधश्चैव विकारान् कुरुतेऽनिलः।
प्रतिश्यायञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम्।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्द्दनम्॥
अङ्गमर्दो मुहुश्छर्दि र्वर्चोभेदं त्रिलक्षणम्।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान्॥ ६। ७॥
ईर्ष्योत्कण्ठाभयत्रास-शोकक्रोधातिकर्षणात्।
अतिव्यवायानशनाच्छुक्रमोजश्च हीयते॥

पुरीषादीनामधार्य्यं वेगं यदा निगृह्णाति तदा तद्वेगप्रतीघातात् कुपितोऽनिलः कफपित्ते समीरयन् सन् ऊर्द्ध्वं तिर्य्यगधश्च विकारान् कुरुते। यान् विकारान् कुरुते तानाह—प्रतिश्यायञ्चेत्यादि। वर्चोभेदमतिसारम्। त्रिलक्षणमिति—प्रतिश्यायादिकमेकादशं त्रिदोषलक्षणं त्रिदोषजत्वात्। यैर्लिङ्गैर्महान् यक्ष्मोच्यते तान्येतान्येकादश रूपाणि भवन्ति॥ ६। ७॥

गङ्गाधरः—अथ क्षयहेतुकमाह—ईर्ष्योत्कण्ठेत्यादि। व्याख्यातश्च निदानस्थाने क्षयः शोषस्यायतनमित्यादिना। ईर्ष्यादिभिरतिकर्षणात्। अतिव्यवायानशनादिति यथायोग्यं शुक्रौजसोः क्षयहेतुत्वाद् यथाक्रमाद् वा। अतिव्यवायात् शुक्रं क्षीयते, अनशनादोजः क्षीयते, तथेर्ष्यादिभिरतिकर्षणादप्योजः क्षीयते। ओज इह हृदयस्थायी रस इति प्रोक्तं निदानस्थाने। तद्रसजत्वाद् द्रवत्वाच्च रस इत्युक्तमोज एव रसो हृदयस्थायी न त्वाहारजरसः स हि सर्व्वशरीरे सप्तभिर्नाड़ीशतैरुह्यते। ओजस्त्वर्द्धाञ्जलिपरिमितं यत् तत् खलु रसजत्वाद रसो हृदयस्थायी तत् क्षीयते न त्वष्टबिन्दुमात्रं तस्य क्षये मरणादिति कस्यचिद् व्याख्यानमयुक्तम्। ओजस्त्वर्द्धाञ्जलिमानमेवैकविधं न त्वधिकम्। अष्टबिन्दुमानमेवार्द्धाञ्जलिः कर्षमानं बिन्दुस्तत्पर्य्यायशब्दात्। तन्त्रान्तरविरोधश्च। तथा हि। कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु। अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे

चक्रपाणिः—ह्रीमत्त्वादित्यादिना वेगसंधारणजमाह। वर्च्चोभेदं त्रिलक्षणमिति त्रिदोषलिङ्गमित्यर्थः पृथग्वातादिजनितम्॥ ६। ७॥

चक्रपाणिः—ईर्षेत्यादिना धातुक्षयजमाह। ओज इति रसः। रसेऽप्योजःशब्दो वर्त्तते, यदुक्तं—मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे इति। किंवा ओजो देहस्य सारम्।

ततः स्नेहक्षयाद् वायुर्वृद्धो दोषावुदीरयन्।
प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम्॥
श्वासं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम्।
करोति चांससन्तापमेकादशमहाग्रहः॥
रूपाण्यावेदयन्त्येतान्येकादश महागदम्।
संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयावहम्॥ ८॥
विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नताम्।
जनयन्त्यामयान् घोरान् विषमान् मारुतादयः॥

रेतस्यनन्तराः। क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः इति। विषमाशनजे रसस्य रुधिरभावापन्नत्वे वर्त्मरोधात्। सामान्योक्तस्य विशेषव्याख्या बोध्या। इत्येवमोजःक्षये शुक्रक्षये च यद्भवति तदाह—ततः स्नेहेत्यादि। ईर्ष्याद्यतिकर्षणानशनाभ्यां हृदयस्थरसक्षयादतिव्यवायाच्छुक्रक्षयाच्च शरीरस्नेहक्षयः स्यात् तत्स्नेहक्षयाद् वायुर्वृद्धो भवति ; वृद्धश्च शेषौ दोषौ पित्तकफौ चोदीरयन् सन् प्रतिश्यायादि लिङ्गं करोति। एकादशमहाग्रह इति वायुविशेषणम्। गृह्णातीति ग्रहः। एकादश प्रतिश्यायादयो महान्तो ग्रहा यस्मात् स एकादशमहाग्रहहेतुर्वायुः। एतानि प्रतिश्यायादीन्येकादश रूपाणि महागदं राजयक्ष्माणं सम्प्राप्तं जातमावेदयन्ति। शुक्रौजसोः क्षयात् प्राणक्षयावहञ्च राजयक्ष्माणमावेदयन्तीति॥ ८॥

<u>गङ्गाधरः</u>—विषमाशनहेतुकमाह—विविधानीत्यादि। विषमाशनं शोषस्य आयतनमित्यादिना निदानस्थाने व्याख्यातम्। विविधान्यन्नपानानीति पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगान् वैषम्येण समश्नताम्। प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयतो विषमानासेवमानानाम्। विषमा मारुतादयः। तेभ्यो विषमपानादिभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापन्ना वृद्धा घोरान् आमयान्

स्नेहक्षयादिति देहसारशुक्रौजःक्षयात्। क्षयात् प्राणक्षयप्रदमित्यत्र क्षयहेतुत्वात् क्षयात्। प्राणक्षयावहमिति वा पाठः॥ ८॥

<u>चक्रपाणिः</u>—विविधानीत्यादिना विषमाशनजमाह। वैषम्येणेति प्रकृतिकरणाद्युप-

स्रोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद् विषमं गताः।
रुद्ध्वा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति च न धातवः॥ ९॥
प्रतिश्यायं प्रसेकञ्च कासं छर्द्दिमरोचकम्।
ज्वरमंसाभितापञ्च छर्द्दनं रुधिरस्य च॥
पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि च।
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद् यथाक्रमम्॥ १०॥
इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम्।
रूपमेकादशविधं हेतुश्चोक्तश्चतुर्व्विधः॥ ११॥

जनयन्ति। यथा जनयन्ति तदाह—स्रोतांसीत्यादि। विविधान्नपानानां वैषम्याद् विषमं गता मारुतादयः रुधिरादीनां स्रोतांसि सप्तशतनाड़ीभिः सर्व्वं देहं गतस्याहारजरसस्य रुधिरभावप्राप्तौ यानि स्रोतांसि रसस्य गमनस्य पन्थानस्तानि एवं रक्तादीनां परपरधातुत्वप्राप्तौ ये गतिपथास्तानि स्रोतांसि रुद्ध्वा वक्ष्यमाणप्रतिश्यायादयो रोगाय कल्पन्ते क्लृप्ता भवन्ति। ततश्च रुधिरादयो धातवो न पुष्यन्ति॥ ९॥

गङ्गाधरः—तत्र यो दोषो यं यं रोगं जनयति तदाह—प्रतिश्यायमित्यादि। कफो दोषः प्रतिश्यायप्रसेककासच्छर्द्यरोचकान् करोति। पित्तन्तु ज्वरांसाभितापरुधिरच्छर्द्दनानि त्रीणि करोति। वायुः पार्श्वशूलशिरःशूलस्वरभेदान् करोतीत्येवं प्रतिश्यायादिकं सार्द्धश्लोकोक्तं लिङ्गं यथाक्रमं कफपित्तानिलकृतं विद्यादिति॥ १०॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—इतीत्यादि। इत्येतदेकादशविधं रूपं व्याधिसमूहस्य प्रतिश्यायादिव्याधिसमूहलक्षणस्य रोगराजस्य राजयक्ष्मणो हेतुजं

विधाहाःवैषम्यात्। अतिप्रवृद्धा वातादयो वैषम्येणोन्मार्गेण गताः रुधिरादीनां स्रोतांसि रुद्ध्वा यक्ष्मरूपाय कल्पन्ते इति योजना। यथाक्रममिति प्रथमश्लोकार्द्धविहितं कफकृतं, द्वितीयश्लोकार्द्धविहितं पित्तकृतं, शेषन्तु वातकृतम्॥ ९। १०॥

चक्रपाणिः—अत्र प्रत्येकं एकादशलक्षणपाठेन एकादशलक्षणयोगेनैव राजयक्ष्मणः सम्पूर्णत्वं प्रायो भवतीति दर्शयति। यत् तु षड्लक्षणत्वं त्रिलक्षणत्वं वा यक्ष्मणो वक्ष्यति, तत् सम्पूर्णलक्षणस्यैव ज्ञेयम्; न तु शेषाणाम्। अथ अयथाबलमारम्भादिभेदेन चातुर्व्विध्यकथनेन तान्येव लक्षणानि सर्व्वत्र भवन्ति। तथाच सर्व्वऽपि त्रिदोषजास्तेनैक-

पूर्व्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्ब्बल्यं दोषदर्शनम्।
अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम्॥
घृणित्वमश्नतश्चापि बलमांसपरिक्षयः।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने॥

साहसादिप्रत्येकहेतुजमुक्तं चतुर्व्विधो हेतुश्चोक्त इति। ये तु व्याचक्षते—हेतुचतुष्टयान्मिलितादेव साहसादिचतुष्टयात् एष राजयक्ष्मा जायते न त्वेकैकस्मात् साहसादित इति, तदयुक्तं, यत इह निदानस्थाने च प्रत्येकहेतोस्त्रिदोषकोप एकादशरूपाणि सम्प्राप्तिश्चोक्ता इति॥ ११॥

गङ्गाधरः—पूर्व्वरूपाण्याह—पूर्व्वरूपमित्यादि। प्रतिश्यायादि—पततां यच्च दर्शनमित्यन्तं पूर्व्वरूपं व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य भवति। तच्च बहुरूपस्य राजयक्ष्मणः प्राग्रूपं ज्ञेयम्। तत्र दोषदर्शनमदोषेष्वपि भावेषु। यत् द्रव्यादिकमदुष्टं तद् दुष्टवद् दृश्यते। काये स्वशरीरे बीभत्सदर्शनं निन्दितरूपदर्शनम्। घृणित्वमश्नतश्चापि, यदश्नाति तच्च घृणयाऽश्नाति। स्त्रीमद्यमांसप्रियता, स्त्रीषु मद्येषु मांसेषु भोगार्थं प्रियता भवति। अवगुण्ठने

रूपत्वाभिधानं युक्तम्। उक्तञ्च शल्ये—'एकप्रदेशानामेकत्र सान्निध्यात् तत्र क्रियायाश्चाविभागेन प्रायेण' इत्याद्यनेन च। 'एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको गदः' इतीहापि चोक्तम्। सर्व्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा इत्याद्येवं हेतुना लक्षणेन चतुर्णामपि भेदात् भिन्न एव इति युक्तम्। अत्र हेतवोऽयथाबलमारम्भादयः उक्ता एव, लिङ्गञ्च भिन्नं साहसजं, कण्ठोद्ध्वंस उरोरुक् जृम्भा च। वेगसन्धारणजे च अङ्गमर्द्दो मुहुश्छर्द्दिस्तथा वर्च्चोभेदस्त्रिलक्षणः। अन्यत्र हि वर्च्चोभेदस्त्रिलक्षणो न भवति। क्षयजे श्वासशूलसन्तापाः। विषमाशने छर्द्दनं रुधिरस्य, साहसजे प्रतिश्यायाभावः। शोषे तु प्रतिश्याय इत्यादिलक्षणभेदः। चिकित्सितभेदस्तु असाधारणलक्षणे कृत एव तस्माद् भेदो यक्ष्मणामेव तन्त्रान्तरे स्थूलदृष्ट्या भेद उक्तः सूक्ष्मचिन्तायान्तु अयमेव भेदो युक्त्या ज्ञेयः। पुनश्च "इत्यादिना" दोषलक्षणानि वक्ष्यति तत् सामान्येन यक्ष्मणः प्रायोभाविलक्षणं चतुर्ष्वपि समुच्चित्योक्तमिति ज्ञेयम्; तेन न पुनरुक्तम्॥ ११॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति चतुर्णामपि साधारणं पूर्व्वरूपमाह—पूर्व्वरूपमित्यादि। प्रतिश्यायश्च रूपे पठितः। तेन प्रतिश्यायः पूर्व्वरूपं पूर्व्वरूपान्तरसहितं रूपमिति विशेषः। न चैक एव प्रतिश्यायः पूर्व्वरूपार्थोऽपि व्याध्यवस्थायां वर्त्तमानत्वाद् रिष्टं भवति पूर्व्वरूपाणि सर्व्वाणि इत्यादिना सर्व्वपूर्व्वरूपाणां रूपानुवर्त्तनाद् व्याधौ रिष्टं युक्तम्। काये बीभत्सदर्शनमिति

मक्षिकाघुणकेशानां तृणानां पतनानि च।
प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानाञ्चाभिवर्द्धनम्॥
पतत्त्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिधर्षणम्।
स्वप्ने केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम्॥
जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम्॥
प्रागरूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः।
रूपन्त्वस्य यथोद्देशं परं शृणु सभेषजम्॥ १२॥
यथास्वेनोष्मणा पाकं शारीरा यान्ति धातवः।
स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुतः *॥

सुवस्त्रादिपरिच्छदे प्रियता च। प्रायोऽन्नपानेऽन्ने पाने मक्षिकादीनां पतनानि, केशानां नखानाञ्च छिन्नानामतिवर्द्धनम्। स्वप्ने पतत्र्यादिभिरभिधर्षणं दृश्यते। तथा केशराशीनामस्थिराशीनां भस्मनश्च राशीनां स्वप्नेऽधिरोहणम् आरोहणं दृश्यते। एवं स्वप्ने शुष्यतां क्षीयमाणानां जलाशयादीनां यच्च दर्शनं तत् पूर्व्वरूपमिति। रूपन्त्वस्येति। यथोद्देशं साहसक्षयवेगसन्धारणविषमाशनेभ्यो य उद्देशः संक्षेपोक्तिः कृतः तमनतिक्रम्यातः परं सभेषजं शृणु॥ १२॥

गङ्गाधरः—तत्र राजयक्ष्मण आहारपाको यथा भवति तदाह—यथास्वेनेत्यादि। सर्व्वेषां स्वस्थानामाहारात् जठराग्निना पक्वाज्जातरसादयः सर्व्वे शारीरा धातवो यथास्वेन स्वस्वस्थितेनोष्मणा पाकं यान्ति। यथा चतुर्व्विध आहारो जाठरेण अग्निना पाकं याति, प्रसादभागेन रसश्च जायते, किट्टेन मलमूत्रं,

विकृतिदर्शनम्। मक्षिकादीनां पतनानि अन्नपाने च योज्यम्। पतत्र्यादिभिरभिधर्षणं स्वप्ने ज्ञेयम्। पतत्त्रिणः पक्षिणः, श्वापदा व्याघ्रादयः, केशास्थिराशीनामित्यादौ यच्च दर्शनमित्यन्तेन स्वप्ने इत्यनुवर्त्तते। सम्प्रति यक्ष्मरूपाणि प्रपञ्चेन व्याख्यातुमाह—रूपं तस्येत्यादि। प्रपञ्चेन कथयिष्यामि॥ १२॥

चक्रपाणिः—रूपव्याकरणे कर्त्तव्ये यक्ष्मणः शरीरधातुपोषणविरोधकस्य धातुपोषणविरोधोपदर्शनार्थमाह—यथास्वेनेत्यादि। यथास्वेनोष्मणा त्रयोदशविधेन। धातुः पुष्यति धातुनेति—रसेन

* धातुना इति वा पाठः।

स्रोतसां सन्निरोधाच्च रक्तादीनाञ्च संक्षयात्।
धातूष्मणाञ्चापचयाद्द राजयक्ष्मा प्रवर्त्तते ॥ १३ ॥
तस्मिन् काले पचत्यग्नियदन्नं कोष्ठसंश्रितम्।
मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे ॥
तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्द राजयक्ष्मिणः।
सर्व्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड़्बलम् ॥ १४ ॥

तथा स रसः स्वस्मिन् स्थितेनोष्मणा क्रमात् पञ्चभिर्दिनैः पाकं याति, रक्तञ्च प्रसादांशेन भवति, रक्तञ्च स्वस्योष्मणा पाकं याति प्रसादांशेन मांसञ्च पञ्चाहेन जायते, इत्येवं रसादयो धातवः स्वेन स्वेनोष्मणा पाकं यान्ति यथास्वेन च स्रोतसा गच्छतः पूर्व्वपूर्व्वधातुतः परपरो धातुः पुष्यति। नैवं राजयक्ष्मिणः; कस्मात्? स्रोतसामित्यादि। आहारजा रसाः सप्तसु स्रोतःशतेषु गच्छन्तो येषु स्रोतःसु गत्वा रक्तानि भवन्ति तेषां स्रोतसां सन्निरोधान्न च रसो रक्तं जायते, ततो रक्तं न पुष्यति क्षयञ्च गच्छति, तस्य च मांसभावगतिपथरोधात् तत्क्षयान्मांसादीनाञ्च पोषणाभावात् क्षयो भवति। इत्येवं रक्तादीनां परपरधातुत्वप्राप्तौ स्रोतसां रोधात् संक्षयात् धातूष्मणाञ्चापचयो भवति, क्षीणे ह्याधारे भवत्याधेयोऽपि क्षीणः। ततो राजयक्ष्मा प्रवर्त्तते जायते ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—तस्मिन्नित्यादि। तस्मिन् राजयक्ष्मजन्मनः काले जाठरोऽग्निः कोष्ठसंश्रितमभ्यवहृतमन्नं यत् पचति तत् प्रायो मलीभवति मूत्रपुरीषं भवति, प्रसादांशस्तु किञ्चित् ओजसे कल्पते। अल्परसो भूत्वा यत्किञ्चित् स्रोतःपथेन गत्वा परपरधातुरल्पशो भूत्वा तेषां सारभागाय स खल्वोजसे क्लृप्तो भवति। तस्मात् इत्येवं यक्ष्मिणः पुरीषबहुलतयाहारपाकाद् विशेषात् पुरीषं भिषजा संरक्ष्यं यथा मलातिप्रवृत्तिर्न स्यात् तथा क्रियेत।

धातू रक्तादिरूपः किंवा क्रमपरिणामपक्षे रसेन रक्तं रक्तेन मांसं पुष्यतीति ज्ञेयम्। एवं धातुपोषणक्रमं दर्शयित्वा यक्ष्मणि तद्विरोधमाह—स्रोतसामित्यादि। सन्निरोधादिति यक्ष्मकारकदोषेण निरुद्धत्वाद् रक्तादिसंक्षयोऽपि स्रोतोरोधात् तथा पोषकरसाप्राबल्याच्च ज्ञेयः। धातूष्मापचयोऽपि धातुक्षयाद् दोषप्रभावाच्च ज्ञेयः, यदा धातोः पोषकरसहानिर्भवति तदा ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—तस्मिन्नित्यादि। ओजसे इति सारभागाय रसायेति यावत्। विशेषाद् राजयक्ष्मिण इति वचनेन अन्येषामपि दुर्ब्बलानां पुरीषं रक्ष्यमिति सूचयति। विड्बलमिति विड़ाधारम् ॥ १४ ॥

रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विवर्द्धते।
स ऊर्द्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते॥
जायन्ते व्याधयश्चातः षड़ेकादश वा पुनः।
येषां संघातयोगेन राजयक्ष्मेति कल्प्यते॥ १५॥
कासोऽंसतापो वैस्वर्य्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजा।
छर्द्दनं रक्तकफयोः श्वासो वर्च्चोगदोऽरुचिः॥
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मिणः षड़िमानि तु।
कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्च्चोगदोऽरुचिः॥ १६॥

किमर्थं पुरीषं संरक्ष्यमित्यत आह—सर्व्वधात्वित्यादि। सर्व्वधातुक्षयो हि यक्ष्मिणस्तस्य सर्व्वधातुक्षयात्तस्य विड़्बलमेव बलमिति॥ १४॥

गङ्गाधरः—ननु रसः सप्तसु स्रोतःशतेषु चरति येन स्रोतसा गच्छन् रक्तं भवति तत्स्रोतोरोधेन स्वस्रोतसां किं स्फीतता भवतीत्यत आह—रसः स्रोतःस्वित्यादि। रक्तभावगतो स्रोतःसु रुद्धेषु रस आहारजः स्वस्थानस्थ एव विवर्द्धते, न च रक्तपथेन गच्छति। स वृद्धो रसः बहुरूपः सन् कासवेगेन ऊर्द्ध्वं प्रवर्त्तते। एवं जायमाने राजयक्ष्मणि पुनरतः कारणात् षट् रूपाणि जायन्ते दोषस्य मध्यमबलेन कोपात्। अथवा सम्पूर्णबलेन कोपात् एकादश रूपाणि जायन्ते। यान्युक्तानि प्रागेकैककारणात् साहसादितः। येषाञ्च षण्णां वाप्येकादशानां संघातयोगाद् राजयक्ष्मेति कथ्यते, न त्वेकद्वियोगात्॥ १५॥

गङ्गाधरः—ननु कानि तानि षट् रूपाणि चैकादश चेत्यत आह—कास इत्यादि। पार्श्वरुजा शिरोरुजा चेति द्वे रूपे। रक्तच्छर्द्दनं कफच्छर्द्दनञ्च। इत्येतान्येकादश रूपाणि यक्ष्मिणो भवन्ति। षड़ेवमानि। कासः ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरगदः स्वरभङ्गः वर्च्चोगदोऽतिसारः अरुचिश्चेति षट् रूपाणि। यानि त्वेकादश रूपाणि दोषभेदेनोक्तानि तेषु मध्ये यस्य दोषस्य यत् कार्य्यं तदिह चैकादशानां षण्णाञ्च तत् कार्य्यत्वं बोध्यम्॥ १६॥

चक्रपाणिः—यच्चापि रसबलमुपपद्यते तच्च धातून् न पुष्णाति किन्तु स्वस्थाने विवर्द्धते। स्वस्थानस्थ इति हृदयस्थः॥ १५।१६॥

सर्व्वैरर्द्धै स्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा॥ १७॥
घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा।
मारुतध्मातशिरसो मारुतः श्यायते प्रति॥

<u>गङ्गाधरः</u>—नन्वेवमेवं द्विविधसंघातयोगादेव किं राजयक्ष्मा भवत्यन्यथा वेत्यत आह—सर्व्वैरित्यादि। प्रतिकारणं यान्येकादश रूपाणि प्रोक्तानि तान्यव प्रतिसंस्कृत्येह चैकादशानि पुनः पठितानि। तः सर्व्वैरेकादशभिः संघातयोगेन दोषाणां पूर्णबलेन, मध्यमबलेन च तेषां मध्ये यानि कानि च षट् रूपाणि तैः षड्भिः संघातयोगेन मध्यमबलात्, तेषामेकादशानां मध्ये यानि कानि च त्रीणि रूपाणि भवन्ति तैस्त्रिभिर्वा लिङ्गैः संघातयोगेनाधमबलाद् यो यक्ष्मा प्रवर्त्तते तैर्लिङ्गैर्युक्तो यक्ष्मा पुरुषस्य मांसबलयोः क्षये सति वर्ज्यो वर्ज्जनीयः स्यात्। अतो मांसबलक्षयादन्यथा मांसबलक्षयाभावे सति सर्व्व-रूपोऽपि एकादशरूपोऽपि षड्रूपो वा त्रिरूपो वा यक्ष्मा चिकित्स्यः स्यात्। एतेन षण्णां रूपाणां त्रयाणाञ्चानिर्देशः ख्यापितस्तेन सुश्रुतोक्तानि "भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम्। स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि।" इति षड्रूपाणि; तथा "त्रिभिर्वा पीड़ितं लिङ्गैः श्वास-कासासृगामयैः" इति त्रिरूपाणि न विरुध्यन्ते। इति रूपाणि यक्ष्मणः साध्यस्य चासाध्यस्य चोक्तानि॥ १७॥

<u>गङ्गाधरः</u>—तत्रकादशानां प्रतिश्यायादीनां प्रत्येकं लक्षणान्याह प्रसङ्गात् प्रतिश्यायादिरोगोपदेशं चिकीर्षुराचार्य्यः—घ्राणमूल इत्यादि। घ्राणमूले नासिकामूले स्थितः श्लेष्मा तथा पित्तं वा रुधिरं वा मारुतो वा मारुत-ध्मातशिरसो वायुना ध्मातं शब्दितं शिरो यस्य तस्य प्रति श्यायते।

<u>चक्रपाणिः</u>—सर्व्वैरित्येकादशभिः, अर्द्धैरिति षड्भिरेकादशस्य ज्येष्ठभागपरिग्रहात् षडेषामर्द्धं भवति। दृष्टा चैषा विधा, यथा—त्रिंशन्मता स्नेहा निरूहान्तरिताश्च षट् स्युरित्यनेनोक्तः। त्रिभि-रित्यादि। त्रीणि यक्ष्मणो रूपाणि ज्ञेयानि श्टङ्गग्राहिकया निर्द्देशात्। अन्ये तु अंसपार्श्वाभि-तापश्चेत्यादि वक्ष्यमाणं लक्षणत्रयं वर्णयन्ति। केचित् तु अंसपार्श्वाभितापश्चेत्यादिकं यक्ष्मसम्बन्धं क्षयलक्षणं वदन्ति। अन्यथेति बलमांसयोगे सति॥ १७॥

<u>चक्रपाणिः</u>—प्रतिश्यायं विवृणोति। घ्राणविप्लवो गन्धाघ्राणादिरूपः। यक्ष्मा चातः

प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहकर्षणः।
तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं घ्राणविप्लवः॥
ज्वरः कासः कफोत्क्लेशः स्वरभेदोऽरुचिः क्लमः।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यक्ष्मा वातः प्रजायते॥ १८॥
पिच्छिलं बहुलं विस्रं हरितं श्वेतपीतकम्।
व्यापन्नं ष्ठीवति रसं कासन् यक्ष्मी कफानुगम्॥ १९॥
अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः।
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः॥ २०॥
वातात् पित्तात् कफाद्‌ रक्तात् कासवेगात् सपीनसात्।
स्वरभेदो भवेद्‌ वाताद्‌ रूक्षः क्षामश्चलः स्वरः॥

ततो घोरो देहकर्षणः प्रतिश्यायो जायते। इति श्लैष्मिको रौधिरः पैत्तिको वातिकश्चेति चतुर्व्विधः प्रतिश्यायः। तस्य रूपं शिरःशूलादिकमेकादशविधम्। घ्राणविप्लवः क्लेदेन नासापुटपूर्णता। यक्ष्मा राजयक्ष्मा। इत्येवं प्रतिश्यायाद् यक्ष्मा जायते॥ १८॥

गङ्गाधरः—कथं कासो जायते तदाह—पिच्छिलमित्यादि। साहसाद्यन्यतमकारणदुष्टास्त्रयो दोषा यस्य त्वेवं प्रतिश्यायं कुर्व्वन्ति स यक्ष्मी व्यापन्नं रक्तभावगतिपथरुद्धं रसं पिच्छिलादिरूपं कफानुगं कासन् सन् ष्ठीवतीत्येवं यक्ष्मिणः कासो भवति॥ १९॥

गङ्गाधरः—ज्वरस्तु यथा भवति तदाह—अंसेत्यादि। अंसो भुजस्य उपरिभागः। तस्य सन्तापः शूलम्। एवं पार्श्वसन्तापः पार्श्वशूलम्। करपादयोः सन्तापो ज्वाला, विशेषेण सर्व्वाङ्गगश्च सन्ताप इति यस्य स राजयक्ष्मणो लक्षणं ज्वरः॥ २०॥

गङ्गाधरः—तस्य लक्षणं स्वरभेद उक्तस्तमाह—वातादित्यादि। वातादिषट्कारणात् स्वरभेदो राजयक्ष्मणो लक्षणं भवेत्, तत्र वातात् स्वरभेदे

प्रजायत इत्यनेनोक्तलक्षणप्रतिश्यायस्यैव पूर्व्वरूपतां सूचयति। स ऊर्द्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते यदुक्तं यक्ष्मरूपं तद्विवृणोति, पिच्छिलमित्यादि। राजयक्ष्मण क्षयस्य विशिष्टं लक्षणमाह। अंसेत्यादिलक्षणं राजयक्ष्मण इति॥ १८—२०॥

तालुकण्ठपरिशोषः पित्ताद्‌ वक्तुमसूयते।
कफाद्‌ भेदो विबन्धश्च स्वरः खुनखुनायते॥
सद्योरक्तविबन्धत्वात् स्वरः कृच्छ्रात् प्रवर्त्तते।
कासातिवेगात् करुणः * पीनसात् कफवातिकः॥ २१॥
पार्श्वशूलन्त्वनियतं सङ्कोचायामलक्षणम्।
शिरःशूलं ससन्तापं यक्ष्मिणः स्यात् सगौरवम्॥ २२॥
अतिखिन्ने † शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशनात्।
कण्ठात् प्रवर्त्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्लिष्टसञ्चितः॥

रुक्षश्च क्षामश्च स्वरो भवति। पित्तात् स्वरभेदे तालुकण्ठपरिशोषः। परिशोषो दाहः। वक्तुमसूयते वाक्यवचनेऽसूया भवति। कफात् स्वरस्य भेदो विबन्धश्च, स्वरः खुनखुनायते च। रक्तात् स्वरभेदे रक्तनिष्ठीवनं न भूत्वा यदा बन्धः स्यात् तदा स्वरः कृच्छ्रात् प्रवर्त्तते। कासातिवेगात् स्वरभङ्गे करुणः स्वरः कातरः स्वरः। पीनसात् स्वरभेदे कफवातिकः स्वरः॥ २१॥

गङ्गाधरः—एवंराजयक्ष्मणि पार्श्वशूलमाह—पार्श्वशूलमित्यादि। पार्श्वशूलं पार्श्वयोः सङ्कोच आयामो दैर्घ्यं लक्षणं यस्य तत् कदाचित् पार्श्वयोः सङ्कोचः कदाचिदायाम इत्यनियतम्। यक्ष्मणि शिरःशूलं शिरसः सन्तापसहितं गौरवमुच्यते॥ २२॥

गङ्गाधरः—छर्दनं रक्तकफयोरिति यदुक्तं तदाह—अतिखिन्न इत्यादि। यक्ष्मिणः शरीरेऽतिखिन्ने सति विषमाशनात् रक्तं कण्ठात् प्रवर्त्तते। इति रक्तच्छर्दनम्। तथा उत्क्लिष्टः सञ्चितः श्लेष्मा च कण्ठात् प्रवर्त्तते। इति

चक्रपाणिः—स्वरभेदं विभजते। वक्तुमसूयत इति वक्तुं नेच्छति। खुरखुरायते इति खुरखुरशब्दं करोति। सन्नोऽवसन्नः। कषण इति कण्ठं कर्षति हिनस्तीति यावत्॥ २१॥

चक्रपाणिः—पार्श्वशूलन्त्वनियतमिति न सङ्कोचरूपेण नियतम्। कदाचिदायामरूपं कदाचित् सङ्कोचरूपं न सर्व्वदा। भाविशिरःशूलत्वेन वायुम्, ससन्तापत्वेन पित्तम्, सगौरवत्वेन श्लेष्माणम् एवं त्रिदोषजन्यत्वं ज्ञेयम्॥ २२॥

चक्रपाणिः—सरक्तं कफमस्यतीति यदुक्तं तल्लक्षणं विवृणोति—अभिसन्न इति। अभितः सन्नोऽभिसन्नः। अभिष्यन्द इति पाठपक्षेऽभिष्यन्दगृहीत इत्यर्थः। किन्त्वभिपूर्व्वस्यन्दतेः

* कषण इति चक्रधृतः पाठः।
† अभिसन्न इति चक्रः।

रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन् नानुपद्यते ।
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति वा ॥ २३ ॥
वातश्लेष्मविबन्धत्वादुरसः श्वासमृच्छति ॥ २४ ॥
दोषैरुपहते चाग्नौ सपिच्छमतिसार्य्यते ॥ २५ ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च जिह्वाहृदयसंस्थितैः ।
जायतेऽरुचिराहारैर्द्विष्टैरर्थैश्च मानसैः ॥

कफच्छर्द्दनम्। अथवान्यथा रक्तच्छर्द्दनं भवति तदाह—रक्तमित्यादि। रक्तं मांसादिभावप्राप्तौ विबद्धमार्गं तस्मान्मांसादीन् नानुपद्यते यच्च किञ्चित् जायते तदामाशये तिष्ठति। आमाशये स्थितं यदा बहु भवति तदोत्क्लिष्टं सत् कण्ठमेतीति वा रक्तच्छर्द्दनं भवति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—श्वासस्तु यक्ष्मिणो यथा स्यात् तदाह—वातश्लेष्मेत्यादि। वातश्लेष्मणोः मिलितयोरुरसि विबद्धत्वादुच्छ्वासपथरोधादुरसो वक्षसः श्वासमृच्छति यक्ष्मी ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—वर्चोगदश्चैवं भवति—अग्नौ वातादिभिर्दोषैरुपहते सति सपिच्छं पिच्छासहितमतिसार्य्यते द्रवपुरीषमिति वर्चोगदो भवति ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अरुचिस्तु यक्ष्मिणस्त्वेवं भवति—पृथग्दोषैरित्यादि। जिह्वाहृदयसंस्थितैर्वातपित्तकफैर्दोषैः पृथक् समस्तैश्च यक्ष्मिण आहारेऽरुचिर्जायते।

कथं रूपसिद्धिर्भवतीति चिन्तनीया। सञ्चितोत्क्लिष्टमिति वक्तव्ये पूर्व्वनिपातनियमादुत्क्लिष्ट-सञ्चित इति कृतम्। केवलरुधिरच्छर्द्दनेन युक्तं विवृणोति—रक्तमित्यादि। विबद्धमार्गत्वादिति रक्तस्य मांसाद्यभिगमे यो मार्गः तन्निरोधात् मांसादीननभिगच्छद् रक्तमामाशये एव कृताधिष्ठानं प्रस्रवणजलमिव विबद्धमार्गत्वाद् बहु भवति। बहुत्वेनोत्क्लिष्टं द्वारान्तरागमनात् कण्ठमेति। एवं रक्तस्य पोषकरसेनासम्बन्धात् क्षीयमाणस्यामाशये एव बहुत्वं ज्ञेयम्। तेन रक्तादीनाञ्च संक्षयादित्यनेन रक्तक्षयो य उक्तः स उपपन्न एव ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—रोगाधिकारे पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानीति वातपित्तकफद्वेषायासा इत्यनेन यद्यपि त्रिदोषजारुचिर्नोक्ता, तथापि चिकित्सार्थं द्वन्द्वजगुल्मवत् त्रिदोषजारुचिरुच्यते। वक्ष्यति—चतुरोऽरोचकान् हन्युः वातादेकजसर्व्वजानिति। इयञ्च त्रिदोषजारुचिः प्रकृतिसमसमवायारब्धा, तेन रोगाधिकारे प्रत्येकदोषजारुचिर्गृहीतैव। प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वेनैव त्रिदोषजारुचेः

कषायतिक्तमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात्।
वाताद्यैररुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात्॥ २६॥
अरोचकात् कासवेगाद्द दोषोत्क्लेशाद्द भयादपि।
छर्द्दिर्या सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः॥ २७॥
सर्व्वैस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणान्तु बलाबलम्।
परीक्ष्यावस्थिकं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत्॥ २८॥

मानसैर्द्विष्टैरर्थैर्मनोघ्नवस्तुभिश्चारुचिरागन्तुजो जायते। तत्र मुखस्य कषायरसेन वातजारुचिं विद्यात्। तिक्तरसेन पित्तजारुचिं, मधुररसेन कफजारुचिं, समस्तैश्च वाताद्यैर्जातामरुचिं समस्तमुखरसैः कषायतिक्तमधुरैर्विद्यात्। मानसीं मनोघ्नजामरुचिं दोषदर्शनाद् विद्यात्। स्वाभाविकश्च मुखं तत्र वर्त्तते न च रुचिराहारे स्यादिति। इत्येवं प्रतिश्यायजकासादीन्येकादश रूपाणि यक्ष्मिणो भवन्ति॥ २६॥

गङ्गाधरः—तत्रोपद्रवश्छर्द्दिर्भवति तद् यथा स्यात् तदाह—अरोचकाद् इत्यादि। यक्ष्मिणोऽरोचकादितो या छर्द्दिर्भवति सा तूपद्रवः। एवमन्येषां विकाराणां या छर्द्दिररोचकादितो जायते सापि तस्य तस्य रोगस्योपद्रव इति॥ २७॥

गङ्गाधरः—इति राजयक्ष्मणो रूपाणां लक्षणान्युक्त्वा चिकित्साक्रममाह—सर्व्वैस्त्रिदोषज इति। सर्व्वो यक्ष्मा त्रिदोषजस्तत्रापि दोषाणां बलाबलं पुंस आवस्थिकं बलाबलञ्च परीक्ष्य वैद्यः शोषिणं यक्ष्मिणं समुपाचरेत्॥ २८॥

पृथक् लक्षणं नोक्तम्। अतो वातादिलक्षणमेलक एव तस्याः लक्षणम्। कषायमुखरसता वातजायां, तिक्तमुखरसता पैत्तिकायां, मधुरमुखरसता कफजायाम्। त्रिदोषजायान्तु त्रिदोषमुखरसतोन्नेया। दोषदर्शनादिति द्विष्टदर्शनात्॥ २४—२६॥

चक्रपाणिः—छर्द्दिं विभजतेऽरोचकादित्यादि। विकाराणामन्येषामपि उपद्रव इति—एवम्भूता छर्द्दिर्न यक्ष्ममात्रनियता किन्त्वन्येषामपि विकाराणामेवंभूता छर्द्दिर्भवति। किंवा एवम्भूता छर्द्दिरन्येषामपि हिक्काराजयक्ष्मादीनामुपद्रवो या छर्द्दिः सा भवति। तथारोचकादिभ्य उत्थिता छर्द्दिरन्येषामपि हिक्काराजयक्ष्मादीनामुपद्रवो भवतीत्यर्थः॥ २७॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सर्व्वेषां यक्ष्मणां सामान्यरूपं त्रिदोषजत्वं प्रतिपाद्य दोषबलाबलभेदेन

प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये।
पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ॥ २६ ॥
पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च।
परिषेकावगाहांश्च पानकं वाट्यमेव च ॥
लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपबृंहितान्।
लावतित्तिरिदक्षाणां वर्त्तकानाञ्च कल्पयेत् ॥ ३० ॥
सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम्।
दाड़िमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत्।
तेन षड् वै निवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—तत्र क्रिया आह—प्रतिश्याय इत्यादि। प्रतिश्यायादिषु षट्सु साधारणीः क्रियाः शृणु ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—तद् यथा—पीनसे इत्यादि। प्रतिश्यायमन्तरेण नैते शिरःशूलादयः पञ्च जायन्ते। तस्मादादौ पीनसे प्रतिश्याये जाते स्वेदादिकं कल्पयेत्। पानकं पानीयद्रव्यं, वाट्यो यवमण्डः। लावतित्तिरिदक्षाणां वर्त्तकानाञ्च मांसस्य लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपबृंहितान् वैद्यः कल्पयेत् ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—इति सूत्रमुक्त्वा तदुदाहरणमाह—सपिप्पलीकमित्यादि। पिप्पलीयवकुलत्थनागरदाड़िमफलामलकफलानि षड़ङ्गपरिभाषया अर्द्धशृतं क्राथं कृत्वा तत्र सुस्विन्नयोग्ये क्राथेऽजमांसस्य रसे घने तनुकेऽच्छतरे च कर्त्तव्ये क्रमेण द्वादशपलषट्पलपलमात्रं नीत्वा पचेत् यावत् रसो घनादिरूपो भवेत्। ततः स्नेहेन संस्कृतं सम्भृत्य कुर्य्यात्। तद्रसं पिबेत्। तेन पीनसादयः प्रतिश्यायशिरःशूलकासश्वासस्वरक्षयपार्श्वशूलानि निवर्त्तन्ते। इत्येको योगः ॥ ३१ ॥

च भेदं सूचयित्वा सामान्याच्च विशेषाच्च चिकित्सां सूचयन्नाह—सर्व्वं इत्यादि। विविधा इति भिन्नाः। साधारणीरित्यनेनाभिन्नाश्च शृण्विति योज्यम्। तत्र विविधाः प्रत्येकं पीनसादिविहिता ज्ञेयाः। साधारणीस्तु षड़ङ्गरसादिरूपाः साधारणविहिता ज्ञेयाः ॥ २८—३० ॥

चक्रपाणिः—सपिप्पलीकमित्यादिके रसे यवागूसाधनवदद्रव्यादिमानं ज्ञेयम्। मांसमानन्तु

मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः।
यवगोधूमशाल्यन्नैर्यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥ ३२ ॥
पिबेत् प्रसादं वारुण्या जलं वा पाञ्चमूलिकम्।
पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा।
तामलक्याथ वा सिद्धं तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ ३३ ॥
कृशरोत्कारिकामाष-कुलत्थयवपायसैः।
सङ्करस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वौरसो शिरः ॥
स्वेदयेत् पत्रभङ्गेण शिरश्च परिषेचयेत्।
बलागुडूचीमधुक-शृतैर्वा वारिभिः सुखैः ॥

गङ्गाधरः—मांसरसमुक्त्वा यूषानाह—मूलकानामित्यादि। मूलकानां शुष्काणां कुलत्थानाञ्च सूपसंस्कृतैर्मरिचादिना सुष्ठूपसंस्कृतैः यूषैः सूपैर्वा यवगोधूमशालीनां यथासात्म्यमन्नैरुपाचरेत् ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—प्रतिश्यायादिषु षट्सु पानार्थमाह—पिबेदित्यादि। तेषु षट्सु वारुण्याः प्रसादमुपरितनस्वच्छांशं पिबेत्, अथवा पाञ्चमूलिकं विल्वादिपञ्चमूलस्य जलं षड़ङ्गपरिभाषयार्द्धशृतं क्राथं पिबेत्, अथवा चतसृभिः पर्णिनीभिः शालपर्णीपृश्निपर्णीमुद्गपर्णीमाषपर्णीभिः शृतं जलम्, अथवा धान्यनागरकेण शृतं पिबेत्, अथवा तामलक्या भूम्यामलक्या सिद्धं जलं पिबेत्। एवं तेन पञ्चमूल्यादिजलेन चान्नानि कल्पयेत् षड़ङ्गपरिभाषयार्द्धशृतेन ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—स्वेदानाह—कृशरेत्यादि। कृशरं तिलकल्कः उत्कारिका माषकलायकुलत्थयवपायसैः सङ्करस्वेदविधानेन कण्ठं पार्श्वमुरः शिरश्च स्वेदयेत्। पत्रभङ्गेण पेषणघर्षणादिना कृतो द्रवः, इह तु शिरोरोगोक्तकुष्ठादिद्रव्यं द्रवीकृत्य तैर्द्रवैः शिरश्च परिषेचयेत्। बलादिशृतैर्वारिभिर्वा सुखैः

पलानि द्वादश। सूपसंस्कृतैरिति सुष्ठूपसंस्कृतैः। तेनेति पञ्चमूल्यादिसंस्कृतजलेन। तिलतण्डुल-
मात्रैस्तु कृशरा ज्ञेया। पत्रभङ्गक्काथेन पत्रभङ्गाश्च वातहरपल्लवाः। सवातिकैरिति तन्त्रान्तरे
तु वातिकान्युत्तरवातिकानि च गुणेन पठितानि। यथा—विल्वाग्निमन्थकाश्मर्य्यं श्रेयसी पाटला
बला। शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका। वर्द्धमानं मूलकञ्च वातिकान्यवतारयेत्।
कारमर्द्दबदरं विल्वं कुलत्थान् शुष्कमूलकान्। श्वदंष्टा वेणुपर्णी च साश्वगन्धा * * ।

वस्तमत्स्यशिरोभिर्वा नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्।
कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सवातिकैः ॥
औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमौलिकम्।
सस्नेहमारनालं वा नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३४ ॥
जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्य च।
वचाया वेशवारस्य विदार्य्या मूलकस्य च ॥
औदकानूपमांसानामुपनाहाश्च संस्कृताः।
शस्यन्ते च चतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ॥ ३५ ॥
शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दने।
आलेपनं स्यात् सघृतं शिरःपार्श्वांसशूलनुत् ॥ ३६ ॥

सुखोष्णैः शिरः परिषेचयेत्। एवं वस्तमत्स्ययोः शिरोभिरुत्कथितैर्नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्। कण्ठे शिरसि पार्श्वे च प्रयोजयेदिति योजना। एवं सवातिकैर्वातघ्नभद्रदार्व्वादिभिः कल्कैश्चतुगु णजलेन शृतैः पयोभिर्नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्। अथवा औदकमांसम् आनूपमांसञ्च एकत्रोत्काथ्य नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्। अथवा पाञ्चमूलिकसलिलं नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्। अथवा सस्नेहमारनालं नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—अथालेपनमाह—जीवन्त्या इत्यादि। जीवन्त्यादीनां प्रत्येकम् उपनाहाश्चतुःस्नेहयुक्ताः संस्कृता उष्णीकृताः शिरःपार्श्वांसशूलिनां शस्यन्ते। अथवा शतपुष्पामधुककुष्ठतगररक्तचन्दनैः सघृतमालेपनं शिरःपार्श्वांसेषु दत्तं शिरःपार्श्वांसशूलनुत् स्यात् ॥ ३५ । ३६ ॥

ऋष्यप्रोक्ता गुडूची च मधुकं शिग्रुरेव च। यवाग्वश्च * यच्चान्यत् किञ्चिदौषधम्। सर्व्वमेतद् विजानीयाद् भिषगुत्तरवातिकमिति। नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेदिति नाड़ीस्वेदं यथायोग्यतया प्रयोजयेत् ॥ ३१—३४ ॥

चक्रपाणिः—जीवन्त्यादीनां प्रत्येकमुपनाहा ज्ञेयाः। वेसवारो यथा—'अनस्थिपिशितं पिष्टं स्विन्नं गुड़घृतान्वितम्। कृष्णामरीचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतः' इति ॥ ३५ । ३६ ॥

बलारास्नातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कषा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥
वीरा बला विदारी च कृष्णागन्धा पुनर्नवा ।
शतावरी पयस्या च कत्तृणं मधुकं घृतम् ॥
चत्वार एते श्लोकार्द्धैः प्रदेहाः परिकीर्त्तिताः ।
शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ॥ ३७ ॥
नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चौत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगश्च वस्तिकर्म्म तथापरम् ॥
शृङ्गालाबूजलौकाभिः प्रदुष्टं व्यधनेन च ।
शिरःपार्श्वांसशूलेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—बलेत्यादि । शिरःपार्श्वांसशूलिनां संसृष्टदोषाणां शस्ता बलादिभिः श्लोकार्द्धैरेते चत्वारः प्रदेहाः परिकीर्त्तिताः । बलादिनीलोत्पलान्तैरेकः प्रदेहः, उष्णबहल उपलेपः । पलङ्कषादिघृतान्तैः द्वितीयः । वीरादिपुनर्नवान्तैस्तृतीयः । शतावर्य्यादिघृतान्तश्चतुर्थ इति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—प्रदेहानुक्त्वा धूमादीनाह—नावनमित्यादि । नावनं नस्यविशेषः । धूमपानानि स्नेहाश्चैते सर्व्वे औत्तरभक्तिका योज्याः । तैलानि वातकफहारिद्रव्यसिद्धानि । अभ्यङ्गयोगः । वस्तिकर्म्म च सिद्धिस्थानोक्तं योज्यं तथाऽपरं योज्यम् । तद्यथाह शृङ्गालाबजलौकाभिरित्यादि । शिरःपार्श्वांसशूलेषु तस्य यक्ष्मिणः प्रदुष्टं चेद् रक्तं वर्त्तते, तदा शृङ्गादिभिः सिराव्यधनेन च तत् प्रदुष्टं रुधिरं निर्हरेत् ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—पलङ्कषा गुग्गुलुः । पयस्या क्षीरकाकोली । शिरःपार्श्वांसशूलिनां शस्ता इति योज्यम् ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—शृङ्गालाबुजलौकोभिरित्यत्र पित्तदुष्टे जलौका, कफदुष्टे रक्तेऽलाबुः, वातदुष्टे तु शृङ्गं ज्ञेयम् । यदुक्तं—'पित्ताचितं जलौकोभिरलाब्वा तु कफान्वितम् । शोणितं वातदुष्टन्तु विषाणेनाशु निर्हरेत्" इति । व्यधनन्तु सिराव्यधरूपम् ॥ ३८ ॥

प्रदेहः सघृतश्चेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ।
दूर्व्वामधुकमञ्जिष्ठा-केशरैर्वा घृतप्लुतैः ॥
प्रपौण्डरीकं पद्मस्य केशरं नीलमुत्पलम् । *
कशेरुकाः पयस्या च ससर्पिष्कं प्रलेपनम् ॥ ३९ ॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ।
अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ॥
माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादिशृतेन वा ।
परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनी क्रिया ॥ ४० ॥
दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥

गङ्गाधरः—तद्रुधिरनिर्हरणानन्तरं प्रदेहश्च देय इति तदाह—प्रदेह इत्यादि। पद्मकोशीरचन्दनैः सघृतः प्रदेहश्चेष्टः। अथवा घृतप्लुतैः दूर्व्वादिभिः प्रदेह इष्टः। एवं प्रपौण्डरीकादि सर्पिरन्तं द्रव्यं प्रलेपनमिष्टम्। पुण्डरीयकाष्ठ-पद्मकिञ्जल्क-नीलोत्पल-कशेरुकाः पयस्या क्षीरकाकोली घृतञ्च इत्येतैर्लेपनं शोणितनिर्हरणानन्तरमिष्टम् ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—अथ संशमनक्रियासूत्राण्याह—चन्दनाद्येनेत्यादि। ज्वराधिकारेऽभिहितेन चन्दनाद्येन तैलेनाभ्यङ्गः। शतधौतेन सर्पिषा वाभ्यङ्गः शस्तः। पयसा सेकः शस्तः। मधुकाम्बुना सेकश्च शस्तः। सुशीतेन माहेन्द्रेण जलेन सेकश्च शस्तः। चन्दनादिशृतेन वा ज्वराधिकारोक्तचन्दनादिद्रव्यशृतेन जलेन वा परिषेकः प्रयोक्तव्यः। इति राजयक्ष्मणः प्रतिश्यायादीनां संशमनी क्रिया ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—अथ राजयक्ष्मणः पुनरतिशयदोषे चिकित्सितमाह—दोषाधिकानामित्यादि। दोषाधिकानां यक्ष्मिणां स्नेहस्वेदोपपन्नानां सविरेचनं वमनं शस्यते। आदौ स्नेहकर्म्मस्वेदकर्म्मभ्यामुपपाद्य सस्नेहं वमनं कारयेत्, ततः परं सस्नेहञ्च विरेचनं कारयेत्। यद् वमनं विरेचनञ्च न शरीरस्य कर्षणं

* प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डी-पद्मकेशरमुत्पलम्। इति चक्रधृतः पाठः।

शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषस्रंसनादपि।
अवलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते॥ ४१॥
योगात् संशुद्धकोष्ठानां कासे श्वासे स्वरक्षये।
शिरःपार्श्वांसशूलेषु सिद्धानेतान् प्रयोजयेत्॥ ४२॥
बलाविदारिगन्धाभ्यां पिप्पल्या मधुकेन च।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्य्यमनुत्तमम्॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली वृहती बला।
साधितं क्षीरसर्पिश्च तत् स्वर्य्यं नावनं घृतम्॥ ४३॥
शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासनिवर्हणम्।
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतमौत्तरभक्तिकम्॥
दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन च।
बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रबाधते॥

भवति। कस्मात्? तत्राह—शोषीत्यादि। शोषी राजयक्ष्मी पुरीषस्रंसनात् अपि गात्राणि मुञ्चति म्रियते। तत्राबलापेक्षिणीं मात्रां यो यक्ष्मी विरिच्यत तस्य पुनः किं?—स तु गात्राणि झटित्येव मुञ्चति। तस्माद् बलापेक्षिणीं मात्रां यक्ष्मी विरिच्येत॥ ४१॥

गङ्गाधरः—योगादित्यादि। योगात् सम्यग्योगात् दोषाधिकानां यक्ष्मिणां स्नेहस्वेदोपपन्नानां वमनविरेचनाभ्यां संशुद्धकोष्ठानां कासादिषु पञ्चसु एतान् सिद्धान् वक्ष्यमाणान् योगान् प्रयोजयेत्॥ ४२॥

गङ्गाधरः—तान् सिद्धान् योगानाह—बलाविदारीत्यादि। बलाविदारिगन्धाशालपर्णीपिप्पलीयष्टीमधुकं सैन्धवञ्चेत्येतैः सिद्धं सर्पिर्नस्यं कृतं स्वर्य्यं भवति। प्रपौण्डरीकमित्यादि। क्षीरसर्पिः क्षीरोत्थनवनीतजातसर्पिः॥ ४३॥

गङ्गाधरः—शिरःपार्श्वांसेत्यादि। दशमूलेन कल्केन पयसा घृतसमानेन

चक्रपाणिः—यत्न कर्षणमित्यनेन मृदुवमनविरेचनं यत्न कर्षणाय इति दर्शयति। प्रपौण्डरीकम् इत्यादि क्षीरं द्रवम्। ये तु क्षीरसर्पिरित्येकपदेन पठन्ति ते क्षीरोत्थं सर्पिर्जलेनव पाचयन्ति। घृतञ्चौत्तरभक्तिकमित्युक्तमेव घृतं भक्तोत्तरं शिरःशूलहरं भवति। दशमूलेनेत्यत्रावान्तरसाहचर्य्याद्

भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाग्न्यभ्यवचारितम्।
रास्नाघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥ ४४ ॥
लेहान् कासापहान् स्वर्य्यान् श्वासहिक्कानिवर्हणान्।
शिरःपार्श्वांसशूलघ्नान् स्नेहांश्चातः परं शृणु ॥ ४५ ॥
घृतं खर्ज्जूरमृद्वीका-मधुकैः सपरूषकैः।
सपिप्पलीकैर्वैस्वर्य्य-कासश्वासनिवर्हणम् ॥ ४६ ॥
दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम्।
सपिप्पलीकक्षौद्रं तत् परं स्वरविबोधनम्।
शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥ ४७ ॥

त्रिगुणेन मांसरसेन सिद्धं घृतं बहुशः पुनःपुनः औत्तरभक्तिकं भोजनादुत्तरं प्रयुज्यमानं शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासनिवर्हणमिति। घृतान्तरमाह—बलागर्भमित्यादि। बलागर्भं बलाकल्कं घृतं चतुर्गुणजलसिद्धं भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाग्नि भक्षितमेतान् शिरःपार्श्वांसशूलकासश्वासान् रोगान् सद्यो वै प्रबाधते। एवं रास्नाघृतं सक्षीरं रास्नाकल्कः क्षीरं चतुर्गुणं भक्तान्तमध्येऽभ्यवहृतमेतान् रोगान् प्रबाधते। एवं बलाघृतं सक्षीरं बलाकल्कः क्षीरं चतुर्गुणं सिद्धं यथाग्न्यभ्यवहृतमेतान् रोगान् प्रबाधते ॥ ४४ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—अतः परं लेहानाह—लेहानित्यादि। कासादिघ्नान् लेहान् स्नेहांश्चातः परं शृणु ॥ ४५ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—घृतमित्यादि। खर्ज्जूरादिपिप्पल्यन्तैः कल्कैश्चतुर्गुणजले शृतक्वाथे चतुर्गुणे सिद्धं घृतं वैस्वर्य्यादिनिवर्हणम् ॥ ४६ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—दशमूलेत्यादि। दशमूलं कल्कीकृत्य दुग्धं पक्तव्यं, पक्वात्

यथा बलाया एव कल्के दशमूलस्य क्वाथो ज्ञेयः। किंवा दशमूलेन पयसेति पाठः। तेन दशमूलसिद्धेन क्षीरेणेत्यर्थः। रास्नाघृतं वा रास्नाक्षीरं रोगानेतान् प्रबाधत इति योजना। तथा बलाघृतञ्च बलाक्षीरञ्च प्रबाधते इति योजना। रास्नाघृतं कासे वक्ष्यमाणं बलाघृतञ्च वातरक्ते वक्ष्यमाणं तत् क्षीरेण महोत्पलमेतान् रोगान् प्रबाधत इत्याचार्य्यो वक्ष्यति ॥ ३९—४६ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—सपिप्पलीकं सक्षौद्रमित्यत्र पिप्पलीक्षौद्रयोः प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

पञ्चभिः पञ्चभिर्मूलैः शृताद् यदुदियाद् घृतम् ।
पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद् यक्ष्मणः सप्तकं बलम् ॥ ४८ ॥
खर्ज्जूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ।
त्रिफला पिप्पली मुस्तं शृङ्गाटगुड़शर्करा ॥
वीराशटीपुष्कराख्यं सुरसः शर्करा गुड़ः ।
नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुड़ः ॥
श्लोकार्द्धैर्विहितानेतान् लिहेन्ना क्षौद्रसर्पिषा ।
कासश्वासापहान् स्वर्य्यान् पार्श्वशूलापहांस्तथा ॥ ४९ ॥

तत्क्षीरान्मथितात् यन्नवनीतं नवमुदियादुत्तिष्ठेत्, तन्नवं सर्पिः पिप्पलीचूर्ण-मधुयुक्तं स्वरविबोधनं परमुत्कृष्टं शिरःशूलादिघ्नं कासाद्यपहरमिति ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—पञ्चभिरित्यादि। पञ्चभिः पञ्चमूलैः कल्कीकृतैः शृतात् क्षीराद् यद्घृतमुदियात्, तद् घृतं पुनः पञ्चपञ्चमूलक्वाथे साहचर्य्याच्चतुर्गुणे क्षीरचतुर्गुणे च सिद्धमेतत् सप्तकं यक्ष्मणो बलं स्वरभङ्गशिरःशूलपार्श्वशूलांसशूलकासश्वास-ज्वरं जयतीति ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—खर्ज्जूरमित्यादि। खर्ज्जूरादिदुरालभान्त एको लेहः। त्रिफलादिशर्करान्तो द्वितीयः। वीरादिगुड़ान्तस्तृतीयः। नागरादिगुड़ान्तश्चतुर्थः। शृङ्गाटश्च गुड़श्च शर्करा चेति। शर्करा गुड़ इति पृथक् पदम् ॥ ४९ ॥

चक्रपाणिः—पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा यद् घृतमुदियात् तत् सपिप्पलीकं सक्षौद्रं स्वरबोधनमित्यादि योजना। पञ्चानामित्यादिना योगान्तरमाह। क्षीरचतुर्गुण इति क्षीरेण समं घृतम्, पञ्चानां पञ्चमूलीनां रसचतुर्गुणेन, पञ्चमूलक्वाथस्त्रिगुणः घृतसमञ्च क्षीरं ज्ञेयम्। उक्तं हि जतूकर्णे—दशमूलशृतक्षीराज्जातं सर्पिर्नवञ्च पिप्पलीमधुयुक्तं यत् पञ्चपञ्चमूलक्वथितादुत्थितञ्च यत् क्वथिततुल्यपयस्के पक्वमिति सप्तकं स्वरबोधनमित्यादि। फलश्रुतौ यक्ष्मणः सप्तकं बलम् इत्यनेन ये सप्त गदाः पठितास्ते ज्ञेयास्तेषु च हिक्का पठिता। सा च राजयक्ष्मलक्षणेषु यद्यपि न पठिता तथाप्युपद्रवरूपा ज्ञेया। पुष्कराख्यं पुष्करमूलम् ॥ ४८ । ४९ ॥

सितोपलातुगाक्षीरी-पिप्पलीबहुलात्वचः ।
अन्त्यादूर्द्ध्वं द्विगुणितं लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
चूर्णितं प्राशयेद्वा वैतच्छ्वासकासज्वरापहम् ।
सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ॥ ५० ॥
हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्द्ध्वगे ।
वासाघृतं शतावर्य्या सिद्धं वा परमं हितम् ॥ ५१ ॥
श्वदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् ।
भागान् पलोन्मितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥
पचेद् दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
रसे सुपूते द्रव्याणामेषां कल्कान् समावपेत् ॥

गङ्गाधरः—सितोपलत्यादि। षोड़शभागा सितोपला शर्करा, अष्टांशा तुगाक्षीरी वंशलोचना, चतुर्भागं पिप्पलीचूर्णं, द्विभागा बहुला एला, एकभागा त्वक्, इत्यन्त्यादूर्द्ध्वं द्विगुणितम्। क्षौद्रसर्पिषा लेहयेदथवा चूर्णं सुप्तजिह्वादि-रोगिणं प्राशयेदिति। सितोपलालेहः ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—वासाघृतमित्यादि। वासकं कल्कीकृत्य शतावरीरसेन चतुर्गुणेन सिद्धं घृतं यक्ष्मिणः परमं हितम् ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—श्वदंष्ट्रामित्यादिना गोक्षुराद्यं घृतम्। श्वदंष्ट्रादीनां बलान्तानां सप्तानां प्रत्येकं पलोन्मितान् भागान् पर्पटकस्य पलं कृत्वा दशगुणे तोये इति दशगुणवचनात् द्रव्याणां पलोल्लेखाद्‌द्वैगुण्ये पचेत्। दशभागैकभागशेषे अष्टपले

चक्रपाणिः—सितोपलादावन्त्यादूर्द्ध्वं द्विगुणितमित्यन्त्यायास्त्वच एको भागः, बहुलाया भागद्वयं, पिप्पल्या भागचतुष्टयं, तुगाक्षीरं वंशलोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यम्, तस्याष्ट भागाः, सितोपलायास्तु षोड़श। ऊर्द्ध्वशब्देन चेहातीततोच्यते विवक्षयमाणा। ऊर्द्ध्वाधोभागस्य स्थानात् तेन क्वचित् ऊर्द्ध्वमित्यादावपगतोऽपि ऊर्द्ध्वशब्दश्चरति ॥ ५० ॥

चक्रपाणिः—हस्तेत्यादिके वक्ष्यमाणवासाघृतं रक्तपित्तोक्तञ्च योनिव्यापच्चिकित्सितवक्ष्यमाणञ्च ॥ ५१ ॥

चक्रपाणिः—श्वदंष्ट्राद्य पचेद दशगुणे तोये इत्यनेन घृताद दशगुणतोयेनेति ज्ञेयम्; द्रव्याद

शटीपुष्करमूलानां पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
तामलक्याः किराततानां तिक्तस्य कुटजस्य च ॥
फलानां शारिवायाश्च सुपिष्टान् कर्षसम्मितान् ।
साधयेत् तु घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं भिषक् ॥
ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।
तृष्णाच्छर्दिमतीसारमेतत् सर्पिर्व्यपोहति ॥ ५२ ॥

गोक्षुराद्यघृतम् ॥

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
शटीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥
एतद्व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र्यं व्यपोहति ॥ ५३ ॥

जीवन्त्याद्यघृतम् ।

रसे पूते क्षीरद्विगुणितं घृतप्रस्थञ्चेति सपादद्विगुणद्रवं वक्ष्यमाणानामेषां शट्यादीनां द्रव्याणां कल्कान् समावपेत्। किराततानां तिक्तस्य किराततिक्तस्य, कुटजस्य च फलानां कुटजफलानामिति। शट्यादीनां शारिवान्तानामष्टानां कर्षसम्मितान् सुपिष्टान् कल्कान् समावपेत्। इत्येवं घृतप्रस्थं साधयेत्। ज्वरमित्यादिनाशीः। गोक्षुराद्यं घृतम् ॥ ५२ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—जीवन्तीमित्यादि। जीवन्त्यादिपिप्पल्यन्तं चतुर्दशद्रव्यं समानभागेन पिष्ट्वा कल्कीकृत्य चतुर्गुणे जले घृतमनुक्तत्वात् प्रस्थं वैद्यो विपाचयेत्। व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य समुत्थितमेकादशविधमेतत् सर्पिर्व्यपोहति। कुटजस्य फलानि। जीवन्त्याद्यं घृतम् ॥ ५३ ॥

दशगुणतोयेन क्वाथस्याल्पत्वं स्यात्। प्रस्थघृतात् तु दशगुणतोये दशभागावशिष्टे प्रस्थमानत्वं कषायस्य भवति, तच्च जतूकर्णानुमतम् ॥ ५२ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—जीवन्त्यादि पूर्वयोगोक्तं क्षीरयुक्तमेव द्रवमिच्छन्ति। टीकाकृतास्तु बहवो

बलां स्थिरां पृश्निपर्णीं बृहतीं सनिदिग्धिकाम्।
साधयित्वा रसे तस्मिन् पयो गव्यं सनागरम् ॥
द्राक्षाखर्ज्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह।
सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वर्य्यञ्चैतत् प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥
आजस्य पयसश्चैवं प्रयोगो जाङ्गला रसाः।
यूषार्थं चणका मुद्गा मुकुष्टाश्चोपकल्पिताः ॥ ५५ ॥
ज्वराणां शमनीयो यः पूर्व्वमुक्तः क्रियाविधिः।
यक्ष्मिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ ५६ ॥
कफप्रसेके बलवान् श्लैष्मिकश्छर्दयेन्नरः।
पयसा फलयुक्तेन मधुकेन * रसेन वा ॥

गङ्गाधरः—बलामित्यादि। बलादीनि पञ्च द्रव्याणि प्रत्येकं समभागेन गृहीत्वाऽष्टगुणे जले पक्त्वा चतुर्थभागशेषे तस्मिन् रसे क्वाथे चतुर्गुणे गव्यं पयोऽष्टभागैकभागं मिलितनागरद्राक्षाखर्ज्जूरगव्यघृतपिप्पलीनां दत्त्वा सहैकध्यं शृतं क्षीरावशेषं पक्वं पूतं शीते मधु पयसः पादिकं दत्त्वा मिश्रयेदिति। तत् पयः प्रयोजयेत् ज्वरकासघ्नं स्वर्य्यञ्चेति। एवमाजस्य पयसश्च प्रयोगः कल्पितः स्यात्, तथा जाङ्गलमांसरसाः कल्पिताः स्युः, तथा यूषार्थं चणका मुद्गा मुकुष्टकाश्च कल्पिताः स्युः ॥ ५४। ५५ ॥

गङ्गाधरः—ज्वराणामित्यादि। ज्वरचिकित्सिते सर्व्वेषां ज्वराणां यो यः शमनीयः क्रियाविधिः पूर्व्वमुक्तः, स शमनीयो विधिः ससर्पिष्कः सर्पिस्तत्र प्रक्षिप्य संयोज्य यक्ष्मिणां ज्वरदाहेषु प्रशस्यते ॥ ५६ ॥

गङ्गाधरः—कफप्रसेक इत्यादि। यदि कफ आस्येनाधिकं प्रसिच्यते नरश्च यक्ष्मिपुरुषो बलवान् वर्त्तते, तदा स फलयुक्तेन मदनफलकल्कयुक्तेन पयसा कफं छर्दयेत्। अथवा मधुकेन रसेन यष्टीमधुक्वाथेन मदनफलकल्कयुक्तेन

जलमेव द्रवं पठन्ति। अत्र क्षीरे क्वाथकल्कसाध्ये चतुर्गुणक्षीरात् क्वाथ्यादिद्रव्यञ्चाष्टभागेन ज्ञेयम्। मधुकं प्रक्षेपार्थं योज्यम् ॥ ५३—५५ ॥

चक्रपाणिः—ज्वराणामित्याद्यात्वस्थिकं विधिमाह ॥ ५६ ॥

* मधुरेणेति चक्रः।

सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वामनीयोपसिद्धया ।
वान्तोऽन्नकाले लघ्वन्नमाददीत सदीपनम् ॥
यवगोधूममाध्वीक-सिध्मारिष्टसुरासवान् ।
जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ ५७ ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेकं तं विद्वान् स्निग्धोष्णेनैव निर्ज्जयेत् ॥ ५८ ॥
क्रिया कफप्रसेके या वम्यां सैव प्रशस्यते ।
हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नान्यगुरूणि च ॥ ५९ ॥

छर्द्दयेत् । अथवा सर्पिष्मत्या वामनीयद्रव्यसिद्धया यवाग्वा पेयामण्डविलेपीनामन्यतमया छर्द्दयेत् । सम्यग्वान्तौ यदाचरितव्यं तदाह—वान्त इत्यादि । उक्तविधिना सम्यग्वान्तो यक्ष्मी अन्नकाले बुभुक्षायां जातायां सदीपनं दीपनद्रव्यसाधितं लघ्वन्नमाददीत । तथा यवगोधूमविकारं माध्वीकं मधुकृतमद्यं सिध्म सिध्मलसंज्ञं सन्धानविशेषं तथा चारिष्टसंज्ञं सन्धानविशेषं सुराश्चासवश्च जाङ्गलमांसानां शूल्यानि शूलपक्वानि सेवमानः प्रसिच्यमानं कफं जयेत् ॥ ५७ ॥

गङ्गाधरः—कफप्रसेकस्यावस्थाविशेषप्रतिकारमाह—श्लेष्मण इत्यादि । श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुर्यदि श्लेष्माणमस्यति क्षिपति तदा तं श्लेष्मप्रसेकं विद्वान् जानन् वैद्यः स्निग्धोष्णेन द्रव्येण निर्ज्जयेत् ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—यक्ष्मिणश्छर्दिर्यदि वर्त्तते तदा तच्चिकित्सामाह—क्रियेत्यादि । कफप्रसेके येयं क्रियोक्ता सैव क्रिया यक्ष्मिणो वम्यां प्रशस्यते । एवं हृद्यानि वातघ्नानि अगुरूणि चान्नपानानि वम्यां प्रशस्यन्ते ॥ ५९ ॥

चक्रपाणिः—वामनीयानि मदनफलादीनि । सदीपनम् इति दीपनशुण्ठ्यादिसाधितम् ॥५७।५८॥

चक्रपाणिः—वम्यां सैव प्रशस्यत इत्यत्र कफप्रसेको द्विविधः—स्वतन्त्रः कफकृतः तथा वातपराधीन उक्तः । एवं छर्द्दिमपि द्विधा विभज्य कफप्रसेकक्रियानुसारेण श्लेष्मप्रधानायां वमनादि, वातप्रधानायां स्निग्धसेवानुरूपा सा क्रिया शस्यत इति योज्यम् ॥ ५९ ॥

प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्य्यते।
प्राप्नोति चास्यवैरस्यं न चान्नमभिनन्दति॥
तस्याग्निदीपनान् योगानतीसारनिवर्हणान्।
वक्त्रशुद्धिकरान् कुर्य्यादरुचिप्रतिबाधनान्॥ ६० ॥
सनागराश्चेन्द्रयवाः पातव्यास्तण्डुलाम्बुना।
सिद्धां यवागूं जीर्णान्ते चाङ्गेरीतक्रदाड़िमैः॥ ६१ ॥
पाठां विल्वं यमानीश्च पातव्यं तक्रसंयुतम्।
दुरालभां शृङ्गबेरं पाठाश्च सुरया सह॥ ६२ ॥
जम्ब्वाम्रमध्यं विल्वश्च सकपित्थं सनागरम्।
सुरामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये॥ ६३ ॥
एतानेव च योगांस्त्रीन् पाठादीन् कारयेत् खड़ान्।
सचुक्रधान्यान् सस्नेहान् साम्लान् सांग्राहिकान् परान्॥६४॥

गङ्गाधरः—यक्ष्मिणो वर्च्चोगदप्रतिकारमाह—प्रायेणेत्यादि। यक्ष्मी प्रायेण उपहताग्नित्वाद् सपिच्छं पिच्छासहितमतिसार्य्यते, आस्यवैरस्यञ्च प्राप्नोति। ततोऽन्नं न चाभिनन्दति द्वेष्टि। तस्य यक्ष्मिणः खल्वग्निदीपनादीन् योगान् कुर्य्यात्॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—अग्निदीपनादीन् योगानाह—सनागरा इत्यादि। नागरचूर्ण-सहिता इन्द्रयवचूर्णास्तण्डुलजलेन पातव्यास्तज्जीर्णान्ते चाङ्गेरीतक्रदाड़िमफलैः सिद्धां यवागूं मण्डपेयाविलेपीनामन्यतमां यथाग्निबलं पिबेत्॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—पाठामित्यादि। पाठां यमानीं विल्वशलाटूञ्च चूर्णीकृत्य तक्रसंयुतं पातव्यम्। दुरालभां शृङ्गबेरं शुण्ठीं पाठाञ्चेति त्रयं चूर्णीकृतं सुरया सह पातव्यम्। जम्ब्वाम्रयोरस्थ्नां मज्जानं विल्वशलाटुं कपित्थं नागरञ्च चूर्णीकृतमेकीकृत्य सुरामण्डेन पातव्यम्॥ ६२। ६३ ॥

गङ्गाधरः—एतानेवेत्यादि। एतान् पाठादीन् योगांस्त्रीन् खड़ान् कारयेत्। तद्यथा—सचुक्रधान्यानित्यादि। चुक्रमम्लवेतसं लोटकम् अम्लधान्यकचूर्ण

चक्रपाणिः—खड़ो व्याकृतः। अन्येऽपि वदन्ति—'पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः। मूलैश्च तिलकल्काम्ल-प्रायः काम्बलिकः स्मृतः' इति॥ ६०—६४ ॥

वेतसार्ज्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः ।
श्रीपर्णीमदयन्त्योश्च यूथिकायाश्च पल्लवान् ॥
मातुलुङ्गस्य धातक्या दाड़िमस्य च कारयेत् ।
स्नेहाम्ललवणोपेतान् खड़ान् सांग्राहिकान् परान् ॥ ६५ ॥
चाङ्गेर्य्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ।
खड़ान् दधिसरोपेतान् ससर्पिष्कान् सदाड़िमान् ॥ ६६ ॥
मांसानां लघुपाकानां रसाः संग्राहकैर्युताः ।
व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ॥ ६७ ॥

घृतादिस्नेहं कपित्थाद्यम्लञ्च यथायोग्यं पाठादित्रिकान्यतमक्वाथे मुद्गादिविदलानि पक्त्वा तत्र दत्त्वा खड़ान् यूषान् परान् सांग्राहिकान् अतिसारस्तम्भकान् कारयेत् । इति त्रयः खड़ाः ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—वेतसेत्यादि । वेतस इत्यम्लवेतसः । वेतसादीनां त्रयाणां पल्लवान् क्वाथयित्वा, मृणाली वीरणं कृष्णगन्धा शिग्रुस्तयोः पल्लवान् क्वाथयित्वा, श्रीपर्णीमदयन्त्योश्च पल्लवान् क्वाथयित्वा, यूथिकायाश्च पल्लवान् क्वाथयित्वा, मातुलुङ्गस्य पल्लवान् क्वाथयित्वा, धातक्याः पल्लवान् क्वाथयित्वा, दाड़िमस्य च पल्लवान् क्वाथयित्वा, अर्द्धशृतेन तेन तेनैकैकेन क्वाथेन मुद्गादिविदलानि पक्त्वा स्नेहाम्ललवणोपेतान् यूषान् खड़ान् कारयेत् । व्यक्ताम्लस्पष्टलवणा यूषाः खड़ाः । तान् परान् सांग्राहिकान् प्रकरणाद् यक्ष्मिणो वर्च्चोगदे । एते सप्त खड़ाः ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—अपरान् खड़ानाह—चाङ्गेर्य्या इत्यादि । चुक्रिकाम्लवेतसः (लोटकः) । दुग्धिका । आसां प्रत्येकं पत्रेण दधिसरोपेतान् सर्पिर्युक्तान् दाड़िमाम्लसहितांस्त्रीन् खड़ान् यूषान् कारयेत् ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—मांसानामित्यादि । लघुपाकानां शशकादीनां मांसस्य रसाः सांग्राहिकैर्विल्वशलाटुबालकादिभिर्युता अतिसारयुक्तयक्ष्मिणः व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते । भोज्यार्थम् अन्नयवाग्वर्थं रक्तशालयः प्रशस्यन्ते ॥ ६७ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम्।
तक्रं सुरा सचुक्रीका दाड़िमस्याथवा रसः ॥ ६८ ॥
इत्युक्तं भिन्नशकृतां दीपनं ग्राहि भेषजम्।
वक्ष्याम्यूर्द्धं रुचिकरं मुखवैरस्यनाशनम् ॥ ६९ ॥ *
द्वौ कालौ दन्तपवनं † भक्षयेन्मुखधावनम्।
तद्वत् प्रक्षालयेदास्यं धारयेत् कवलग्रहान् ॥
पिबेद्‌ धूमं ततो मृष्टमद्याद्‌ दीपनपाचनम्।
भेषजं पानमन्नञ्च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥ ७० ॥
त्वङ्मुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकं त्वचम्।
दार्व्वी त्वचो यमानी च तैजोह्वा पिप्पली तथा ॥

गङ्गाधरः—पानीयमाह—स्थिरादिपञ्चमूलेनेत्यादि। शालपर्ण्यादिपञ्चमूलेन अर्द्धशृतं जलं पानेऽतिसारयुक्तयक्ष्मिणः शस्तम्। अथवा तक्रं पाने शस्तम्। अथवा स चुक्रीका चुक्रिकासन्धानयुक्ता सुरा पाने शस्तम्। अथवा दाड़िमस्य रसः पाने शस्त इति ॥ ६८ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—इत्युक्तमित्यादि। भिन्नशकृतां वर्च्चोगदियक्ष्मिणाम्। वक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वं यक्ष्मिणोऽरुचिमतो रुचिकरं मुखवैरस्यनाशनमिति ॥ ६९ ॥

गङ्गाधरः—द्वौ कालावित्यादि। दन्तपवनं दन्तकाष्ठं मुखधावनं भक्षयेत् चर्व्वयेत्। तद्वदास्यं प्रक्षालयेत्। कवड़ग्रहान् धारयेत्। धूमं पिबेत्। ततो दीपन-पाचनं द्रव्यं मृष्टं परिमृष्याद्यात्। एवं हितञ्च स्वाभीष्टञ्चोपकल्पितं भेषजं पानमन्नञ्च रुचिकरं स्यात् ॥ ७० ॥

गङ्गाधरः—तत्र भेषजमाह—त्वङ्मुस्तेत्यादि। त्वङ्मुस्तकैलाधान्यैः क्वथितैः मुखधावन एकः। मुस्तामलकत्वग्भिः क्वथिताभिर्द्वितीयो मुखधावनः। दार्व्वी च त्वचश्च यमानी चेति त्रयाणां क्वाथैस्तृतीयो मुखधावनः। तेजोह्वा चवी

चक्रपाणिः—सचुक्रिकेति चुक्रयुक्तसुरेत्यर्थः ॥ ६५—६८।

चक्रपाणिः—द्वौ कालाविति सायं प्रातः। अथवा पवनैरिति करञ्जककरवीरादिभिस्तिक्त-कटुकैः। तद्वदिति तिक्तकटुकतैर्जलैः ॥ ६९। ७० ॥

---

* "दीपनं ग्राहि निर्द्दिष्टं भेषजं भिन्नवर्च्चसे। परं मुखस्य वैरस्य-नाशनं रोचनं शृणु" ॥ इति पाठान्तरम्।

† दन्तपवनैरिति चक्रः।

यमानी तिन्तिड़ीकश्च पञ्चैते मुखधावनाः ।
श्लोकपादेष्वभिहिता रोचना मुखशोधनाः ॥
गुड़िकां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुखम् ।
एषामालोड़ितानाञ्च धारयेत् कवड़ग्रहान् ॥ ७१ ॥
सुरामाध्वीकसीधूनि तैलस्य मधुसर्पिषोः ।
कवलान् धारयेदिष्टान् चीरस्येचुरसस्य च ॥ ७२ ॥
यमानीं तिन्तिड़ीकञ्च नागरं साम्लवेतसम् ।
दाड़िमं बदरञ्चाम्लं कार्षिकञ्चोपकल्पयेत् ॥
धान्यसौवर्च्चलाजाजी-वराङ्गञ्चार्द्धकार्षिकम् ।
पिप्पलीनां शतैकञ्च द्वे शते मरिचस्य च ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥

पिप्पली चैतयोः क्वाथो मुखधावनश्चतुर्थः । यमानीतिन्तिड़ीकयोः क्वाथः पञ्चमो मुखधावनः । इत्येते पञ्च मुखधावनाः श्लोकपादेषु पञ्चस्वभिहिता रोचना मुखशोधनाश्च । एषां पञ्चानां योगानां गुड़िकामास्ये धारयेत् । एषां पञ्चानां योगानाञ्च चूर्णैर्वा मुखं घृष्ट्वा शोधयेत् । एषां पिष्टानामालोड़ितानां कवड़ग्रहानास्ये धारयेत् ॥ ७१ ॥

गङ्गाधरः—अन्यान् कवड़ग्रहानाह—सुरामित्यादि । सुरादीनां चतुर्णामेकैकस्य मिलितयोर्मधुसर्पिषोः कवड़ानिष्टान् धारयेत् । क्षीरस्य कवड़ान् इक्षुरसस्य च कवड़ान् धारयेत् ॥ ७२ ॥

गङ्गाधरः—अथारोचकहारिभक्ष्ययोगमाह—यमानीमित्यादि । बदरञ्चाम्लं शुष्कम् । एषां षण्णां कार्षिकाणि, धान्यादीनां चतुर्णामर्द्धकार्षिकं, वराङ्गं त्वक्, पिप्पलीनामेकं शतं गुड़कानामाकृतिमानात् । मरिचस्य गुड़कस्य

चक्रपाणिः—तेजवती चविका । मुखशोधना इति मुखगतदोषशोधना इति ॥ ७१ ॥

हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम्।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥ ७३ ॥

यमानीषाड़वः।

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा।
यथोत्तरं भागवृद्धया त्वगेले चार्द्धभागिके ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा।
कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीदोष-शोषप्लीहज्वरापहम्।
वम्यतीसारशूलघ्नं मूढ़वातानुलोमनम् * ॥
कल्पयेद्वा गुड़िकाञ्चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम्।
गुड़िका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लघुतरा स्मृता ॥ ७४ ॥

तालीशाद्यं चूर्णं गुड़िका च।

आकृतिमानात् द्वे शते। शर्करायाश्चत्वारि पलानि। एकत्र चूर्णयेत्। तच्चूर्णम्। जिह्वाविशोधनमित्याद्याशीः। यमानीषाड़वः ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—तालीशपत्रमित्यादि। पिप्पली, शुभेति पिप्पलीविशेषणमाहुरेके, तन्न। शुभा वंशलोचना। तथाच। तालीशपत्रस्यैकभागो मरिचस्य द्वौ भागौ नागरस्य त्रयः पिप्पल्याश्चत्वारः शुभायाः पञ्च। त्वचोऽर्द्धभाग एलायाश्चार्द्धभागः। पिप्पल्या अष्टगुणा द्वात्रिंशद्भागाः शर्कराया इत्येतत् सर्व्वं मेलयित्वा चूर्णं स्थापयेत् ॥ ० ॥ अथवा एतच्च चूर्णं सितोपलां जलेन गोलयित्वा पूत्वा पक्त्वा तत्र तन्तुलीभूते प्रक्षिप्यालोड्य गुड़िकां कल्पयेत्। तत्र विशेषमाह—गुड़िका हीत्यादि। अग्निसंयोगाद् गुड़िका चूर्णाल्लघुतरा

चक्रपाणिः—यवानीखाड़वे वराङ्गकं त्वक्, पिप्पलीनां शतमिति ॥ ७२ । ७३ ॥

चक्रपाणिः—तालीसाद्ये शुभा इति विशेषणं पिप्पल्याः। उक्तं हि हारीते—'तालीशमरिचं शुण्ठी पिप्पल्योऽक्षांशको शुभाः। त्वगेलार्द्धांशके दद्यात् शर्कराष्टपलं भवेत्' इत्यादि। तथा जतूकर्णः—"तालीसमरिचनागरकृष्णाः कर्षस्त्वगेलेऽर्द्धांशे द्विकुडवसितं गुटिका विपाच्यताम्" इति। त्वगेलयोरर्द्धभागत्वम्। गुड़िकापक्षे समजलेन गुड़िकाः कुर्व्वन्ति वृद्धाः ॥ ७४ ॥

* ऊर्द्ध्वातानुलोमनम् इति चक्रसम्मतः पाठः।

शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यान्मांसादमांसानि वृंहणानि विशेषतः ॥
शोषिणे वर्हिणं दद्याद् वर्हिशब्देन वा परान् ।
गृध्रान् नकुलान् भासांश्च * विधिवत् सूपकल्पितान् ॥
काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्म्मिशब्देन चोरगान् ।
संभृष्टान् मत्स्यशब्देन दद्याद् गण्डूपदानपि ॥
लोपाकान् स्थूलनकुलान् विड़ालांश्चोपकल्पितान् ।
शृगालशावांश्च भिषक् शशशब्देन दापयेत् ॥
सिंहानृक्षांस्तरक्षूंश्च व्याघ्रानेवंविधांस्तथा ।
मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिवृद्धये ॥

भवेद् यस्मात् तस्मादल्पाग्निजने गुड़िकां कल्पयेदिति। तालीशाद्य चर्ण गुड़िका च ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—अथ शरीरक्षयनिवृत्तिभेषजमाह—शुष्यतामित्यादि। शुष्यतां क्षीणमांसानां यक्ष्मिणां विधानविद् वैद्यो मांसादमांसानि व्याघ्रादीनां मांसादानां मांसानि रसादिरूपेण कल्पितानि वृंहणानि दद्यात्। तत्रापि विशेषतः शोषिणे वर्हिणां मांसानि दद्यात्। अलाभे वर्हिणस्तु सूपकल्पितानपरान् गृध्रनकुलभासांश्चापरान् मांसादानभक्ष्यतया भोक्तुमशक्यत्वेन वर्हिशब्देन वर्हिमांसच्छलेन दद्यात्। तित्तिरिमांसशब्देन काकान् दद्यात्। वर्म्मिमत्स्यशब्देन उरगान् दद्यात्। गण्डूपदानपि संभृष्टान् मत्स्यशब्देन दद्यात्। लोपाकान् क्षुद्रशृगालान् देशभेदे भामाख्यान् स्थूलनकुलान् देशभेदे नेउल इति ख्यातान् एवं विड़ालान् वृद्धशृगालशावांश्च शशमांसशब्देन दापयेत्। तथा सिंहादीन् मृगमांसशब्देन दापयेत्। तत्र तरक्षुः

चक्रपाणिः—सूपकल्पितानिति सम्यक् संस्कारेण कृतान्। वर्म्मिशब्देन दीर्घो मत्स्य-

* गोधान् नकुलांश्चाषांश्च इति पाठान्तरम् ।

गजखड्गितुरङ्गाणां वेशवारीकृतं भिषक्।
दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसाभिवृद्धये ॥ ७५ ॥
मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम्।
तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छस्तं विशेषान्मृगपक्षिणाम् ॥
मांसानि यान्यनिन्द्यानि सुस्वादूनि प्रयोजयेत् *।
तेषूपधा सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि ॥
जानन् जुगुप्सां नैवाद्याज्जग्धं वा पुनरुल्लिखेत्।
तस्मात् सद्योऽपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् ॥ ७६ ॥

क्षुद्रव्याघ्रः। गजखड्गितुरङ्गाणां मांसं वेशवारं कृत्वा महिषमांसशब्देन मांसाभिवृद्धये दद्यात् ॥ ७५ ॥

गङ्गाधरः—कस्मादेषां मांसं विशेषतो मांसाभिवृद्धये दद्यादित्यत आह—मांसेनेत्यादि। मांसेनोपचिताङ्गानां मृगपक्ष्यादीनां प्राणिनां मांसं परं मांसकरम्। सर्व्वं हि मांसं मांसं वर्द्धयति सामान्यादित्यभिप्रायेण। मांसादमांसमप्युपयोगार्थमाह—तीक्ष्णोष्णेत्यादि। मृगाणां सर्व्वेषां पक्षिणाञ्च मांसादानां मांसं तीक्ष्णोष्णलाघवाद् विशेषाच्छस्तम्। एवं यान्यनिन्द्यानि स्वादूनि मांसानि तानि प्रयोजयेत्। तेष्वनिन्द्येषु मांसेषूपधा सुखं नामतः सुखं नाश्रद्धाजनककुत्सितनाम तस्माद्भोक्तुं शक्यानि तानि मांसानि भवन्ति। ननु किमर्थं गोश्वादिमांसं बर्हिमांसादिनाम्ना दद्यादित्यत आह—जानन्नित्यादि। उपधया नाम्ना जुगुप्सां जानन् नैवाद्यात्। यदि वाद्यात् तदा जग्धं तन्मांसं घृणयोल्लिखेत् वमेत्। तस्मादेतानि गृध्रादीनां मांसानि भोक्तुमशक्यानि सद्योऽपसिद्धानि तत्परिवर्त्तनशब्देन बर्हिप्रभृतिशब्देन दापयेद् यथोपधासुखेन भोक्तुं तानि शक्यन्ते न चोल्लिखेत् ॥ ७६ ॥

विशेषो ग्राह्यः सर्पाकारः। गण्डूपदो भूमिलता। लोपाकः अल्पशृगालो लाङ्गूलप्रधानः ॥ ७५ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यस्यान्यमांसप्रयोजनमाह—मांसानीत्यादि। अनभ्यासादित्यभक्ष्यत्वेन। उपधेति चान्यशब्देन दानमिति यावत्। तथेति संज्ञोपादाने सुखं यथा भवति तथा भोक्तुं शक्यते। अभक्ष्यत्वे तु ज्ञाते दोषमाह—जानन्नित्यादि ॥ ७६ ॥

---

* मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्टानि प्रयोजयेत्। इति वा पाठः।

शिखितित्तिरिदक्षाणां हंसानां शूकरोष्ट्रयोः ।
खरगोमहिषाणाञ्च मांसं मांसकरं परम् ॥
योनिरष्टविधा प्रोक्ता मांसानामन्नपानिके ।
तां परीक्ष्य भिषग् विद्वान् दद्यान्मांसानि शोषिणे ॥ ७७ ॥
प्रसहा भूशयानूप-वारिजा वारिचारिणः ।
आहारार्थं प्रयोक्तव्या मात्रया वातशोषिणे ॥
प्रतुदा विष्किराश्चैव धन्वजाश्च मृगद्विजाः ।
कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥
विधिवत् सूपसिद्धानि मनोज्ञानि मृदूनि च ।
रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि दापयेत् ॥ ७८ ॥
मांसमेवाश्नतः शोषो माध्वीकं पिबतोऽपि वा ।
नियतस्याल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥

गङ्गाधरः—तत्र श्रेष्ठं मांसकरमांसमाह—शिखीत्यादि । दक्षेति कुक्कुटः । योनिरष्टविधा मांसानामन्नपानादिकेऽध्याये या प्रोक्ता तां योनिं परीक्ष्य विद्वान् भिषक् शोषिणे मांसानि दद्यात् ॥ ७७ ॥

गङ्गाधरः—तत्र विशेषमाह—प्रसहा इत्यादि । अन्नपानादिके संज्ञा कृता येषां प्रसहादिस्ते वातशोषिणे मात्रयाहारार्थं प्रयोक्तव्याः । प्रतुदा इत्यादि । येषां प्रतुदादिसंज्ञाः कृतास्ते मृगद्विजा मृगाः पक्षिणश्चाहारार्थं मात्रया कफपित्त-परीतानां शोषरोगिणां प्रयोज्याः । विधिवदित्यादि । एतानि यथाविहितानि मांसानि यथा मनोज्ञानि मृदूनि रसवन्ति स्वादुमन्ति सुगन्धीनि च भवन्ति तथैवोपसिद्धानि शोषरोगिणे दापयेत् ॥ ७८ ॥

गङ्गाधरः—न केवलमेषां मांसं मांसवर्द्धनं शोषरोगघ्नश्च भवति तदाह—मांसमित्यादि । मांसमश्नतः शोषरोगिणो माध्वीकं पिबतो वा नियतस्य अल्पचित्तस्य शोषो राजयक्ष्मा काये चिरं न तिष्ठति अचिरादपैति । मद्यविशेष-

चक्रपाणिः—योनिरष्टविधेति प्रसहेत्यादिना ॥ ७७ । ७८ ॥

वारुणीमण्डनित्यस्य वहिर्मार्ज्जनसेविनः ।
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभते बलम् ॥ ७९ ॥
प्रसन्नां वारुणीं सीधुमरिष्टानासवान् मधु ।
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयेत् ॥
मद्यं तैक्ष्ण्यौष्ण्यवैशद्य-सूक्ष्मत्वात् स्रोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षात् सप्त धातवः ।
पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ॥ ८० ॥
मांसादमांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ।
सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥
सिद्धं मधुरकैर्द्रव्यैर्दशमूलकषायकः ।
क्षीरमांसरसोपेतैर्घृतं शोषहरं परम् ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
सयावशूकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ।
रास्नाबलागोक्षुरकं स्थिरावर्षाभूसाधितम् ॥ ८१ ॥

प्रयोगानाह—वारुणीत्यादि । वारुणीमण्डो नित्यं यस्य तस्य वहिर्मार्ज्जनसेविनोऽविधारितवेगस्य यक्ष्मिणो यक्ष्मा बलं न लभते ॥ ७९ ॥

गङ्गाधरः—प्रसन्नामित्यादि । यथार्हं मांसानि भक्षयेत् तदनुपानार्थं प्रसन्नादीन च पिबेत् प्रकरणाद् यक्ष्मीति । मद्यमित्यादि । प्रसन्नादि यथोक्तमद्यं पीतं सत् तैक्ष्ण्यौष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वाद् यक्ष्मिणो दोषैर्बद्धं स्रोतसां मुखं प्रमथ्य प्रविलोड्याशु विवृणोति विवृतं करोति, तन्मोक्षात् स्रोतसां मुखरोधमोक्षादाहारेण सप्त धातवः पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यतीति ॥८०

गङ्गाधरः—अथ प्रशमनयोगानाह—मांसादेत्यादि । मांसादमृगपक्षिणो मांसक्काथे चतुर्गुणे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् । अथवा दशगुणेन पयसा सिद्धं सर्पिः शीते मधु पादिकं दत्त्वालोड्य प्रयोजयेत् । अथवा मधुरकैर्जीवनीयैः कल्कैर्दशमूलस्य कषायकैर्घृतात् सार्द्धगुणैः समक्षीरोपेतः सार्द्धगुणमांसरसोपेतैश्च सिद्धं घृतं परं शोषहरं प्रयोजयेत् । पिप्पलीत्यादि । पञ्चकोलयवक्षारैः

चक्रपाणिः—सक्षौद्रमिति छेदः । पयसेत्यादि द्वितीयं घृतम् । मधुरकाणि यानि तानि चेह

जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषनुद् घृतम् ।
यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ॥
सिद्धानां सर्पिषामेषामद्यादन्नेन वा सह ।
शुष्यतामेष निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ॥ ८२ ॥
वहिःस्पर्शनमाश्रित्य प्रवक्ष्यामि परं विधिम् ।
क्षीरस्नेहाम्बुकोष्ठे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥
स्रोतोविबन्धमोक्षाथ बलपुष्ट्यर्थमेव च ।
उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैः पुनराक्तैः * सुखैः करैः ।
मृद्नीयात् सुखमासीनं सुखञ्चोत्सादयेन्नरम् ॥ ८३ ॥

कल्कश्चतुगु णक्षीरः शृतं घृतं स्रोतसां शोधनं प्रयोजयेत् । तथा रास्नादि साध्यं घृतं प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥

गङ्गाधरः—जीवन्तीत्यादि । जीवन्तीपिप्पलीगर्भमिति वचनाद् जीवन्ती पिप्पलीति द्वयं पादिकं चतुगु णं क्षीरं साधितं घृतं शोषनुत् । एषां प्रयोगमाह—यवाग्वेत्यादि । सिद्धानामेषां मांसादमांसस्वरससिद्धादीनां सर्पिषां मात्रां यवाग्वा सह पिबेत्, अथवा मधुना लिह्यात्, अथवान्नेन सहाद्यादिति त्रिविधः प्रयोगः । एष शुष्यतामाभ्यवहारिकः पानाहारादिको विधिर्निर्दिष्टः ॥ ८२ ॥

गङ्गाधरः—अथ वहिर्मार्ज्जनसेविन इति यदुक्तं तद्वहिर्मार्ज्जनयोगमाह—वहिःस्पर्शनमित्यादि । वहिःस्पर्शनं वहिर्मार्ज्जनमाश्रित्य परं विधिं प्रवक्ष्यामि । तद् यथा—क्षीरस्नेहाम्बुकोष्ठे तैलाभ्यक्तं तं यक्ष्मिणमवगाहयेत् । क्षीरं घृतादिस्नेहो जलञ्च समभागेन अथवा यथायोग्यं मेलयित्वा कोष्ठे स्थापयेत्, तत्रावगाहयेत् स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव च । एवमवगाह्य तत उत्तीर्णं तं सुखमासीनं मिश्रकैः स्नेहैर्घृततैलादिभिर्मिश्रितैः आक्तैः सुखैः सुखस्पर्शैः करैः पाणितलैः मृद्नीयात् । एवमेव गात्रमर्दनानन्तरं तं नरमुत्सादयेदिति ॥ ८३ ॥

कल्कार्थम् । पिप्पलीत्यादिना नियतमानं घृतं चतुर्गुणेन क्षीरेण साध्यते षट्पलोक्तद्रव्यघृतमानवत् ॥ ७९—८२ ॥

* पुनरुक्तैरिति चक्रधृतः पाठः ।

जीवन्तीं शतवीर्य्याञ्च विकशां सपुनर्नवाम्।
अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम्॥
विदारीं सर्षपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम्।
माषांस्तिलांश्च विल्वञ्च सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत्॥
यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम्।
एतदुत्सादनं कार्य्यं वर्णपुष्टिबलप्रदम्॥ ८४॥

उद्वर्त्तनम्।

गौरसर्षपकल्केन गन्धैश्चापि सुगन्धिभिः।
स्नायादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयौषधैः शृतः॥
गन्धैः समाल्यैर्वासोभिर्भूषणैश्च विभूषितः।
स्पृश्यान् संस्पृश्य संपूज्य देवताः सभिषग्द्विजाः॥
इष्टवर्णरसस्पर्श-गन्धवत् पानभोजनम्।
इष्टमिष्टैरुपहृतं हितमद्यात् सुखप्रदम्॥

गङ्गाधरः—तदुत्सादनयोगमाह—जीवन्तीमित्यादि। शतवीर्य्या श्वेतदूर्व्वा। विकशा मञ्जिष्ठा। विल्वं विल्वमूलम्। सर्व्वमिदं समभागेनैकत्र चूर्णयेत्। सर्व्वचूर्णाद् द्विगुणितं यवचूर्णं मधुदधिभ्यां द्रवीकृत्य गात्रे म्रक्षयेत्। एतद् यक्ष्मिणो बलपुष्टिवर्णप्रदमुत्सादनम्। जीवन्त्यादुरुद्वर्त्तनम्॥ ८४॥

गङ्गाधरः—अपरञ्च वहिर्मार्ज्जनमाह—गौरेत्यादि। गौरसर्षपकल्केन शृतैः शीतकाले। सुगन्धिभिः गन्धैर्द्रव्यैः शृतैः उष्णकाले। जीवनीयौषधैः शृतैः तोयैः वर्षाकाले स्नायादिति। अथवा सर्व्वैः शृतैस्तोयैः ऋतुसुखैः सुखोष्णशीतलादि-रूपैः स्नायादिति। इत्थं स्नात्वा सुगन्धिद्रव्यद्रवेणानुलिप्तगात्रः सन् माल्यैर्वस्त्रैः भूषणैश्च विभूषितः सन् स्पृश्यान् गोहिरण्यादिकान् संस्पृश्य देवता भिषजो द्विजांश्च सम्पूज्य इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धयुक्तं पानभोजनं पानं पातव्यद्रव्यं भोजनं

चक्रपाणिः—उत्तीर्णमित्यादि—पुनरुक्तैरिति पुनःपुनः मर्द्दयेत्। पुनराकमिति पाठे तु पुनर्म्मिश्रकैः सुखकरैराक्तमित्यर्थः। उत्सादयेदित्युद्वर्त्तयेत्॥ ८३॥

चक्रपाणिः—विकशा मञ्जिष्ठा, तर्कारी विजया, समाक्षिकमितीषन्माक्षिकम्॥ ८४॥

समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शुष्यताम्।
लघून्यहीनवीर्य्याणि तानि पथ्यतमानि च॥
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चित् क्षतक्षीणचिकित्सिते।
यक्ष्मिणस्तत् प्रयोक्तव्यं बलमांसाभिवृद्धये॥ ८५॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरवगाहैर्विमार्ज्जनैः।
वस्तिभिः क्षारसर्पिर्भिः * मांसैर्मांसरसौदनैः॥
इष्टैर्मद्यैर्मनोज्ञानां गन्धानामुपसेवनैः।
यथर्त्तुविहितैः स्नानैर्वासोभिरहतैः प्रियैः॥
सुहृदां रमणीयानां प्रमदानाञ्च दर्शनैः।
गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च॥
हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरूणामुपसेवनैः।
ब्रह्मचर्य्येण दानेन तपसा देवतार्च्चनैः॥

भोज्यमन्नम् इष्टैर्व्यञ्जनादिभिरुपहितमिष्टञ्च हितञ्च सुखमदमद्यात्। अन्नाथ धान्यान्याह—समातीतानीत्यादि। संवत्सरातीतानि लघूनि चाहीनवीर्य्याणि च धान्यानि शुष्यतां कल्पनीयानि यतस्तानि पथ्यतमानि भवन्तीति। अथान्यत् अतिदेशेन यक्ष्मिण औषधमाह—यच्चेत्यादि। बलमांसाभिवृद्धये यक्ष्मरोग-निवृत्तिसहितबलमांसवृद्धये॥ ८५॥

<u>गङ्गाधरः</u>—अथ क्रियाकल्पमाह—अभ्यङ्गोत्सादनैरित्यादि। वस्तिभिः इत्यस्य विशेषणं क्षारसर्पिर्भिः, यवक्षारमिश्रितसर्पिर्भिः वस्तिभिः। मांसैर्यथोक्तैर्मांसरसौदनैश्च। मनोज्ञानां गन्धानामुपसेवनैश्च। यथर्त्तु विहितैः स्नानैः। अहतैः प्रियैर्वस्त्रैः परिहितैः। सुहृदादीनां दर्शनैः। प्रियश्रुतिभिर्गीतवादित्रशब्दैः। हर्षणाश्वासनवचोभिः। नित्यं गुरूणामुपसेवनैः। ब्रह्मचर्य्येण वाङ्मनःशरीरैः

<u>चक्रपाणिः</u>—दैवव्यपाश्रयचिकित्सा कर्त्तव्या इत्यत आह—गन्धैरित्यादि॥ ८५॥

* क्षीरसर्पिर्भिरिति पाठान्तरम्।

सत्येनाचारयोगेण मङ्गलैरप्यहिंसया।
वैद्यविप्रार्च्चनाच्चैव रोगराजो निवर्त्तते ॥ ८६ ॥
यया प्रयुक्तया चेष्ट्या राजयक्ष्मातुरो निरुक्।
तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थं प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥

तत्र श्लोकौ।

प्रागुत्पत्तिर्निदानानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः।
समासाद् व्यासतश्चोक्तं भेषजं राजयक्ष्मणः ॥
नामहेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यता।
इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥ ८८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मैथुनवर्ज्जनेन। सत्येनाचारयोगेण मिथ्याचारवर्ज्जनेन। मङ्गलैः कर्म्मभिः। वैद्यानां विप्राणाञ्चार्च्चनाच्च रोगराजो राजयक्ष्मा निवर्त्तते ॥ ८६ ॥

गङ्गाधरः—युक्तिव्यपाश्रयमुक्त्वा दैवव्यपाश्रयमाह—ययेत्यादि। राजयक्ष्मातुरो यया इष्ट्या यज्ञेन प्रयुक्तया निरुक् निवृत्तरोगो भवेत्, वेद यस्या इष्टे राजयक्ष्मनाशाशीः श्रूयेत वेदविहितां तामिष्टिं राजयक्ष्मिण आरोग्यार्थं प्रयोजयेदिति ॥ ८७ ॥

गङ्गाधरः—राजयक्ष्माधिकारोक्ताध्यायार्थमाह—तत्र श्लोकाविति। श्लोकौ तु प्रागुत्पत्तिरित्यादि ॥ ८८ ॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ षष्ठस्कन्धे चिकित्सितस्थानजल्पे राजयक्ष्मचिकित्सितजल्पाख्या अष्टमी शाखा ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—अतः परं मनस आनुकूल्यं यक्ष्मारम्भकदोषं हन्तीत्यतो यया च युक्त्या चेष्टादौ सदैव मनोऽनुकूलं स्यात् तथैव वर्त्तनीयञ्च ॥ ८६। ८७ ॥

चक्रपाणिः—प्रागुत्पत्तिरित्यादि संग्रहः। नामहेतुरिति स राज्ञः पूर्व्वमासीद्वै राजयक्ष्मा ततो मतः। इति संग्रहः ॥ ८८ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इतिह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः पुनर्व्वसुः प्राणभृतां श(र)ण्यः ।
उन्मादहेत्वाकृतिभेषजानि कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥२॥
विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्व्वो मनोविघातो * विषमाश्च चेष्टाः ॥

गङ्गाधरः—अथोद्देशक्रमेण यक्ष्मचिकित्सितानन्तरमुन्मादचिकित्सितमाह—अथात इत्यादि। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—उन्मादचिकित्सिते वक्तव्ये निदानस्थाने व्याख्यातस्योन्माद-निदानस्य व्यवसायार्थं श्लोकेन पुनरिह तदुन्मादनिदानमाह—बुद्धिस्मृती-त्यादि। बुद्ध्यादीनां त्रयाणां निवासः सर्व्वे एव प्राणी ततः का प्रशंसा पुनर्व्वसोरेतद्वचनेन ? उत्कृष्टबुद्ध्यादय इह बुद्ध्यादिशब्देन तत्प्रशंसावचनार्थं विवक्षिताः। बुद्धिर्व्यवसायात्मिका ज्ञानं तत्त्वज्ञानम्। उन्मादस्य यानि हेत्वाकृतिभेषजानि शशंस ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ हेतुमाह—विरुद्धदुष्टेत्यादि। विरुद्धानां संयोगतो द्रव्याणां भोजनं दुष्टानां गरादिभिर्द्रव्याणां भोजनम् अशुचीनां द्रव्याणाञ्च भोजनम्। देवादीनां प्रधर्षणमभिभववाक्योक्तिः। भयश्च हर्षश्च भवतः उन्मादादव्यवहितपूर्व्वकाले भवतीति भयहर्षपूर्व्वः। मनोविघातः कामक्रोध-

चक्रपाणिः—इदानीमुपोद्घातितं राजयक्ष्मचिकित्सितमभिधाय क्रमप्राप्तोन्मादचिकित्सितं ब्रूते। अयं क्रमः चरकसंस्कृतां पञ्चाध्यायीमर्शोऽतीसारवीसर्पमदात्ययद्विव्रणीयरूपां परित्यज्य ज्ञेयः। बुद्धिरूहापोहवती, स्मृतिः स्मरणं ज्ञानमौपदेशिकम् अतीतार्थविषयज्ञानं वा, तपश्चान्द्रायणादि, तेषां निवास आश्रय इत्यर्थः। उन्मादहेत्वादौ हेतुग्रहणेनात्र वक्तव्याः संप्राप्तिस्थितिरूपकालाः उन्माद-गम्यहेतुविषयतया गृह्यन्ते। आकृतिग्रहणेनाभिधेयस्योन्मादस्वरूपस्य ग्रहणं ज्ञेयम् ॥ १ । २ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युन्मादहेतुमाह—विरुद्धेत्यादि। विरुद्धं संयुक्तमत्स्यादि, दुष्टं गरादि, अत्यर्थदोषजनकञ्च। अशुच्यपवित्रम्। भयहर्षपूर्व्वो मनोऽभिघात इत्यत्र पूर्व्वशब्दः कारण-वाचित्वेन भयहर्षकारणकेन मनोऽभिघात इत्यर्थः। एतद् विरुद्धाहारादि यथासम्भवं वा कारणं

* मनोऽभिघातः इति बहुषु ग्रन्थेषु पाठः।

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः॥३
धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्य्याकुला दृष्टिरधीरता च।
अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्॥४

रागलोभभयहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिर्विहन्यते मन इति कामादिर्मनोविघातः। विषमाश्च चेष्टा इति विषमाङ्गन्यासो विषमश्च तन्त्रप्रयोगः। इत्येष उन्मादहेतुः। सम्प्राप्तिमाह—तैरल्पसत्त्वस्येत्यादि। तैः कामादिभिर्हेतुभिरल्पं सत्त्वमुपहतं मनो यस्य तस्य प्रचलितायां बुद्धौ तैर्विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनादिभिः प्रदुष्टा मला वातादय बुद्धेर्निवासं हृदयमुपसृत्य प्रदूष्य मनोवहानि स्रोतांसि स्रोतोविमानोक्तानि अधिष्ठाय आवृत्य नरस्य चेतः आशु प्रमोहयन्तीत्युन्मादं जनयन्ति। उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञास्मृतिभक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रंशं विद्यात् इत्युक्तं निदानस्थाने॥ ३॥

<u>गङ्गाधरः</u>—उन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह—धीविभ्रम इत्यादि। धीविभ्रम इतस्ततो बुद्धेश्चालनम्। सत्त्वपरिप्लवो मनसोऽतिचाञ्चल्यम्। दृष्टेर्नेत्रयोरितस्ततो व्याकुलतया प्रेरणम्। अधीरता धैर्य्याभावः। अवद्धवाक्त्वमविरतं सम्बन्धासम्बन्धवाक्यवचनम्। हृदयञ्च शून्यं हृदयस्थाने शून्यमिव मन्यते। इति सर्व्वोन्मादगदस्य लिङ्गमेतैर्लक्षणैरनुमीयतेऽस्योन्मादरोगो जात इति। नैतैः वातिको वा पैत्तिको वा उन्माद इत्येवमादिरुन्मादोऽनुमीयते। नेदं सामान्यं पूर्व्वरूपम्, निदानस्थानोक्तसामान्यपूर्व्वरूपानैक्यात्, स मूढ़चेता इत्यादिरूपाणाम् अनन्तरोक्तानामपि सामान्यलिङ्गत्वाच्च॥ ४॥

ज्ञयम्। भयहर्षावुपलक्षणौ। तेन क्रोधादयोऽपि मनोऽभिघातका अत्र ज्ञेयाः। क्रोधेन प्रत्याहते मनसि भयहर्षपूर्व्वक एवोन्मादो भवति। तैरित्यादिना सम्प्राप्तिमाह— अल्पसत्त्वस्याल्पसत्त्वगुणस्य हृदयं यद्यपि बुद्धिनिवासत्वं न अर्थेदशमहामूलीयादौ प्रतिपादितमेव, तथापि बुद्धिनिवासत्वोपदर्शनमिह कृतं, हृदयोपघाताद् बुद्ध्युपघातो वक्ष्यमाणो युक्त एव; आश्रयोपघातेनाश्रितस्योपघातः सिद्ध एव। स्रोतांसि मनोवहानीत्यनेन हृदयदेशसम्बन्धिधमन्यो विशेषेण मनोवहा दर्शयति। किंवा केवलमेव शरीरं मनोऽभ्यनुमूतं जग्राह। उक्तं हि केवलमेवास्य मनसः शरीरमधिष्ठानभूतम्। चेत इति मनः॥ ३॥

<u>चक्रपाणिः</u>—धीविभ्रम इत्यादिना सामान्यमुन्मादपूर्व्वरूपमाह॥ ४॥

स मूढ़चेता न सुखं न दुःखं नाचारधर्म्मं कुत एव शान्तिम्।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ५ ॥
समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीनामुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः।
तस्योद्भवं पञ्चविधं पृथक् तु वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥६
रुक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः।
चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥

गङ्गाधरः—तानि चाह—स मूढ़चेता इत्यादि। स धीविभ्रमादिमान् पुरुषो मूढ़चेताः सन् सुखं दुःखञ्च आचारं धर्म्मञ्च न विन्दति, कुत एव शान्तिं विन्दति। शान्तिमलभमानः पुनरपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञः सन्नयमितस्ततश्च चेतो भ्रमति भ्रामयति, इति णिजर्थोऽन्तर्भूतः। इत्येवं बुद्धिमनःस्मृतीनां समुद्भ्रममागन्तुनिजोत्थमुन्मादमाहुरिति। निदानस्थाने पूर्व्वमुक्तमुन्मादं पुनर्मनो-बुद्ध्यादिविभ्रंशं विद्यादिति। तस्मात् निजागन्तून्मादस्य सामान्यलिङ्गं, यः पूर्व्वरूपमिदं धीविभ्रमादिकं व्याचष्टे तत् कथमुपपद्यते? पञ्चोन्मादा भवन्तीति निदानस्थाने प्रोक्तं, तदेव संग्रहेणाह—तस्योद्भवमित्यादि। तस्योन्मादस्य पञ्च-विधमुद्भवं निदानस्थानेऽभिहितं वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तं, तत्र दोषनिमित्तं चतुर्व्विधमागन्तुजमेकविधं, पृथक् पृथक् वक्ष्यामि; पृथक् लिङ्गानि पृथक् चिकित्सितञ्च वक्ष्यामि ॥ ५। ६॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—रुक्षाल्पशीतान्नेत्यादि। रुक्षान्नमल्पान्नं शीतान्नम्। विरेको विरिच्यते दोषः शरीरान्निःसार्य्यते येन स विरेको वमनं विरेचनञ्च। धातुक्षयो रसादीनां ह्रासः। उपवासोऽनशनम्। एतैरतिवृद्धोऽनिलः चिन्तादि-जुष्टं चिन्ताकामक्रोधशोकलोभभयहर्षादिभिः सेवितं हृदयं मनः प्रदूष्य बुद्धिं

चक्रपाणिः—कुत एव शान्तिमिति कुतोऽपि शान्तिं निर्व्वृतिं न विन्दति। संज्ञानामोल्लेखेन ज्ञापनम्। अयं चेत इति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—उन्मादसंज्ञाव्युत्पत्तिमाह—समुद्भ्रममित्यादि। तत्र भ्रम उन्माद इत्येकोऽर्थः मनोविभ्रमः चिन्तनादिना चिन्तानिदानोक्तसंज्ञादिविभ्रमोऽपि मनोविभ्रम एवान्तर्भावनीयः संज्ञादिविभ्रमस्यापि तज्जन्यत्वात्। तस्योद्भवमित्यादौ यद्यपि पञ्चानां मध्येऽसाध्यस्य सान्नि-पातिकस्य चिकित्सितं न वक्तव्यम्, तथापि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन बाहुल्यमाश्रित्य

अस्थानहास्यस्मितनृत्यगीत-वागङ्गविक्षेपणरोदनानि।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलश्चानिजलस्य रूपम्॥ ७॥
अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम्।
उन्मादयत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्व्ववदाशु कुर्य्यात्॥
अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्ज्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलासाः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम्॥ ८

स्मृतिञ्चापि शीघ्रमुपहन्ति। तस्योपहतबुद्धिस्मृतिमतोऽस्थानहास्यादीनि भवन्ति। पारुष्यं कार्श्यमरुणवणता चैताश्च भवन्ति। जीर्णे चाहारे बलमुन्मत्तता त्वधिका स्यादिति। एभिर्लिङ्गैर्धीविभ्रमादिमानुन्मादो वातिक इत्यनुमीयत इति॥ ७॥

<u>गङ्गाधरः</u>—पित्तजोन्मादस्य सलिङ्गं हेतुमाह—अजीर्णेत्यादि। अजीर्णं पित्तप्रकोपहेतुः, तेनाजीर्णजनकैर्भोज्यैः कट्वम्लविदाहिभिर्भोज्यैरशीतैरुष्णस्पर्शैः भोज्यैश्च चितं सञ्चितं पित्तमुदीर्णवेगं सदनात्मकस्य दुष्टमनस्कस्य हृदि स्थितं भवत् पूर्व्ववत् चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहत्याशु अत्युग्रम् उन्मादं रोगं कुर्य्यात्। इति पैत्तिकोन्मादस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिः। तस्य रूपमाह—अमर्षेत्यादि। तस्योन्मत्तस्यामर्षादिभावाः, सन्तर्ज्जनादयः, प्रच्छायाद्यभिलाषाः पीता च भाः पित्तकृतस्योन्मादस्य लिङ्गम्। अमर्षोऽक्षमा। संरम्भ आरभटी। सन्तर्ज्जनं परेषां त्रासजननम्। अभिद्रवणं पलायनम्। रोषः क्रोधः। प्रच्छायश्च शीतान्नजले च तेषामभिलाषाः। पीता शरीरस्य भा इति॥ ८॥

चिकित्सितं वक्ष्यामीत्युक्तम्। चिन्तेत्यादिः येषां ते कामक्रोधादयो गृह्यन्ते। आदिशब्द उक्तप्रकारवाची। अस्थानेऽविषये हासादीन्यस्थानहासस्मितादीनि॥ ६। ७॥

<u>चक्रपाणिः</u>—अजीर्णेत्यादिना पित्तोन्मादमाह। चितमित्यनेन चयपूर्व्वकं चयात् पूर्व्वकालत्वेन पित्तस्य महान्तं कोपं दर्शयति। चयपूर्व्वकोऽतिदोषकोपमूलत्वान्महान् भवति। अन्ये तु चितशब्देन प्रकोपमिच्छन्ति। अत्युग्रमिति तीव्रवेगम्। पूर्व्ववदित्यनेन वातोन्मादवत्। अमर्षः अक्षान्तिः। संरम्भ आरभटी। विनग्नभावो विवस्त्रत्वम्। अतिद्रवणं त्वरितगमनम्। प्रच्छायः प्रवृद्धछायो देशः॥ ८॥

सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्म्मणि संप्रवृद्धः।
बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन् सन् जनयेद् विकारम्॥
वाक्‌चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा।
छर्द्दिश्च लाला च बलश्च भुक्ते नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मकस्य॥९
यः सन्निपातप्रभवो हि घोरः सर्व्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्।
सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्व्विवर्ज्ज्यः॥१०

गङ्गाधरः—कफजोन्मादस्य सहेतुलिङ्गमाह—सम्पूरणैरित्यादि। सम्पूरणद्रव्याणि दधिदुग्धादीनि। दधिदुग्धादिभिर्भुक्तैर्मन्दविचेष्टितस्याल्पचेष्टावतः सोष्मा सपित्तः कफः प्रवृद्ध इत्याहुरेके, सपित्तेन कफेनोन्मादस्तु यो जन्यते स हि कफोन्माद उच्यते। अन्ये तु शक्तिरुष्मा उत्कृष्टशक्तिः कफ इत्याहुः। द्वयमप्येतन्न साधु पृथगदोषभवाभावप्रसङ्गात्। सर्व्वो हि पाञ्चभौतिकस्तेन श्लेष्मा गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलगुणोऽपि स्वारम्भकतेजस उद्रेकेण शीतविपर्य्ययेण खलूष्मणा सहितः प्रवृद्धो भवति न तून्मादरोगे शीतगुणेन प्रवर्द्धते कफः। शीतगुणानव्यतिरेकेण प्रवृद्धः श्लेष्मा सोष्मा भवति, तदारम्भकतेजस उद्रेकात्। इति सोष्मा कफः प्रवृद्धः सन् मर्म्मणि प्राधान्यात् तु हृदये स्थित्वा मनो दूषयित्वा बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहत्य प्रमोहयन् सन् विकारमुन्मादं जनयेत्। तत उन्मत्तस्य मन्दमल्पं वाक्‌चेष्टितं नारीषु विविक्ते विरले स्थितौ प्रियता भुक्ते बलमुन्मत्तताधिक्यं नखनयनमूत्रपुरीषशरीरस्य शुक्लाभासश्च कफात्मकस्योन्मादस्य लिङ्गमित्यनुवृत्तेः॥९॥

गङ्गाधरः—सन्निपातजस्य सहेतु लिङ्गमाह—यः सन्निपातेत्यादि। य उन्मादः सन्निपातप्रभव उक्तः स तु वातादिप्रत्येकदोषाणां समस्तैस्त्रिदोषहेतुभिः स्यात्। स हि घोरो भयानकः। सर्व्वाणि त्रयाणां वातादिजानां यानि रूपाणि तानि सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति। तादृक् समस्तसर्व्वहेतुजः

चक्रपाणिः—सम्पूरणैरित्यादिना कफोन्मादमाह। सोष्मा कफ इति सह उष्मणा कफ उन्मादं करोति न केवल इति। उन्मादकरणे कफस्य ऊष्मसहितत्वरूपं स्वभावं दर्शयति। किंवा उष्मशब्देन वीर्य्यं शक्तिरूपमुच्यते, तेन सोष्मा कफ इति उत्कृष्टशक्तिः कफ इत्यर्थः। मर्म्मणीति हृदये। नारीविविक्तयोः प्रियता नारीविविक्तप्रियता, विविक्तं विजनम्॥९॥

चक्रपाणिः—य इत्यादिना सान्निपातिकमाह। सर्व्वैरित्युक्तोऽपि प्रत्येकं सर्व्वहेतूनां जनकत्वं

देवर्षिगन्धर्व्वपिशाचयक्ष-रक्षःपितॄणामभिधर्षणानि।
आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि मिथ्याकृतं कर्म्म च पूर्व्वदेहे॥ ११॥

सर्व्वोन्मादरूपभृत् स उन्मादः विरुद्धभषज्यविधिर्यो भषज्यविधिर्वातिकोन्मादे स पैत्तिकोन्मादे विरुध्यते श्लैष्मिकोन्मादे च, उष्णस्निग्धगुणभेषजं वातहरं न पित्ते युज्यते, गुरुपिच्छिलस्निग्धादिगुणं न कफे, ततो विरुद्धभैषज्यविधित्वाद् विवर्ज्यस्त्याज्यो न चिकित्स्य इति। यत्र सन्निपातजः कश्चित् साध्य उक्तः, स नैवं सर्व्वैः समस्तैर्हेतुभिर्जातः सर्व्वलक्षणः साध्यत्वेनोक्तः। भैषज्यविधिः यत्र त्रिदोषजे विरुद्धो न भवति स एव साध्यत्वेनोक्तः। रुक्षशीताद्यल्पांशे कुपितत्रिदोषजे विरुद्धभषज्यविधिर्न भवति। इति निजाश्चत्वार उन्मादाः सहेतुलिङ्गैरुपदिष्टाः। यस्तु सुश्रुतेन मानसदुःखजः पञ्चम उक्तः, स च वातादिजेषु त्रिष्वन्तर्भवति; सर्व्वेषु हि कामरागक्रोधलोभहर्षभयशोकचिन्तादिभिर्मनोऽभिघात उक्तस्तत्र वातकोपनैर्जाते तून्मादे मानसदुःखजो वातजेऽन्तर्भवति, पित्तकोपनर्जाते पैत्तिके, श्लेष्मकोपनैर्जाते श्लैष्मिके, तस्मान्नातिरिक्तो मानसदुःखजः। सुश्रुतेन हेतुभेदज्ञानार्थं पृथगुक्त इत्यतो न विरोधः। विषजश्च विषरोग एवान्तर्भूतः। नातोऽतिरिक्तस्तत्तद्विषचिकित्सया तत्प्रतिकारवचनात्। कोद्रवधुस्तूरादिभिरुन्मादवन्मनस उन्मत्ततासामान्यात् सुश्रुतेनोक्तो न पुनः उन्मादरोगाभिप्रायेणेति॥ १०॥

<u>गङ्गाधरः</u>—अथागन्तुजोन्मादमाह—देवर्षीत्यादि। देवादीनामभिधर्षणं वाचाभिभवकरणम्। रक्षोऽत्र द्विविधं राक्षसब्रह्मराक्षसभेदात्। मिथ्याकृतं अयथाविधिना कृतं नियमव्रतादि। तथा पूर्व्वदेहे मिथ्याकृतं कर्म्म च उन्मादजन्मन्यागन्तुर्नामहेतुः। एते हेतवः प्रागेवोन्मदयन्ति पश्चाद्दोषा अनुबध्नन्ति न तु प्रागेव दोषान् कोपयन्ति तत उन्मादयन्तीति दोषजाद्भेदः। एभ्यो देवादिभ्यः

स्यादत आह समस्तैरिति। विरुद्धभैषज्यमिति विरुद्धत्वाद् विवर्ज्यः। केचित्त्वत्र तादृक्शब्देन य एव समस्तहेतुजः सर्व्वलक्षणश्च स एव वर्ज्यभेषजस्य हेतुलक्षण इति वदन्ति॥ १०॥

<u>चक्रपाणिः</u>—देवर्षीत्यादिना आगन्तून्मादमाह। ये चासंख्येया ग्रहगणाः सुश्रुतोक्तास्ते इह आविष्कृता विज्ञेयाः। वक्ष्यति च इत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततया ह्यष्टावेते व्याख्याता इति। अत्र च रक्षःशब्देन राक्षसब्रह्मरक्षसोर्ग्रहणम्, ब्रह्मराक्षसे समस्ता एवोक्ताः। अभिधर्षणमावेशः। नियमेत्यादिना ऐहिकं कर्म्म देवाद्यवेशकारणम्। मिथ्याकृतं कर्म्म चेत्यनेन पूर्व्वजन्मकृतं कर्म्म आह॥ ११॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत् तम् ॥१२॥
अदूषयन्त पुरुषस्य देहं देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावैः ।
विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्य्यकान्तौ ॥ १३ ॥

आगन्तुभ्यो हेतुभ्यो जायते य उन्मादः स खलु दोषजेभ्यो निदानपूर्व्व-रूपरूपवेदनोपशयविशेषान्वित आगन्तुज उच्यते॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—तद्विशेषानाह—अमर्त्यंत्यादि। अमर्त्त्या देवादयस्तेषां वाचोऽनुकारेण वाचं यो वक्ति विक्रमानुकारेण विक्रामति वीर्य्यानुक्रमेण वीर्य्यप्रकाशं करोति चेष्टानुरूपेण चेष्टते च, य एवम्भूतो ज्ञानादिभिरपि देवादीनाममर्त्त्यानां विशिष्टः। इत्येके व्याचक्षते। ज्ञानं तस्मिंस्तदिति लोके तत्त्वतो ज्ञानं स्थाणौ स्थाणुरिति, आदिना पारमार्थिकतत्त्वतो ज्ञानं, विज्ञानं शिल्पविषयशास्त्रविषयज्ञानमिति। अथवा ज्ञानं बुद्धिस्तर्कवितर्कविचारादितो निश्चयात्मिका यया व्यवस्यति कर्त्तुं वक्तुं वा। आदिना धृतिस्मृत्यहङ्काराः। विज्ञानं प्रज्ञा पारमार्थिकतत्त्वज्ञानमात्मादिचतुर्व्विंशतितत्त्वतन्मयस्थावरजङ्गममिदं सर्व्वं मिथ्याभूतं लोके सत्यमिति। बलं सामर्थ्यम्। आदिना पौरुषग्रहणधारणादि। एभिरेवामर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टावान् यः पुरुषः खलु ज्ञानतोऽमर्त्त्यवद्वक्ति स्मृतितो धैर्य्यतश्चाहङ्कारतश्चामर्त्त्यवद्वक्ति तथा विज्ञानतश्चामर्त्त्यवद्वक्ति बलतश्चामर्त्त्यवद्विक्रामति वीर्य्यञ्च शक्तिं दर्शयति तथा चामर्त्त्यवद्बलतश्चेष्टते। तथोन्मादकालो यस्य तस्यैव पुरुषस्यानियतस्तं भूतोत्थमु ादमुदाहरेत् इति सामान्यं भूतोन्मादलक्षणम्। भूतानि देवादयो ग्रहाः। उक्तञ्च सुश्रुते। "गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता। क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्त्यते॥" इति॥ १२॥

गङ्गाधरः—ननु देवादयः कथं गृह्णन्ति न च दृश्यन्त इत्यत आह—अदूषयन्त इत्यादि। देवादयो ग्रहाः पुरुषस्य देहमदूषयन्त एव स्वैर्गुणप्रभावैरदृश्या एव

चक्रपाणिः—अमर्त्त्यैत्यादिनागन्तूनां सामान्यलिङ्गान्याह। अमर्त्त्यैरमनुष्यैर्वागादिभिर्लक्षितं भूतोत्थमुदाहरेत्। अनियत इति वातिकादिवत् आहारजीर्णादिकालवन्न कालनिश्चयः। ये तु नियत इति पठन्ति, तेषां वक्ष्यमाणनियततिथ्यादीनां ग्रहणमभिप्रेतम्॥ १२॥

चक्रपाणिः—अदूषयन्त ईषद दूषयन्तः। गुणप्रभावैरिति अनियमादिगुणप्रभावैः। तरसा

आघातकालास्तु सपूर्व्वरूपाः प्रोक्ता निदानेऽथ सुरासुरैश्च *।
उन्मादरूपाणि पृथङ्‌निबोध कालञ्च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम् ॥ १४

तद्‌ यथा—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्यमकोपनमस्वप्नम् अभोजनाभिलासिनमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवातं शुभगन्धं फुल्लपद्म-

सन्तस्तरसा वेगेन विशन्ति। यथा स्वगुणप्रभावैश्छाया दर्पणं विशति, आतपः सूर्य्यकान्तं विशति न च दृश्यते तद्वदिति॥ १३॥

गङ्गाधरः—यदा देवादय एवमाघ्नन्ति तदाह—आघातकालास्त्वित्यादि। निदाने पूर्व्वमाघातकालाः सपूर्व्वरूपाः प्रोक्ताः। निदानस्थाने ह्युन्मदयिष्यता इत्यादिना अभिघातकाला व्याख्याता भवन्तीत्यन्तेन प्रोक्ताः। पूर्व्वरूपाणि च देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वमित्यादिना पूर्व्वरूपाणि भवन्तीत्यन्तेन प्रोक्तानि। अथ सुरासुराद्यैश्चोन्मादरूपाणि पृथक् प्रत्येकं निबोध। तेषां ग्रहणकालं गम्यांश्च पुरुषान् निबोध। इति। अत्र सुरश्चासुरश्चेति। सुरो देवः असुरा देवभिन्नाः ऋषिगन्धर्व्वादयः सप्त। वक्ष्यमाणलक्षणकालगम्य-पुरुषनिर्द्देशदर्शनात्, न त्वसुरा देवशत्रवः। सुश्रुते तु देवशत्रुग्रहणलक्षणमुक्तं न च ब्रह्मराक्षसग्रहणमुक्तमिह तु तदुक्तं न च देवशत्रुग्रहणम् उक्त-मिति विरोधो न ज्ञेयः। न हि सर्व्वः सर्व्वं वक्ति; आप्तवचनादुभयमेव तथ्यमिति। यस्तु ब्रह्मराक्षस एव देवशत्रुरित्याह तन्न, सुश्रुतोक्ततल्लक्षणेन अत्रोक्तलक्षणभेदात्॥ १४॥

गङ्गाधरः—अथैतदनुक्रमेण देवादिग्रहणलक्षणं पृथगाह—तद् यथेत्यादि। सौम्यदृष्टिमित्यादिना देवग्रहोन्मादलक्षणम्। सौम्यरूपेण प्रसन्नभावेन दृष्टि-र्यस्य तम्। गम्भीरं बुद्ध्यादिगाम्भीर्य्योपपन्नम्। अभोजनाभिलासिनं

अतिवेगेन। वृता वेगेन। दृष्टान्तद्वयमाह—छायेत्यादि। छाया यथा दर्पणम् आतपः सूर्य्यकान्तम् अदूषयित्वैव अदृश्यमानप्रभावावेशौ च भवतः, तथा देवादयोऽपि देहं विशन्तीत्यर्थः॥ १३॥

चक्रपाणिः—आघातकाल इत्यावेशावकाशः। तेन निदाने तद् यथा पापकर्म्मणः समारम्भे इत्यादिनोक्ताः। कालस्तिथिरूपः॥ १४॥

चक्रपाणिः—भोजनाभिलाषी न भवत्यभोजनाभिलाषी। देवादिशब्देनेह सुश्रुतमतात् देवाद्यनुकारिणस्तदनुचरा ज्ञेयाः। उक्तं हि सुश्रुतेन—न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति। ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात् ते भूतविद्याविषयादपोह्याः। तेषां

* सुरादिभिश्च इति पाठान्तरम्।

वदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ॥ ० ॥ गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्यानानुरूप-चेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥ ० ॥ अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुमप्रतिहत-वचनमनन्नाभिलासिनमरोचकाविपाकपरीतञ्च पितृभिरुन्मत्तं विद्यात् ॥ ० ॥ चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमधृष्यं मुख-वाद्यनृत्यगीतान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तवस्त्रबलिकर्म्म-

भोजनाभिलासशून्यमित्येवम्भूतं देवोन्मत्तं विद्यादिति। सुश्रुते चान्यथा पठितम्—"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्रीरवितथसंस्कृत-प्रभाषी। तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति च यः स देवजुष्टः ॥" इति। तदप्यवितथमार्षत्वाद्बहुविधत्वाच्च ग्रहलक्षणानां, कश्चित् किञ्चिदाह न सर्व्वमिति ॥०॥ असुरोन्मादलक्षणमाह—गुरुवृद्धेत्यादि। गुरवश्च वृद्धाश्च सिद्धाश्च ते ऋषयश्चेति। गुर्व्वादयस्त्रयो विशेषणशब्दा ऋषिशब्दस्य यथायोग्यं, तेन कश्चिद् गुरुऋषिः कश्चिद् वृद्धऋषिः कश्चित् सिद्धऋषिः। तेषां गुर्व्वाद्यर्षीणां यथाभिशापादयः कार्य्यास्तथा चेष्टाहारव्याहारा यस्य तं तैरृषिभिरुन्मत्तं विद्यात। सुश्रुतेन नैव उन्माद उक्तः, उक्तश्चोरगग्रहोन्मादः। "भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कदाचित् सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव। निद्रालुर्गुड़मधु-दुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥" इति। एतदपि न प्रत्याख्यातव्यम् असङ्ख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेवेह व्याख्याता इति ॥ ० ॥ अप्रसन्नदृष्टिमित्यादि। अप्रसन्नदृष्टिं प्रसादरहितदर्शनम्। अपश्यन्तं प्रायेण लोकं प्रति दृष्टिं न करोति। अप्रतिहतवचनं न दृढ़वचनम्। सुश्रुते चान्यथा पठितः। "प्रेतेभ्यो विसृजति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः। मांसेप्सुस्तिलगुड़पायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभि-भूतः ॥" इति। नैतद् वितथमनेकविधत्वात् ॥०॥ चण्डमित्यादि। चण्डमुग्रम्। अधृष्यं कस्यचिदपि धर्षणवचनं न सहते। मुखवाद्यादिषु रतिर्यस्य तम्।

ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः। असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति ॥ ऋषित्वधर्म्मतया गुर्व्वादीनामसूत्रितानामप्युदाहरणम्। गुर्व्वाद्यभिशापादयो यादृशेनाभिप्रायेण भवन्ति तादृक् स्वरूपचेष्टादयोऽपि तैरुन्मत्तस्य भवन्तीति गुर्व्वादिग्रन्थार्थः। अनन्नाभिलाषो नान्नप्रार्थना, अरोचकस्तु प्रार्थनादप्युपयोगसमये नाभिलाषः। चण्डमिति मारणा-

हासकथानुयोगप्रियं शुभगन्धश्च गन्धर्व्वोन्मत्तं विद्यात् ॥०॥ असकृत्स्वप्नरोदनहासिनं नृत्यगीतपाठकथान्नपानस्नानमाल्यधूप-गन्धरतिं रक्तविप्लुताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषणं यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥०॥ नष्टनिद्रमन्न * द्वेषिणमनाहारम् अप्रति-बलं शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलासिनं सन्तर्ज्जकं राक्षसो-न्मत्तं विद्यात् ॥०॥ प्रहासानृतवादिनं † देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञाभिः स्तुतिमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीड़नेन ब्रह्मराक्षसो-न्मत्तं विद्यात् ॥०॥ अस्वस्थचित्तस्थानमनभिमानं ‡ नृत्यगीत-

रक्तवस्त्रादिषु प्रियम्। शुभगन्धो गात्रे यस्य तम्। सुश्रुते चान्यथा पठितम्। "हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः। नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः" ॥०॥ असकृदित्यादि। असकृत् पुनःपुनर्निद्रारोदनहासा विद्यन्तेऽस्य तम्। नृत्यगीतादिषु रतिर्यस्य तम्। रक्तश्च विप्लुतश्चाश्रुपूर्णमक्षि यस्य तम्। द्विजातीन् वैद्यांश्च परिवदितुं शीलमस्य तम्। रहस्यं गोपनीयं भाषितुं शील-मस्य तम्। इति यक्षोन्मादः। सुश्रुतेऽन्यथा पठितः। "ताम्राक्षः प्रिय-तनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः। तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ॥" इति ॥०॥ नष्टनिद्रमित्यादि। अप्रतिबलं लोके मनुष्यः कोऽपि यस्य बलप्रतिबलो नास्ति तम्। शस्त्राद्यभिलासिनम्। सन्तर्ज्जकं सम्यक् तर्ज्जनकारकम्। एतद्राक्षसो-न्मादः सुश्रुतेऽन्यथा पठितः। "मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः। क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विड् भवति च रक्षसा गृहीतः" ॥०॥ प्रहासेत्यादि। प्रहासवादिनमनृतवादिनञ्च पुरुषं देवा-दीनां द्वेषावज्ञाभिरेवं स्तुत्याद्युदाहरणैरेषां काष्ठलगुड़ादिभिरात्मनि पीड़नेन ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात्। सुश्रुतेन नैष पठितः पठितश्चासुरोन्मादः "संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो न भवति

त्मकं, स्तुतिः स्तावको ग्रन्थः। उदाहरणमिति पठनं स्तुत्यादीनामेव। स्थानमलभमानमिति

* अन्नपानद्वेषिणमिति चक्रः। † प्रहासनृत्यप्रधानामिति पाठान्तरम्।

‡ अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानम् इति चक्रः।

हासिनं बद्धाबद्धप्रलापिनं साक्षिकूटमलिनं * सलिलरथ्याचेल-तृणाश्मकाष्ठाधिरोहणरतिं भिन्नरुक्षवर्णस्वरं नग्नं विधावन्तं नैकत्र तिष्ठमानं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिश्च पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ १५ ॥

तत्र शौचाचारतपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्याश्च देवा धर्षयन्ति ॥०॥ स्नानशुचिविविक्तसेविनं धर्म्म-शास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलश्च प्रायः षष्ठीनवम्योर्ऋषयः ॥ ० ॥ देव-

चान्नपानजातदुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः" इति ॥ ० ॥ अस्वस्थचित्तेत्यादि । न स्वस्थं चित्तस्थानं हृदयं यस्य तम् । नृत्यगीतहासाः सन्त्यस्य तम् । बद्धाबद्धं सम्बन्धासम्बन्धं प्रलपितुं शीलमस्य तम् । साक्षिकूटमलिनम् अक्षिकूटेन नेत्रगोलकसहितमलिनदेहं, सलिलादिषु आरोहणे रतिर्यस्य तम् । रथ्या प्रतोलिर्विशिखेत्यनर्थान्तरम् । भिन्नश्च रुक्षश्च वर्णः स्वरश्च यस्य तम् भिन्नरुक्षवर्णस्वरम् । नग्नं परिधानवस्त्रं जहद्वर्त्तते । विधावन्तं द्रुतं गच्छन्तम् । एकत्र स्थाने तु न तिष्ठमानम् । स्वगतदुःखान्यावेदयन्तम् । नष्टस्मृतिम् । इति पिशाचोन्मादः । सुश्रुतेऽन्यथा पठितः । "उद्धस्तः कृशपरुषश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः । बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः" इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथैषां ग्रहणकालं ग्राह्यपुरुषांश्चाह—तत्रेत्यादि । शौचादि-कोविदं नरं गम्यं प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्याश्च शुक्लायां देवा धर्षयन्तीति वक्ष्यते । सुश्रुते "देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि" इत्युक्तमिति । प्रायशब्देन पौर्णमास्यामपि बोध्यम् ॥०॥ स्नानेत्यादि । स्नान-सेविनं शुचिवस्तुसेविनं विविक्तस्थानसेविनं धर्म्मशास्त्रश्रुतिशास्त्रकाव्यशास्त्र-कुशलं नरं प्रायः षष्ठीनवम्योः धर्षयन्ति ऋषय इति । क्वचिदन्यस्यामपि

स्थानमेत्र नास्तीति भाषमाणम् । बद्धाबद्धत्वं सम्बन्धासम्बन्धसङ्करः । तृणाद्यमेध्य-मित्यर्थः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—तत्र शौचाचारमित्यादिनाभिगमनीयपुरुषान् कालञ्च पृथगाह । शौच आचारो यस्य स शौचाचारः । शौचाचारादिशुभकर्म्मयुक्तत्वं यद्यप्युन्मादिनस्तथापि शुभकर्म्मतया

* संकूटकूटमलिनमिति चक्रधृतः पाठः ।

मातृपितृगुरुवृद्धाचार्य्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्यायाञ्च पितरः ॥०॥ गन्धर्व्वाः स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदारगन्धमाल्यप्रियं चौक्षाचारं प्रायो द्वादश्यां चतुर्द्दश्याञ्च ॥ ० ॥ सत्त्ववर्णरूपगर्व्व-शौर्य्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्यप्रियमतिवाक्प्रबलं * प्रायः शुक्लैकादश्यां सप्तम्याञ्च यक्षाः ॥०॥ स्वाध्यायतपोब्रह्मचर्य्यदेव-यतिगुरुपूजनारतिं नष्टशौचं ब्राह्मणवादिनं शूरमानिनं देवागार-सलिलक्रीड़नरतिञ्च प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्म-राक्षसाः ॥ ० ॥ रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वपिशुनान् स्त्रैण-लुब्धान् प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु पुरुषान् छिद्रमवेक्ष्याभि-

तिथौ प्रायपदेन बोध्यम् ॥ ० ॥ देवेत्यादि। देवादुपसेविनं नरं प्रायो दशम्यां कृष्णायाम् अमावास्यायाञ्च पितरो धर्षयन्ति। प्रायशब्दनान्यस्यामपि तिथौ। कृष्णपक्षे च पितर इति सुश्रुतोक्तः ॥ ० ॥ गन्धर्व्वा इत्यादि। स्तुत्या-दिषु रतिर्यस्य तम्। परदाराभिगमनादिप्रियम्। चौक्षाचारञ्च नरं गन्धर्व्वाः प्रायो द्वादश्यां चतुर्द्दश्याञ्च धर्षयन्ति। प्रायशब्देन चान्यत्र तिथौ। तदुक्तं सुश्रुते। गन्धर्व्वाः प्रायशोऽष्टम्यामिति ॥ ० ॥ सत्त्ववर्णेत्यादि। सत्त्वं शरीरं, वर्णः शरीरस्य, रूपमाकृतिस्तैर्गर्व्वयुक्तं शौर्य्ययुक्तम्। माल्यादिप्रियम्। अतिशयवाचा प्रबलञ्च नरं यक्षाः प्रायः शुक्लायामेकादश्यां सप्तम्याञ्च धर्षयन्ति। प्रायशब्देन प्रतिपदि च। सुश्रुतेनोक्तं "यक्षाश्च प्रतिपद्यथ" इति ॥०॥ स्वाध्यायेत्यादि। स्वाध्यायादिषु देवादिपूजासु चारतियस्य तम्। नष्टशौचम्। ब्राह्मणात्मकवेदवादिनम्। शूरमानिनम्। देवागारे सलिले च क्रीड़ने रतिर्यस्य तं, नरं ब्रह्मराक्षसाः प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने चानुमतौ राकायाञ्च धर्षयन्ति। प्रायःपदेन अन्यत्रापि तिथौ ॥०॥ रक्षःपिशाचास्त्वित्यादि। ब्रह्मराक्षसादन्यानि रक्षांसि पिशाचाश्च पुनर्हीनसत्त्वान् हीनमनोबलान् पिशुनान् स्त्रैणलुब्धान् नरान् प्रायो द्वितीयातृतीयास्वष्टमीषु छिद्रं निर्ज्जनादिस्थानस्थमवेक्ष्याभिधर्षयन्ति। प्रायः-

प्राक्तनकर्म्मवशाद् देवादिभिरुन्माद्यन्त इति ज्ञेयम्। अतिवाक्करणमित्यतिभाषमाणम्। छिद्रमिति

* अतिवाक्करणमिति चक्रः।

धर्षयन्ति ॥०॥ इत्यपरिसङ्ख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेव व्याख्याताः ॥ १६ ॥

सर्व्वेष्वपि तु खल्वेतेषु यो हस्तावुद्यम्य रोषसंरम्भात् निःशङ्कमन्येष्वात्मनि वा निपातयेत् स ह्यसाध्यो विज्ञेयः। तथा यः साश्रुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः प्रस्रुतनासः छिद्यमानमर्म्मा प्रतिहन्यमानवाणिः * सततं कूजन् दुर्व्वर्ण्यः तृष्णार्त्तः पूतिगन्धश्च हिंसार्थी स उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्ज्जयेत् ॥ १७ ॥

पदेन रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्द्दश्यां विशन्ति चेति सुश्रुतेनोक्तं बोध्यमिति ॥०॥ अनुक्तग्रहानुमत्यर्थमाह—इत्यपरिसङ्ख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेव ग्रहा व्याख्याताः। एतेनान्यत्रोक्तानामुरगग्रहादीनामप्यनुमतिः कृता। उरगग्रहलक्षणं प्राक् सुश्रुतोक्तं दर्शितम्। ग्रहणकालश्चायमुक्तः सुश्रुतेन "पञ्चम्यामपि चोरगाः" इति ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथैषामसाध्यलक्षणान्याह—सर्व्वेष्वपीत्यादि। एतेषु सर्व्वेषु भूतोन्मादेषु य उन्मादी हस्तौ द्वावुद्यम्य रोषसंरम्भात् क्रोधेनारभटीं मुखादिवैकृतीं कृत्वा निःशङ्कं शङ्कारहितं यथा स्यात् तथान्येषु जनेषु वात्मनि वा हन्तुं निपातयेत् स भूतोन्मादी असाध्यो विज्ञेयः। तथा यो भूतोन्मादी साश्रुनेत्रः शिश्नात् प्रवृत्तरक्तः स्वदन्तैः क्षतजिह्वः प्रस्रुतनासः नासिकाभ्यां स्रावः स्रवेद् यस्य छिद्यमानमर्म्मा स्वहृदयं छिद्यत इव मन्वानं प्रतिहन्यमानवाणिः परवचनं वचनेन हन्यते अनिष्टकर्म्मसु प्रवृत्तिप्रतिषेधवचनं नाङ्गीकृत्य तत् कर्म्म करोति, सततं कूजति, दुर्व्वर्ण्यस्तृष्णार्त्तः पूतिगन्धश्चेति, स तेन ग्रहेण हिंसार्थं गृहीत इति हिंसार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्ज्जयेन्न चिकित्सेत्। उन्मादकराणां भूतानां

उच्छिष्टावस्थानादिरूपमवचारम्। संप्रति भूतविद्याधिकारत्वात् भौतिकोन्मादलेखस्य कथनमपीहाशून्यतार्थं दर्शयन्नाह—अपरिसंख्येयानामिति ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—असाध्यभूतजोन्मादमाह—सर्व्वेष्वित्यादि। हिंसार्थी मारात्मकः। अप्रतिहन्यमानपाणिरिति नित्यं पाणौ हिंसार्थिनोद्यते ॥ १७ ॥

* अप्रतिहन्यमानपाणिरिति चक्रसम्मतः पाठः।

रत्यर्च्चनकामोन्मादिनौ तु भिषगभिचाराभिशापाभ्यां बुद्धा तदङ्गोपहारबलिमिश्रेण मन्त्रभैषज्यविधिनोपाचरेत्। तत्र द्वयोर्निजागन्तुनिमित्तयोः उन्मादयोः समासव्यासाभ्यां भेषजविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

उन्मादे वातजे पूर्व्वं स्नेहपानं विशेषवित्।
कुर्य्यादावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥

त्रिविधं प्रयोजनमुक्तं निदाने हिंसार्थं पूजार्थं रत्यर्थञ्च। तद्विज्ञानं तत्रवाभिहितम् तत्र हिंसार्थमित्यादिना ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—शेषद्विधाग्रहे साध्यत्वादाह—रत्यर्च्चनेत्यादि। रतिकामेन गृहीत उन्मादी अर्च्चनाकामेन भूतेन गृहीत उन्मादी च यस्तौ द्वौ किमभिशापेनोन्मत्तौ किमभिचारेणोन्मत्तो तद् बुद्धा तदङ्गानामभिचाराङ्गाणामुपहारादीनां विधिनोपाचरेत् साध्यत्वात्। तत्र ग्रहणप्रकारो निदानस्थाने प्रोक्तः "आलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं गुरुवृद्धसिद्धर्षयोऽभिशपन्तः पितरस्तु धर्षयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्व्वाः समाविशन्तो यक्षा राक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः पिशाचाः पुनरारुह्य वाहयन्तः" इति। अथानयोनिजागन्तुकयोश्चिकित्सोपदेशाय प्रतिजानीते—तत्र द्वयोरपीत्यादि। निजस्य चतुर्व्विधस्यागन्तुत्वेनैकविधस्य कारणस्य सेविनां समासव्यासाभ्यां भेषजविधिमनुव्याख्यास्यामः। इति प्रतिज्ञा ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—उन्मादे इत्यादि। वातज उन्मादे विशेषविद् वैद्यः पूर्व्वं स्नेहपानमिह वक्ष्यमाणस्य सिद्धस्य स्नेहस्य पानं कुर्य्यात् कारयेत्।

चक्रपाणिः—रत्यर्च्चनादिभूतगृहीतचिकित्सामाह—रतिरर्च्चनं तत्कामो रत्यर्च्चनकामः, ताभ्यामुन्मादिनौ रत्यर्च्चनकामोन्मादिनौ। अभिचाराभिशापाभ्यां बुद्धा इत्यभिप्रायेण यः काम्यमर्थमिच्छति स रतिकामः, यस्तु पूजामिच्छति स अर्च्चनाकामः एवमाचारेण यः काम्यार्थप्राप्त्यर्थं चेष्टते स रतिकामः, योऽर्च्चनादिकं पुष्पधूपादिकं संगृह्णाति स अर्च्चनाकामः। इति बुद्धा तदङ्गस्य तद्रतेरर्च्चनस्य च यदङ्गसाधनं तत्तदवर्त्तनेन तत्तदङ्गोपहाररूपबलिना भैषज्यमन्त्रविधिना चोपचारः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः। तत्रेत्यादिना भेषजविधानमाह ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—विशेषविदिति वातस्य निवारणरूपं विशेषं जानन्। स्नेहपानं वातजे

कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम्।
स्निग्धस्विन्नस्य कर्त्तव्यः शुद्धे संसर्ज्जनक्रमः॥
निरूहान् स्नेहवस्तिंश्च शिरसश्च विरेचनम्।
ततः कुर्य्याद्‌ यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत्॥
हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः।
मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञाञ्च विन्दति॥ १९॥
शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम्।
ताड़नञ्च मनोबुद्धि-देहसंवेजनं हितम्॥

न चोन्मादी विशेषविद्भवति। आवृतमार्गे तु पित्तकफाभ्यां वाते सस्नेहं मृदु शोधनं वमनविरेचनाभ्यां कुर्य्यात् कारयेदेव। कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ कफोद्भवे वमं स्निग्धस्विन्नस्य कर्त्तव्यं पित्तोद्भवे च विरेचनं तस्यैव कर्त्तव्यम्। शुद्धे संसर्ज्जनक्रमः, मण्डपेयाविलेपीक्रमेण संसर्ज्जनं पथ्याहारं कुर्य्यात्। ततो वमनविरेचनाभ्यां शुद्धस्य संसर्ज्जनक्रमेण जातबलस्य निरूहान् स्नेहवस्तिश्चानुवासनं शिरसश्च विरेचनं तेषां भूयस्त्वं यथादोषमाचरेत्। वातिके स्नेहवस्तिभूयस्त्वमाचरेत्। कफे वमनभूयस्त्वं, पित्ते विरेचनभूयस्त्वमाचरेत्। तेषामियमाशीः। हृच्चेन्द्रियाणि च शिरश्च कोष्ठश्च इत्येतस्मिन् वमनादिभिः संशुद्धे सति स उन्मादी मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञाञ्च विन्दति॥ १९॥

गङ्गाधरः—यद्येवंशुद्धस्य चोन्मादस्तिष्ठति तत्राह—शुद्धस्येत्यादि। उक्तरूपेण शुद्धस्योन्मादिनः स्मृतिसंज्ञानामलाभे खल्वाचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनं नस्यमञ्जनञ्च तीक्ष्णं ताड़नञ्च मनोबुद्धिदेहानां संवेजनमुद्वेगजननं

दद्यादिति दर्शयति। सारेण तु तन्निषिद्धमेव, यदुक्तं—मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः शूलानुमर्दांश्च पृथक् करोति। स्नेहं विमुञ्चन्नबुधस्तु तस्मै संवर्द्धयत्येव हि तान् विकारान्॥ इहावृतमार्गे कुर्य्यादित्यादिना विशेषमाह। सस्नेहमितीषत्स्नेहम्। कफपित्तोद्भवे इति कफोद्भवे पित्तोद्भवे। तत्र कफोद्भवे वमनम्, पित्तोद्भवे विरेचनम्। तेषामित्यादिना वस्त्यादीनां भूयस्त्वम्। पुनःपुनः प्रयोगमाचरेद् यथादोषमित्यनेन दोषभूयस्त्वे सति पुनःपुनः संयोगं कुर्य्यात्। शोधनफलमाह—हृदित्यादि। हृदयादिशुद्ध्या मनःप्रसादोऽपि भवत्येव॥ १९॥

यः शक्तो विनये पट्टैः संयम्य सुदृढ़ैः सुखैः।
अपेतकाष्ठलोहाद्ये संरोध्यश्च तमोगृहे॥
तर्ज्जनं त्रासनं दानं हर्षणं सान्त्वनं भयम्।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयति प्रकृतिं मनः॥
प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्ग-धूपाः पानञ्च सर्पिषः।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धि-स्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम्॥ २०॥
सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः।
अतः सिद्धतमान् योगान् शृणून्मादनिवर्हणान्॥ २१॥

हितं भवति। तथा मनोबुद्धिदेहसंवेजनाथ तमोगृहे स उन्मादी संरोध्यश्च भवति। तर्हि किं सर्व्व एवोन्मादीत्यत आह—यः शक्तो विनये। यो विनयं कर्त्तुं समर्थः स उन्मादी तमोगृहे संरोध्यः। कथमित्यत आह—सुदृढ़ैः सुखैः अदुःखदैः पट्टैः पाट कोष्ठेति लोके ख्यातैः संयम्य बद्ध्वा अपेतकाष्ठलोहादि-प्राणहरद्रव्ये तमोगृहे रोद्धव्य इति। विनये यस्त्वशक्तस्तस्य मनोबुद्धिस्मृति-संवेजनार्थमाह—तर्ज्जनमित्यादि। तर्ज्जनं वाग्भिस्त्रासजननं, त्रासनं राज-पुरुषद्वारा भयप्रदर्शनं, भयं सर्पव्याघ्रादिभिर्भयजननं, विस्मय आश्चर्य-प्रदर्शनादिः। विस्मृतेर्हेतोर्विकारमापन्नं मनो विस्मरति तस्माद्धेतोर्मनः प्रकृतिं नयति। अपरश्चाह—प्रदेहेत्यादि। प्रदेहादिकं मनोबुद्धिस्मृतिप्रबोधनं प्रयोक्तव्यम्॥ २०॥

गङ्गाधरः—निजोन्माद-भैषज्यविधिमुक्त्वा आगन्तुनिमित्तोन्माद-भैषज्य-विधिमाह—सर्पिरित्यादि। आगन्तोरागन्तुजस्योन्मादस्य सर्पिःपानादिर्विधिः उक्तस्नेहपान--मृदुशोधन -वमन-विरेचन- -निरूहानुवासन-शिरोविरेचन-विधिः

चक्रपाणिः—संवेजनमित्युद्वेजनम्। विनयेत् पट्टैरित्यनेन पट्टबन्धनं न व्रणकारी भवतीति दर्शयति। संयम्येति यथा निःसर्त्तुं न शक्नोति तथा स्थापनीयः। काष्ठाद्यपनयनं तमोगृहे आत्मवधनिषेधार्थम्। तमोगृहञ्च शून्यगृहं, तम उन्मादनिदानोक्तमपि रोगमहिम्नावस्थायां हितं भवति। तर्ज्जनं वाचा। त्रासनं व्यालादिभिः। विस्मृतेर्हेतोरित्युन्मादहेतुर्भयहर्षादिः विस्मारकतया प्रभावान्मनः प्रकृष्टं स्वभावं नयन्ति। यथा विषमे ज्वरे ज्वरकालास्मरणं ज्वरहरणम्॥ २०—२२॥

हिङ्गुसौवर्च्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढ़कम्।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम्॥ २२ ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्व्वेलवालुकम्।
स्थिरा नतं हरिद्रे द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुका॥
नीलोत्पलैला मञ्जिष्ठा दन्ती दाड़िमकेशरम्।
तालीशपत्रं वृहती मालत्याः कुसुमं नवम्॥
विड़ङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ।
अष्टाविंशतिरित्येतैः कल्कैः कर्षसमन्वितैः॥

मन्त्रादिश्च विधिरिष्यते। अतो हेतोः सिद्धतमान् योगान् उन्मादनिवर्हणान् शृणु॥ २१॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ स्नेहयोगानाह—हिङ्गित्यादि। हिङ्ग्वादिभिः पञ्चभिः प्रत्येकं द्विपलांशिकैर्दशपलकल्कैश्चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृताढ़कं सिद्धमुन्मादनाशनं निजागन्तूभयोन्मादनाशनम्। हिङ्ग्वाद्यं घृतम्॥ २२॥

गङ्गाधरः—विशालेत्यादि। मालत्या नवं कुसुमं मुकुलमशुष्कपुष्पं वा।

चक्रपाणिः—विशालेत्यादावष्टाविंशतिकत्वं कल्कानां पाठादेव सिद्धम्, तत् किमुच्यतेऽष्टाविंशतिरित्येतैः कल्कैरिति। अत्र यद्यपि त्रिफलायाः प्रत्येकमेको भागो गृह्यते उत्सर्गतस्तथापि त्रिफलायाः प्रत्येकभागग्रहणदार्ढ्यार्थमष्टाविंशतिरित्युक्तम्। तथाहि सुश्रुते—हरीतक्यामलकविभीतकानि त्रिफलेति परिभाषया हरीतक्यादय उच्यन्ते तथा तत्रापि जरणान्तेऽभयामेकां प्रागभुक्ते द्वे विभीतके। भुक्त्वा च मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्य्यामलकानि च। प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम्॥ इति वचनात् हरीतक्यादिषु त्रिफलासंज्ञा दर्शिता, तेन त्रिफलाशब्देन द्रव्यत्रयमुच्यते; तथा दशमूलशब्देन दश भेषजानि, पञ्चमूलशब्देन पञ्च। यथा वा नीलोत्पलैला मञ्जिष्ठा दन्ती दाड़िमकेशरमिति पदेन षड् द्रव्याण्युच्यन्ते। मानञ्चोपदिश्यमानं प्रत्येकद्रव्यापेक्षयेह भवति। यथा गुल्मचिकित्सिते—नीलिनीं त्रिफलामित्यादि यावत् व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलाढ़के; तथागस्त्यहरीतक्यां दशमूल्यादीनां द्विपलं प्रत्येकमेव भवति। यत उपदिश्यमानं भागमानं भागप्रयोगेषु प्रतिद्रव्येष्वेव भवति न समुदाये, तथा समुदितस्यैव द्रव्यस्य मानग्रहणं, यथा—लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्द्धं निस्तुषीकृतम्। तदर्द्धं दशमूलस्य द्व्याढ़के पाचयेदपामित्यत्र षष्ठ्यन्तत्वाद् दशमूलस्याप्राधान्यम्; यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्राप्राधान्यं, तेनेह विशेषतया प्रधानं मानं तद्विशेषणभूतञ्च दशमूलमप्रधानम्, अप्रधानत्वाच्च न प्रत्येकं

चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतं प्रस्थं विपाचयेत्।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये॥
वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके।
छर्द्यर्शोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पोपहतेषु च॥
कण्डूपामाविषोन्मादे विषमेहगदेषु च।
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम्॥
शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम्।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्व्वग्रहविनाशनम्।
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च॥ २३॥

कल्याणकं घृतम्।

विशालादिभिरष्टाविंशत्या कषसम्मितः कल्कैश्चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पुरातनं गव्य-घृतप्रस्थं विपाचयेत्। विषोन्मादे विषे चोन्मादे च न तु विषजोन्मादे स्वतन्त्रे विषोन्मादानुक्तेः। कल्याणकं घृतम्॥ २३॥

नियमभागास्तेन श्वतलशुनार्द्धमानत्वमेव दशमूलस्य भवति। यथा वा द्विपञ्चमूलतुलार्द्ध-रसेनेत्यत्रापि द्विपञ्चमूलस्य समुदितस्यैव तुलार्द्धविशेषणीभूतस्य काथार्थं तुलार्द्धभागो गृह्यते। एवं त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य चेत्यत्रापि समुदिता एव त्रयो भागा न तु प्रत्येकं, तथा हि नव भागाः स्युः। तथा त्र्यूषणत्रिफलाकल्कविल्वमात्रमित्यत्र तु कल्कविशेषणीभूतत्वेन त्र्यूषण-त्रिफले अप्रधानकल्कस्यव विल्वमानत्वम्, न प्रत्येकं शुण्ठ्यादीनां हरीतक्यादीनां कल्की-कृतानां विल्वमानत्वम्। एवमन्यत्रापि समुदायभागप्रमाणे आचार्य्याभिप्रायविशेष उन्नेयः, द्रव्यप्रधाननिर्द्देशे तु प्रत्येकद्रव्याणि वा पठ्यन्तां तथा प्रत्येकमेव भागो भवति अवयव-प्रधानत्वान्निर्द्देशस्य। यदा समुदायप्रधाननिर्द्देशो विशेषाल्लिख्यते तदा प्रत्येकनिर्द्दिष्टलिङ्गाना-मपि समुदायस्य भागो भवति। पलमेकं विदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरादित्यत्र चतुर्भ्योऽप्येकमेव पलं गृह्यते, न प्रत्येकम्। यथा तैलसर्पिषोः पलद्वादशके भृष्टेत्यत्र तैलसर्पिषोर्मिलितयोरेव द्वादशपलं, प्रत्येकं यथा चात्र न प्रत्येकं द्रव्यप्रमाणानि तथा मानपूर्व्वनिर्द्देशं व्युत्पादयता संक्षेपेण दर्शितमेव। एवं व्यवस्थितेऽपि महानीलोक्तपृथक्शब्देन सिद्धस्यापि त्रिफला-पृथग्भागं दर्शयति। यथा पिप्पली नागरं पाठा पृथक् पृथक् भागान् त्रिपलिकानित्यत्र पृथक् पृथगिति पलं करोति। तथा परिभाषासिद्धस्यापि स्नेहपूर्णकल्कभागस्याभिधानं तत्र तत्र तैलघृते च करोति। त्रिफलाशब्देन यद्यपि द्राक्षाकाश्मीर्य्यपरूषका उच्यन्ते, यदुक्तमन्यत्र—'पथ्यामलकधात्रीभिस्त्रिफला महती स्मृता। चक्षुष्या सर्व्वदोषघ्नी स्रंसनी बृंहणी च सा

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम्।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम्॥
वीरार्द्धिमाषकाकोली-स्वयंगुप्तर्षभर्द्धिभिः।
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत्।
वृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम्॥ २४॥

महाकल्याणकं घृतम्।

<u>गङ्गाधरः</u>—एभ्य एवेत्यादि। एभ्यो विशालादिभ्योऽष्टाविंशतितः स्थिरादीन्येकविंशतिं द्रव्याणि प्रत्येकं समभागेन नीत्वा मिलित्वाष्टशरावं गृहीत्वा अष्टगुणे जले पक्त्वा चतुर्थभागावशिष्टे तस्मिन् रसे क्वाथे चतुर्गुणे गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणं प्रस्थोन्मितं पुरातनं गव्यं सर्पिर्वीरादिभिरष्टाभिः कल्कैः पचेत्। पक्वं तत् सर्पिर्महत् कल्याणकं नाम स्यात्। कल्याणकसंज्ञया तदुक्ताशिष इह ख्यापिता, विशेषेण वृंहणीयं परं सन्निपातहरञ्चेति। वीरा पृश्निपर्णी। द्विमाषाविह सजातीयत्वान्माषपर्णी मुद्गपर्णी चेति। स्वयंगुप्तात्मगुप्तायाः वीजं वृंहणीयत्वात्। तत्रान्ये व्याचक्षते—गृष्टिक्षीरचतुर्गुणवचनेनोत्सर्गसिद्धचतुर्गुणद्रवे स्नेहसाधने सिद्धे स्थिरादिकाथो भागानुक्तौ सर्पिःसम इति पञ्चगुणद्रवेऽत्र सर्पिःपाक इति। तन्न यौक्तिकमुपलभामहे। भागानुक्तौ समत्वं हि सजातीयानां कल्केषु यानि तानि समानि कल्कतया ग्राह्याणि न काथ्यसमतया। काथ्यानि काथसमतया ग्राह्याणि न कल्कसमतया न वा साध्यसमतया। तस्मादिह स्थिरादीनां रसः काथः साध्यसर्पिःसमतया न ग्राह्यः स्यात्। न च चतुःप्रभृति-द्रवद्रव्याणीह सन्ति, चतुःप्रभृतिषु हि स्नेहसमं द्रवमुक्तं, तस्मात्

हत्वा काश्मर्य्यमृद्वीका परूषकफलैर्भवेदिति तथापीह त्र्यूषणं त्रिफला पाठा इति कृतं हरीतक्यादित्रिफलाया एव प्रधानतयोत्सर्गतो ग्रहणं भवति। अन्ये तु तालीशपत्रमित्यत्र तालीशञ्च पत्रञ्चेति द्रव्यद्वयग्रहणशङ्का स्यात् तेनाष्टाविंशतिपदेन स न भवत्येतदर्थमष्टाविंशतिरिति कृतम्। त्रिफलायाः प्रत्येकं ग्रहणं न्यायसिद्धमेव इति वदन्ति। अन्ये त्वष्टाविंशत्यौषधमानमिष्यत इत्यादावष्टाविंशत्यौषधसंज्ञया व्यवहारोऽस्य भवतीत्येतदर्थमष्टाविंशतिरिति कृतम्। चतुर्गुणवचनमिह परिभाषया शुद्धजलाच्चतुर्गुणदानार्थम्॥ २३॥

<u>चक्रपाणिः</u>—एवं स्थिरादीनीत्युक्तेर्विदारीगन्धादेः पञ्चमूलस्यापि ग्रहणं स्यादत आह—एकविंशतिरिति। तेन कल्याणोक्तान्येवैकविंशतिर्गृह्यते। गृष्टिरेकवारप्रसूता गौः। अत्र क्षीरेणैव चातुर्गुण्ये प्राप्तेऽयं कषायः एकेनापि चातुर्गुण्यमित्यादिपरिभाषाया अविषयः। तेन चातुर्गुण्यपरिभाषया क्षीर-

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥
कायस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।
महापुरुषदन्ता च वयःस्था नाकुलीद्वयम् ॥
कटम्भरा वृश्चिकाली-स्थिरा अपि च तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थकोन्माद-ग्रहापस्मारनाशनम् ।
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद् यथामृतम् ।
बुद्धिस्मृतिकरञ्चैव बालानाश्चाङ्गवर्द्धनम् ॥ २५ ॥

महापैशाचिकं घृतम् ।

साधनस्य गृष्टिक्षीरस्य सर्पिषश्चतुर्गुणवचनात् साधनसम एव साधनभूतः स्थिरादीनां रसो युक्त्या सिद्धः परिभाषया चेति। महाकल्याणकं घृतम् ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—जटिलामित्यादि। जटिला जटामांसी। पूतना हरीतकी। केशी केशिनी शङ्खपुष्पीति लोके। चारटी कुम्भाडुलता पद्मचारिणीतिपर्य्याया ब्रह्मयष्टीत्यन्ये। मर्कटी शूकशिम्बा। वीरा पृश्निपर्णी। चोरकः स्थलजचोरपुष्पी। कायस्थामलकी। शूकरी वाराही। छत्रा मधुरिका। अतिच्छत्रा शतपुष्पा। पलङ्कषा गोक्षुरकः। महापुरुषदन्ता शतमूली। वयःस्था हरीतकीभेदः। नाकुलीद्वयं, रास्नाद्वयं रास्ना सुगन्धरास्ना च। कटम्भरा कटभी शिरीषभेदः। वृश्चिकाली वृश्चिकपत्री विच्छातीति लोके। स्थिरा शालपर्णी। तैः कल्कैर्घृतात् पादिकैरेषाञ्च चतुर्गुणकाथे सिद्धं घृतं चातुर्थकादिनाशनादि भवति। महापैशाचिकं घृतम् ॥ २५ ॥

मानसाहचर्य्याद्वा चतुर्गुणो ज्ञेयः। केचित् त्वेकविंशतिद्रव्यवत्सर्पिस्तथैव विधिना पक्तव्यमित्यूचुः। तन्न यतो जतूकर्णे उत्सर्गत एवास्य पाक उक्तः। द्विमाष इति माषराजमाषयोर्ग्रहणम् ॥ २४ ॥

चक्रपाणिः—जटिलेत्यादि। जटिला मांसी, पूतना हरीतकी, केशी भूतकेशी, चारटी कुम्भाण्डः ब्रह्मयष्टिकेत्यन्ये, मर्कटी शूकशिम्बी, जया जयन्ती, वीरा क्षीरकाकोली शालपर्णीत्यपरे, चोरकश्चण्डालकः, ब्राह्मी गुडूची वा, शूकरी वाराहीकन्दः, छत्रा मधुरिका, अतिच्छत्रा शतपुष्पा, किंवा छत्रातिच्छत्रे द्रोणपुष्पीद्वयम्, पलङ्कषा गुग्गुलुः, महापुरुषदन्ता शतावरी, अन्ये तु विक्रान्तमुदन्ती जटिलां शतावरीमाहुः, वयःस्था सूक्ष्मैला, नाकुलीद्वयं रास्नाद्वयं,

लसुनानां शतं त्रिंशदभयात् त्र्यूषणात् पलम् ।
गवां चर्म्ममसीप्रस्थमाढ़कं क्षीरमूत्रयोः ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमाणिकाम् ॥
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ २६ ॥

लसुनाद्यं घृतम् ।

लसुनस्याविनष्टस्य तुलार्द्धं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्द्धं दशमूल्यास्तु द्व्याढ़केऽपां विपाचयेत् ॥

गङ्गाधरः—लसुनानामित्यादि । लसुनानां गुड़कशतं न तु गुड़कान्तर्गतवीजशतम् । अभयास्त्वस्थिहीनास्त्रिंशद् गुड़काः । त्र्यूषणान्मिलितात् पलं गवां चर्म्माणि दग्ध्वा भस्मीकृत्य मसीप्रस्थं षोड़शपलानि क्षीरमूत्रयोर्गवां क्षीरस्य चाढ़कं षोड़शशरावं गवां मूत्रस्य चाढ़कं षोड़शशरावम् । एभिर्लसुनादिभिः सिद्धं गवां पुराणसर्पिषः प्रस्थं पक्त्वा वस्त्रेण पूतं कृत्वा तत्र घृतभृष्टहिङ्गु चूर्णस्य पलं दत्त्वा स्थापयेत् । अथ शीते जाते तत्र घृते मधुमाणिकां कृतद्विगुणां द्वात्रिंशत् पलानि दत्त्वा मात्रया प्रयोजयेत् । तद् घृतं दोषागन्तुसम्भूतोन्मादादीनाशु हन्ति । लसुनाद्यं घृतम् ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—अपरञ्चाह—लसुनस्येत्यादि । लसुनस्याविनष्टस्य जलादिभिः अव्यापन्नगुणवीर्य्यस्य त्वगादीनां तुलार्द्धं गृहीत्वा दशमूल्या मिलितायास्तदर्द्धं पञ्चविंशतिपलञ्च कुट्टयित्वा अपां द्व्याढ़के द्वात्रिंशच्छरावे एकत्र विपाचयेत् ।

कटम्भरा कटभी, वृश्चिकाली उत्तोली वृश्चिकापत्नी ख्याता । अल्पपैशाचिकस्याभावान्महापैशाचिकमित्यत्र महच्छब्दः पूजावचनः ॥ २५ ॥

चक्रपाणिः—लशुनानां शतमित्यत्र लशुनवीजानां शतं मानेन । त्र्यूषणात् पलमित्यत्र समुदितात् पलम् । मधुमाणिका द्रवत्वाद् द्वैगुण्येन माणिकायाः द्विकुडवरूपायाः षोड़शपलद्वयं भवति ॥ २६ ॥

पादशेषे घृतप्रस्थं लसुनस्य रसं तथा।
कोलमूलकवृक्षाम्ल-मातुलुङ्गार्द्रकै रसैः॥
दाड़िमाम्लसुरामस्तु-काञ्जिकाम्लैस्तदर्द्धकः।
साधयेत् त्रिफलादारु-लवणव्योषदीप्यकैः॥
यमानीचव्यहिङ्ग्वम्ल-वेतसैश्च पलार्द्धिकैः।
सिद्धमेतत् पिबेच्छूल-गुल्मार्शोजठरापहम्॥
व्रध्नपाण्ड्वामयप्लीह-योनिदोषक्रिमिज्वरान्।
वातश्लेष्मामयान् सर्व्वानुन्मादांश्चापकर्षति॥ २७॥

लसुनाद्य घृतम्।

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकायस्थावयःस्थया।
सिद्धं सर्पिर्हितं वा स्याद् वयःस्थाहिङ्गुचोरकैः॥
केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद् घृतम्।
पाययित्वोत्तमां मात्रां श्वभ्रे रुन्ध्याद् गृहेऽपि वा॥ २८॥

पादशेषेऽष्टशरावकाथेऽवशिष्टे काथं वस्त्रपूतं कृत्वा तेन काथेन पुराणं गव्यघृतप्रस्थं लसुनस्य रसञ्च तथा प्रस्थं तदर्द्धकैः प्रत्येकमर्द्धप्रस्थैः कृतद्वैगुण्यैः कोलादीनां रसैर्दाड़िमाद्यम्लैश्चार्द्धप्रस्थैः शरावद्वयमितैः पलार्द्धिकैस्तु त्रिफलादिभिः कल्कैः साधयेत्। दीप्यकं क्षेत्रयमानी। यमानी तु वनयमानी। सिद्धमेतद् घृतं पिबेत्। शूलेत्याद्याशीः। इति लसुनाद्यं घृतम्॥ २७॥

गङ्गाधरः—हिङ्गुनेत्यादि। "हिङ्गुपर्णी वेणुपत्री नाड़ी हिङ्गुशिराटिका।" इति पर्य्यायाः। वेणुपातीवृक्षे। देशभेदे वांशपातीति। हिङ्गुपर्ण्या कायस्थावयःस्थाभ्यां सहितया हिङ्गुना च सिद्धं घृतमुन्मादिने हितमथवा वयःस्थाहिङ्गुचोरकैः सिद्धं घृतमुन्मादिने हितमिति। कायस्था सूक्ष्मैला। वयःस्था विभीतकी। चोरकः पृक्का लता पिड़ङ्ग इति लोके। अथवा केवलं पुराणं गव्यं घृतम्

चक्रपाणिः—तदर्द्धं दशमूलस्येति पञ्चविंशतिपलानि। लशुनरसादीनां प्रत्येकं प्रस्थमानत्वं ज्ञेयम्॥ २७॥

चक्रपाणिः—हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्येत्येकं घृतम्। सकायस्थावयःस्थयेति द्वितीयम्, वयःस्थेत्यादिना तृतीयम्। हिङ्गुपर्णी वंशपत्रिका। वयःस्था ब्राह्मी, कायस्था सूक्ष्मैला॥ २८॥

उग्रगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ २६ ॥
एतानौषधयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति ।
अञ्जनोत्सादनालेप-नावनादिषु योजयेत् ॥ ३० ॥
शिरीषं मधुकं हिङ्गु लसुनं तगरं वचाम् ।
कुष्ठञ्च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ॥
तद्वद् व्योषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ।
शिरीषबीजञ्चोन्माद-ग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ३१ ॥

नस्यमञ्जनञ्च ।

उन्मादिनं पाययेदथवैभिरुक्तैः सिद्धं कल्याणकादिकं पाययेत् । पाययित्वा उत्तमां मात्रामहोरात्रेण जीर्य्यति यावन्मात्रं घृतं तावन्मात्रामुत्तमां मात्रां पाययित्वा श्वभ्रे गर्त्तेऽथवा गृहे तमुन्मादिनं रुन्ध्यात् । ततो मनोबुद्धिस्मृति-सम्भवः स्यात् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—पुराणघृतविज्ञानमाह—उग्रगन्धमित्यादि । अतः परं दशवर्षातीतं प्रपुराणं स्मृतम् । तन्त्रान्तरे वर्षातीतञ्च घृतं पुराणमुक्तम् । तद्यथा—स्वल्पाभिष्यन्दि मधुरं बल्यं संवत्सरोषितम् । अल्पोत्क्लेशश्च दोषाणां पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम् । इत्येतल्लक्षणं पुराणमुन्मादादन्यत्र युक्तं, दशवर्षादिस्थं पुराणन्तून्मादादौ सर्व्वत्र यौगिकमित्यभिप्रायेणेह लक्षणमुक्तम् ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—एतानित्यादि । एतान् कल्याणकादिस्नेहयोगान् पानतो यदि विधेयत्वं कर्त्तव्यतामगच्छति यदि पानादितया प्रयोगं कर्त्तुं न शक्नोति, व्याधिताधीनं हि पानं, यदुन्मादी न पिबेत् तदा खल्वेतानेव कल्याणघृतादीन् औषधयोगान् अञ्जनादिषु योजयेत् ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अपरौषधयोगानाह—शिरीषमित्यादि । शिरीषस्य बीजम् नावनं नस्यमञ्जनञ्च देयम् । तद्वदित्यादि । सर्षपः श्वेतः । व्योषादि-

चक्रपाणिः—उग्रगन्धमित्यादिकं घृतं केचिदनार्षं वदन्ति । तद्घृतमसाधितम् । एतैरित्यनेन घृतसाधनद्रव्यैः । नावनञ्चाञ्जनञ्चेति नावनाञ्जनम् ॥ २९—३१ ॥

पिष्ट्वा तुल्यमपामार्ग-हिङ्गुनी * हिङ्गुपत्रिकाम्।
वर्त्तिः स्यान्मरिचार्द्धांशा पित्ताभ्यां गोश्रृगालयोः॥
तयाञ्जयेदपस्मार-भूतोन्मादज्वरार्द्दितान्।
भूतार्त्तानमरार्त्तांश्च नरांश्चैव दृगामये॥ ३२॥
मरिचश्चातपे मासं सपित्तं स्थितमञ्जनम्।
वैकृतं पश्यतः कार्य्यं दोषभूतहतस्मृतेः॥ ३३॥
सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम्॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम्।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम्॥

शिरीषान्तं तद्वद् वस्तमूत्रेण पिष्टं नावनाञ्जनं स्यात्। योगद्वयाशीः—उन्माद-ग्रहापस्मारनाशनमिति॥ ३१॥

गङ्गाधरः—पिष्ट्वेत्यादि। हिङ्गुपत्रिकामूलम्। अपामार्गादीनां त्रयाणा-मेकैकभागो मरिचस्यार्द्धभागः। इदं चतुष्कं गोपित्तश्रृगालपित्ताभ्यां पिष्ट्वा वर्त्तिः स्यात्, तया वर्त्त्या अञ्जयेत्। भूतार्त्तान् विषमज्वरादिषु भूतानुबन्धेन आर्त्तान्। अमरार्त्तान् देवग्रहनवग्रहस्कन्दादिग्रहार्त्तान्। दृगामये नेत्ररोगे चाञ्जयेत्॥ ३२॥

गङ्गाधरः—मरिचमित्यादि। दोषभूताभ्यां हतस्मृतेजनस्य वैकृतं कुटिलादि-भावेन पश्यतोऽञ्जनं मासं व्याप्य गोश्रृगालयोः पित्तसहितं मरिचमातपे स्थितं सिद्धं तदञ्जनं कार्य्यम्॥ ३३॥

गङ्गाधरः—सिद्धार्थक इत्यादि। सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः। करञ्जः गो-करञ्जफलम्। श्वेता श्वेतापराजिता। कटभीत्वक् क्षुद्रवृक्षशिरीषभेदस्य त्वक्। शिरीषो वृहद्वृक्षशिरीषत्वक्। सर्व्वाणि समांशानि वस्तमूत्रेण पिष्टः सन्नगदो

चक्रपाणिः—हिङ्गुालमित्यत्रालं हरितालम्। अमरार्त्तांश्चेत्यत्र देवगृहीतम्। दोषेण भूतेन वा हता स्मृतिर्यस्य स दोषभूतहतस्मृतिः॥ ३२।३३॥

* हिङ्गुालमिति चक्रधृतः पाठः।

नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा।
अपस्मारविषोन्माद-कृत्यालक्ष्मीज्वरापहम्॥
भूतेभ्यश्च भयं नास्ति राजद्वारे च शस्यते।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत्॥ ३४॥
सिद्धार्थादिः।

प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्तिं कृतां पिबेत्।
वैरेचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गुभिः॥ ३५॥
शल्लकोलूकमार्ज्जार-जम्बूकवृकवस्तजैः।
मूत्रपित्तशकृल्लोम-नखैश्चर्म्मभिरेव च॥
सेकाञ्जनं प्रधमनं नस्यं धूमश्च कारयेत्।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते॥

नाम भवति। तस्य पानादिकमपस्माराद्यपहम्। पानादितो भूतेभ्यो भयं नास्ति राजद्वारे च प्रियो भवन् शस्यते। एतेन सिद्धार्थकादिना कल्केन गोमूत्रचतुर्गुणं सिद्धं सर्पिर्वा तदर्थकृत् अपस्मारादिरोगापहं भूतेभ्यो भयं नास्ति राजद्वारे च शस्यत इति सिद्धार्थकादिरगदो घृतश्च॥ ३४॥

गङ्गाधरः—प्रसेक इत्यादि। दोषभूतोपहतचेतसां मुखप्रसेके पीनसे च जाते वैरेचनिकधूमविधौ सूत्रस्थाने उक्तैर्गन्धैः द्रव्यैर्धूमवर्त्तिं कृत्वा पिबेत् पाययेत्। अथवा सिद्धार्थादिगणे श्वेताद्यैः श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकं प्रियङ्गु शिरीषो रजनीद्वयैः सह हिङ्गुभिः पिष्ट्वा धूमवर्त्तिं कृत्वा पिबेत्॥ ३५॥

गङ्गाधरः—शल्लकेत्यादि। शल्लकः शेजारु। उलूकः पेचकः। वृकः क्षुद्रव्याघ्रः। वस्तश्छागः। एषां मूत्रादिभिर्यथायोग्यं सेकादिकं वातश्लेष्मात्मके

चक्रपाणिः—अगद इति विष इव। कृत्याभिचारः। राजद्वारे शस्यत इति वशीकरणत्वात्॥३४

चक्रपाणिः—गन्धैरित्यगुर्व्वाद्यैः सागरवर्ज्जितः। उक्तं हि सूत्रस्थाने धूमविधौ गन्धाश्चागुरुपत्राभ्यामिति। श्वेताद्यैरिति श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला इति सूत्रोक्तैः॥ ३५॥

तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः।
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृदूनि च ॥ ३६ । ३७ ॥
शङ्खकेशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्ज्ञो भिषक् सिराम् ॥ ३८ ॥
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च।
घृतमांसवितृप्तं वा निवाते स्थापयेत् सुखम्।
त्यक्त्वा स्मृतिमतिभ्रंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रमुच्यते ॥ ३९ ॥

वातात्मके श्लेष्मात्मके प्रायः कारयेत्। पैत्तिके तु प्रशस्यते किमिति तदाह—तिक्तकं नाम सर्पिर्जीवनीयं नाम सर्पिर्मिश्रकः स्नेहो नाम च शीताः मधुराणि मृदूनि चान्नपानानि शस्यन्ते ॥ ३६ । ३७ ॥

गङ्गाधरः—शङ्खेत्यादि। तथा पैत्तिकेऽस्मिन् उन्मादे ज्ञो भिषक् शङ्खकेशान्तयोः सन्धौ या सिरा तां वा मोक्षयेत् ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—उन्माद इत्यादि। उन्मादे दोषभूतजे विषमे ज्वरे चापस्मारे च घृतमांसाशनेन वितृप्तं जनं निवाते गृहे सुखं स्थापयेत्। तेन ह्युन्मादी विषमज्वरी चापस्मरी च स्मृतिमतिभ्रंशं त्यक्त्वा संज्ञां लब्ध्वा तेभ्यो रोगेभ्यः प्रमुच्यते ॥ ३९ ॥

चक्रपाणिः—शङ्खकादीनां यथासम्भवं मूत्रादीनि ग्राह्याणि। तिक्तकं महातिक्तकं षट्पलरूपं, जीवनीयं सर्पिर्वातरक्ते वक्ष्यते ॥ ३६ । ३७ ॥

चक्रपाणिः—शङ्खे केशान्ते च सन्धिः शङ्खकेशान्तसन्धिः। तत्र च प्रत्यासन्नमर्म्मपरित्यागेन सुश्रुतोक्तं सिराविभागमवलोक्य सिराव्यधः कर्त्तव्यः ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—मांसञ्च यद्यपि निवृत्तामिषमद्यो य इत्यादिनोन्मादे निषिद्धं तथाप्येवंविधेन प्रयोगेण मांसयोगमाह, यथा भयहर्षयोरुन्मादकारणत्वेऽपि तौ पुनरुन्मादे विधेयत्वेनोच्येते—सान्त्वनं हर्षणं भयम् इत्यादिना। अन्ये तु निवृत्तमांसत्वमागन्तून्मादप्रशमनमिति व्याख्यानयन्ति। तेनेह निजे मांसविधानेऽनवरोध इति व्याख्यानयन्ति। अन्ये तु मांससेवयोन्मादो भवतीति निवृत्तामिषमद्यो य इत्यनेनोच्यते। सोपदेशन्तु मांसमुन्मादप्रशमनमिति भिन्नविषयतया न विरोध इति वर्णयन्ति। किन्तु निदानोक्तस्यापि मांसस्य स्वजन्यव्याधिप्रशमकत्वं सविरोधमेव, तेन पूर्व्वमेव समाधानमत्र समीचीनमिति पश्यामः ॥ ३९ ॥

आश्वासयेत् सुहृद् वा तं वाक्यैर्धर्म्मार्थसंहितैः।
ब्रूयादिष्टं विनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि च ॥ ४० ॥
बद्धं सार्षपतैलाक्तमुत्तानञ्चातपे न्यसेत्।
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लौहतैलजलैः स्पृशेत् ॥
कशाभिस्ताड़यित्वा वा बद्धन्तु विजने गृहे।
रुन्ध्याच्चेतो हि विभ्रान्तं तथा व्रजति तच्छमम् ॥
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम्।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वहिर्नीत्वा तु संयतम्।
त्रासयेयुर्वधेनैनं तर्ज्जयन्तो नृपाज्ञया ॥

गङ्गाधरः—आश्वासयेदित्यादि। सुहृज्जनो वा तमुन्मादरोगिणं धर्म्मार्थसंहितैर्वाक्यैराश्वासयेत्, इष्टमभीष्टं वाक्यं वा ब्रूयात्। तथा यद्विनाशे मनोऽभिघातादुन्मादो भवति तद्विनाशद्रव्यं प्रतिरूपं दर्शयेद् अद्भुतानि च दर्शयेत् ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—बद्धमित्यादि। उन्मादिनं सार्षपतैलेनाभ्यक्तं कृत्वा वस्त्रादिना हस्तपादं बद्ध्वा ोत्तानं कृत्वा रौद्रे न्यसेत् शाययेत्। अथवा कपिकच्छ्वा वानरीवीजेन सशूकेन तमुन्मादिनं स्पृशेदथवा यथा न दह्यते तथा तप्तैर्लौहतैलजलैः स्पृशेत्। अथवा कशाभिरश्वताड़नरज्जुरूपाभिस्ताड़यित्वा हस्तपादे बद्धमुन्मादिनं विजने गृहे रुन्ध्यात्। आश्वासयेदित्यादीनामाशीरियम्—भ्रान्तं हि चेतो मनस्तच्छमं व्रजति। अपरञ्चाह—उद्धृता दंष्ट्रा वृहद्दीर्घाकारा दन्ता यस्य, याभिर्दशति सर्पस्तद्दन्तानुद्धृत्य तेन सर्पेण त्रासयेदथवा दान्तैः पोषितैर्वशीभूतैः सिंहैः गजैर्वा त्रासयेदथवा शस्त्रहस्तैः पुरुषैर्वधायोद्यतरूपैस्त्रासयेदथवा तस्करैः किंवा शत्रुभिस्त्रासयेत्। अथवेत्यादि। अथवा राजपुरुषाः पदातिका एनमुन्मादिनं वहिर्नीत्वा सुसंयतं बद्धं कृत्वा तर्ज्जयन्तः, आज्ञा

चक्रपाणिः—रूपादिषु विनाशमित्यादिनोद्भ्रान्तचित्तस्य पुनश्चित्तस्थिरकरणैः स्वदेशानयनमेव। दृश्यते च घट्टनचलितस्य पुनर्घट्टनेनैव सम्यक्स्थानं, तद्वदिहापि ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

देहदुःखभयाभ्यां हि परं प्राणभयं स्मृतम्।
तेन तस्य शमं याति सर्व्वतो विस्मृतं मनः ॥ ४१ ॥
इष्टद्रव्यविनाशात् तु मनो यस्योपहन्यते।
तस्य तत्सदृशप्राप्त्या सान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥ ४२ ॥
कामशोकभयक्रोध-हर्षेर्ष्यालोभसम्भवान्।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ४३ ॥
बुद्ध्वा देशं वयः सात्म्यं दोषं कालं बलाबले।
चिकित्सितमिदं कुर्य्यादुन्मादे दोषभूतजे ॥ ४४ ॥
देवर्षिपितृगन्धर्व्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान्।
वर्ज्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ॥

नृपेण कृता तव वधार्थमित्येवं भीषयन्तस्त्रासयेयुः। एषामाशिषमाह—देहेत्यादि। देहभयात् दुःखभयाच्च हि यस्मात् प्राणभयं परं श्रेष्ठं स्मृतम्, तेन प्राणभयेन विस्मृतं मनः सर्व्वतः शमं याति ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—इष्टेत्यादि। यस्य खल्विष्टद्रव्यविनाशात् मन उपहन्यते, तस्य तत्सदृशद्रव्यप्राप्त्या सान्त्ववचनर्मधुरवचनैराश्वासवचनैश्च शमं नयेत् ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—कामशोकेत्यादि। कामादिजानुन्मादान् परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिः कामादिभिरेव शमं नयेत्। कामजं शोकक्रोधभयेर्ष्याभिः शमं नयेत्। शोकादिजान् कामहर्षलोभैः शमं नयेत्। इत्येवं यथायोग्यं विद्यात् ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—बुद्ध्वेत्यादि। देशादिकं बुद्ध्वा दोषभूतज उन्मादे इदं चिकित्सितं कुर्य्यात् ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—अत्रापवादमाह—देवर्षिपितृगन्धर्व्वैरित्यादि। देवादिभिरुन्मत्तस्य

चक्रपाणिः—सिंहैरिति व्याघ्रैः दान्तैः। वर्हिरिति ग्रामवर्हिः। देहदुःखभयेभ्य इति देहदुःखकारणेभ्यः ॥ ४१ ॥

चक्रपाणिः—इष्टद्रव्येत्यादिना पूर्व्वमसूचितोऽपि अयमुन्मादः प्रकरणाच्चिकित्स्यते। यथा तृष्णाध्याये पञ्च तृष्णाः प्रतिपाद्य गुर्व्वन्नजायाऽप्यधिकायाश्चिकित्सोच्यत इत्याहुः। किन्तु चिन्तादिदुष्टहृदय इत्यादिनोक्तोन्मादेन गृहीत एवायमर्थोऽत्र चिकित्सित इति पश्यामः। पञ्चोन्मादव्यवस्थायामस्य वातिके एवावरोध उचितः, इष्टद्रव्यविनाशस्य वातप्रकोपकारित्वात्। एवं कामादिभवेष्वपि वाच्यम् ॥ ४२—४४ ॥

सर्पिःपानादि तस्येह मृदु भेषजमाचरेत्।
पूजां बल्युपहारांश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥
शान्तिकर्म्मेष्टिहोमांश्च जपस्वस्त्ययनानि च।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि वाचरेत् ॥
भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम्।
पूजयन् प्रायशो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये।
तेषां पूजाञ्च कुर्व्वाण उन्मादेभ्यः प्रमुच्यते ॥
बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरौषध्यगदधारणैः।
सत्याचारतपोज्ञान-प्रदाननियमव्रतैः ॥
देवगुह्यकविप्राणां गुरूणां पूजनेन च।
आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा ॥ ४५ ॥

तीक्ष्णान्यञ्जनादीनि क्रूरकर्म्म च बुद्धिमान् वर्ज्जयेत्। सुश्रुतेऽप्युक्तम्। "न चायुक्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे। ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत्। वैद्यातुरौ निहन्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महौजसः ॥" इति। सर्पिष्पाणादि तस्य देवर्षिपितृगन्धर्व्वादुन्मत्तस्य मृदु भेषजञ्चेहाचरेत्। युक्तिव्यपाश्रयमुक्त्वा दवव्यपाश्रयमाह—पूजामित्यादि। पूजां देवादीनामधिदेवानां पूजामाचरेत्। तदुक्तं विशेषेण सुश्रुते तन्त्रान्तरे च, तं कारयेत्। ननु कस्य पूजादिकमाचरेदित्यत आह—भूतानामित्यादि। भूतानां देवादीनामधिपं जगतः प्रभुमीश्वरं शिवं देवं प्रायशो नित्यं पूजयन् दोषागन्तुजोन्मादजं भयं जयति। एवं रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा ये लोके चरन्ति तेषां पूजाञ्च कुर्व्वाण उन्मादेभ्यो भूतजेभ्यः प्रमुच्यते। बलिभिरित्यादि। ये देवादयो गृह्णन्ति तेषां बलिभिरुपहारैः ओषधिं प्रशस्तां धारयेत्। अगदञ्च भूतोचितं धारयेत्।

चक्रपाणिः—क्रूरमिति ताड़नादिकम्। कर्म्मेत्यादिना दैवव्यपाश्रयचिकित्सामाह ॥ ४५ ॥

यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते।
उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्धेतुदूष्ययोः ॥ ४६ ॥
निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः।
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते ॥ ४७ ॥
प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ४८ ॥

इत्येवं बल्यादिभिर्देवादिपूजनान्तरागन्तुरुन्मादः प्रशमं याति। सिद्धैर्मन्त्रैरौषधैश्च तथागन्तुरुन्मादः प्रशमं याति ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—अपरश्चाह—यच्चेत्यादि। सामान्याद्धेतुदूष्ययोरिति वचनेनानुक्तोऽप्युन्मादहेतुरपस्मारहेतुर्य उक्तः सोऽप्युन्मादहेतुरिति ख्यापितम् ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—यस्योन्मादो न भवति तदाह—निवृत्तेत्यादि। यो मत्स्यमांसभक्षणमद्यपानाभ्यां निवृत्तः शुचिश्च हिताशी च प्रयतः संयतश्च स निजागन्तुभिरुन्मादैर्न युज्यते ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—उन्मादनिवृत्तिलक्षणमाह—प्रसादश्चेत्यादि। इन्द्रियाणां प्रसादस्तथा बुद्ध्यात्ममनसाञ्च प्रसादः। धातूनां रसरक्तादीनां प्रकृतिस्थत्वं स्वस्वमाने स्थितिः, सर्व्वमिदं विगतोन्मादस्य लक्षणमिति ॥ ४८ ॥

चक्रपाणिः—सामान्याद्धेतुदूष्ययोरित्युन्मादेनापस्मारेण च समहेतुर्मनोऽभिघातादिर्दूष्यञ्च हृदयं समानमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

चक्रपाणिः - निवृत्तामिष इत्यादिः व्याख्यात एव पूर्व्वम् ॥ ४७ ॥

चक्रपाणिः—क्रियमाणोन्माद-चिकित्सायाः स्फोटनार्थं विगतोन्माद-लक्षणमाह—प्रसाद इत्यादि ॥ ४८ ॥

तत्र श्लोकः ।

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।
निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ॥ ४६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
उन्मादचिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमाह—तत्र श्लोक इति। उन्मादानामिति दोषभूतोन्मादानाम्। समुत्थानं निदानम्। भिषगुत्तमः पुनर्व्वसुरात्रेय इति ॥ ४९ ॥

इति वद्यश्रीगङ्गाधरकविराजकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ
षष्ठस्कन्धे चिकित्सितस्थानजल्पे उन्मादचिकित्सित-
जल्पाख्या नवमी शाखा ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः— उन्मादानामिति संग्रहः ॥ ४९ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायाम् उन्मादचिकित्सितं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

स्मृतेरपगतं प्राहुरपस्मारं भिषग्विदः ।
तमःप्रवेशं बीभत्स-चेष्टं धीसत्त्वसंप्लवात् ॥ २ ॥
विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिभोजिनाम् ।
रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥
चिन्ताकामभयक्रोध-शोकोद्वेगादिभिस्तथा ।
मनस्यभिहते नृणामपस्मारः प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशानुक्रमेण उन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमाह—अथात इत्यादि। पूर्व्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—स्मृतेरित्यादि। स्मृतेः स्मृतितोऽपैति अपस्मारः। निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्येति तत्पुरुषः। अपशब्दार्थ इह गत इति। स्मृतितोऽपगमने प्रतिनियतं यद् भवति तदाह—तमःप्रवेशम् अन्धकारे प्रवेशो यत्र स्मृत्यपगमे सत्त्वसंप्लवान्मनसः सम्यक्प्लवनाद् बीभत्सा चेष्टा यत्र तमपस्मारमाहुः भिषग्विदः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तस्य निदानमाह—विभ्रान्तबहुदोषाणां मानतो बहवो दोषा येषां विभ्रान्ता अस्थिरास्तेषाम्, अहितान्यशुचीनि भोक्तुं शीलमेषां तेषां, रजस्तमोभ्यां कुपिताभ्यां विहते सत्त्वे मनसि हृदि च दोषावृते शारीरदोषैः

चक्रपाणिः—व्याध्युत्पत्तावुन्मादेन सहोत्पन्नत्वादुन्मादमनु अपस्मारचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—स्मृतेरपगम इत्यादिनापस्मारसंज्ञां व्युत्पादयन् अपस्मारस्वरूपमाह। स्मृतेरपगम एव विशिनष्टि—तमःप्रवेश इति। बीभत्सचेष्टमिति तमःप्रवेशेन ज्ञानाभावत्वाद् बीभत्सविचेष्टनवद् वदनाङ्गविक्षेपणादिकादनुमितं बीभत्सचेष्टम्। स्मृत्यपगमादौ च हेतुमाह—धीसत्त्वविप्लवः, विप्लवः स्वरूपान्यथात्वम् ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—यादृशानामपस्मारो भवति तानाह—विभ्रान्तेत्यादि। विभ्रान्ता उन्मार्गगामिनो बहवश्च दोषा येषां तेषां विभ्रान्तबहुदोषाणाम्। विहते सत्त्व इति सत्त्वाख्यगुणे विहते, न तु सत्त्वशब्देन मन उच्यते। तस्य मनस्यभिहते इति ग्रहणेन सिद्धिः ॥ ३ ॥

धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीड़यन्ति हि ।
संपीड्यमानो व्यथते मूढ़ो भ्रान्तेन चेतसा ॥
पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यति ।
जिह्माक्षिभ्रूः स्रवल्लालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ।
दोषवेगे च विगते सुप्तवत् प्रतिबुध्यते ॥ ४ ॥
पृथगदोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्व्विधः ।
कम्पते प्रदशेद्‌ दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्‌ रूपाणि चानिलात् ॥

आवृते, तथा नृणां चिन्तादिभिर्म्मनसि अभिहते, अपस्मारः प्रवर्त्तते। इति निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—सामान्यलक्षणमाह—धमनीभिरित्यादि। हृदयमूलाभिर्धमनीभिः श्रिता दोषा वातपित्तकफा हृदयं पीड़यन्ति, हृदये दोषैः सम्पीड्यमानो मानवो भ्रान्तेन चेतसा मूढ़ः प्रमोहं गतः सन् व्यथते। यदा मूढ़ो भवति तदा खल्वसन्ति रूपाणि मिथ्याभूतानि रूपाणि पश्यति पतति चातिस्फुरति च। जिह्माक्षिभ्रूः कुटिलाक्षः कुटिलभ्रूश्च तदा भवति। स्रवल्लालश्च सन् हस्तौ पादौ च विक्षिपन् वर्त्तते। दोषवेगे च विगते सुप्तवत् प्रतिबुध्यते सुप्तोत्थित इव भवति॥ ४॥

गङ्गाधरः—सङ्ख्या चोक्ता निदाने चत्वारोऽपस्मारा इह च स चतुर्व्विध इति तच्च पृथगदोषैरित्यादिना प्रोक्तम्। तत्र वातिकादिक्रमेण लक्षणमाह—कम्पत इत्यादि। यदा मूढः सन् पतति अतिस्फुरति तदा कम्पते, दन्तान् प्रदशेत्, फेनोद्वामो सन् श्वसिति च, परुषाणि चारुणवर्णानि च रूपाणि अनिलात्

चक्रपाणिः—धमनीभिरिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि हृदयपीड़ायोग्यतया हृदयाश्रिता एव धमन्यो विशेषेण गृह्यन्ते। अत्र च वातादीनां प्रकोपे पृथक्पृथक् हेतुर्नोक्तः। तस्य उन्मादसाधारणत्वेनोक्तत्वात्। उक्तं हि—यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चित् अपस्मारचिकित्सिते। उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्धेतुदूष्ययोरिति। यस्त्वपस्मारस्य विशिष्टो हेतुरुन्मादात् समुदितात् उक्त एव ॥ ४ ॥

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः।
सतृष्णोष्मानलव्याप्त-लोकदर्शी च पैत्तिकः॥
शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गजो गुरुः।
पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात्॥
सर्व्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः॥ ५॥

अपस्मारी पश्येत्॥ ०॥ पीतेत्यादि। पैत्तिकोऽपस्मारी पीतफेनाङ्गवदनः। यदा भ्रान्तेन चेतसा मूढ़ः सन् पतति जिह्माक्षिभ्रूः स्रवल्लालः पादौ हस्तौ च विक्षिपन्नतिस्फुरति तदा पीतफेनोद्वामी भवति। पीतासृङ्स्रक्षितभीमरुधिर-वर्णरूपं मोहकाले पश्येत्। दोषवेगे विगते सुप्तोत्थित इव भवन् पीताङ्गवक्त्रो भवति। सतृष्णोष्मा तृष्णोष्मभ्यां विशिष्टः अनलव्याप्तलोकदर्शी च वर्त्तते॥०॥ शुक्लेत्यादि। श्लैष्मिकोऽपस्मारी यदा भ्रान्तेन चेतसा मूढ़ो भवति, तदा शुक्लानि कानिचिदसद्रूपाणि पश्येत्। पश्यंश्च पतति जिह्माक्षिभ्रूः स्रवल्लालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन्नतिस्फुरति। दोषवेगे विगते शुक्लाङ्गवक्त्राक्षः शीतो हृष्टलोमा गुरुगात्रो वर्त्तते। चिरान्मुच्यते चिरकालेन प्रतिबुध्यते इति। विस्तरेण निदानस्थाने व्याख्यातः॥ ०॥ सान्निपातिकमपस्मारमाह—सर्व्वैरित्यादि। एतैः सर्व्वैः सर्व्वेषां त्रयाणां दोषाणां समस्तैर्लिङ्गैस्त्रिदोषजोऽपस्मारो ज्ञेयो न तु त्रयाणां दोषाणाम् एकदेशलक्षणैः; तस्मात् स चापस्मारोऽसाध्यः, ऐकदेशिकत्रिदोषलिङ्गः सान्निपातिकरोगस्तु साध्यः स्यात्। यश्चापस्मार एककदोषजोऽपि क्षीणजनस्य भवति, स चासाध्यः। यश्चानवः पुराणः स चासाध्यः इति। सुश्रुते चोक्तम्। तद्यथा—"स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तत्परिवर्ज्जने। अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत्। मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थ-कर्म्मणामभिसेवनात्। विरुद्धमलिनाहार-विहारकुपितैर्मलैः। वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम्। रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम्। तथा कामभयोद्वेग-क्रोधशोकादिभिर्भृशम्। चेतस्यभिहते

चक्रपाणिः—पृथगित्यादिना चतुर्व्विधापस्मारलक्षणमाह। पीतासृग्रूपदर्शन इति पीतलोहितरूपदर्शी। सतृष्णेति सतृष्णोष्मा चासौ अनलव्याप्तलोकदर्शी चेति समासः। शुक्लेति श्लैष्मिक

पक्षाद् वा द्वादशाहाद् वा मासाद् वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्व्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ ६ ॥

भृशम् । चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते । संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः । रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा । विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूविलोचनः । दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ । अल्पकालान्तरश्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्व्विधः । वातपित्तकफैर्नृणां चतुर्थः सान्निपातिकः । हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढ़ता । निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवत्यथ । वेपमानो दशेद् दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि । यो ब्रूयाद् विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्त्तो धुन्वन्नङ्गानि विह्वलः । यो ब्रूयाद् विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात् स पित्तभव उच्यते ॥ शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् । यो ब्रूयाद् विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तृड्उत्क्लेशस्त्रिष्वप्येतेषु सङ्ख्यया । प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकश्च भवेदिह । सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे । अनिमित्तागमाद् व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च । आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद् दोषाणां क्षणिकत्वात् तथैव च । आगमाद् वैश्वरूपाच्च स तु निवर्ण्यते बुधैः । वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ वीजानि कानिचित् । शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयः । स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्द्धिताः । दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान् निसर्गतः । अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषज एव तु ॥" इति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अथास्यागमकालानाह—पक्षाद् वेत्यादि । पक्षादिकालविकल्पो दोषाणां हेतुविशेषेण वलप्रकर्षापकर्षादितः स्वभावाच्च ॥ ६ ॥

उच्यते । चिरादिति वचनेन वातपित्तयोः अचिरेण मोक्षं सूचयति । क्षीणस्थानवश्च यः इति क्षीणस्य एकदोषजोऽप्यसाध्य इति भावः ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—पक्षाद्वेत्यादौ व्युत्क्रम्य कालनिर्द्देशेन उक्तकालादूर्द्ध्वमर्व्वाक् चापस्मारवेगो भवतीति सूचयति । किञ्चिदथान्तरमिति किञ्चित्कालं वेगं कुर्व्वन्ति स्तोककालमिति यावत् ॥ ६ ॥

तैरावृतानां हृत्स्रोतो-मनसां संप्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्य्यात् कर्म्मभिर्वमनादिभिः ॥
वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायोविरेचनैः ।
कफजं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ ७ ॥
सर्व्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥ ८ ॥
गोशकृद्रसदध्यम्ल-क्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।
सिद्धं पिबेदपस्मार-कामलाज्वरनाशनम् ॥ ९ ॥

पञ्चगव्यं घृतम् ।

गङ्गाधरः—निदानमुक्त्वा चिकित्सितमाह—तैरित्यादि । तैरपस्मारहेतुकुपितैर्दोषैरावृतानां हृदयमनोवहस्रोतोमनसां सम्प्रबोधनमादौ भिषक् तीक्ष्णैः वमनादिभिः कर्म्मभिः कुर्य्यात् । तद्यथा । वस्तिभूयिष्ठैर्वमनादिभिः पञ्चभिः कर्म्मभिः वातिकमपस्मारमुपाचरेत् । प्रायोविरेचनैः विरेचनभूयिष्ठैः वमनादिभिः पैत्तमपस्मारमुपाचरेत् । वमनप्रायैर्वमनभूयिष्ठैर्वमनादिभिः कफजमपस्मारमुपाचरेत् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—सर्व्वत इत्यादि । इत्येवं सर्व्वत ऊर्द्ध्वाधस्तिर्य्यक्शिरोविरेचनैः सुविशुद्धस्यापस्मारिणः सम्यगाश्वासितस्यापस्मारविमोक्षार्थं संशमनान् योगान् शृणु ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—संशमनयोगानाह—गोशकृदित्यादि । पुराणं घृतं समैर्घृतसमैर्गोशकृद्रसैर्गव्यैर्दध्यम्लैर्गव्यक्षीरगव्यमूत्रैः सिद्धमकल्कं पक्वं पिबेत् ॥ ९ ॥

पञ्चगव्यघृतम् ।

चक्रपाणिः—तैरित्यादिना चिकित्सामाह । प्रबोधनमिति दोषविरहितत्वेन सम्यक् स्वव्यापारत्वम् । प्राय इत्यादौ प्रायःशब्दो विशेषार्थः । तेनान्या क्रियापि सूचिता भवति ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—आश्वासितस्येति आप्यायितस्य ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—गोशकृदित्यनेन दध्यादिभिरिति गोशब्दो योज्यः । तेन पञ्चगव्यमिदमल्पं भवति । साम्यञ्चात्र गोशकृद्रसादीति परिभाषासिद्धमपि स्पष्टार्थमुच्यते ॥ ९ ॥

ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठ-शङ्खपुष्पीभिरेव च ।
पुराणमाज्यमुन्मादयक्ष्मापस्मारपापनुत् ॥ १० ॥
द्वे पञ्चमूल्यौ त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥
शम्पाकं फल्गुमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥
भार्गी पाठा त्रिकटुकं त्रिवृता निचुलानि च ।
श्रेयसीमाढ़कीं मूर्व्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥
द्वे शारिवे रोहिषञ्च भूतीकं मदयन्तिकाम् ।
क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
गोशकृद्रसदध्यम्ल-क्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत् तदमृतोपमम् ॥
अपस्मारे ज्वरे कासे श्वयथावुदरेषु च ।
गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥
शस्यते घृतमेतत् तु प्रयोक्तव्यं दिने दिने ।
अलक्ष्मीग्रहरक्षोघ्नं चातुर्थकविनाशनम् ॥ ११ ॥

महापञ्चगव्यं घृतम् ।

<u>गङ्गाधरः</u>—ब्रह्मीरस इत्यादि। ब्रह्मीरसे घृताच्चतुर्गुणे वचादिभिः कल्कैः घृतात् पादिकैः पुराणं गव्यमाज्यं सिद्धमुन्मादादिनुत् पिबेत् ॥१०॥ ब्रह्मीघृतम् ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—द्वे पञ्चमूल्यावित्यादि। द्वे पञ्चमूल्यौ प्राधान्याद् वृहत्पञ्चमूली-स्वल्पपञ्चमूल्यौ। त्रिफला पथ्याक्षधात्र्यः। रजन्यौ द्वे। शम्पाकस्य फलमध्यम्। फल्गुमूलं कोठोडुम्बरमूलम्। एतानि चतुर्व्विंशतिं द्रव्याणि प्रत्येकं द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते षोड़शशरावावशेषे भार्ग्यादीन्येकोनविंशतिं

<u>चक्रपाणिः</u>—ब्राह्मीत्यादौ पुराणमिति घृतं विशेषेण तथा साध्यमिति विशेषः। तेन पुराणं घृतमिति साध्यं भवति ॥ १० ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—द्वे पञ्चमूले इत्यादि निर्द्दिष्टं पञ्चमूलद्वयं दशमूलाख्यं ग्राह्यम्। नीलिनीं

वचाशम्पाककैटर्य्य-वयःस्थाहिङ्गुचोरकैः ।
सिद्धं पलङ्कषायुक्तं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ १२ ॥
घृतं सैन्धवहिङ्गुभ्यां वार्षे वास्ते चतुर्गुणे ।
मूत्रे सिद्धमपस्मार-हृद्ग्रहायासनाशनम् ॥ १३ ॥
तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥ १४ ॥

द्रव्याणि कषमात्राणि पिष्ट्वा पुराणगव्यसर्पिषः प्रस्थे क्षिपेत्, तैः तं सर्पिषः प्रस्थं पचेत्। तत्सर्पिः सम्भैर्गोशकृद्रसैर्गोदध्यम्लैर्गोक्षीरैर्गोमूत्रैश्च पचेत् ॥११॥

महापञ्चगव्यघृतम् ॥

गङ्गाधरः—वचेत्यादि। कैटर्य्य कट्फलं, वयःस्था विभीतकी, चोरकः स्थलजचोरपुष्पी, पलङ्कषा गोक्षुरा। एभिः कल्कैः सिद्धं पुराणं गव्यं घृतमित्यनुवर्त्तते ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—घृतमित्यादि। सैन्धवहिङ्गुभ्यां पादिकाभ्यां कल्काभ्यां चतुर्गुणे वार्षे वृषस्य मूत्रे वास्ते च छागस्य मूत्रे मिलिते चतुर्गुणे सिद्ध पक्वं घृतमिति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अथ यमकस्नेहमाह—तैलप्रस्थमित्यादि। तिलतैलस्य प्रस्थं पुराणगव्यघृतस्य च प्रस्थं मिश्रीकृत्य यमकं जीवनीयैर्दशभिः प्रत्येकं पलोन्मितैः क्षीरद्रोणे पचेत् ॥ १४ ॥

नोलिकां, शम्पाक आरग्वधः। द्विपलं प्रत्येकं दशमूलादीनां, तत् प्रतिपादितमेवोन्मादे। निचुलो हिज्जलः, श्रेयसी हस्तिपिप्पली। द्वे शारिवे इति श्यामालतानन्तमूला ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—कैटर्य्यः पार्व्वतो निम्बः। वयःस्था गुडूची। वातश्लेष्मात्मक इति द्वन्द्वापस्मारा निर्द्देशाच्च वातात्मके श्लेष्मात्मके च ज्ञेयम्। अन्ये तु गुल्मवदनुक्तमपि प्रकृतिसमसमवायारब्ध-द्वन्द्वजवातश्लेष्मात्मकम् अपस्मारं वदन्ति ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—वार्षे वास्ते इति वृषे छागे मूत्रे पचेत्। अत्र च यद्यपि "स्त्रीणां तीक्ष्णं गुरु मूत्रं न तु पुंसां तथाविधम्। पित्तांशिकाः स्त्रियो यस्मात् सौम्यास्तु पुरुषाः स्मृताः" इत्यनेन स्त्रियो मूत्रं प्रशस्तमुक्तम्; तथापीहाविशेषपरिग्रहात् पुंलिङ्गयोरेव मूत्रं यौगिकमिति ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—तैलप्रस्थमित्यादौ पलोन्मितैः कल्कैरिति। द्रवस्थाने क्षीरस्यैव क्रियमाणत्वात् ॥१४

कंशे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्य्येऽष्टगुणे रसे।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत्॥
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति।
तद्वत् काशविदारीक्षु-कुशक्वाथशृतं घृतम्॥ १५॥
मधूकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात्।
तद्वत् सिद्धं घृतप्रस्थं पित्तापस्मारभेषजम्॥ १६॥
अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे।
सिद्धं स्याद्‌ गोशकृन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च॥ १७॥

गङ्गाधरः—कश इत्यादि। गव्यक्षीरस्य कंशे इक्षुरसस्य च कंशे काश्मर्य्ये काश्मरीमूलक्वाथेऽष्टगुणे जीवनीयैर्दशभिः प्रत्येकं कार्षिकैः कल्कैः पुराण-गव्यसर्पिःप्रस्थं विपचेत्। तद्वदित्यादि। काशादीनां चतुर्णां मूलक्वाथे चतुर्गुणे शृतं पक्वमकल्कं घृतं तद्वत् वातपित्तोद्भवम् अपस्मारं क्षिप्रं नियच्छति। वातोद्भवं पित्तोद्भवञ्चापस्मारम्॥ १५॥

गङ्गाधरः—मधूकेत्यादि। मधूकसारस्य द्विपले कल्के आमलकीरसाद् द्रोणे सिद्धं घृतप्रस्थं तद्वत् वातपित्तोद्भवमपस्मारं क्षिप्रं नियच्छति, विशेषात् पित्तापस्मारभेषजं भवति॥ १६॥

गङ्गाधरः—अभ्यङ्ग इत्यादि। वस्तमूत्रे छागमूत्रे चतुर्गुणे कल्कं विना सार्षपं तैलं सिद्धं प्रकरणादपस्मारिणोऽभ्यङ्गः स्यादेवं गोशकृद्भिरुत्सादनं गोमूत्रैः स्नानमपस्मारिण इति॥ १७॥

चक्रपाणिः—कंस इत्यादके। काश्मर्य्य इति गम्भारीभवे रसे। रसे इति क्वाथे। तद्वदित्यनेन पूर्व्वयोगफलश्रुतिं दर्शयति॥ १५॥

चक्रपाणिः—तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः इत्यनेन पूर्व्वयोगोक्त क्षिप्रमित्याकर्षति, तेन क्षिप्रं पित्तापस्मार इति फलति॥ १६॥

चक्रपाणिः—अभ्यङ्ग इत्यादिना अकल्कमेव तैलं पक्तव्यम्। गोशकृदित्यादौ गोशकृतोत्सादनं गोमूत्रेण च योग्यतया स्नानम्॥ १७॥

कटभीनिम्बकट्वङ्ग-मधुशिग्रुत्वचां रसे।
सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थे प्रशस्यते ॥ १८ ॥
पलङ्कषावचापथ्या-वृश्चीकाल्यर्कसर्षपैः।
जटिलापूतनाकेशी-लाङ्गलीहिङ्गुचोरकैः ॥
लसुनातिरसाचित्रा-कुष्ठैर्विड़्भिश्च पक्षिणाम्।
मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलमपस्मारविनाशनम्।
एतैश्चैवौषधैः कार्य्यं धूपनं सप्रलेपनम् ॥ १९ ॥
पिप्पलीं लवणं हिङ्गु शिग्रु हिङ्गुशिराटिकाम्।
काकोलीं सर्षपान् काक-नासां कटर्य्यचन्दने ॥

गङ्गाधरः—कटभीत्यादि। एवं कटभ्यादीनां चतुर्णां त्वचां रसे त्रिगुणे केचिदाहुश्चतुर्गुणे मूत्रसमं तैलं सिद्धमपस्मारिणोऽभ्यङ्गार्थे प्रशस्यते। कटभी क्षुद्रशिरीषः। कट्वङ्गः श्योनाकः। मधुशिग्रुः रक्तशोभाञ्जनः। एषां प्रत्येकं त्वचां रसस्तैलसम इति ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—पलङ्कषेत्यादि। पलङ्कषा गोक्षुरा। वृश्चिकाली वृश्चिकपत्री। जटिला जटामांसी। पूतना हरीतकी। केशी केशिनी शङ्खिनीपुष्पम्। चोरकः पिड़ङ्ग इति लोके। अतिरसा जलयष्टीमधु। चित्रा द्रवन्ती। मांसाशिनां पक्षिणां यथालाभं विड़्भिः पुरीषैः। एभिस्तैलपादिकैः कल्कैर्वस्तमूत्रे छागमूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं सार्षपं तैलमभ्यञ्जनमपस्मारनाशनमिति। एतैरित्यादि। एभिश्च पलङ्कषादिभिरौषधैरपस्मारिणो धूपनं प्रलेपनञ्च कार्य्यम् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—पिप्पलीमित्यादि। हिङ्गु हिङ्गुनिर्य्यासः। हिङ्गुशिराटिका हिङ्गुपत्री, न तु हिङ्गुनो भागद्वयम्। काकनासिकां काउयाठुँठीति लोके। कटर्य्यं

चक्रपाणिः—कटभीत्यादौ कटभ्यादीनां चतुर्णामपि त्वचं गृहीत्वा क्वाथस्तेन त्रिगुणः कर्त्तव्यः। चतुर्थस्तु द्रवभागेणैव स्नेहसममेव पूर्य्यते ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—पलङ्कषेत्यादौ पूतनायाः पूतना पूर्व्वायाः केशी पूतनाकेशी गोलोमीत्यर्थः। तथा ह्यत्र जतूकर्णे पूतनाकेशी गोलोमीत्युच्यते। उक्तं हि "वृश्चिकालीपथ्यागोलोमीनाकुली-गुग्गुलुकुष्ठैः सर्षपजटिलाहिङ्गुवचामधुकत्रिवादिमांसादपुरीषैर्वस्तमूत्रेऽभ्यङ्गः। अतिरसा जलयष्टीमधु। चित्रा दन्ती ॥ १९ ॥

शुनः स्कन्धास्थिनखरान् पार्शु कांश्चेति पेषयेत्।
वस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे प्रदेहः स्यात् सधूपनः॥ २०॥
अपेतराक्षसीकुष्ठ-पूतनाकेशिचोरकः।
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवात्रसेचनम्॥ २१॥
जलौकाशकृता तद्वत् दग्धैर्वा वस्तलोमभिः।
खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः॥ २२॥
कपिलानां गवां मूत्रं नावनं परमं हितम्।
सश्रृगालविड़ालानां * सिंहादीनाञ्च शस्यते॥ २३॥

कट्फलम्। शुनः कुक्कुरस्य स्कन्धश्चास्थि च नखराश्च। पर्शुकां पार्श्वास्थि। सर्व्वमिदं पुष्यानक्षत्रे वस्तमूत्रेण पेषयेत्। तेनापस्मारिणः सधूपनः सर्व्वाङ्गे प्रदेहः। प्रलेपनाद्धापस्मारविनाशनं स्यात्॥ २०॥

गङ्गाधरः—अपेतराक्षसीत्यादि। अपेतराक्षसी कृष्णतुलसी। पूतना हरीतकी। केशी केशिनी, चोरकः शङ्खपुष्पी। पृक्का लता पिड़ङ्ग। गोमूत्रपिष्टः प्रलेपः। केवलगोमूत्रैश्च सेचनम्॥ २१॥

गङ्गाधरः—जलौकेत्यादि। जतुकेति पाठे चर्म्मचटकपुरीषेण तद्वत् प्रलेपः। वस्तलोमभिर्दग्धैः पिष्टैस्तद्वत् प्रलेपः। खरास्थिभिर्दग्धैः पिष्टैः प्रलेपः। हस्तिनखैस्तथा दग्धैः पिष्टैः प्रलेपस्तथा गोपुच्छलोमभिः दग्धैः पिष्टैः प्रलेपः॥ २२॥

गङ्गाधरः—कपिलानामित्यादि। कपिलानां पिङ्गलगवीनां मूत्रं शृगालस्य विड़ालस्य च सिंहादीनां सिंहव्याघ्रतरक्षुप्रभृतीनाञ्च मूत्रं नावनं नस्यम् अपस्मारिणे परमं हितमिति॥ २३॥

चक्रपाणिः—हिङ्गुशिवाटिका वंशपत्रकमिति ख्याता। स्कन्धस्यास्थि पुष्यर्क्षपेषणेन नक्षत्रयोगकृतसंस्कारमुपदिशति॥ २०॥

चक्रपाणिः—अपेतराक्षसीस्वरसः॥ २१॥

चक्रपाणिः—जलौकेत्यादौ तद्वदित्युत्सादनम्॥ २२॥

चक्रपाणिः—कपिलानां गवां मूत्रे विशेषकरं भवतीति आप्तवचनादुन्नीयते। सिंहादीनाञ्च शस्यत इत्यादौ मूत्रमिति योज्यम्॥ २३॥

* श्वश्रृगालविड़ालानामिति वा पाठः।

भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता शतविषाणिका * ।
ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोक्ता मूत्रपेषिताः ।
योगास्त्रयोऽतः षड् बिन्दून् पञ्च वा नावयेद्भिषक् ॥ २४ ॥
त्रिफलाव्योषपीतद्रु-यवक्षारफणिज्झकैः ।
श्यामापामार्गकरञ्जैः फलैर्मूत्रे च वस्तजे ।
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ २५ ॥
पिप्पली वृश्चिकाली च कुष्ठञ्च लवणानि च ।
भार्गी च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रधमनं परम् ॥ २६ ॥
कयस्थां शारदान् मुद्गान् मुस्तोशीरयवांस्तथा ।
सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत् ॥

गङ्गाधरः—भार्गीत्यादि। भार्गी वचा नागदन्तीत्येकं नस्यम्। श्वेता शतविषाणिका चेत्येकं नस्यं, श्वेतापराजिता वृहदजश्वृङ्गीति द्वयं द्वितीयं, ज्योतिष्मती नागदन्ती चेत्येकं तृतीयं नस्यम्। इति त्रयो योगा गोमूत्रपेषिताः। अतः षड् बिन्दून् पञ्च बिन्दून् वापस्मारिणं नावयेत् नावनं कारयेत् ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—त्रिफलेत्यादि। त्रिफलादीनां कल्कैः पादिकैर्वस्तजे मूत्रे चतुर्गुणे साधितं तिलतैलं सार्षपतैलं वा नावनमपस्मारविनाशनम्। तत्र पीतद्रुर्दारुहरिद्रा। फणिज्झको जम्बीरो मातुलुङ्गप्रभेदः। श्यामा त्रिवृत्। एषां फलैः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—पिप्पलीत्यादि। वृश्चिकाली विच्छाटीति लोके। लवणानि पञ्च। एतेषां चूर्णं नस्तः कार्यमपस्मारविनाशनं परम्। प्रधमनं नस्यप्रभेदः ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—कयस्थामित्यादि। कयस्थादीनि समांशेन नीत्वा वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत्। तया वर्त्या वस्तमूत्रेणैव घृष्ट्याञ्जनं नेत्रे दद्यात्।

चक्रपाणिः—भार्गीत्यादौ नागदन्ती काष्ठपाटला, श्वेता श्वेतापराजिता, श्वेता विषाणिका शतावरी ॥ २४ ॥

चक्रपाणिः—त्रिफलेत्यादौ पीतद्रु देवदारु। लवणानि सैन्धवादि पञ्च किंवा लवणवर्गोक्तानि यथालाभं ग्राह्याणि ॥ २५ । २६ ॥

चक्रपाणिः—कायस्थानित्यादौ शारदान् मुद्गानिति हारीतमुद्गाः; ते हि प्रायः शरदि

* श्वेता विषाणिका इति चक्रसम्मतः पाठः ।

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्द्दिते ।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ २७ ॥
मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कयस्थां हिङ्गु शाद्वलाम् ।
व्योषं माषान् यवान् मूत्रैर्वास्तमेषार्षभैस्त्रिभिः ॥
पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्त्तिमपस्मारे प्रयोजयेत् ।
किलासेषु तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥ २८ ॥
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ २९ ॥
नकुलोलूकमार्ज्जार-गृध्रकीटाहिकाकजैः ।
ऊर्णैः पत्रैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्ध भिषक् ॥ ३० ॥

कयस्था सूक्ष्मला । शारदान् मुद्गान् कृष्णमुद्गान् । जलमृते जले मग्नो मृतवद् यो भवति । तल्लक्षणञ्चेदम् । विष्टब्धपायुमूर्द्धाक्षमाध्मातोदरमेहनम् । विद्यात् जलमृतं जन्तुं शीतपादकराननमिति । सर्व्वथा मरणे भेषजाभावात् ॥ २७ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—मुस्तमित्यादि । वयःस्थां हरीतकीं, कयस्थामामलकीं, त्रिफलासंज्ञया तयोर्लाभे पुनरुक्त्या भागद्वयम् । शाद्वलं नवतृणम् । वास्तमेषार्षभैस्त्रिभिः मूत्रैः पिष्ट्वा वर्त्तिं कृत्वा तामपस्मारेऽञ्जनतया प्रयोजयेत् । एवं किलासादिषु च ॥ २८ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—पुष्योद्धृतमित्यादि । यदृच्छया मृतस्य शुनः पित्तं पुष्यानक्षत्रे उद्धृतमपस्मारघ्नमञ्जनं भिषक् प्रयोजयेत् । तदेव पुष्योद्धृतं शुनः पित्तं पुराणसर्पिषा युक्तं धूपनं परममपस्मारघ्नं मतमिति ॥ २९ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—नकुलेत्यादि । कीटः पाश्चात्यवृश्चिकः । नकुलादीनां यथासम्भवमूर्णैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनमपस्मारघ्नं भिषक् कारयेत् ॥ ३० ॥

भवन्ति । वर्त्तिर्नेत्राञ्जनवर्त्तिः । विषपीत इति पीतविषे । जलपानेन मृत इति जलमृतः, तस्य लक्षणम्—विष्टब्धपायुरूर्द्धाक्षमाध्मातोदरमेहनम् । विद्याज्जलमृतं जन्तुं शीतपादकराननम् । इति ॥ २७ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—वास्तमेषर्षभैरिति छागमेषवृषभसम्भवैः ॥ २८ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—पुष्योद्धृतमिति पुष्यनक्षत्र गृहीतं, कीटो वृश्चिकः ॥ २९ । ३० ॥

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते।
स्रोतांसि चास्य शुध्यन्ति स्मृतिं संज्ञाञ्च विन्दति ॥ ३१ ॥
यस्यानुबन्धस्त्वागन्तुर्दोषलिङ्गाधिकाकृतिः।
दृश्येत तस्य कार्य्यं स्यादागन्तून्मादभेषजम् ॥ ३२ ॥
अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः।
भगवन् पूर्व्वमुद्दिष्टः सूत्रस्थाने महागदः ॥
अतत्त्वाभिनिवेशो यस्तद्धेत्वाकृतिभेषजम्।
तत्र नोक्तं ततः श्रोतुमिच्छामि तदिहोच्यताम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथोपसंहरति—आभिरित्यादि। तैरावृतानामित्यादिभिरेतदन्तैर्वचनैरुक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिरप्रतिहताभिरपस्मारिणो मनः सम्प्रबुध्यते। स्रोतांसि च मनोवहानि शुध्यन्ति। स्मृतिं संज्ञाञ्चायं विन्दति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—यस्यापस्मारिणोऽनुबन्ध आगन्तुर्देवादिग्रहो वर्त्तते, तस्य दोषलिङ्गादुक्तवातादिलिङ्गादधिकाकृतिः दृश्येत, तदा तस्यागन्तून्मादस्य देवादिग्रहजोन्मादस्य भेषजं कार्य्यमिति। अपस्मारचिकित्सितं समाप्तमिति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—अथ मानसगदप्रसङ्गादत्राग्निवेशः पप्रच्छ। तद्यथा। अनन्तरमित्यादि। अपस्मारस्य सहेतुभेषजोपदेशानन्तरमग्निवेशः कृताञ्जलिः सन्निदं गुरुमुवाच। भगवन् गुरो! पूर्व्वं सूत्रस्थानेऽतत्त्वाभिनिवेशो नाम यो महागद

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यपस्मारे सूत्रेणानुबन्धलिङ्गचिकित्सामाह—यस्येत्यादि। दोषलिङ्गाधिकाकृतिरिति अपस्मारोक्तदोषलिङ्गेभ्योऽधिकागन्तून्मादसदृशी आकृतिर्यस्य स तथा। नागन्तुलिङ्गं दोषेषु भवति, न च लिङ्गं विना आगन्तुलिङ्गता सम्भवति; ततश्चागन्त्वपस्मारः पृथङ् न भवति, किन्तु दोषजस्यानुबन्धरूपः। पश्चात्कालीनः स आगन्तुः। तेन चत्वार एवापस्मारा भवन्तीति यदुक्तं तस्यागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचिदिति। अनेनानुबन्धरूपतैव भूतापस्मारे दर्शिता, न तून्मादवत् स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं भूतानाम्। अन्यत्राप्युक्तम्—अपस्मारो महाव्याधिः तस्माद् दोषत एव तु। अन्ये तु भीमदन्तादयः स्वतन्त्राङ्गत्वमपस्मारलक्षणं चिकित्सानिर्देशार्थं मन्त्रग्रन्थं वर्णयन्ति च। न संख्यानियमश्च दोषजापस्माराणामेवं भवति ॥ ३१ । ३२ ॥

चक्रपाणिः—(अस्मिन् प्रदेशे सैन्धवाः काश्मीराः)। भगवन्नित्यनेनातत्त्वाभिनिवेशस्य लक्षणचिकित्साग्रन्थं पठन्ति। तच्चानार्षमिति वृद्धाः ॥ ३३ ॥

शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्व्वसुः।
महागदं सौम्य शृणु सहेत्वाकृतिभेषजम् ॥ ३४ ॥
मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्राप्तान् निगृह्णतः।
शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः ॥
हृदयं समुपास्तृत्य मनोबुद्धेर्महाशिराः।
दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥
रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां सत्त्वे मनसि संवृते।
हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढ़ाल्पचेतसः ॥
विषमां कुर्व्वते बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते।
अतत्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥ ३५ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः।
कृतसंसर्ज्जनं मेध्यरन्नपानरुपाचरेत् ॥ ३६ ॥

उद्दिष्टः, तस्यातत्त्वाभिनिवेशस्य हेत्वाकृतिभेषजं तत्र नोक्तम्, अतस्तदिहाध्याये तूच्यताम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—तत्रोत्तरमाह—शुश्रूषव इत्यादि। तद्वचः श्रुत्वा पुनर्व्वसुरात्रेयः शुश्रूषवे शिष्यायाग्निवेशायाह। तद्यथा। महागदमित्यादि। हे सौम्य! सहेत्वाकृतिभेषजं महागदमतत्त्वाभिनिवेशं शृणु ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—मलिनाहारेत्यादि। मलिनं मलकारिणमाहारं सेवितुं शीलमस्य तस्य अविधार्य्यान् मूत्रपुरीषादिवेगान् निगृह्णतः शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः कुपिता दोषा हृदयं समुपास्तृत्य मनोबुद्धेर्महासिरा हृदयमूला दश संदूष्य तिष्ठन्ति। वृद्धाभ्यां रजस्तमोभ्यां सत्त्वे मनसि संवृते रजोमोहावृतात्मनो रजस्तमआवृतमनसः पुंसो हृदये तस्मिन् दोषैर्व्याकुले मूढ़ाल्पचेतसस्तस्य हृदयं सन्दूष्य तिष्ठन्तो दोषा नित्यानित्ये हिताहिते विषये विषमां बुद्धिं कुर्व्वते। हितञ्चाहितं बुध्यतेऽहितञ्च हितं बुध्यते, नित्यमनित्यमनित्यं नित्यमित्येवं विषमबुद्धिस्तत्त्वाभिनिवेशप्रतिबन्धिनी बुद्धिर्भवति। तमतत्त्वाभिनिवेशं महागदमाप्ता आहुरिति ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—अस्य चिकित्सामाह—स्नेहस्वेदेत्यादि। स्नेहक्रियास्वेदक्रियाभ्या-

ब्रह्मीस्वरसयुक्तं यत् पञ्चगव्यमुदाहृतम्।
तत् सेव्यं शङ्खपुष्पी वा यच्च मेध्यं रसायनम्॥ ३७॥
हृदयस्यानुकूलाश्च कथाः सिद्धार्थवादिनः।
संयोजयेयुर्विज्ञानं धैर्य्यस्मृतिशमादिभिः॥ ३८॥
प्रयोज्यं तैललशुनं पयसा वा शतावरी।
ब्रह्मीरसः कुष्ठरसो वचा वा मधुसंयुता॥ ३९॥
दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकारी महागदः।
तस्माद् रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत्॥ ४०॥

मुपपन्नं तमत्त्वाभिनिवेशिनं वमनादिभिः संशोध्य कृतसंसर्ज्जनं मण्डादिक्रमेण कृताहारसंसर्ज्जनं मेध्यमेधाहितैरन्नपानैः पथ्यैरुपाचरेद् वैद्यः। ततो ब्रह्मीस्वरसयुक्तं यद् घृतमुदाहृतमिहाध्याये प्राक् ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च। पुराणमाज्यमुन्माद-यक्ष्मापस्मारपापनुदिति; तथा पञ्चगव्यं स्वल्पपञ्चगव्यं महापञ्चगव्यञ्च यद् घृतमुदाहृतं तत् सेव्यमतत्त्वाभिनिवेशिना, शङ्खपुष्पी वा शङ्खपुष्पी स्वरसादिकल्पेन सेव्या। एवं यच्च मेध्यं मेधाकामीयं रसायनं तच्च सेव्यमिति॥ ३६। ३७॥

<u>गङ्गाधरः</u>—हृदयस्येत्यादि। सिद्धाथवादिनः पण्डितजनस्य मनोऽनुकूलाः कथाः प्रबन्धकल्पनास्ताः संयोजयेयुः। एवं धैर्य्यादिभिर्विज्ञानं संयोजयेयुरिति॥ ३८॥

<u>गङ्गाधरः</u>—प्रयोज्यमित्यादि। तिलतैलमिश्रितं लसुनकल्कमस्य भक्षयितुं प्रयोज्यम्। पयसा शतावरी वा प्रयोज्या। कल्कविधानेन ब्रह्मीस्वरसो वा प्रयोज्यः कुष्ठस्वरसो वा। तथा मधुसंयुता वचा वा प्रयोज्या॥ ३९॥

<u>गङ्गाधरः</u>—दुश्चिकित्स्य इत्यादि। अपस्मारो व्याधिर्दुश्चिकित्स्यः। महागदोऽतत्त्वाभिनिवेशश्चिरकारी चिरानुबन्धी, तस्माद्रसायनैर्मेधाकामीयादिभिरेनमतत्त्वाभिनिवेशिनमपस्मारिणश्च समुपाचरेत्॥ ४०॥

<u>चक्रपाणिः</u>—तैललशुनादयः पञ्च योगाः। (पिबन्) चिरकारी चिरानुबन्धी। चिकित्सां दर्शयति॥३८—४०॥

जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तौ सदा।
रक्षेदुन्मादिनञ्चैव सद्यः प्राणहरा हि ते॥ ४१॥

तत्र श्लोकौ।

हेतुः कुर्व्वन्त्यपस्मारं दोषाः प्रकुपिता यथा।
सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषाञ्च भेषजम्॥
अतत्त्वाभिनिवेशस्य प्रोवाच वदतां वरः *।
प्रजाहितार्थं भगवानपस्मारचिकित्सिते॥ ४२॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
अपस्मारचिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

गङ्गाधरः—उन्मादादिषु सद्यःप्राणहरणान्याह—जलाग्नीत्यादि। तावित्यपस्मारिणमतत्त्वाभिनिवेशिनञ्च। सद्यःप्राणहरा हि ते जलाग्न्यादय इति॥ ४१॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमाह—तत्र श्लोकाविति। हेतुरित्यादि। अस्मिन्नपस्मारचिकित्सितेऽध्याये हेतुरपस्मारस्य तथापस्मारं दोषा यथा कुर्व्वन्ति तत् प्रोवाच। तथा महागदस्य॥ ४२॥

गङ्गाधरः—अग्नीत्यादिनाध्यायसमाप्तिवाक्यम्॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ षष्ठस्कन्धे
चिकित्सितस्थानजल्पेऽपस्मारचिकित्सिजल्पाख्या
दशमी शाखा॥ १०॥

चक्रपाणिः—जलाग्नीत्यनेन जलादिसान्निध्ये यदि वेगो भवत्यपस्मारस्य तदा मरणमेव भवतीति दर्शयति॥ ४१॥

चक्रपाणिः—संग्रहे कुर्व्वन्नीत्यादिना संप्राप्तिं गृह्णाति॥ ४२॥

इति महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायाम् अपस्मारचिकित्सितं
नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

---

* महागदसमुत्थानं लिङ्गञ्चोवाच सौषधम्। इति पाठान्तरम्।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षतक्षीणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

उदारकीर्त्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।
क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ २ ॥

धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
पततो विषमोच्चेभ्यो बलिभिः सह युध्यतः ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥

गङ्गाधरः—अथोद्देशानुक्रमादपस्मारानन्तरं क्षतक्षीणचिकित्सितमाह—अथात इत्यादि। पूर्व्ववत् सर्व्वं व्याख्येयमिति ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—उदारकीर्त्तिरित्यादि। इदं वक्ष्यमाणं सनिदानं चिकित्सिम् आह स्म ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—धनुषत्यादि। आयस्यत आयास कुर्व्वतः। विषमादुच्चस्थानात्। युध्यत इति छान्दसत्वात् परस्मैपदम्। दम्यं वान्यं महिषादिकम्।

चक्रपाणिः—अपस्माररोगेण विषमदोषादिभ्य उरःक्षतोऽपि भवति, ततः क्षतक्षीणो भवति, तत्सम्बन्धादपस्मारमनु क्षतक्षीणचिकित्सितमुच्यते। तत्र क्षतक्षीणरूपान् वक्ष्यमाणस्त्रीसेवनादिकरणशुक्रौजःक्षयाच्च जातो व्याधिः प्रधानमुरो विरुज्यते इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणकः कारणे कार्य्योपचाराडुरःक्षत इत्युच्यते। यदा क्षतक्षीण इति पाठस्तदापि क्षीणशब्देन शुक्रौजःक्षययुक्तः पुरुष उच्यते। तथा क्षीणे च पुरुषे क्षतं भवतीति हेतोः क्षतक्षीण इत्युच्यते। अन्ये तु क्षतश्च क्षयश्च इति क्षतक्षयमित्याहुस्तेन रोगद्वयमेतत्। तथोरोरुक्शोणितच्छर्द्दिरित्यादिना क्षतस्य च क्षीणस्य च लक्षणं करिष्यति, तस्मिन् पक्षेऽव्यक्तं लक्षणं तस्येति तथा साध्यो बलवतो नव इत्यादौ एकवचननिर्द्देशोऽनुपपन्नस्तेनैकस्यैव क्षतक्षीणस्य हेतुकृतं लक्षणद्वैविध्यम्, किंवा क्षतक्षयकारणयोः क्षतधातुक्षीणयोस्तद्विधलक्षणकारणाभिधानं पूर्व्वरूपावस्थायां व्याधिप्रतिक्रियार्थं ज्ञेयम्। ब्रह्मर्षिरित्यनेन देवर्षित्वं राजर्षित्वमात्रेयस्य निषेधति। चिकित्सार्थमिति प्रतिक्रियार्थम्। चिकित्सितमिति चिकित्साभिधायकग्रन्थम् ॥ १।२ ॥

चक्रपाणिः—चिकित्सा च निदानादिना ज्ञातस्यैव व्याधेर्भवति; तेन क्षीणनिदानमेव तावदाह—धनुषेत्यादि। आयस्यत इति शरीरमायस्यतः। बलिभिरिति स्वापेक्षया बलाधिकैः।

अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीर्वा तरतो हयैर्वा सह धावतः॥
सहसोत्पततोऽत्यर्थं तूर्णञ्चापि प्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते।
स्त्रीषु चाति प्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनः॥ ३॥
उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते।
प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥

शिला मल्लशिला, अश्मा तदन्यशिला। काष्ठं मल्लादिषु काष्ठमुद्गरादि गुरुतरम्। निर्घातो गुरु प्रहरणं गदादिः। तान् क्षिपतस्तैश्च परान् निघ्नतः। अत्युच्चैः अधीयानस्य सामवेदगानादिकं कुर्व्वतः। द्रुतं दूरं व्रजतः। महानदीर्बाहुभ्यां सन्तरतः। सहसा उत्पततो लम्फं कुर्व्वतः। तूर्णमाशु हठात् प्रनृत्यतः। तथान्यैर्मल्लयुद्धादौ क्रूरैः कर्म्मभिर्भृशमभ्याहतस्य सर्व्वत आहतस्य वक्षसि विक्षते विशेषेण क्षते सति बलवान् व्याधिः समुदीर्य्यते। स्त्रीष्वतिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनश्च बलवान् व्याधिः समुदीर्य्यते। इति द्विधा क्षतक्षीणम्॥ ३॥

गङ्गाधरः—कीदृशो व्याधिरित्यत आह—उरो विरुज्यते। क्षते धनुषायस्यत इत्यादिभिर्हेतुभिरुरसि क्षते तथा स्त्रीष्वतिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पाद्याशिनश्च क्षीणत्वे उरो वक्षो विरुज्यते भङ्गवद्वेदना वक्षसि भवति। भिद्यते विदीर्य्यत इव।

निगृह्णत इति वारयतः, निर्घातोऽस्त्रविशेषः किंवा निर्घातः शिलादीनां प्रेरणविशेषोऽतिबलसम्पादितः। अभ्याहतस्य परैरभिहतस्य। व्याधिरिति वक्ष्यमाणलक्षणः क्षतक्षयाख्यो व्याधिः। अन्ये तु व्याधिशब्देन वातमेवाहुः, दोषा अपि व्याधिशब्दं लभन्ते इति वचनात्। न चास्मिन् राजयक्ष्मरूपता शङ्कनीया, यतः उरःक्षतस्त्रिदोषजन्य एव भिन्नसंप्राप्तिश्च अयथाबलमारम्भैर्जन्तोरुरसि विक्षते वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्य्योभौ विधावतीत्यादिनोक्ता, लक्षणानि भिन्नान्येव उरो विरुज्यते इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणेभ्य उक्तानि। अत एवेहानयोर्भेदात् वक्ष्यति उपेक्षिते भवेदस्मिन् सम्बन्धो राजयक्ष्मण इति। स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनः बलवान् व्याधिः समुदीर्य्यत इति सम्बन्धः। प्रमिताशनमेकरसाभ्यासः किंवातीतकालभोजनम्॥ ३॥

क्रमाद् वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा * ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धिः पीतो विग्रथितो बहुः।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सास्रः प्रवर्त्तते॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्॥ ४॥

विभज्यते द्विधा जायत इव। ततः पार्श्वे प्रपीड्येते। अङ्गं शुष्यति प्रवेपते च। क्रमाद्वीर्य्यं शक्तिर्हीयते। बलं सामर्थ्यम्। एवम्भूतस्य कासमानस्य चाभीक्ष्णं दुष्ट इत्येवमादिः सास्रः कफः प्रवर्त्तते। ईदृशः सन् स क्षतः पुरुषोऽत्यर्थं क्षीयते। तथा स्त्रीष्वतिप्रसक्तो रूक्षाल्पप्रमिताशी चेदृशः स शुक्रौजसोः क्षयादत्यर्थं क्षीयत इति। उरःक्षते प्रमिताशनात् क्षीणस्य स्त्रीष्वतिप्रसङ्गेन शुक्रक्षयक्षीणस्य सामान्यं लक्षणमिदम्।

अनयोः पूर्व्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादि। उरो विरुज्यत इत्यादुक्तं यल्लक्षणं तद यदा तस्याव्यक्तमीषद्रूपं भवति तदव्यक्तमुरोविरुजनादिकं पूर्व्वरूपमिति स्मृतमिति। एतेन सर्व्वेषामेव व्याधीनामव्यक्तलक्षणमपि पूर्व्वरूपमुच्यते। तत् तु दोषविशेषकृतत्वात् केचिदाहुर्विशिष्टपूर्व्वरूपं व्याधेरिति, तच्च न, प्रागुत्पत्तिलक्षणमेवेति न पृथग् लक्षणमुक्तम्, जायमाने व्याधौ भवतीति कथं पूर्व्वरूपं स्यादिति तज्जायमानव्याधे रूपमेव न पूर्व्वरूपं भविष्यद्व्याधिबोधकत्वाभावात्। तस्मादत्रायमर्थः—उरःक्षतक्षीणयोः पूर्व्वरूपं नास्त्यतिरिक्तं रूपात्। यदेव हि उरो विरुज्यत इत्यादिकं लक्षणं जायमानस्य जातस्य च तत्तदेव लक्षणं प्रागुत्पत्तेरव्यक्तं यज्जायते तत्प्रागुत्पत्तिलक्षणं तस्य पूर्व्वरूपं न त्वपरं पूर्व्वलक्षणमस्ति, व्याधेः स्वभावादिति॥ ४॥

चक्रपाणिः—क्षतक्षयलक्षणमाह उर इत्यादिना। भिद्यत इति विदीर्य्यते। अग्निवधादित्यत्वाग्निवधं विना व्याधिमहिम्ना विड्भेदो भवतीति दर्शयति। अन्ये तु विड्भेदोऽग्निवधस्तथेति पठन्ति। दुष्टो व्यापन्नः। क्षीयत इति धातुक्षयवान् भवति, न केवलं क्षतादेव क्षीयते किन्तु अतिस्त्रीसेवादिना कृताच्छुक्रौजःक्षयादपि क्षीयते इतरधातुक्षयवान् भवति। पूर्व्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यल्पत्वेन, यथोक्तलक्षणतया सम्पूर्णम्॥ ४॥

* विड्भेदोऽग्निवधादपि इति चक्रेण पठ्यते।

उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्षते।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ५ ॥
अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्व्वलिङ्गं विवर्ज्जयेत् ॥ ६ ॥
उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम्।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम् ॥

गङ्गाधरः—क्षतस्य क्षीणस्य च विशेषलक्षणमाह—उरोरुगित्यादि। क्षते धनुषायस्यत इत्यादिभिरुरसि क्षते उरोरुक् च शोणितच्छर्द्दिश्च स्यात्। शुक्रौजसोः क्षयात् क्षीणे कासमानस्य यथा कासशब्दः स्यात् ततः शब्दाद् विशिष्टशब्दवान् कासस्तत्रोरःक्षते भवति, तथा तस्य क्षीणस्य यथोरो विरुज्यते ततो वैशेषिकी उरोरुक् क्षते, तथा क्षीणस्य कासमानस्य यथा सास्रः कफः प्रवर्त्तते ततो वैशेषिकी शोणितच्छर्द्दिः क्षते भवतीति भेदः। इत्युरःक्षतस्य विशेषलक्षणम्। अथ क्षीणस्य लक्षणमाह—क्षीणे इत्यादि। स्त्रीष्वतिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनो जनस्य शुक्रौजसोः क्षयात् क्षीणे सति सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वादिग्रहश्चेत्यधिकं भवतीति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अनयोः साध्यासाध्यलक्षणमाह—अल्पेत्यादि। अल्पलिङ्गस्य क्षतस्य क्षीणस्य च दीप्ताग्नेर्बलवतो जनस्य नवो नूतनो य उरःक्षतरोगः क्षीणरोगश्च स साध्यः। परिसंवत्सरः परिगतसंवत्सरः। सर्व्वलिङ्गं विवर्ज्जयेदिति। इत्युरःक्षतक्षीणरोगनिदानम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अनयोश्चिकित्सितमाह—उरो मत्वेत्यादि। यदा उरसः क्षतं भवतीति विज्ञायते, तदा लाक्षां चर्णीकृत्य मधुसंयुतां पयसा पिबेत्।

चक्रपाणिः—उरोरुगित्यादिग्रन्थस्तु प्रायेण विकृतिः। कासो वशेषिक इति विशिष्टः, स च विशेषो दुष्टः श्यावं इत्यादिना प्रोक्तो ज्ञेयः। किंवा वैशेषिकोऽधिको ज्ञयः। क्षीण इति शुक्रौजसी क्षीणे। अन्ये तु उरोरुगित्यादिनावस्थाद्वयं तस्य लक्षणद्वयमेतद्वर्णयन्ति। चिकित्साप्रवृत्त्यर्थं साध्यादिविभागमाह—अल्पेति। परिसंवत्सरो वर्षातीतः ॥ ५। ६ ॥

चक्रपाणिः—ज्ञातरोगविशेषेण कर्त्तव्यां चिकित्सामाह—उरो मत्वेत्यादि। उरसः सद्यः

पार्श्ववस्तिरुजा चाल्प-पित्ताग्निस्तां सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्ताति-विषां पाठां सवत्सकाम्॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्।
त्वक्क्षीरीं समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत्॥ ७॥
इक्ष्वालिकाविसग्रन्थि-पद्मकेशरचन्दनैः।
श्रृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती॥ ८॥
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम्।
ज्वरे दाहे सिताक्षौद्र-सक्तून् वा पयसा पिबेत्॥ ९॥
कासी पर्व्वास्थिशूली च लिह्यात् सघृतमाक्षिकाः।
मधूकमधुकद्राक्षा-त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः॥ १०॥

तदौषधे जीर्णे सति पयसा सशर्करमन्नमद्यात्। यदि तत्र पार्श्वरुग् भवेदल्पपित्ताग्निश्च चेत्, तदा तां लाक्षां सुरायुतां पिबेत्। यदि स भिन्नविट्कः स्यात् तदा समुस्तातिविषां सवत्सकवीजां पाठां क्वाथयित्वा पिबेत्। यदि क्षतोराः पुरुषो दीप्तानलो भवति, तदा लाक्षादिकानि सर्व्वाणि समांशानि क्षीरे यथायोग्ये चतुर्गुणे पक्त्वा पिबेत्॥ ७॥

गङ्गाधरः—इक्ष्वालिकेत्यादि। इक्ष्वालिका इक्षुवालिका, विसं मृणालं, ग्रन्थिः पिप्पलीमूलं, पद्मकेशरं, रक्तचन्दनं, पयसोऽष्टभागैकभागं सर्व्वं पिष्ट्वा चतुर्गुणजलं दत्त्वा पक्त्वा पूतं कृत्वा शीते मधु दत्त्वा क्षती क्षतवक्षःसन्धानार्थं पिबेत्॥ ८॥

गङ्गाधरः—यवानामित्यादि। यवानां चूर्णं चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं घृतं यथायोग्यं दत्त्वा आप्लुत्य पिबेत्, ज्वरे दाहे च। अथवा सिताक्षौद्रयुक्तान् यवसक्तून् पयसा पिबेत्॥ ९॥

गङ्गाधरः—कासीत्यादि। उरःक्षती कासी पर्व्वास्थिशूली चेत्, तदा मधूकसारादिकं चूर्णीकृत्य घृतमधुभ्यां लिह्यात्॥ १०॥

क्षतं मत्वा लाक्षां पिबेदिति योजना। सशर्करमिति शर्करासहितमन्नम्। भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां द्विवत्सकाम् इति ये पठन्ति ते वत्सकभागद्वयं ग्राहयन्ति। किंवा वत्सकद्वयमेव वत्सकशब्देन गृह्यते; तथाहि वृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत्। श्यामा चारुणपुष्पी स्त्री फलवृन्तैस्तथाणुभिरिति कल्पे कुटजस्त्रीपुरुषविभाग उक्तः। सन्धानार्थमिति क्षतोरःसन्धानार्थम्। मधूकशब्देनेह मधूकपुष्पं ग्राह्यम्॥ ७—१०॥

एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा।
सितामधुकखर्ज्जूर-मृद्वीकाश्च पलोन्मिताः॥
संचूर्ण्य मधुना युक्तया गुड़िकाः संप्रकल्पयेत्।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम्।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम्॥
शोषप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम्।
गुड़िका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत्॥ ११॥

एलादिगुड़िका।

रक्तेऽतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषैस्तोयेन वा पिबेत्।
चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम्॥ १२॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्त-शालितण्डुलशर्करम्।
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतम्॥ १३॥

गङ्गाधरः—एलेत्यादि। प्रत्येकमेलादयस्त्रयोऽर्द्धाक्षाः, सितादीनां प्रत्येकं पलं, सञ्चूर्ण्य मधुना गुड़िकाकरणार्हेण गुड़िकां कृत्वा कर्षमात्रामेकैकां भक्षयेत्। ना नरः। क्षतक्षयं क्षतञ्च शुक्रौजसोः क्षयञ्च। एलादिगुड़िका॥ ११॥

गङ्गाधरः—रक्ते इत्यादि। क्षतस्य क्षीणस्य वा रक्तेऽतिप्रवृत्ते मुद्गादियूषैः तोयेन वा दक्षाण्डं कुक्कुटाण्डं पिबेत्। एवं यूषैस्तोयैश्चटकाण्डरसं वा पिबेत्। अथवा छागं रक्तं जाङ्गलं हरिणादीनां रक्तं यूषैस्तोयैर्वा पिबेत॥ १२॥

गङ्गाधरः—चूर्णमित्यादि। पौनर्नवं चूर्णं रक्तशालितण्डुलचूर्णं शर्कराञ्च समांशं नीत्वा द्राक्षारसपयोघृतैर्यथार्हं सिद्धं पेयार्हं पक्वं पिबेत्॥ १३॥

चक्रपाणिः—एलापत्रत्वच इति। गुड़िका युक्त्येति यावता मधुना गुटिका भवन्ति तावन्मानं मधु ज्ञेयम्॥ ११॥

चक्रपाणिः—दक्षो गोष्ठकुक्कुटः। छागजाङ्गलमिति छागभवं वा जाङ्गलहरिणादिभवं वा॥ १२॥

चक्रपाणिः—चूर्णं पौनर्नवमित्यादौ सिद्धमिति साधितम्। चूर्णसाधनं द्राक्षारसादिद्रवेण अग्निसंयोगात् चूर्णं बृंहणमात्रकं कर्त्तव्यम्। उक्तं हि जतूकर्णे—पुनर्नवारक्तशालीद्राक्षासिता-चूर्णं पयोघृतं सिद्धमिति॥ १३॥

मधूकमधुकक्षीर-सिद्धं वा तण्डुलीयकम्।
मूढ़वातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १४॥
क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रस्त्वबलेऽनिले * ।
शृतक्षीररसेनाद्यात् सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ १५ ॥
शर्करा यवगोधूमौ जीवकर्षभकौ मधु।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः ॥ १६ ।
क्रव्यादमांसनिर्य्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः।
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनम् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—मधूकेत्यादि। मधूकपुष्पं यष्टिमधुकं क्काथयित्वा तत्क्काथसम क्षीरमेकीकृत्य तत्र तण्डुलीयकं पक्त्वा पिबेत्। मूढ़वातः अनिःसारिवायुः क्षतः क्षीणश्च अजाया मेदः ससैन्धवं सुरायां भृष्टं तप्तसुरायां प्रक्षिप्य पक्त्वा पिबेत् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्षाम इत्यादि। क्षीणः शुक्रौजसोः क्षययुक्तः क्षतोरस्कश्च यदि क्षामः क्षीणोऽनिद्रश्च स्यादनिले त्वबले सति शृतेन क्षीरेण मांसरसेन सघृतक्षौद्रशर्करमन्नमद्यात् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—शर्करेत्यादि। यवगोधूमौ जीवकर्षभकौ चूर्णीकृत्य शर्कराञ्च समांशं नीत्वा मधुना लिहेत्। ततोऽनु पक्वं दुग्धं पिबेत् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—क्रव्यादत्यादि। क्रव्यादानां मांसादानां मृगपक्षिणां मांस-निर्य्यूहं मांसक्काथं घृते भृष्टं शीतीकृत्य तत्र पिप्पलीचूर्णं मधु च प्रक्षिप्य स क्षतः क्षीणश्च कृशः पुरुषो मांसशोणितवर्द्धनं पिबेत् ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—मधूकेत्यादौ मधूकमधुकल्केन क्षीरेण समं साधितं तण्डुलीयकशाकम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—सबल इत्यादौ बलवत्यनले ॥ १५ । १६ ॥

चक्रपाणिः—क्रव्यादाः मांसभुजो मृगपक्षिणः ॥ १७ ॥

---

* अबलेऽनिले इत्यत्र सबलेऽनले इति चक्रः।

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-प्लक्षशालप्रियङ्गुभिः ।
तालमस्तकजम्बूत्वक्-पियालैश्च सपद्मकैः ॥
साश्वकर्णैः शृतात् क्षीराद्याज्जातेन सर्पिषा ।
शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥ १८ ॥
यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशी-कल्कसिद्धं क्षते हितम् ॥ १९ ॥
कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कट्वङ्गदार्व्वीत्वग्-वत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—न्यग्रोधेत्यादि । अश्वकर्णोऽपि शालभेदः पीतशालः असन इति लोके । न्यग्रोधादीनां समांशानां कल्कैः क्षीरादष्टमांशैश्चतुर्गुणजले शृतान्मथिताज्जातेन उत्थितेन सर्पिषा शाल्योदनमद्यात् । क्षतोरस्कः क्षीण-शुक्रश्च मानव इति ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—यष्ट्याह्वेत्यादि । यष्ट्याह्वं नागबला गोरक्षतण्डुला तयोः क्वाथे त्रिगुणे क्षीरसमं पुराणं घृतम् । पयस्या क्षीरकाकोली, वांशी वंशलोचना । पयस्या-पिप्पली-वंशलोचना-कल्कैः पादिकैः सिद्धं घृतं क्षते हितं प्रकरणात् क्षीणे च ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—कोलेत्यादि । कोलं शुष्कबदरफलं लाक्षा च, तयोः रसे क्वाथे क्षीरसमं घृतं पयस्यादिकल्कसिद्धं तद्वत् क्षते हितम् । क्षीराष्टगुण-साधितं कट्वङ्गादिभिः कल्कैः पादिकैः शृतं घृतं तद्वत् क्षते हितमिति । कट्वङ्गः श्योनाकः । दार्व्वीत्वक् च वत्सकत्वक् च वत्सकफलञ्चेति चतुर्भिः कल्कैरिति ॥ २० ॥

चक्रपाणिः—क्षीराज्जातेनेति क्षीरावस्थायामेव गृहीतेन ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—यष्ट्याह्वेत्यादौ क्वाथक्षीराभ्यां घृतात् चातुर्गुण्यम् । वांशी वंशलोचना ॥ १९ ॥

चक्रपाणिः—कोलेत्यादौ तद्वदिति क्षते हितम् । अत्र कोलरसस्य लाक्षारसस्य च चातुर्गुण्यम् क्षीरञ्चाष्टगुणं ददति । किंवा कोललाक्षारसयोः समत्वमेव क्षीरेण । अयञ्च न्यायोऽपस्माराध्याये निर्द्दिष्टः ॥ २० ॥

जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम्।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके॥
पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्तां शतावरीम्।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीं तथा॥
शृङ्गाटकं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम्।
बदराक्षोड़खर्ज्जूर-वातामाभिषुकाण्यपि॥
फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान्।
धात्रीरसविदारीक्षु-च्छागमांसरसं पयः॥
दत्त्वा प्रस्थोन्मितान् भागान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराद्धं तुलां तथा॥
पलार्द्धकञ्च मरिच-त्वगेलापत्रकेशरात्।
विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः॥

गङ्गाधरः—जीवकेत्यादि। वीरां पृश्निपर्णीं, चतस्रः पर्णिनीरित्यत्रापि श्निपर्णी तेन भागद्वयमिति। द्वे मेदे, द्वे काकोल्यौ, द्वे निदिग्धिके बृहती-कण्टकार्य्यौ, द्वे पुनर्नवे श्वेतरक्ते, तामलकीमिति भूम्यामलकीं, पयस्यामिह क्षीरविदारीं, आक्षोड़ इति आखरोट इति लोके। वाताम इति लोके बादाम इति ख्यातः। अभिषुकं फलविशेषः प्रसिद्धः। एवमादीनि वात-पित्तहराणि फलानि यथालाभं कार्षिकान् कल्कान् कुर्य्यात्। धात्रीरस-विदारीरसेक्षुरसच्छागमांसरसान् पयो गव्यं प्रत्येकं प्रस्थोन्मितान् भागान् दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत्। वस्त्रपूतं कृत्वा तत्र घृते शर्कराया अर्द्धतुलां, मरिचादीनां पञ्चानां प्रत्येकं पलार्द्धकञ्च चूर्णितं विनीय प्रक्षिप्य मथित्वा स्थापयेत्; शीते भूते मधुनः प्रस्थार्द्धं द्वैगुण्यात् शरावद्वयं दत्त्वा मिश्रयित्वा

चक्रपाणिः—निदिग्धिके इति वचनेन बृहतीलता बृहतिका ग्राह्या। पयस्या विदारिगन्धा। अक्षोटवातामाभिषुकाणि तु औत्तरापथिकानि फलानि। एवमादीनि इति एवम्प्रकाराण्यन्यानि वातपित्तहराणि। धात्रीरसानाञ्च यद्यपि "पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुः" इति वचनेन प्रस्थमानत्वं सिद्धम्, तथापि एतत्परिभाषार्थंदार्ढ्यार्थमेवैतन्मानकथनं

अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम्।
सुधामृतरसप्रख्यं क्षीरमांसरसाशिनः ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीण-दुर्ब्बलव्याधिपीड़ितान्।
स्त्रीप्रसक्तांस्तथावर्ण-स्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वास-दाहतृष्णास्रपित्तनुत्।
पुत्रदं छर्द्दिमूर्च्छाहृद्द-योनिमूत्रामयापहम् ॥ २१ ॥

अमृतप्राशं घृतम्।

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठा-बलाकाश्मर्य्यकत्तृणम्।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥
पलिकान् साधयेत् तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे।
कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्ती-मेदर्षभकजीवकैः ॥
शतवीर्य्यार्द्धिमृद्वीका-शर्कराश्रावणीविसैः।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्द वात-पित्तहृद्द्रवशूलनुत् ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः-कासशोषक्षयापहः।
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्व-खिन्नानां बलमांसदः ॥ २२ ॥

श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्।

स्मादौषधान्मात्रामग्न्याद्यपेक्षया नरः सदा लिह्यात्। क्षीरमांसरसाभ्यामेवान्नमश्नीयादिति। शेषं सर्व्वमाशीः। अमृतप्राशघृतम् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—श्वदंष्ट्रेत्यादि। काश्मर्य्यं गाम्भारीफलं दर्भस्य उल्लाकस्य मूलम्। श्वदंष्ट्रादीनां स्थिरान्तानामेकादशानां प्रत्येकं पलिकान् एकादश द्रव्याण्यष्टगुणे जले साधयेत् तेषां चतुर्भागावशेषे रसे पादोनशरावत्रये चतुर्गुणे क्षीरे स्वगुप्तादिविसान्तैरेकादशभिः कल्कैर्घृतात् पादिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः पक्वः। श्वदंष्ट्रादिघृतम् ॥ २२ ॥

ज्ञेयम्। पलार्द्धिकत्वमिह मरिचादीनां मिलितानां समाहारप्रधानत्वान्निर्द्देशस्य। वृद्धाबलवतीन्यायात् तु प्रत्येकमेव पलार्द्धिकत्वं भवति। सुधा भोगिभोज्या। अमृतन्तु देवभोज्यम् ॥ २१ ॥

चक्रपाणिः—श्वदंष्ट्रेत्यादौ क्वाथ्यद्रव्यपरिमाणानुसारेण पादोनप्रस्थत्रयं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषेण द्वाविंशक्वाथपलानि भवन्ति। क्षीरश्चात्र चतुर्गुणं श्वतात् किंवा क्वाथचतुर्गुणं क्षीरम् ॥२२॥

मधूकाष्टपलं द्राक्षा-प्रस्थक्काथे पचेद् घृतम्।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले॥
पृथगष्टपलं क्षौद्र-शर्कराभ्यां विमिश्रयेत्।
समसक्तु क्षतक्षीण-रक्तगुल्मे च तद्धितम्॥ २३॥

सक्तुप्रयोगः।

धात्रीफलविदारीक्षु-जीवनीयरसैर्घृतम्।
अजागोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान् पचेद् भिषक्॥
सिद्धशीते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेच्च तत्।
यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्-कासमेहक्षयापहम्॥
वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम्।
घृतन्तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद् वातेऽधिके पिबेत्॥

गङ्गाधरः—मधूकेत्यादि। मधूकपुष्पस्याष्टपलं द्राक्षायाः प्रस्थः षोड़शपलं जलेऽष्टगुणे चतुर्व्विंशतिशरावे पक्त्वा चतुर्थभागे षट्शरावेऽवशिष्टे क्काथे घृतं प्रस्थं पिप्पल्यष्टपले कल्के पचेत्। सिद्धे वस्त्रपूते शीते भूते क्षौद्रमष्टपलं शर्कराया-श्चाष्टपलं तत्र प्रक्षिप्य समञ्च घृतस्य तुल्यं चतुःशरावं यवसक्तुं मिश्रयेत्। सक्तु-प्रयोगः॥ २३॥

गङ्गाधरः—धात्रीफलेत्यादि। धात्रीफलरस एकप्रस्थः विदारीरस एक-प्रस्थः इक्षुरस एकप्रस्थः जीवनीयदशकस्य क्काथ एकप्रस्थः घृतमेकं प्रस्थम् अजापय एकप्रस्थं गोपय एकं प्रस्थम्। इति सप्त प्रस्थान् पचेत् अकल्कमिदं घृतं पक्वं सिद्धं शीतं यदा भवति तदा सिताया एकं प्रस्थं षोड़शपलं क्षौद्रमेकप्रस्थं चतुःशरावं तत्र प्रक्षिप्य विनयेत्। धात्रीघृतम्। दोषभेदे प्रोक्तघृतप्रयोगं निय-मयति—घृतन्त्वित्यादि। उरःक्षते क्षीणे चाभ्यधिके पित्ते निरुक्तं घृतन्तु लिह्यात्।

चक्रपाणिः—मधूकेत्यादावपि क्काथ्यमानानुसारेण क्काथस्य सार्द्धप्रस्थो भवति। समशक्तु इति समशक्तु घृतम्॥ २३॥

चक्रपाणिः—घृतन्त्वित्यादिनेह योग्यानि पानानि शर्करादियोगाद् घृताद्युक्तानि, तानि पित्ते लेह्यतया कर्त्तव्यानि। यानि तु शर्करादिरहितत्वेन पानयोग्यानि तानि वाते कर्त्तव्यानीति दर्शयति। किंवा स्त्यानावस्थप्रयोगीनि उपयोगाल्लेह्यतया पित्ते प्रयोक्तव्यानि तान्येव।

लीढ़ं निर्व्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम्।
आक्रामत्यनिलं पीतमुष्माणं निरुणद्धि च॥
क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु।
त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाज-चूर्णैः स्त्यानानि योजयेत्॥ २४॥
सर्पिर्गुड़ान् समध्वंशान् जग्ध्वा चानु पयः पिबेत्।
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्॥ २५॥

(१) सर्पिर्गुड़ः

बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुङ्गा मुष्टांशिका अपि॥

वातऽधिके पिबेत्। कस्मात्? लीढं घृतमल्पत्वात् पित्तं निर्व्वापयेदनलञ्च न हन्ति। पीतं पुनरनिलमाक्रामति उष्माणञ्च निरुणद्धि। तस्मात् पित्तेऽधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत्। कथं द्रवं घृतं लिहेदित्यत आह—क्षामेत्यादि। क्षामादीनां पित्ते घृतान्येतानि लेहार्थं त्वक्क्षीरीपिप्पलीचूर्णलाजचूर्णैर्यथार्हं स्त्यानानि कृत्वा योजयेत्॥ २४॥

गङ्गाधरः—अथ वक्ष्यमाणसर्पिर्गुड़कानां भक्षणविधिमाह। समध्वंशान् यत्र सर्पिर्गुड़े मधु नोक्तं तत्र चतुर्थांशं मधु दत्त्वा सर्पिर्गुड़कान् जग्ध्वा पयोऽनुपिबेत्। तथाभक्षणे रेतोवीर्य्याद्याशीः। उक्तसक्तप्रयोगमनेन प्रकारेण योजयेद् भक्ष्यत्वात्॥ २५॥

गङ्गाधरः—सर्पिर्गुड़ानाह—बलेत्यादि। ह्रस्वा पञ्चमूली शालपर्ण्यादिपञ्च-मूली, क्षीरिणो वृक्षाः पञ्च वटोडुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनास्तेषामग्रे स्थिताः शुङ्गाः

विलीनावस्थामापन्नानि तानि वायोः कर्त्तव्यानि। घृतलेहस्य घृतपानस्य च पृथक् फलमाह—निर्व्वापयेदित्यादि। अल्पत्वादिति लेहत्वेनैवाल्पत्वात्, लेहस्य कर्षमानत्वेनोक्तत्वात्। आक्रामतीति जयति। निरुणद्धीति न प्रतिहन्ति। न रुणद्धीति केचित् पठन्ति। क्षामेत्यादौ क्षामः क्लान्तदेहः, क्षीणो दुर्ब्बलः, कृशो हीनमांसः। त्वक्क्षीर्य्यादीनां तावन्मानं ज्ञेयं यावता घृतस्य स्त्यानत्वम्॥ २४॥

चक्रपाणिः—समध्वंशानित्यनेन मधुनः त्वक्क्षीर्य्यादिसमानतामाह॥ २५॥

चक्रपाणिः—बलामित्यादि। क्षीरिवृक्षा वटोडुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनाः। उक्तं शालाक्ये "उडुम्बरो वटोऽश्वत्थो मधुकः प्लक्ष एव च। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षा अस्मिन् तन्त्रे प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तम्।

एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्य्याजरसांशिके।
जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढ़कम्।
सितोपलानि पूते तु शीते द्वात्रिंशदावपेत्॥
गोधूमपिप्पलीवांशी-चूर्णं शृङ्गाटकस्य च।
समाक्षिकं कौड़विक तत् सर्व्वं खजमूर्च्छितम्।
स्त्यानं सर्पिर्गुड़ान् कृत्वा भूर्ज्जपत्रेण वेष्टयेत्॥
तान् जग्ध्वा पलिकान् क्षीरं मद्यञ्चानुपिबेत् कफे।
शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते॥
रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते।
शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः॥ २६॥

(२) सर्पिर्गुड़ः।

एषां त्रयोदशानां प्रत्येकं मुष्ट्यंशिकाः पलांशिकाः। एषामष्टगुणे त्रयोदशशरावे जले पक्त्वा पादशेषे सपादशरावत्रये कषाये द्विगुणक्षीरे विदारीरसे घृतसमे तथा आजमांसरसे घृतसमांशे अक्षमात्रैः प्रत्येकं जीवनीयैः कल्कैर्घृताढ़कं षोड़शशरावं पचेत्। पक्वे पूते तत्र घृते शीते च सितोपलानि द्वात्रिंशत् पलान्यावपेत्। तथा गोधूमचूर्णं पिप्पलीचूर्णं वंशलोचनाचूर्णं शृङ्गाटकस्य चूर्णं प्रत्येकं कौड़विकं मधु च कौड़विकं दत्त्वा खजेन दर्व्वीदण्डेन मूर्च्छयेदालोड्य मिश्रयेत्। ततः स्त्यानं सर्पिर्गुड़कान् कृत्वा भूर्ज्जपत्रेण वेष्टयेत्। तान् गुड़कान् यथाबलं जग्ध्वा क्षीरमनुपिबेत्। कफे मद्यमनुपिबेत्। शोष इत्याद्याशीः॥ २६॥ सर्पिर्गुड़ः (२)

मुष्ट्यंशिका इति पलमानाः। अत्र च बलादीनां त्रयोदशपलेषु क्वाथ इति षड्विंशतिः क्वाथपलानि। एतत्कषायाद् द्विगुणं क्षीरम्। विदारीरसच्छागमांसरसश्च कषायसमः। एवं त्रिंशत्पलाधिकं द्रवपलशतमिह घृताढ़के पक्तव्ये भवति। अन्ये तु क्वाथ्यात् षोड़शगुण-जलदानपरिभाषया साधिते क्वाथे द्विपञ्चाशत् क्वाथपलान्याहुः। एतदनुसारेण क्षीरादिदानमप्यधिकं भवतीत्याहुः। किन्तु क्वाथ्यत्रयोदशपलेऽत्र पानीयं तथा पक्तव्यं यथा घृतसमः क्वाथो भवति। क्वाथो ह्यत्र चतुर्द्रवसाध्ये घृतसम एव भवति। एतत्क्वाथः द्विगुणं क्षीरं समश्च विदारीरसः छागमांसरसश्च देयः। किंवा विदार्य्याजमांसयोर्मिलित्वा द्वादशांशमयो देयः।

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षा-मूर्व्वर्षभकजीवकैः ।
वीरर्द्धिक्षीरकाकोली-वृहतीकपिकच्छुभिः ॥
खर्ज्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।
धात्रीविदारीक्षुरस-प्रस्थैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
शर्कराद्धतुलां शीते क्षौद्रार्द्धप्रस्थमेव च ।
दत्त्वा सर्पिर्गुड़ान् कृत्वा कासहिक्काज्वरापहान् ॥
यक्ष्माणं तमकश्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
शुक्रनिद्राक्षयं कार्श्यं हन्युस्तृष्णां सकामलाम् ॥ २७ ॥

(३) सर्पिर्गुड़ः ।

नवमामलकं द्राक्षा-*-मात्मगुप्तां शतावरीम् ।
पुनर्नवां विदारीञ्च समांशां पिप्पलीमपि ॥

गङ्गाधरः—त्वक्क्षीरीत्यादि। त्वक्क्षीरी वंशलोचना, श्रावणी मुण्डेरी, मूर्व्वामूलं, वीरा पृश्निपर्णी, कपिकच्छुर्वानरीवीजम्, खर्ज्जूरफलं, मेदा महामेदा च। बहुवचनं मानतो बहुत्वात्। एतैस्त्रयोदशभिः प्रत्येकं पलोन्मितैस्त्रयोदशपलैः क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टैः कल्कैर्धात्रीरसप्रस्थेन विदारीरसप्रस्थेन इक्षुरसप्रस्थेन घृतात् प्रस्थं पचेत् यथा निःशेषद्रवं न स्यात्, सद्रवे लेहवद्भावे शर्करातुलार्द्धं दत्त्वावतारयेत्। शीते क्षौद्रार्द्धप्रस्थं षोड़शपलं दत्त्वालोड्य मिश्रयित्वा गुड़काः कार्य्याः। भक्षितास्ते यक्ष्मादिकं हन्युः॥ २७॥ अपरसर्पिर्गुड़ः (२)

गङ्गाधरः—नवमित्यादि। नवमशुष्कमामलकफलम् आत्मगुप्तायाः फलम्।

उक्तं हि जतूकर्णे—वृश्चीरं पञ्चमूलं बलां विदारीं वटादिशुङ्गांश्च। निष्काथ्य द्विक्षीरे छाग-विदावीरसे च समे। जीवनकल्कैः पक्त्वा घृताढ़कमित्यादि। अत्र हि क्वाथ्यद्रव्यमानम् अनियतमिति विशेषः। क्वाथस्तु स्नेहसम एव। खजो मन्थानदण्डः पञ्चाङ्गुलो वा दृष्टः। भूर्ज्जपत्रवेष्टनञ्च शक्त्युत्कर्षणार्थम् ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—त्वक्क्षीरीत्यादौ श्रावणी तुण्डिकेरी च विदारीकन्दः ॥ २७ ॥

* नवमामलकं द्राक्षाम् इत्यत्र द्राक्षां नवामामलकीम् इति चक्रसम्मतः पाठः।

पृथग् दशपलान् भागान् पलान्यष्टौ च नागरात्।
यष्ट्याह्वसौवर्च्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च॥
क्षीरतैलघृतानाञ्च आढ़के शर्कराशते।
क्वथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा विल्वसमान् गुड़ान्॥
कुर्य्यात् तान् भक्षयेत् क्षीणः क्षतशुष्कश्च मानवः।
तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति॥ २८॥
गोक्षीराद् द्व्याढ़कं सर्पिः-प्रस्थमिक्षुरसाढ़कम्।
विदारीस्वरसात् प्रस्थं रसात् प्रस्थञ्च तित्तिरात्॥
दद्यात् सिध्यति तस्मिंश्च पिष्टानिक्षुरसैरिमान्।
मधूकपुष्पकुड़वं पियालकुड़वं तथा॥

नवामलकादीनां सप्तानां प्रत्येकं चूर्ण समांशं मिलित्वा दशपलं नागरचूर्णादष्टपलं यष्टीमधुचूर्णस्य द्विपलं सौवर्च्चललवणस्य च द्विपलं मरिचचूर्णस्य च द्विपलम्। एतानि चूर्णानि कृत्वा स्थापयेत्। गव्यक्षीरस्याढ़कं षोड़शशरावं तिलतैलस्य षोड़शशरावं गव्यपुराणघृतस्य षोड़शशरावं शर्करापलशतञ्चैकत्र पचेत्। तस्मिन् क्षीरक्षये तन्तुलीभूते क्वथिते निष्पन्नपाके सति तानि नवामलकादिचूर्णानि दत्त्वालोड्यावतारयेत्। शीते मधु च तैलघृतयोः पादिकमष्टशरावं दत्त्वा विल्वमात्रान् पलिकान् गुड़कान् कुर्य्यात्। सर्पिर्गुड़ान् समध्वंशान् जग्ध्वा चानु पयः पिबेदित्युक्तेः। तांश्च भक्षयेदनु च पयः पिबेत्॥ २८॥ अपरसर्पिर्गुड़ः (३)

<u>गङ्गाधरः</u>—गोक्षीरादित्यादि। गोक्षीरात् द्व्याढ़कं द्वात्रिंशच्छरावम्। इक्षुरसादाढ़कं षोड़शशरावम्। विदारीस्वरसात् प्रस्थं चतुःशरावम्। तित्तिरमांसरसात् प्रस्थं चतुःशरावम्। पुराणगव्यसर्पिः प्रस्थमेकत्र पचेत्। सिध्यति पाकेन क्षीरादिद्रवक्षये वक्ष्यमाणचूर्णमिश्रार्हकिञ्चिद्द्रवसहितघृतावशेषे तस्मिन्

<u>चक्रपाणिः</u>—द्राक्षामित्यादौ यष्ट्याह्वसौवर्च्चलयोर्मिलित्वा द्विपलम्। मरिचस्य पलमिति शेषः। उक्तं हि जतूकर्णे—घृततैलपयस्त्र्याढके सितातुलाञ्च प्रपच्य द्राक्षाविदारीवृश्चीरशतावरीकृष्णाशुण्ठीबलाधात्रीश्च दशपलिकाः प्रपचेत्। यष्ट्याह्वारुचकञ्च पलिकमित्यादि। क्वथित इति भाषया क्षीणे एव क्षीरे चूर्णप्रक्षेपं दर्शयति॥ २८॥

कुड़वार्द्धं तुगाचीर्य्याः खर्ज्जूराणाञ्च विंशतिम् ।
पृथग् विभीतकानाञ्च पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥
त्रिंशत्पलानि खण्डाच्च मधुकात् कर्षमेव च ।
तथार्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥
सिद्धेऽस्मिन् कुड़वं चौद्राच्छीते दत्त्वा च मोदकान् ।
कारयेन्मरिचाजाजी पलचूर्णावचूर्णितान् ॥
वातासृक्‌पित्तरोगेषु चतकासे चयेषु च ।
शुष्यतां चीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥
कृशदुर्ब्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
योनिदोषकृतस्राव-हतानाञ्चापि योषिताम् ॥
गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्रवेद्‌ यासां म्रियेत वा ।
धन्या बल्या हितास्तासां शुक्रशोणितवर्द्धनाः ॥ २८ ॥

सर्पिर्मोदकः ॥

इक्षुरसेन पिष्ट्वा पुनरिमान् मधूकपुष्पादीन् दद्यात् । तथा जीवनीयानि दश प्रत्येकम् अर्द्धपलिकानि चूर्णयित्वा दापयेत् । सिद्धे पाकेऽवतार्य्य शीते सति क्षौद्रात् कुड़वं दत्त्वा मोदकान् अक्षमितान् कारयेत् । कृत्वा तान् मोदकान् मरिचचूर्णजीरकचूर्णयोः पलेनावचूर्णितान् वहिर्म्रक्षितान् कारयेदिति । तेषामेकैकं जग्ध्वा पयोऽनुपिबेत् । मधूकपुष्पचूर्णं कुड़वं चतुःपलम् । तथा पियालफलचूर्णं कुड़वं चतुःपलम् । तुगाक्षीर्य्या द्वे पले । खर्ज्जूराणां गुड़कान् विंशतिम् । विभीतकानां गुड़कांश्च विंशतिम् । पिप्पलीचूर्णस्य चतुर्थिकां पलमेकम् । खण्डात् त्रिंशत्पलानि । यष्टीमधुकचूर्णात् कर्षमेकं दद्यादिति पूर्व्वेणान्वयः । वातासृगित्याद्याशीः ॥ २९ ॥　　सर्पिर्मोदकः ।

चक्रपाणिः—गोक्षीरादित्यादौ गोक्षीरमानं कारणतयोच्यते न घृतपाकः । तथाहि सति प्रक्षेप्य-चूर्णेन मोदका न भवेयुः । चतुर्थिका पलम् ॥ २९ ॥

वस्तिदेशे विकुर्व्वाणे स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते।
वातघ्नान् बृंहणान् वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च।
संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिबेत् कासज्वरापहम् ॥ ३१ ॥
फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम्।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद् यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥ ३२ ॥
सक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम्।
यावन्न सात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ ३३ ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा जाङ्गलं घृतभर्ज्जितम्।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥

गङ्गाधरः—स्त्रीप्रसक्तक्षीणस्य विशेषचिकित्सितमाह—वस्तिदेश इत्यादि। स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते वस्तिदेशे विकुर्व्वाणे विकृतिं प्राप्नुवति तस्य वातघ्नादीन् योगान् प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—तान् योगानाह—शर्करेत्यादि। शृतं केवलं दुग्धमर्द्धावर्त्तितं कृत्वा तत्रानुरूपं पिप्पलीचूर्णं शर्कराञ्च संयोज्य पिबेत्। सर्पिषा संयुक्तं वा तत् क्षीरं, माक्षिकेण संयुक्तं वा पिबेत् ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—फलाम्लमित्यादि। शुष्कवदरामलकाद्यम्लफलम्। विदारीरसेक्षुरसयोः समानांशयोः शृतं पक्वं मुद्गादियूषं शुष्कवदरादीनां फलाम्लं कृत्वा तद्घृते सम्भृष्टं स्त्रीषु क्षीणः पिबेत् ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—सक्तूनामित्यादि। वस्त्रपूतानां यवसक्तूनां जलनालोड़ितो मन्थः, तं क्षौद्रघृतान्वितं यावत् क्षतक्षीणः न सात्म्यः स्यान्न च दीप्ताग्निः स्यात् तावत् पिबेत्। सात्म्ये दीप्ते चाग्नौ त्यजेत् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—जीवनीयेत्यादि। जीवनीयदशकक्काथे जाङ्गलमांसं पक्त्वा सिद्धं रसं घृते भर्ज्जितं सम्भृष्टं सशर्करं क्षीणेऽन्वक् तान् व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत्।

चक्रपाणिः—विकुर्व्वाणे इति शूलादिविकारं कुर्व्वाणे। शर्करेत्यादौ प्रक्षेपन्यायेन क्षीरे

गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसै रसैस्तथा।
यथाग्नि भोजयेद् यूषैः फलाम्लघृतसंस्कृतैः ॥ ३४ ॥
दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मन्दे दीपनपाचनः।
यद्दिमणां विहितो ग्राहो भिन्ने शकृति चेष्यते ॥ ३५ ॥
पलिकं सैन्धवं शुण्ठो द्वे च सौवर्च्चलात् पले।
कुड़वांशानि वृक्षाम्लं दाड़िमं पत्रमर्ज्जकात् ॥
एकैकं मरिचाजाज्यो धान्यकाद् द्वे चतुर्थिके।
शर्कराया: पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥
कृत्वा चूर्णं ततो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत्।
रोचनं दीपनं बल्यं पार्श्वार्त्तिश्वासकासनुत् ॥ ३६ ॥

सैन्धवादिचूर्णम्।

गोमहिष्यश्वेत्यादि। क्षीणे स्त्रीप्रसङ्गात् क्षीणेऽबले गवादीनामन्यतमक्षीरैरन्यतममांसैर्मांसरसैर्वा फलाम्लघृतसंस्कृतमुद्गादियूषैर्वा क्षीणरोगिणं भोजयेत् ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः— दीप्तेऽग्नावित्यादि। दीप्तेऽग्नौ त्वेष जाङ्गलरसादिभिर्भोजनविधिरुक्तः स्यान्मन्देऽग्नौ तु दीपनपाचनो विधिः। भिन्ने शकृति यो यक्ष्मिणां ग्राही योगो विहितः स एव क्षीणरोगिणो भिन्ने शकृतीष्यते ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—दीपनपाचनयोगानाह—पलिकमित्यादि। सैन्धवं पलिकं, शुण्ठी च पलिका, सौवर्चलात् द्वे च पले, वृक्षाम्लं तिन्तिड़ीकं पक्वं दाड़िमत्वक् अर्ज्जकात् तुलस्याः पत्रमित्येतानि प्रत्येकं कुड़वांशानि, मरिचाजाज्योरेककं पलं, धान्यकात् द्वे चतुर्थिके द्वे पले, शर्कराया द्वादश पलानि प्रदापयेत्। सर्व्वमिदं चूर्णं कृत्वाऽन्नसाधने पाने च ततो मात्रां प्रयोजयेत् ॥३६॥

सैन्धवादिचूर्णम्।

शर्करादिप्रक्षेपः। वस्त्रपूतानामिति वस्त्रान्तरालपतितानाम्। मन्देऽग्नौ यक्ष्मिणां यो (दीपनपाचनः) विहितः, भिन्ने शकृति च यो ग्राही स विधिरिष्यत इति ज्ञेयम् ॥ ३०—३५ ॥

चक्रपाणिः—पलिकमिति पलमानम् ॥ ३६ ॥

एका षोड़शिका धान्याद् द्वे ऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाड़िमवृक्षाम्लं द्विर्द्विः सौवर्च्चलात् पलम् ॥
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्करया विमिश्रयेत् ॥
षाड़वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत् ।
मन्दानले शकृद्भेदे यक्ष्मिणामग्निवर्द्धनः ॥ ३७ ॥

षाड़वः ॥

पिबेन्नागबलामूलमर्द्धकर्षविवर्द्धनम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—एकेत्यादि। षोड़शिका पलं धान्यात्। अजाज्यजमोदयोः द्वे द्वे षोड़शिके द्वे द्वे पले, दाड़िमवृक्षाम्लं ताभ्यां षोड़शिकाभ्यां द्विद्विरिति दाड़िमत्वक्चूर्णं चतुःपलं, वृक्षाम्लञ्च चतुःपलं, सौवर्च्चलादेकं पलम्, शुण्ठ्याः कर्षं, दधित्थस्य मध्यस्थशस्यं पञ्चपलं, शर्करायाः षोड़शपलम्। इत्येतत् सर्व्वं विमिश्रयेत्। अयं षाड़वो नाम क्षीणे भिन्ने शकृति दीपनपाचनोऽन्नपाने पूर्व्ववत् प्रदेयः स्यादिति ॥ ३७ ॥ सैन्धवादिषाड़वः ।

गङ्गाधरः—स्त्रीप्रसङ्गक्षीणस्य योगान्तरमाह—पिबेदित्यादि। नागबला गोरक्षतण्डुला तस्या मूलत्वक्चूर्णमर्द्धकर्षमारभ्य विवर्द्धनं पलं यावत्। क्षीरयुतं तदालोड़नार्हक्षीरयुतं मासं त्रिंशद्दिनं पिबेत्। क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् स्यात्, अन्नं न भुञ्जीत केवलं क्षीरं पीत्वा वर्त्तेत। प्रथमदिनमेकतोलकम्। द्वितीये द्वितोलकम्। इत्येवं प्रतिदिनमेकैकतोलकं चूर्णं वर्द्धयेद् दुग्धञ्च तदालोड़नयोग्यं वर्द्धयेदिति पलं यावत्। ततो नवमादिषु पलमेव। प्रतिदिनम्

चक्रपाणिः—षोड़शिका पलं दाड़िमवृक्षाम्लम्। द्विर्द्विरिति पूर्व्वद्विपलापेक्षया द्विगुणं प्रत्येकं चतुःपलत्वं दर्शयति। पूर्व्ववदिति पूर्व्वयोगसमानफलतामाह। अत्र जतूकर्णः—पलिके धान्यकस्वके। द्वौ जीरकदीप्यकौ। शुण्ठ्याश्च कर्षः। कपित्थदाड़िमवृक्षाम्लानां कुड़वमित्यादि ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—नागबलेत्यादौ अर्द्धकर्षप्रभृति अर्द्धकर्षेणैव वर्द्धितं पलं मासमेकं पेयम्।

यद्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु।
अन्नपानं निषेव्यं तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः॥
यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम्।
तच्च कुर्य्यादवेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यं बलं तथा॥
उपेक्षिते भवेत् तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः।
प्रागेवागमनात् तस्य तस्मात् तं त्वरया जयेत्॥ ३९॥

तत्र श्लोकौ।

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यं पृथगाकृतिम्।
असाध्ययाप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिरेव च॥

इति। (नागबलाकल्पः।०) मण्डूकपर्ण्या इत्यादि। मण्डूकपर्णी मञ्जिष्ठा दन्ती वा, तस्या अपि नागबलावत् तोलकमारभ्य प्रतिदिनं तोलकैकवृद्ध्या दुग्धेन पिबेदनन्नभुक् क्षीरमात्रवृत्तिरेव स्यात्। तथा शुण्ठीयष्टीमधुकयोः प्रत्येकं कल्पो नागबलावत्। पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः पर इति॥ ३८॥

<u>गङ्गाधरः</u>—यद्यदित्यादि। सन्तर्पणं शीतमविदाहि लघु हितञ्च यद् यदन्नपान तत् क्षतक्षीणैरुरःक्षतिभिः क्षीणैश्च सेव्यमिति। यच्चोक्तमित्यादि स्पष्टम्। उपेक्षित इत्यादि। तस्मिन् क्षते क्षीणे चोपेक्षिते सति हि यस्मात् यक्ष्मणोऽनुबन्धो भवेत् तस्माद् यक्ष्मण आगमनात् पूर्व्वं त्वरया तं क्षतं क्षीणञ्च जयेदिति॥ ३९॥

केवलं क्षीरवर्त्तिनाम्। उक्तं हि जतूकर्णे—नागबला समूलार्द्धकर्षवृद्धा पलमाना मासं पेया क्षीरमात्रवृत्तिरिति॥ ३८॥

<u>चक्रपाणिः</u>—शीतञ्चापि स्पर्शे। "वान्तिकारि" विदाहि भवति तदर्थमविदाहि इत्युक्तम्।
क्षतक्षीणस्य त्वरया प्रतिकर्त्तव्यतामाह—उपेक्षित इत्यादि। तस्येति यक्ष्मणः॥ ३९॥

उक्तवान् ज्येष्ठशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते।
तत्त्वार्थविद्द वीततमो-रजोमोहः पुनर्व्वसुः॥ ४०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
क्षतक्षीणचिकित्सितं नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थसंग्रहश्लोकावाह—तत्र श्लोकाविति। क्षतक्षीण-चिकित्सितेऽस्मिन्नध्याये, ज्येष्ठशिष्यायाग्निवेशायेति॥ ४०॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविराजकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ षष्ठस्कन्धे
चिकित्सितस्थानजल्पे क्षतक्षीणचिकित्सितजल्पाख्या
एकादशी शाखा॥ ११॥

चक्रपाणिः—संग्रहे सामान्यपृथगिति क्षतोत्थस्य क्षयोत्थस्य च उरो विरुज्यते इत्यादि पृथग-लक्षणं कृतम्॥ ४०॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां क्षतक्षीणचिकित्सितं
नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

भिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं मुनीन्द्रमत्र्यात्मजमग्निवेशः ।
महागदस्य श्वयथोर्यथावत् प्रकोपचिह्नप्रशमानपृच्छत् ॥ २ ॥
तस्मै जगादागदवेदसिन्धुः प्रवर्त्तनाद्द्विप्रवरो-*-ऽत्रिजस्तान् ।
वातादिभेदात् त्रिविधस्य सम्यङ्निजानिजैकाङ्गजसर्व्वजस्य ॥३

गङ्गाधरः—चिकित्सितोद्देशानुक्रमात् क्षतक्षीणचिकित्सितादनन्तरं श्वयथुचिकित्सितमाह—अथात इत्यादि। पूर्व्ववत् सर्व्वं व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—पुरावृत्तमाह—भिषग्वरिष्ठमित्यादि। सुरसिद्धाभ्यां जुष्टं सेवितम्। अत्र्यात्मजं कृष्णात्रिपुत्रं पुनर्व्वसुं गुरुं शिष्योऽग्निवेशो महागदस्य श्वयथोः प्रकोपचिह्नप्रशमान् यथावत् प्रणामादिपूर्व्वकमपृच्छत् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तस्मै इत्यादि। तस्मै शिष्यायाग्निवेशाय। तेन प्रवर्त्तनात् तान् श्वयथोर्वातादिभेदात् त्रिविधस्य निजानिजैकाङ्गजसर्व्वाङ्गजस्य सम्यक् प्रकोपणादीन् अगदवेदसिन्धुरायुर्व्वेदसिन्धुरत्रिजो विप्रवरो जगाद ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—क्षतक्षीणे मर्म्मोपघातो भवति, शोथेऽपि मर्म्मोपघातः कारणं, तेन समानहेतुतया क्षतक्षयमनु शोथचिकित्सितमुच्यते। जुष्टमिति सेवितम्। प्रकोपयतीति प्रकोपो हेतुरित्यर्थः। किंवा कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात् प्रकोपशब्देन श्वयथुकारणमुच्यते। रूपशब्देन रूपपूर्व्वरूपयोः ग्रहणम्, तेन सर्व्वत्वगाश्रितत्वेन तच्छमनं चिकित्सोच्यते ॥ १ । २ ॥

चक्रपाणिः—अगदार्थं आरोग्यार्थो यो वेदोऽगदवेदः, स एव गम्भीरप्रसन्नत्वात् सिन्धुरिव सिन्धुस्तस्य प्रवर्त्तनेऽद्रिप्रवरो हिमालय इव इत्यर्थः। यथा हिमालयो गङ्गायाः प्रवर्त्तकस्तथा अत्रिजोऽपि अग्निवेशप्रवर्त्तक इत्यर्थः। तानिति प्रकोपादीन्, यान् शिष्यः पृष्टवान्। एकाङ्गजसर्व्वजस्येत्यत्र सर्व्वजशब्देन सर्व्वशरीरस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम, एकाङ्गजशब्देन च सामान्येन शरीराव्यापकस्य ग्रहणम्; तेन सर्व्वार्द्धगात्रावयवाश्रितत्वं यत् त्रैविध्यं वक्तव्यं तत्रैकाङ्गजेनार्द्धगात्राश्रितावयवादिग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ ३ ॥

---

* प्रवर्त्तनाद्रिप्रवरः इति चक्रः ।

शुद्धयामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्ट-गरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥
अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्म्मोपघाता विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥४

गङ्गाधरः—शुद्धयामयेत्यादि। शुद्धिर्वमनादिः, आमयो रोगः, अभक्तमनन्नम्; तः कृशानामबलानाञ्च क्षारादिसेवा श्वयथोर्हेतुः। एवं शुद्धयामयाभक्तकृशाबलानामिव दध्यादिनिषेवणञ्च कश्चित्। शुद्धयादिकृशाबलानां क्षारादिसेवा श्वयथोर्हेतुः। दध्यादिनिषेवणञ्च तदितरस्य जनस्य श्वयथोर्हेतुरिति। अन्नस्य दध्यादिप्रत्येकेनोपसृष्टत्वम्। आममृद् अपक्वमृत्। विरोधिद्रव्यैः क्षीरमत्स्यादिभिरुपसृष्टान्नम्। दुष्टं स्वगुणव्यापन्नं वातातपजलादियोगात्। गरं संयोगविषम्। अन्यरोगैः कृशानामबलानाञ्च क्षारादिसेवा श्वयथुहेतुरर्शांसि तु स्वयमेव श्वयथुहेतुः। अचेष्टा निष्क्रियता, न च देहशुद्धिर्मलसञ्चये सति कर्त्तव्यायां देहशुद्धौ न च देहशुद्धिः क्रियते। मर्म्मोपघातः सप्तोत्तरमर्म्मशतस्यान्यतमोपघातो वाह्यहेतुदण्डादिभिरेव, तेन दोषकोपात् श्वयथुर्भवति; त्रिशोथीये सर्व्वेषां शोथानां दोषत्रयजेषु त्रिष्वेवान्तर्भाववचनात्। तद्यथा—"त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः। ते पुनर्द्विधा निजागन्तुभेदेन" इति। आगन्तुशोथो यद्यपि यथास्वं हेतुजैर्व्यञ्जननिजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैरादावुपलभ्यते इत्यत आगन्तुज उच्यते, पश्चादवश्यं यथास्वदोषैरनुबध्यत एवेति त्रय एव शोथा भवन्ति। तस्मादिह मर्म्मोपघातो नाभ्यन्तरदोषकृतः। इहापि वातादिभेदात् त्रिविधस्येति वचनात्। दण्डाद्यभिघातस्तु य आगन्तुशोथस्य हेतुः, स वाह्यत्वचो दूषयिता वक्ष्यतेऽत्रैव। ततः शोथस्तत्क्षणमेव जायतेऽयन्तु मर्म्मोपघातः शोथं न कुर्व्वन्नादौ दोषं कोपयति ततो दोषः श्वयथुं करोतीति। विषमा प्रसूतिरकाले गर्भप्रसवः।

चक्रपाणिः—शुद्धिर्वमनादि शोधनम्, आमया ज्वरादयः, अभक्तमभोजनं विगुणञ्च भोजनं विरुद्धं भोजनं तैः कृशानामबलानाञ्च क्षारादिसेवा निजस्य श्वयथोर्हेतुरिति योज्यम्। दध्यादि तु स्वतन्त्रमेव हेतुः। आममपक्वं, दुष्टं दोषकारकम्। न च देहशुद्धिरिति शोधनाहेऽपि दोषे देहाशुद्धिः। मर्म्मोपघात इह दोषकृत एव ज्ञेयः। वाह्यहेतुजस्तु मर्म्मोपघात आगन्तुहेतुरेव। विषमा प्रसूतिरकालगर्भपतनादिका। प्रतिकर्म्मणामिति वमनादीनाम्। मिथ्योपचार इति असम्यगुपचारः॥ ४॥

वाह्यास्त्वचो दूषयिताभिघातः काष्ठाग्निशल्याश्मविषायसाद्यैः।
आगन्तुहेतुः——————————————
————त्रिविधो निजश्च सर्व्वार्द्धगात्रावयवाश्रितत्वात्॥
वाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफासृक्-पित्तानि सन्दूषयतीति वायुः।
तैर्बद्धमार्गः स तदा विसर्पन्नुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति॥ ५॥

ऊर्द्ध्वं स्थितैरूर्द्ध्वमधश्च वायोः
स्थाने स्थितैर्मध्यगतैश्च मध्ये।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणां वमनादीनामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्ज्जनाच्च निजस्य श्वयथोर्दोषजस्य श्वयथोर्हेतुः प्रदिष्टः॥ ४॥

गङ्गाधरः—आगन्तुश्वयथुहेतुमाह—वाह्यास्त्वच इत्यादि। काष्ठाग्निशल्याद्यैस्त्रिशोथीयोक्तैश्छेदनभेदनाद्यैश्च वाह्यास्त्वचो दूषयिता योऽभिघातो नादौ दोषाणां दूषयिता स आगन्तुश्वयथुहेतुः। निजश्च त्रिविधो वातपित्तकफाख्यः श्वयथुहेतुः सर्व्वार्द्धगात्रावयवाभिप्रेतत्वात्, वाह्याः सिराः प्राप्य वायुर्यदा कफासृक्पित्तानि सन्दूषयतीति तदा स्वदूषितैः कफासृक्पित्तैर्बद्धमार्गः सन् स वायुर्विसर्पन् सर्व्वादिगात्रे चरन्नुत्सेधलक्षणं स्फीतलक्षणं श्वयथुं करोति। इति भेदः। स्फीतभावः श्वयथोः सामान्यलक्षणमिति सम्प्राप्तिः॥ ५॥

गङ्गाधरः—ऊर्द्ध्वं स्थितैरित्यादि। दोषैः शोथारम्भकैः शरीरे ऊर्द्ध्वाङ्गस्थितैः ऊर्द्ध्वं श्वयथुः स्यात् स च तदाख्य ऊर्द्ध्वं श्वयथुर्नाम। वायोः स्थानेऽधोऽङ्ग-

चक्रपाणिः—वाह्या इत्यादिनागन्तुशोथहेतुमाह। वाह्या इत्यगम्भीराः। एतेन गम्भीरत्वग्दूषकत्वं शोथस्य न भवति। त्वच इति कर्म्मपदं हलन्तम्। दूषयिता अभिघातविशेषेण काष्ठाग्न्यशन्यश्मविषकारणकः। आदिशब्दो हि कारणवाची। तेन काष्ठादिकारणमभिघात इत्यर्थः। काष्ठादेश्च संक्षेपोक्त्या दन्तादीनामप्युपलक्षणा ज्ञेया। किंवा आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन काष्ठादिकृतोऽभिघातः काष्ठादिशब्देनोच्यत इति कृत्वाभिघातेन समं समानाधिकरणं ज्ञेयम्। आगन्तुहेतुरिति छेदः। त्रिविध इति सर्व्वार्द्धगात्रावयवाश्रितत्वेन निजस्त्रिविधः। चकारात् आगन्तुरपि यथोक्तभेदात् त्रिविध इत्यर्थः। वाह्याः शिरा इत्यादि सम्प्राप्तिकथनम्। वाह्या शिरा इति शिराशब्देन स्रोतसां सामान्येन ग्रहणम्। बद्धमार्ग इत्यावृतमार्गः। उत्सेधेनाव्यभिचारिणा लिङ्ग्यत इत्युत्सेधलिङ्गः॥ ५॥

चक्रपाणिः—ऊर्द्ध्वंस्थितैरित्यादिना विशिष्टशोथानां सम्प्राप्तिविशेषमाह। ऊर्द्ध्वमित्युरःप्रभृति ऊर्द्ध्वशरीरे। अध इति पक्वाशयप्रभृति वायोः स्थाने पक्वाशये। मध्यगतैः इत्युरः-

सर्व्वाङ्गगैः सर्व्वगतैः क्वचित्स्थै-

दोषैः क्वचित् स्यात् श्वयथुस्तदाख्यः ॥ ६

उष्मा तथा स्याद्‌ दवथुः सिराणामायाम इत्येव च पूर्व्वरूपम्।

सर्व्वस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गैस्तच्छब्द-*-माप्नोति भिषग्जितश्च॥७

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माथ सिरातनुत्वम्।

सलोमहर्षाङ्गविवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम्॥ ८॥

स्थितैः दोषैरधःश्वयथुर्नाम। मध्यगतैरन्तराधिस्थितः दोषैर्मध्ये श्वयथुः स्यात स च मध्यश्वयथुर्नाम। सर्व्वगतैः सर्व्वाङ्गगतैर्दोषैः सर्व्वाङ्गगः श्वयथुनाम। इत्येवं यत्र क्वचित्स्थैर्दोषैः यत्र क्वचिदङ्गे श्वयथुः स्यात् स च श्वयथुस्तदाख्यस्तत्तदङ्गश्वयथुर्नाम स्यादिति॥ ६॥

गङ्गाधरः—श्वयथुपूर्व्वरूपमाह—उष्मा तथेत्यादि। शरीरस्योष्मा भवति, तथा दवथुरुपतापः स्यात्, सिराणामायामो दीर्घीभावः स्यादित्येव च श्वयथोः पूर्व्वरूपं स्यात्। सर्व्वः श्वयथुस्त्रिदोषस्तत्र यः श्वयथुर्यस्य दोषस्याधिकलिङ्गो भवति स तदधिकदोषलिङ्गैस्तच्छब्दं तद्दोषजसंज्ञामाप्नोति। भिषग्जितमौषधञ्च तदधिकदोषहरणमाप्नोति प्रतिक्रियायामिति॥ ७॥

गङ्गाधरः—सगौरवमित्यादि। अनवस्थितत्वं शोथस्य गौरवञ्च सोत्सेधञ्च उष्मा चाङ्गस्य सिराणां तनुत्वञ्च कृशत्वं लोमहर्षश्चाङ्गविवर्णता च सर्व्वस्मिन् श्वयथौ भवतीति श्वयथोः सामान्यलिङ्गमिदमिति॥ ८॥

पक्वाशयमध्यगतैः। क्वचिदिति कण्ठताल्वादिदेशे। तदाख्य इति गलशोथ इति शब्दाख्य इति। किंवा ऊर्द्ध्वशोथाधःशोथ इत्यादिशब्दाख्य इति सर्व्वत्र योजनीयम्॥ ६॥

चक्रपाणिः—उष्मेत्यादिना पूर्व्वरूपमाह। दवथुस्तापः। तथेति चक्षुरादिभ्यः। सिराणामायाम इति सिराप्रसरणम्। सर्व्वशोथानां त्रिदोषजत्वेऽपि वातजादिव्यपदेशो वातजा चिकित्सा यथा भिन्ना भवतीति निर्द्देष्टुमाह—सर्व्व इत्यादि। अधिकानि वाधिकस्य दोषस्य लिङ्गानि इत्यधिकदोषलिङ्गैः। तत्संज्ञमिति अधिकदोषसंज्ञं वातजोऽयमित्यादिकं प्राप्नोति, तदा भिषग्जितञ्चाधिकदोषलिङ्गैः प्राप्नोति। अधिकदोषलिङ्गप्रयुक्तं चिकित्सितभेदं प्राप्नोति इत्यर्थः॥ ७॥

चक्रपाणिः—सगौरवमित्यादिना सामान्यलिङ्गं पठति॥ ८॥

* तत्संज्ञमिति चक्रधृतः पाठः।

चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः
प्रसुप्ति-*-हर्षार्त्तियुतोऽनिमित्ततः।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीड़ितो
दिवा बली च श्वयथुः समीरणात्॥ ९॥
मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः।
य उष्यते स्पर्शरुग-†-क्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्॥ १०॥

गङ्गाधरः—चल इत्यादि। समीरणात् वाताधिकत्रिदोषाज्जातः श्वयथुश्चलः स्थानात् स्थानान्तरं चलति। अरुणो वाऽसितो वा। प्रसुप्तिः स्पर्शबोधाभावः। हर्षः शोथस्थानहर्षः। अर्त्तिर्वेदना। तैर्युक्तः स्यात्। अनिमित्ततः प्रशाम्यति। प्रपोड़ितोऽङ्गुल्यादिना प्रपीड़ने निम्नः सन्नचिरादुन्नमति। दिवा बली बलवान् भवति रात्रौ प्रशाम्यतीति॥ ९॥

गङ्गाधरः—मृदुरित्यादि। यः शोथो मृदुः, शरीरसमगन्धः, असितपीतरागवान्, भ्रमाद्यन्वितः, उष्यते उष्णः, स्पर्शे रुग् यत्र, अक्षिरागकृत्, भृशदाहवान् भृशपाकवान् स पित्तशोथः॥ १०॥

चक्रपाणिः—चल इत्यादिना वातलिङ्गमाह। तनुत्वगित्यबहलत्वक्। असित इति कृष्णः। सुप्तिः स्पर्शाज्ञानम्। हर्षो रणरणिकेति ख्याता वेदना, किंवा रोमहर्षः। अनिमित्ततः प्रशाम्यतीति वायोश्चलत्वेन कदाचित् निमित्तेन विनापि लीनो भवति। केचित् निमित्तत इति पठन्ति, तेन स्नेहोष्णमर्द्दनादिना प्रशाम्यति, स च वातिक इति। प्रोन्नमतीति सम्पीड़नानन्तरमेवोन्नमति॥ ९॥

चक्रपाणिः—मृदुरित्यादिना पित्तशोथमाह। उष्यत इति दह्यते। अस्पर्शसह इति स्पर्शनं न सहते॥ १०॥

---

* प्रसुप्ति इत्यत्र सुप्ति इति चक्रः।

† स्पर्शरुगित्यत्र अस्पर्शसहः इति चक्रसम्मतः पाठः।

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः
प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत्।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीड़ितो
न चोन्नमेद्र रात्रिबली कफात्मकः ॥ ११ ॥
कृशस्य रोगैरबलस्य यो भवे-
दुपद्रवैर्वा वमिपूर्व्वकैर्युतः।
स हन्ति मर्म्मानुगतोऽथ राजिमान्
परिस्रवेद्धीनबलस्य सर्व्वगः॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—गुरुरित्यादि। यः शोथो गुरुः स्थिरो न चलति, प्रसेको मुखस्रावः, कृच्छ्रजन्मा चिरेण जायते, यः शोथोऽङ्गल्यादिभिर्निपीड़ितो निम्न एव संश्चिरकालं वर्त्तते न चोन्नमेत्, रात्रिबली रात्रौ वर्द्धते, स शोथः कफात्मकः॥ ११॥

गङ्गाधरः—कृशेत्यादि। कृशस्य जनस्य रोगरबलस्य च जनस्य यः शोथो वमिपूर्व्वकैर्वम्यादिभिरुपद्रवैर्युक्तो मर्म्मानुगतश्च स हन्ति शोथिनम्। अथ हीनबलस्य राजिमान् यः शोथः सर्व्वाङ्गगः परिस्रवेत् स तं शोथिनं हन्ति॥ १२॥

चक्रपाणिः—गुरुरित्यादिना कफशोथमाह। अरोचकान्वित इति अरोचकव्याधिसहचारी। कृच्छ्रजन्मप्रशम इति चिरोत्पत्तिविनाशः। रात्रिबली कफात्मक इति रात्रौ स्रोतोरोधजेन देहक्लेदेनाचेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात् तज्जनितशोथो बलवान् भवति। दिवा न भवति, दिवा तु स्फुटस्रोतसि शरीरे चेष्टायुक्ते न कफो बली भवति। दिवा च कफशोथस्तु हीयते॥ ११॥

चक्रपाणिः—संप्रत्यसाध्यसाध्यभागमाह—कृशस्येत्यादि। वमिपूर्व्वकैरिति त्रिशोथीये "छर्द्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरातीसार एव च। सुप्तिः शोषः सदौर्ब्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः॥" इत्यनेनोक्तैः। मर्म्मानुगतो राजिमानिति च पृथक् लक्षणम्। परिस्रवन्नित्यादि च पृथक् पृथगसाध्यलक्षणम्॥ १२॥

अहीनमांसस्य य एकदेशजो नवो बलस्थस्य सुखः स साधने ।
निदानदोषर्त्तुविपर्य्ययक्रमैरुपाचरेत् तं बलदोषकालवित् ॥ १३ ॥
अथामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुल्वणदोषमाश्रितम् ।
शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधो-विरेचनैरूर्द्ध्वमधस्तथोर्द्ध्वगम् ॥
उपाचरेत् स्नेहभवं विरुक्षणैः प्रकल्पयेत् स्नेहविधिश्च रुक्षजे ।
विबद्धविट्केऽनिलजे निरुहणं घृतन्तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् ॥

गङ्गाधरः—अहीनेत्यादि। अहीनमांसस्याकृशस्य य एकदेशजः शोथः। यो नवो नूतनः स्वल्पकालजातः बलस्थस्य जनस्य भवति स शोथः साधने सुखः। तं यथा साधयेत् तदाह—निदानविपर्य्ययदोषविपर्य्ययर्त्तुविपर्य्ययैः क्रमैस्तं साधने सुखं शोथं बलदोषकालविद् वद्य उपाचरेत् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अथामजमित्यादि। निदानविपर्य्ययक्रम एषः। आमजम् अपाकजातं शोथं लङ्घनपाचनक्रमैरुपाचरेत्। उल्वणदोषमाश्रितं शोथं विशोधनैर्वमनविरेचनादिभिरुपाचरेत्। शिरोगतं शोथं शिरोविरेचनैरुपाचरेत्। ऊर्द्ध्वगं शोथमधोविरेचनैरुपाचरेत्। तथाऽधःशोथमूर्द्ध्वविरेचनैरुपाचरेत्। स्नेहभवं शोथं विरुक्षणैरुपाचरेत्। रुक्षजे शोथे स्नेहविधिं प्रकल्पयेत्। एवमनिलजे शोथे विबद्धविट्के निरूहणं प्रकल्पयेत्। पित्तानिलजे शोथे

चक्रपाणिः—अहीनेत्यादिना सुखसाध्यलक्षणमुच्यते। कृच्छ्रसाध्यलक्षणञ्च सुखसाध्यलक्षणासम्पूर्णतायां ज्ञेयम्। श्वयथोश्च हेतुलक्षणानि त्रिशोथीयोक्तान्यपि प्रकरणात् संक्षेपेण इहापि कथितानि। सामान्येन चिकित्सासूत्रमाह—निदानेत्यादि। निदानादिविपरीतक्रमैः लङ्घनादिभिरुपाचरेदित्यर्थः। बलदोषकालविदित्यनेन निदानादेर्विपरीता क्रिया युक्ता। बलं विरामादिभेदभिन्नं तथा दोषं तथा कालञ्च व्याध्यवस्थारूपं विदित्वा या युज्यते सा कर्त्तव्येति दर्शयति। निदानेत्यादौ दोषशब्देन वातादयो गृह्यन्ते। ऋतुशब्देन च नित्यगः कालः, तनैव तद्विशिष्टवाचकतया बलदोषकालविदिति वचनं न पुनरुक्तम्। अन्ये तु प्रथमेन दोषशब्देन दूष्यधातुग्रहणम्। कृतेन प्रथमव्याख्यानेन दोषशब्देनैव दूष्यस्यापि दोषाधारस्य ग्रहणं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—आमजमिति एकदोषजनितम्। अपक्वता च प्रायो दोषाणां प्रथमदुष्टौ भवति। क्रमैरित्युपक्रमैः। अधोविरेचनैरुपाचरेत् ऊर्द्ध्वगमित्युक्तम्। ऊर्द्ध्वहरैरिति वमनैः। सतिक्तकं घृतमिति

पयश्च मूर्च्छारतिदाहतर्षिते विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते।
कफोत्थितं क्षारकटूष्णसंयुतैः समूत्रतक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥१४॥
ग्राम्याब्जानूपं * पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नं
गौड़ं पिष्टान्नं दधि सकृशरं विज्जलं मद्यमम्लम्।
धाना वल्लूरं समशनमथो गुर्व्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नञ्चारात्रौ श्वयथुगदवान् वर्ज्जयेन्मैथुनञ्च ॥ १५ ॥

सतिक्तकं घृतं प्रकल्पयेत्। तत्र पित्तानिलजे शोथे मूर्च्छारतिदाहतर्षिते पयश्च प्रकल्पयेत्। मूर्च्छारतिदाहतर्षिते शोधनीये शोथिनि समूत्रं पय इष्यते। कफोत्थितं शोथं क्षारकटूष्णसंयुतैः कफहरैः द्रव्यैर्जयेत्। समूत्रैस्तक्रयोगैः समूत्रैरासवयोगैश्च जयेत्। युक्तियोगैः ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—शोफस्य निदानवर्ज्जनमाह—ग्राम्येत्यादि। ग्राम्याब्जानूपं पिशितं छागमेषमांसं ग्राम्यं मत्स्यकूर्म्मादिमांसमाब्जं महिषवराहादि मांसमानूपम्। लवणञ्च क्षारमृदं पक्त्वा यल्लवणं साध्यते तद्ग्राम्यं लवणम्, पांशुसामुद्रसैन्धवादिलवणमाब्जं शाम्भरीप्रभृति लवणमानूपम्। नवान्नं नूतनधान्यान्नं गौड़ं गुड़विकृतं शर्करादिद्रव्यं कृशरा तिलपिष्टं विज्जलं पिच्छिलद्रव्यं कच्चरादिद्रव्यं मद्यस्याम्लत्वेऽपि पृथगभिधानं विशेषेण वर्ज्जनार्थम्। अम्लं जम्बीरादिकं धाना भृष्टयवः वल्लूरं शुष्कमांसं समशनं वक्ष्यते ग्रहणीरोगचिकित्सिते। पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समशनं मतम् इति। अथो गुरुभोजनमसात्म्यमशनं विदाहि चाशनम्। अरात्रौ दिवास्वप्नं मैथुनञ्च श्वयथुगदवान् वर्ज्जयेत् ॥ १५ ॥

साधितं घृतम्। पित्तानिलज इति वातपित्तजद्वन्द्वे। मूर्च्छादय इह संजाता यस्य तस्मिन् मूर्च्छारति-दाहतर्षिते। विशोधनीय इति मूर्च्छायुक्त एव विशोधनीयः। समूत्रमिति मूत्रसमभागम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—(वातेत्य दिना निदानत्वेनैव प्राप्तनिषेधापि महात्ययावहकत्वादत्यर्थनिषेधोप-दर्शनार्थमाह।) गौड़मिति गुड़विकारं तस्य विकारे आधिक्यम्। धाना अङ्कुरितभृष्टयवाः। वल्लूरं शुष्कमांसम्। समशनं पथ्यापथ्ययोरेकत्र भोजनम् ॥ १५ ॥

---

* ग्राम्यानूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नं गौड़ं पिष्टं दधि तिलकृतं विज्जलं मद्यमम्लम्। धाना वल्लूरमशनमथो गुर्व्वसात्म्यं विदाहि स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान् वर्ज्जयेन्मैथुनञ्च ॥ इति चक्रसम्मतः पाठः।

व्योषत्रिवृत्तिक्तकरोहिणीश्च सायोरजस्कां त्रिफलारसेन ।
पीत्वा कफोत्थं शमयेत् तु शोथं गव्येन मूत्रेण हरीतकी च ॥१६
हरीतकीनागरदेवदारु सुखाम्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।
सर्व्वं पिबेत् त्रिष्वपि मूत्रयुक्तं स्नातश्च जीर्णे पयसान्नमद्यात् ॥१७
पुनर्नवानागरमुस्तकल्कान् प्रस्थेन धीरः पयसाक्षमात्रान् ।
मयूरकं मागधिकां समूलां सनागरं वा प्रपिबेत् सवाते ॥ १८ ॥
दन्तीत्रिवृत्त्र्यूषणचित्रकैर्वा पयः शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।
द्विप्रस्थमात्रन्तु पलार्द्धकैस्तैरर्द्धावशिष्टं पवने सपित्ते ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—व्योषेत्यादि । व्योष्यादिपञ्चद्रव्यचूर्णसममेकमयोरजः शोधितमारितपुटितं लोहचूर्णं त्रिफलारसेन पीत्वा । गव्येन मूत्रेण हरीतकी च चूर्णिता पीता ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—हरीतकीत्यादि । हरीतक्यादित्रयं चूर्णितं सुखाम्बुयुक्तं पीतं हरीतक्यादित्रयं सपुनर्नवं वा चूर्णितं पीतं कफोत्थं शोथं शमयेदिति पूर्व्वेणान्वयः । त्रिष्वपि शोथेषु मूत्रयुक्तं सर्व्वं व्योषादिकं योगचतुष्कं पिबेत् । स्नातश्च तदौषधे जीर्णे पयसान्नमद्यात् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—पुनर्नवेत्यादि । पुनर्नवादित्रयं प्रत्येकमक्षमात्रं कल्कीकृत्य पिष्ट्वा पयसः प्रस्थेनार्द्धावशेषपक्वेन दुग्धेन धीरः सवाते शोथे पिबेत् । अथवा सवाते शोथे मयूरकादिचतुष्कं कल्करूपमक्षमात्रं पयसः प्रस्थेनार्द्धावशेषं शृतं पयसा पिबेत् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—दन्तीत्यादि । दन्तीमूलादिषट्कं पयसोऽष्टमांशं जलं चतुर्गुणं

चक्रपाणिः—अत्र कफदोषस्यैव चिकित्सितत्वे प्रथमं व्योषमित्यादिना कफशोथचिकित्सामाह । सायोरजस्कामिति अनेन मारितमेवात्र अयोरज इच्छन्ति रसायनेऽपि मृतायोरजस एव प्रयोगोपदेशात् । अयोरजः न समं तुल्यमानम्, अयो हि दुष्परिणामं तेनायःप्रयोगेऽल्पमेव लोहं मानानुसारेण ज्ञेयम् । हरीतक्यादीनां कल्कः सुखाम्बुना पेयः । सपुनर्नवं वा सर्व्वमिति हरीतक्यादि । त्रिष्वपि वातादिजेषु । स्नातश्चेत्यादिविधिरन्ते उक्तत्वात् उक्तसर्व्वप्रयोगेषु ज्ञेयः । पुनर्नवेत्यादौ प्रस्थमानं क्षीरमिति बहुत्वात् तदनुभुक् पेयम् । मयूरकमित्यादावपि पूर्व्वयोगोक्तं क्षीरं द्रव्यमानञ्च ज्ञेयम् ॥ १६—१८ ॥

चक्रपाणिः—पलार्द्धकैरिति द्विकर्षमानैः । अत्र च भेषजापेक्षया बहुत्वात् स्तोकक्षीरदानं केचिदिच्छन्ति, साधनत्वेन कर्त्तव्यमिति यथा कुर्व्वन्ति स उपाय इति वचनात् ॥ १९ ॥

सशुण्ठिपीतद्रुरसं प्रयोज्यं श्यामोरुबूकोषणसाधितं वा।
त्वग्दारुवर्षाभुमहौषधैर्वा गुडूचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥ २० ॥
सप्ताहमौष्ट्रन्त्वथवापि मासं पयः पिबेद् भोजनवारिवर्ज्जी।
गव्यं समूत्रं महिषीपयो वा क्षीराशनो मूत्रमथो गवां वा ॥२१॥
तक्रं पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्च्चाः सव्योषसौवर्च्चलमाक्षिकञ्च।
गुड़ाभयां वा गुड़नागरं वा सदोषभिन्नामविबद्धवर्च्चाः ॥ २२ ॥

दत्त्वा शृतं तत् पयः शोथहरं नरः पिबेत्। तैर्दन्त्यादिभिः प्रत्येकं पलार्द्धकैः पयो द्विप्रस्थमात्रमष्टशरावं निर्ज्जलं पक्त्वार्द्धावशिष्टं तत् पयः सपित्ते पवने शोथे पिबेन्ना ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—सशुण्ठीत्यादि। शुण्ठीपीतद्रुरसं संयोज्य पयः प्रयोज्यम्। पीतद्रुर्दारुहरिद्रा। क्वाथविधिना द्रव्यं निःक्वाथ्य तद्रसं दुग्धेन समेन संयोज्य पिबेत्। अथवा श्यामादिसाधितं पयः प्रयोज्यम्। श्यामा त्रिवृत्। पयसोऽष्टमांशम्। श्यामादित्रयं चतुर्गुणजले पक्त्वा तत् पयः प्रयोज्यं सपित्ते पवने। त्वगादिभिर्वा साधितं पयोऽथवा चिकादिभिस्त्रिभिः साधितं पयः प्रयोज्यम् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—सप्ताहमित्यादि। औष्ट्रं (मांसम्) अथवा पयः केवलं सप्ताहं मासं वा सपित्ते पवने शोथी भोजनवारिवर्ज्जी पिबेत्। अथवा गव्यं पयो गोमूत्रसहितं भोजनवारिवर्ज्जी सप्ताहं मासं वा पिबेत्। अथवा भोजनवारिवर्ज्जी गोमूत्रसहितं महिषीपयः सप्ताहं मासं वा सपित्ते पवने पिबेत्। अथवा गवां मूत्रं गवां क्षीरेणान्नाशनः सप्ताहं मासं वा वारिवर्ज्जी पिबेत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—तक्रमित्यादि। गुरुभिन्नवर्च्चाः शोथी सव्योषचूर्णादिकं गव्यदुग्धजाततक्रं पिबेत्। अथ सदोषभिन्नामविबद्धवर्च्चाः शोथी गुड़ाभयां समगुड़मभयाकल्कं भक्षयेदथवा समगुड़नागरकल्कं भक्षयेत् ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—पीतद्रुर्देवदारुः। ऊषणं मरिचम् ॥ २० ॥

चक्रपाणिः—भोजनवारिवर्ज्जीति भोजनं वारि च त्यक्तव्यमित्यर्थः। गव्यमित्यादावपि गवां मूत्रमित्यन्तेन सप्ताहं मासमेवेति च तथा भोजनवारिवर्ज्जीति चानुवर्त्तयति। समूत्रमित्यत्र मूत्रसमः। क्षीराशन इति संबध्यते ॥ २१ । २२ ॥

त्रिड्वातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्रागुक्तमद्यादुरुबूकतैलम्।
स्रोतोविबन्धेऽग्निरुचिप्रणाशे मद्यान्यरिष्टांश्च पिबेत् सुजातान्॥२३

गण्डीरभल्लातकचित्रकाश्च व्योषं विड़ङ्गं वृहतीद्वयञ्च।
द्विप्रास्थिकं गोमयपावकेन द्रोणे पचेत् कूर्च्चिकमस्तुनस्तु॥
त्रिभागशेषन्तु सुपूतशीतं द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च।
सितोपलायाश्च शतेन युक्तं लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीभ्याम्॥
वैहायसे स्थापितमा दशाहात् प्रयोजयंस्तद् विनिहन्ति शोफान्।
भगन्दरार्शःक्रिमिकुष्ठमेहं वैवर्ण्यकार्श्यानिलहिक्कनञ्च॥ २४॥

गण्डीराद्यरिष्टः।

काश्मर्य्यधात्रीमरिचाभयाक्ष-क्षुद्राफलानाञ्च सपिप्पलीनाम्।
शतं शतं क्षौद्रगुड़ात् पुराणात् तुलान्तु कुम्भे मधुना प्रलिप्ते॥

गङ्गाधरः—विड्वातेत्यादि। यस्य शोथिनो विड़धोवातश्च न निःसरति स उरुबूकतैलं पयसा ग्राम्याब्जानूपमांसभिन्नमांसरसैर्वा पिबेत् प्रागुक्तञ्च गुड़ाभयं गुड़नागरं वाद्यात्। शोथी मलवहस्रोतोविवन्धेऽग्निरुचिप्रणाशे च मद्यानि पिबेत्। सुजातानरिष्टांश्च पिबेत्॥ २३॥

गङ्गाधरः—मद्यं प्रसिद्धम्। अरिष्टं पुनराह—गण्डीरेत्यादि। गण्डीरः समठः। गण्डीरादीनि नव द्रव्याणि मिलित्वा द्विप्रास्थिकं कुट्टयित्वा कूर्च्चिक-मस्तुनो द्रोणे चतुःषष्टिशरावे गोकरीषाग्निना पचेत्। कूर्च्चिकं द्विविधं तक्र-कूर्च्चिकं दधिकूर्च्चिकञ्च। "तप्ते पयसितक्रस्य प्रक्षेपात् तक्र कूर्च्चिकम्। दध्नो-ऽम्लस्य तु प्रक्षेपाज्जायते दधिकूर्च्चिकम्।" पाकेन तृतीयांशावशेषे तत् क्वथितं कूर्च्चिकमस्तु प्राकृतमस्तुना दधिमस्तुना द्रोणमितेन सह सितोपलाशतपलेन च सह युक्तं चित्रकपिप्पलीभ्यां पिष्टाभ्यां लिप्ते घृतभावितघटे निक्षिप्य वैहायसे शून्यभागे दशाहपर्य्यन्तं स्थापयेत्॥ २४॥ गण्डीराद्यरिष्टः।

गङ्गाधरः—काश्मर्य्येत्यादि। काश्मर्य्यं गम्भारीफलम्। काश्मरीक्षुद्रान्तानां षण्णां फलानां पिप्पल्याश्च प्रत्येकं शतं शतं गुड़कं पुराणाद् क्षौद्रगुड़ात् तुलां

चक्रपाणिः—कुर्च्चिकमस्तुन इत्यत्र दध्ना सह पयसि पक्वं यन्मस्तु तत् कूर्च्चिकमस्तु। केवलस्य दध्नो यन्मस्तु तत् प्राकृतमस्तु। वैहायसे इत्यन्तरिक्षे॥ २३। २४॥

सप्ताहमुष्णे द्विगुणन्तु शीते स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेन्ना।
शोथान् विबन्धान् कफवातजांश्च निहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽग्निकृच्च ॥२५

अष्टशतोऽरिष्टः।

पुनर्नवे द्वे च बले सपाठे वासा गुडूची सह चित्रकेण।
निदिग्धिका च त्रिपलानि पक्त्वा द्रोणावशेषे सलिले ततस्तु ॥
पूत्वा रसं द्वे च गुड़ात् पुराणात् तुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम्।
मासं निदध्याद्घृतभाजनस्थं पर्णे यवानां परतश्च मासात् ॥
चूर्णीकृतैरर्द्धपलांशिकैस्तं हेमत्वगेलामरिचाम्बुपत्रैः।
गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धं जीर्णे पिबेद्व्याधिबलं समीक्ष्य ॥
हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रवृद्धं प्लीहज्वरारोचकमेहगुल्मान्।
भगन्दरं षड् जठराणि कासं श्वासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥

सर्व्वं तज्जलद्रोणयुतं गोलयित्वा मधुना प्रलिप्ते कुम्भे उष्णकाले वैशाखादिषु षट्सु मासेषु सप्ताहं स्थितं शीते कार्त्तिकादिषु षट्सु मासेषु द्विगुणं चतुर्दशाहं स्थितं ना नरः पिबेत् ॥ २५ ॥ काश्मर्य्याद्यरिष्टः।

गङ्गाधरः—पुनर्नवे इत्यादि। द्वे पुनर्नवे। द्वे बले। पुनर्नवादिनिदिग्धिकान्तानि नव द्रव्याणि प्रत्येकं त्रिपलानि क्षोदयित्वा चतुर्द्रोणे सलिले पक्त्वा द्रोणावशेषे सलिले तं रसं पूत्वा तत्र पुराणाद्गुड़ाद् द्वे तुले मिश्रयित्वा तत् सुशीतं यदा स्यात् तदा मधुप्रस्थयुक्तं चतुःशरावमधुयुक्तं घृतभाजनस्थं मासं त्रिंशद्दिनं यवानां पर्णे पर्णमध्ये तद्घृतभाजनमाच्छाद्य निदध्यात्। मासात् परतश्च तं रसं हेमादिकैश्चूर्णीकृतैः प्रत्येकमर्द्धपलांशैर्युक्तं गन्धान्वितं पुनश्च क्षौद्रघृतप्रदिग्धं मानानुक्ते पूर्व्वोक्तमानमत्र मधुनः प्रस्थं तत्साहचर्य्यात् पुराणगव्यघृतस्यापि प्रस्थमेकीकृत्य दर्व्यालोड्य प्रदिग्धं जीर्णे पूर्व्वदिनाहारे प्रातः-

चक्रपाणिः—काश्मर्य्येत्यादौ उष्ण इत्युष्मकाले, द्विगुणमिति द्विसप्ताहं शीतकाले स्थाप्यम्। अष्टशत इति संज्ञा काश्मर्य्यादिसप्तशतं मेलयित्वा कृतत्वाज्ज्ञेया ॥ २५ ॥

चक्रपाणिः—पुनर्नवे द्वे इत्यादौ प्रत्येकं द्रव्याणां त्रिपलिकत्वम्। द्रोणावशेषविधानाच्च चतुर्द्रोणं जलस्य ज्ञेयम्। तथाहि सति (यदि) शेषेण द्रोणः क्वाथो भवति। यवानामिति

शाखानिलं बद्धपुरीषताञ्च हिक्कां किलासञ्च हलीमकञ्च ।
क्षिप्रं जयेद् वर्णबलायुरोजस्तेजोऽन्वितो मांसरसान्नभोजी ॥२६॥

पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

फलत्रिकं चित्रकपिप्पली च सदीप्यकं लोहरजो विड़ङ्गम् ।
चूर्णीकृतं कौड़विकं द्विरंशं क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुड़स्य ।
मासं निदध्याद् घृतभाजनस्थं यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ॥२७

फलत्रिकाद्यरिष्टः ।

ये चार्शसां पाण्डुविकारिणाञ्च
प्रोक्ता हिताः शोफिषु तेऽप्यरिष्टाः ॥ २८ ॥

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च निदिग्धिका चित्रकनागरञ्च ।
सपिप्पलीमूलरजन्यजाजी-मुस्तञ्च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥

काले व्याधिबलं समीक्ष्य पिबेत् । हृत्पाण्डुरोगादिकं क्षिप्रं जयेत् । मांसरसान्नभोजी शोथी वर्णाद्यन्वितो भवतीति शेषः ॥ २६ ॥　　पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

गङ्गाधरः—फलत्रिकमित्यादि । लोहरजो मारितपुटितं लौहम् । फलत्रिकादीनामष्टानां चूर्णं मिलितं कौड़विकं क्षौद्रं द्विरंशं द्विकुड़वं पुराणस्य संवत्सरातीतस्य गुड़स्य तुलामेकीकृत्य घृतभाजनस्थं यवेषु यवराशिमध्ये मासं त्रिंशद्दिनं निदध्यात् । जातं तदरिष्टं तान् हृत्पाण्डुरोगादीन् रोगान् निहन्ति ॥ २७ ॥

फलत्रिकाद्यरिष्टः ।

गङ्गाधरः—ये चार्शसामित्यादि । ये चारिष्टा अर्शसां पाण्डुविकारिणाञ्चारिष्टाः प्रोक्तास्तेऽप्यरिष्टाः शोफिषु हिता भवन्ति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—इत्यरिष्टानुक्त्वा शोफे चूर्णमाह—कृष्णेत्यादि । कृष्णा पिप्पली, अजाजी जीरकम् । कृष्णादिमुस्तान्तं दशद्रव्यं चूर्णं कृत्वा सुखोष्णतोयेन

यवराशौ । क्षौद्रघृतप्रदिग्धे कुम्भे कृत्वा मासं स्थाप्यमिति ज्ञेयम् । किंवा क्षौद्रघृतप्रलिप्तसुगन्धे भाजने कृत्वा पचेत् । षड़् जठराणां भेषजासाध्यच्छिद्रोदकौ वर्ज्जयित्वा ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—फलत्रिकमित्यादौ द्विप्रस्थे त्रिफलादीनां चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पादावशेषः, कषायान्तरोक्तोऽपि आसवान्तरे इष्टत्वात् ज्ञेयः । चूर्णीकृतमिति कषायार्थं जर्ज्जरीकृतम् । अन्ये तु चूर्ण एव द्रोणार्द्धं परं जलं ददति । किंवा कुड़वमानत्वं चूर्णस्य देयम्, तेन द्विरंशं क्षौद्रमिति द्विकुड़वं षोड़शपलमिति यावत् ॥ २७ । २८ ॥

हन्यात् त्रिदोषं चिरजञ्च शोफं कल्कश्च भूनिम्बमहौषधाभ्याम्।
अयोरजस्त्र्यूषणयावशूकं चूर्णञ्च पीतं त्रिफलारसेन ॥ २६ ॥
क्षारद्वयं स्याल्लवणानि चत्वार्य्ययोरजो व्योषफलत्रिके च।
सपिप्पलीमूलविड़ङ्गसारं मुस्ताजमोदामरदारुविल्वम् ॥
कलिङ्गका चित्रकमूलपाठे यष्ट्याह्वयं सातिविषं पलांशम्।
सहिङ्गुकर्षन्तु सुसूक्ष्मचूर्णं * द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम् ॥
स्याद्‌ भस्मनस्तत्सलिलेन साध्यमालोड्य यावद्घनमप्रदग्धम्।
स्त्यानं ततः कोलसमान्तु मात्रां कृत्वा सुशुष्कां विधिनोपयुञ्ज्यात् ॥
प्लीहोदरश्वित्रहलीमकार्शः-पाण्डामयारोचकशोषशोफान्।
विसूचिकागुल्मगराश्मरीश्च स श्वासकासान् प्रणुदेत् सुकष्टान्॥३०

इति क्षारगुड़िका।

पीतं त्रिदोषं शोफं हन्यात्। भूनिम्बमहौषधाभ्यां कल्कश्च सुखतोयपीतस्त्रिदोषं शोफं निहन्यात्। अयोरज इत्यादि। अयोरजो मारितपुटितलौहं पञ्चद्रव्यचूर्णं त्रिफलारसेन पीतं हन्यात् त्रिदोषमित्याद्याशीः ॥ २९ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—क्षारद्वयमित्यादि। मूलकशुण्ठकानां शुष्कमूलकानि दग्ध्वा तेषां भस्मनो द्रोणं द्वात्रिंशच्छरावमष्टगुणे तोये पक्त्वा चतुर्थांशशेषितं वस्त्रे पुनरेकविंशतिवारं परिस्राव्य तत्सलिलेन क्षारद्वयादीनां प्रत्येकं पलांश सुसूक्ष्मचूर्णं घृतभृष्टहिङ्गुचूर्णकर्षसहितमालोड्य साध्यं, तावत् पक्तव्यं यावत् घनञ्च अप्रदग्धञ्च स्यात्। ततः स्त्यानं घनं तत् कोलसमां मात्रां गुड़िकां कृत्वा सुशुष्कां विधिना उपयुञ्ज्यात्। प्लीहेत्याद्याशीः। यस्तु क्षारोदकं पक्त्वा घनीभूते क्षारद्वयादिकं प्रक्षिप्य गुड़िकां कृत्वा व्यवहरति, तदसङ्गतम्;—तत् सलिलन साध्यमालोड्येति वचनात्। "सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च विड़मौद्भिदमेव च। चतुर्लवणमत्र स्याज्जलमष्टगुणं मतम्। पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेक-

<u>चक्रपाणिः</u>—पिप्पल्याद्यं चूर्णं—प्रत्येकं मिलितैर्वा। त्रिदोषमिति वातादिभिर्जनितम् इति ज्ञेयम्। न चात्र त्रिदोषस्यासाध्यत्वं युक्तम् ॥ २९ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—चत्वारि लवणानि सामुद्रवर्ज्जं दीर्घञ्जीवितीयोक्तानि। अत्र शुष्कचूर्णम् इति सूक्ष्मचूर्णं ग्राह्यम्। अत्र जलमानमपि चूर्णचतुर्गुणं देयम्। स्त्यानमिति घनम् ॥ ३० ॥

* सहिङ्गुकर्षं त्वणुशुष्कचूर्णमिति चक्रानुमतः पाठः।

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा तुल्यं गुड़ेनार्द्धपलाभिवृद्धा ।
मात्रा परं पञ्च पलानि मासं जीर्णे पयो यूषरसांश्च भक्तम् ॥
गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहान् कासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।
सकामलाशोषमनोविकारान् श्वासं कफञ्चैव जयेत् प्रयोगः ॥३१

गुड़ार्द्रकप्रयोगः ।

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसान्नमद्यात् ।
शिलाह्वयश्च त्रिफलारसेन हन्यात् त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥ ३२ ॥

शिलाजतुप्रयोगः ।

विंशतिम् । स्रावयेत् षड़्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे" । इति । नायं क्षारः पानीयः ॥ ३० ॥

क्षारगुड़िका ।

गङ्गाधरः—प्रयोजयेदित्यादि । आर्द्रकनागरम् आर्द्रकमशुष्कं नागरं शुष्कं शृङ्गवेरमित्येवं नार्थः । किन्तु आर्द्रकनागरमार्द्रकशृङ्गवेरं वर्षातीतगुड़ेन तुल्यं द्रव्यं प्रथमदिनमर्द्धपलं प्रयोजयेदुत्तरोत्तरदिनेष्वर्द्धपलाभिवृद्धा मात्रा पञ्चपलानि भवति दशमदिने, ततः प्रतिदिनं पञ्चपलमात्रां मासं यावत् प्रयोजयेत् भक्षेत । औषधे जीर्णे सति परं पयो मुद्गादियूषग्राम्याब्जानूपमांसभिन्नमांसरसान् भक्तञ्च प्रयोजयेन्न त्वन्यभक्तम् । शेषाशीः । गुड़ार्द्रकप्रयोगः ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—रस इत्यादि । आर्द्रनागरस्य शृङ्गवेरस्य रसस्तथार्द्धपलाभिवृद्धा पञ्च पलानि मात्रा भवतीत्येवं मासं यावत् पेयः । अथास्मिन् जीर्णे पयसान्नमद्यात् । एष आर्द्रकरसप्रयोगः । शिलाह्वयश्च शिलाजतुसंज्ञं द्रव्यं त्रिफलारसेन दोषबलमवेक्ष्य प्रयुक्तं त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य निहन्यात् ॥ ३२ ॥

शिलाजतुप्रयोगः ।

चक्रपाणिः—आर्द्रकनागरमित्यशुष्कनागरम् । अर्द्धपलाभिवृद्धिश्च इह गुड़नागराभ्यां ज्ञेया । अन्यथा केवलार्द्रकवृद्धया पञ्चपलमाने गुडेन समं दशपलतायां भूरिदोषाग्निवधादिदोषकारकं स्यात् । अर्द्धपलादारभ्य प्रतिदिनमर्द्धपलवृद्धया दशभिर्दिनैः पञ्चपलं भवति । ततस्तु पञ्चपलस्य यावन्मासमुपयोगः ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—रसस्तथैवेत्यादौ पूर्व्वयोगवत् अर्द्धपलाभिवृद्धिः । गुड़युक्तस्त्वत्र इत्यादि सर्व्वं तथैवेति पदेन गृह्यते ॥ ३२ ॥

द्विपञ्चमूल्यास्तु पचेत् कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुड़ाच्च।
लेहे सुसिद्धेऽथ विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुषास्थिते च॥
प्रस्थार्द्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात्।
एकां ततः प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम्॥
श्वासज्वरारोचकमेहगुल्म-प्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान्।
कार्श्यामवातावसृगम्लपित्त-वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान्॥ ३३॥

कंसहरीतकी।

गङ्गाधरः—द्विपञ्चमूलीत्यादि। द्विपञ्चमूली प्राधान्यादिह दशमूली। तस्या अष्टशरावं कंस आढके कषाये क्रियमाणेऽभयानां गुड़कशतमेकञ्च पोट्टले बद्धा क्षिप्त्वा पचेत् चतुर्थांशावशेषे त्वाढ़के कषाये वस्त्रपूते तदभयाशतं छित्त्वा मध्यतोऽस्थीनि आहृत्य प्रक्षिप्य वर्षातीतगुड़ाच्च शतं पलानि दत्त्वालोड्य पचेत्। लेहे सुसिद्धे व्योषं त्रिसौगन्ध्यचूर्णं मिलित्वा प्रस्थार्द्धमात्रं प्रत्येकं दशमाषकाधिकपलमानं यावशूकात् किञ्चिच्च कर्षमानं विनीयावतारयेत् उषास्थिते च सुशीते मधुनः प्रस्थार्द्धमात्रं विनीय तत एकां हरीतकीं ततश्च लेहात् शुक्तिमद्धपलं प्राश्य श्वयथुं विनिहन्तीत्याद्याशीः। यस्त्वेनां कंसहरीतकीं व्याख्याय प्रतिसंस्कृत्य दशमूलीहरीतकीतिनाम्नोक्ता तत्र प्रमादेन व्योषादीनां प्रस्थार्द्धमात्रमित्यनेन अन्वयं न बुद्धा तेषां मानमनुक्तं मत्वा पलादिमानं मानानुक्तेरुक्तम्। यस्त्वार्षं दशमूलीहरीतकीवचनं मन्यते स पुनः कंसहरीतक्याः पृथगदशमूलीहरीतकीति अवश्यं ब्रूयात्॥ ३३॥ कंसहरीतकी।

चक्रपाणिः—द्विपञ्चेत्यादौ निर्द्दिष्टत्वात् कंसः क्वाथ्याद् भवति तावन्मानं दशमूलं चतुःषष्टिपलं ग्राह्यम्। अन्ये तु द्विपञ्चमूलस्य तुला कषाय इति। अभयानाञ्च शतम्। व्योषत्रिसौगन्ध्ययोः माननिर्द्देशेन इहैवोक्तचूर्णमानानुसारेण मानं ज्ञेयम्। अगस्त्यहरीतक्यां गुड़तुलायां पिप्पलीचूर्णपलचतुष्टयमित्युक्तम्। तथा च्यवने मत्स्यण्डिकातुलायां पिप्पलीचूर्णपलद्वयमुक्तम्। तदिहापि गुड़शते व्योषस्य कटुद्रव्यस्य पलचतुष्टयं तथा च्यवने चातुर्जातकस्य गन्धार्थस्य पलमुक्तम्। तदनुसारेणेह द्विपलं त्रिसौगन्ध्यम्। किञ्चिच्छब्दस्य अल्पवचनत्वात् अत्रोक्तनागरादिचूर्णात् अर्द्धमानं ज्ञेयम्। केचित् तु किञ्चिच्छब्दं कर्षपर्य्यायं वदन्ति तन्त्रान्तरप्रत्ययात्। त्रिसौगन्ध्यस्य प्रत्येकं कर्षमानत्वं ज्ञेयम् त्र्यूषण एव। क्षाराणान्तु प्रत्येकं पलमुक्तम्। "दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुड़ात्। तुलां पचेत ततो दद्याद् व्योषक्षारचतुःपलम्। त्रिसुगन्धस्य कर्षांशं प्रस्थार्द्धं मधुनो हिमे" इत्यादि॥ ३३॥

पटोलमूलामरदारुदन्ती-त्रायन्तिपिप्पल्यभयाविशालाः ।
यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणी च सचन्दना स्यान्निचुलानि दार्व्वी ॥
कर्षोन्मितैस्तैः क्वथितः कषायो घृतेन पेयः कुड़वेन युक्तः ।
विसर्पदाहज्वरसन्निपात-तृष्णाविषाणि श्वयथुश्च हन्ति ॥ ३४ ॥
यमानिकाचित्रकधान्यपाठाः * सदीप्यकत्र्यूषणवेतसाम्लाः ।
विल्वात् फलं दाड़िमयावशूके सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥
पिष्टाक्षमात्राणि जलाढ़केन पक्त्वा घृतप्रस्थमथ प्रदद्यात् ।
अर्शांसि गुल्मं श्वयथुञ्च कृच्छ्रं निहन्ति वह्निञ्च करोति दीप्तम् ॥३५
पिबेद्‌ घृतञ्चाष्टगुणाम्बुसिद्धं सचित्रकक्षारमुदारवीर्य्यम् ।
कल्याणकं वापि सपञ्चगव्यं तिक्तं महद्‌ वाप्यथ तिक्तकं वा ॥३६

गङ्गाधरः—पटोलेत्यादि । पटोलमूलादीनि दार्व्व्यन्तानि द्वादश । तैः प्रत्येकं कर्षोन्मितैर्मिलित्वा द्वादशकर्षैश्चतुर्व्विंशतिपलजले पक्त्वा चतुर्थांशावशेषः षट्‌पलमितः क्वथितः कषायः कुड़वेन चतुःपलमितेन घृतेन युक्तः शोथिना पेयो यथाग्निबलम् । विसर्पेत्याद्याशीः ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—यमानिकेत्यादि । वेतसाम्लोऽम्लवेतसः । विल्वादामं फलम् । दाड़िमस्य फलत्वक् । यमानिकादीनि चव्यान्तानि चतुर्द्दश कल्कीकृत्य जलाढ़केन घृतप्रस्थं पक्त्वा प्रदद्यात् । अर्शांसीत्याद्याशीः ॥ ३५ ॥ यमानिकादिघृतम् ।

गङ्गाधरः—पिबेदित्यादि । सचित्रकक्षारमिति द्वयं कल्कीकृत्याष्टगुणेऽम्बुनि सिद्धं पक्वमुदारवीर्य्यं शोथी पिबेत् । (चित्रकघृतम्) ।०। उन्मादोक्तं कल्याणकं घृतमथवा पञ्चगव्यघृतमथवा महातिक्तकघृतमथवा तिक्तकघृतं शोथी पिबेदिति पूर्व्वेणान्वयः ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—पटोलमूलेत्यादौ क्वाथ्यद्रव्यपलत्रयम् अष्टगुणजलपरिभाषया क्वथनीयम् । ततश्चतुर्भागावशेषेण षट्‌पलमानः कषायो भवति । उक्तं हि "कर्षादौ तु पलं यावद्‌ दद्यात् षोड़शकं जलम् । ततश्च कुड़वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्" इति ॥ ३४ ॥

चक्रपाणिः—सचित्रकेत्यादौ विल्वात् पलमिति पठन्ति । तन्मते विल्वं पलमानं शेषन्तु कार्षिकम् ॥ ३५ । ३६ ॥

* "सचित्रका धान्ययवानि पाठाः सदीप्यकत्र्यूषवेतसाम्लाः" इति चक्रः । केचिदिदं चित्रकादि घृतं वदन्ति ।

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं स्वादु विमथ्य तेन ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्र्यम् ॥
अर्शांसि सामानिलगुल्ममेहांस्तद्धन्ति दीप्तञ्च करोति वह्निम् ।
तक्रेण चाद्यात् सघृतेन तेन भोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम् ॥३७

चित्रकघृतम् ।

जीवन्त्यजाजीशटिपौष्कराह्वैः सकारवीचित्रकविल्वमध्यः ।
सयावशूकैर्बदरप्रमाणैर्वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टा ॥
अर्शोऽतिसारानिलगुल्मशोफ-हृद्रोगमन्दाग्निहिता यवागूः ।
या पञ्चमूलै-*-र्विधिनैव तेन सिद्धा भवेत् सा हि समा तयैव॥३८

गङ्गाधरः—क्षीरमित्यादि। चित्रकत्वचं पिष्ट्वा तेन घटेऽन्तरं लिप्ते क्षीरं दधिवीजं दत्त्वा स्थापयेत् तत् दधिभावमागतं मन्थानदण्डेन विमथ्य तज्जं घृतं चित्रकमूलं कल्कीकृत्य घृतगर्भे दत्त्वा तेन तक्रेण उद्धृतघृतशेषतक्रेण चतुर्गुणेन सिद्धं पक्वमग्र्यं श्वयथुघ्नमिति। अत्र कश्चित् तक्रमाणं नेच्छति यावतो दध्न उत्थितं यावद् घृतं तावद् घृतं तावता तक्रेण पादिकचित्रमूलकल्केन पचेदिति चाह। प्रयोगश्चास्यायम्। सघृतेनोत्सिद्धेनोक्तेन घृतेन सहितेन तेन च तक्रेण भोज्यानि शोथी अद्यात्। अथवा तेन सिद्धेन घृतेन तेन च तक्रेण सिद्धां यवागूं मण्डपेयाविलेपीनामन्यतमामद्यात् ॥ ३७ ॥　　चित्रकघृतम्।

गङ्गाधरः—जीवन्तीत्यादि। जीवन्त्यादियावशूकान्तैरष्टभिर्बदरप्रमाणैः कोलप्रमाणैः कल्कैर्वा कषायैर्वार्द्धभृतैः मण्डपेयाविलेप्यन्यतमा यवागूर्वृक्षाम्लयुक्ताम्लकरणोपयुक्ततिन्तिड़ीफलाम्ला घृततैलभृष्टा अर्शोऽतिसारादिहिता। या यवागूः पञ्चभिः पञ्चमूलैः तेनैव विधिना कल्कैरर्द्धभृतैः कषायैर्वा तैनैव विधिना वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टा च सा तयैव समा अर्शआदिपूर्व्वोक्तरोगहिता भवेत् ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतम्। तेनेति यथोक्तदधिमथनजातेन तक्रेण ॥ ३७

चक्रपाणिः—जीवन्तीत्यादौ बदरप्रमाणैरिति द्विशाणिकैः। विधिनैव तेनेत्यस्य बदरमानत्वं द्रव्याणां ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

---

* या पञ्चकोलैरिति पाठान्तरम्।

कुलत्थयूषश्च सपिप्पलीको मौद्गस्तु सत्र्यूषणयावशूकः।
रसांस्तथा विष्किरजाङ्गलानां सकूर्म्मगोधाशिखिशल्लकानाम् ॥
सुवर्च्चला * गृञ्जनकं पटोलं सवायसीमूलकवेत्रनिम्बम्।
शाकार्थिनां शाकमिति प्रशस्तं भोज्ये पुराणश्च यवः सशालिः॥३९
आभ्यन्तरं भेषजमुक्तमेतद् वहिर्हितं यच्छृणु तद् यथावत्।
स्नेहान् प्रदेहान् परिषेचनानि स्वेदश्च वातप्रबलस्य कुर्य्यात् ॥४०
शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्ती-त्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः।
प्रियङ्गुथौणेयकहेममांसी-तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम्।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥४१॥

शैलेयादितैलप्रदेहौ।

गङ्गाधरः—कुलत्थेत्यादि। सपिप्पलीकः पिप्पल्याः कल्केन कषायेण वा सिद्धः कुलत्थयूषः। सत्र्यूषणयावशूको मौद्गो यूषस्त्रिकटुयवक्षाराणां कल्केन कषायेण वा सिद्धः। विष्किरादीनां मांसरसाश्च शोफिनो हिताः। अब्जत्वेऽपि कूर्म्मस्यापवादोऽयम्। शल्लकः शेजाड़ इति ख्यातः। सुवर्च्चलेत्यादि। सुवर्च्चला सूर्य्यमुखी, वायसी काकमाची, मूलकं वालमूलं न तु वृहन्मूलम्। शुष्क-वृहन्मूलं वा। शाकार्थिनां शोफिनामिदं शाकम्। भोज्ये तु यवश्च पुराणः शालिश्च पुराण इति॥ ३९॥

गङ्गाधरः—आभ्यन्तरमित्यादि। शोफिनामाभ्यन्तरं भेषजमुक्तम् अतः परं वहिर्हितं भेषजं यथावत् तच्च शृणु। वातप्रबलस्य शोथस्य स्नेहादीन् कुर्य्यात् ॥ ४०

गङ्गाधरः—स्नेहप्रदेहावाह—शैलेयेत्यादि। पद्मकं पद्मकाष्ठं, पलाशः शटी, थौणेयकं ग्रन्थिपर्णं, छान्दसत्वात् सकारलोपः। हेम नागकेशरं, प्लवः कैवर्त्त-

चक्रपाणिः—सकूर्म्मकेत्यादौ कूर्म्मविधानं मत्स्यमांसनिषेधेऽपि अपवादरूपं ज्ञेयम्। शल्लकः शललो-(सजारु)-संज्ञः। सुवर्च्चिका सूर्य्यावर्त्तः। गृञ्जनकं रसोनकः किंवा गृञ्जनकं शोभाञ्जनम्। वायसी काकमाची। वहिर्हितमिति भेषजम् ॥ ३९। ४०॥

चक्रपाणिः—शैलेयेत्यादौ पलाशः शटी। तैलं सिद्धम्। सुपिष्टैरिति शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं सिद्धम् उशन्ति, तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहं कथयन्ति ॥ ४१॥

* सुवर्च्चलेत्यत्र सुवर्च्चिकेति चक्रः।

जलैस्तथैरण्डवृषार्कशिग्रु-काश्मर्य्यपत्रार्ज्जकजैश्च सिद्धः।
स्विन्नः कवोष्णै रवितप्ततोयैः स्नातश्च गन्धैरनुलेपनोयः॥ ४२॥
सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समाञ्जिष्ठलतामृणालाः।
सचन्दनाः पद्मकबालकौ च पित्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः॥
आक्तस्य तेनाम्बु रविप्रतप्तं सचन्दनं साभयपद्मकञ्च।
स्नाने हितं क्षीरवतां कषायः क्षीरोदकं चन्दनलेपनञ्च॥ ४३॥

मुस्तकं, पत्रं तेजपत्रं, पृक्का पिड़ङ्ग इति लोके। नखो व्याघ्रनखो हिंस्रा। एषां यथोपलाभं गृहीत्वा तैलपादिकं कल्कीकृत्य चतुर्गुणजले सिद्धं पक्वं तैलं वातान्विते शोथेऽभ्यङ्गमुशन्ति। पिष्टैरप्येतैर्वातान्विते प्रदेहमुशन्ति। शैलेयादि-तैलप्रदेहौ॥ ४१॥

गङ्गाधरः—जलैरित्यादि। एरण्डादिकाश्मर्य्यान्तानां पत्राणि, तथार्ज्जकस्य पर्णाशस्य मूलादि, तेभ्यो जातैः पक्वैः कवोष्णैर्जलैः स्विन्नः कोष्ठं पूरयित्वा तन्मध्येऽवगाहनं कुर्य्यात् यावत् स्विन्नः स्याद् घर्म्मागमः स्यात्। तत उत्थाय रवितप्ततोयैः स्नातश्च वातोत्थितशोथी गन्धैरुशीरादिभिरनुलेपनोयः॥ ४२॥

गङ्गाधरः—सवेतसा इत्यादि। पैत्ते शोथे क्षीरवतां वटोडुम्बराश्वत्थप्लक्ष-कपीतनानां द्रुमाणां त्वचः सवेतसा वेतसतरुत्वक् माञ्जिष्ठा लता चोशीरश्च रक्तचन्दनं पद्मकाष्ठं बालकं सर्व्वं समभागेन पिष्ट्वा प्रदेहः कार्य्यः। तथा सर्व्वं कल्कीकृत्य तेषां क्वाथे च चतुर्गुणे तैलपाकः कार्य्यः। इति स्नेहप्रदेहौ पैत्ते।

परिषेचनमाह—आक्तस्येत्यादि। तेन सवेतसादिपक्वतैलेनाक्तस्याभ्यक्तस्य पैत्तिकशोफिनः स्नाने घृष्टचन्दनपेषितोशीरपद्मकाष्ठयुक्तमम्बु रविकरतप्तं हितम्। तथा क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचां कषायश्च तस्य स्नाने हितः। क्षीरोदकञ्च स्नाने हितम्। स्नातस्य तस्य श्वेतचन्दनघृष्टानुलेपनञ्च हितमिति। स्वेदस्तु पैत्ते नेष्ट इति नोक्तः॥ ४३॥

चक्रपाणिः—रविणा सूर्य्येण तप्ततोयैश्च स्नातः। गन्धैरगुर्व्वादिभिरालेपनीयः॥ ४२॥

चक्रपाणिः—सवेतसा इत्यादिना पैत्ते प्रदेहमाह। क्षीरिद्रुमा अश्वत्थादयः। तैलपाक इति मञ्जिष्ठादिभिरेव क्वाथकल्केन स्नेहः कर्त्तव्यः। सचन्दनमित्यादौ चन्दनोशीरं पद्मकं शुभमित्यर्थः॥ ४३॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः।
कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ४४ ॥
विभीतकानां फलमध्यलेपः सर्व्वेषु दाहार्त्तिहरः प्रदिष्टः।
यष्ट्याह्वमुस्तैः सकपित्थपत्रैः सचन्दनैस्तत्पिड़कासु लेपः ॥४५॥
रास्नावृषार्कत्रिफलाविड़ङ्गं शिग्रुत्वचो मूषकपर्णिका च।
निम्बार्ज्जकौ व्याघ्रनखः समूर्व्वा सुवर्च्चला तिक्तकरोहिणी च ॥
सकाकमाची वृहती सकुष्ठा पुनर्नवा नागरचित्रकौ च।
उन्मर्द्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ ४६ ॥
शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात्।
शोथा बहुत्वादतिवृत्तसंख्यास्तेषान्तु कांश्चिद्द गदतो निबोध ॥४७

गङ्गाधरः—कफे त्वित्यादि। कफजे शोथे कृष्णा पिप्पली, पुराणपिण्याकः संवत्सरातीतसर्षपखलिः, शिग्र त्वक्, उमा मसिना, एषां प्रलेपः। कुलत्थ शुण्ठ्योजंलं गोमूत्रञ्च मिश्रयित्वा कफशोफिनः सेकोऽत्र स्नानं ततोऽनुलेपनञ्च चण्डागुरुभ्याम्। चण्डः पिड़ङ्ग इति ख्यातः ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—विभीतकेत्यादि। विभीतकानां फलानां मध्यं मज्जा तदनुलेपस्तु सर्व्वेषु वातजादिषु शोथेषु दाहार्त्तिहरः। यष्ट्याह्वादिभिर्लेपः शोथे पिड़कासु प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—रास्नेत्यादि। मूषिकपर्णिका द्रवन्ती दन्तीभेदः। अज्जकः श्वेततुलसी। व्याघ्रनखो हिंस्रा। सुवर्च्चला सूर्य्यमणिः। रास्नाद्येकविंशतिद्रव्यं गोमूत्रपिष्ट सर्व्वेषु शोफेषु उन्मर्द्दनं शस्तं, तथा शुष्कमूलकतोयेन सेकः शस्तः ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—इति शोथरोगचिकित्सिते उत्सेधसामान्यादन्येषां शोफ विशेषाणामत्र चिकित्सामाह—शोफास्त्वित्यादि। गात्रावयवाश्रिता ये शोफास्ते

चक्रपाणिः—सिकता बालुका। शिग्रोस्त्वक्। अनुलेपनं स्नानानन्तरमनुलेपनम् ॥ ४४ ॥

चक्रपाणिः—तत्पिड़कास्विति दाहादियुक्तपिड़िकासु ॥ ४५ ॥

चक्रपाणिः—रास्नेत्यादौ सर्व्वशोथोन्मर्द्दनौ सेकौ ब्रूते। व्याघ्रनखा नखी। मूषिकपर्णी पुञ्जीपत्रेति ख्याता ॥ ४६ ॥

चक्रपाणिः—शोथास्त्वित्यादौ दूष्यो गलादिः। आकृतिराकारो दीर्घवर्णादिः। नामभेदस्तु

दोषास्त्रयः स्वैः कुपिता निदानैः कुर्व्वन्ति शोथं शिरसः सुघोरम्।
अन्तर्गले घुर्घुरकान्वितश्च शालूकमुच्छ्वासनिरोधकारि॥
गलस्य सन्धौ चिवुके गले वा सदाहरागः श्वसनोच्छ्वसोग्रः *।
शोथो भृशार्त्तिस्तु वितानिका स्याद्धन्याद् गले चेद् बलयीकृता सा॥
स्याद् विद्रधिर्मांसविदाहरागः पाकान्वितस्तालुनि स त्रिदोषः।
जिह्वोपरिष्टादुपजिह्विका स्यात् कफादधस्तादधिजिह्विका च॥
यो दन्तमांसे स तु रक्तपित्तात् पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः।
स्याद् दन्तविद्रध्यपि दन्तमांसे शोफः कफाच्छोणितसञ्चयोत्थः॥

स्थानभेदाद् दूष्यभेदादाकृतिभेदान्नामभेदाद् बहुलात् अतिवृत्तसङ्ख्याः सङ्ख्यातिवर्त्तिनः। तेषां कांश्चिद् गदतो मत्तो निबोधाग्निवेश॥ ४७॥

गङ्गाधरः—दोषास्त्रय इत्यादि। त्रयो दोषाः शिरसः सुघोरं शोथं कुर्व्वन्ति। तथा त्रयो दोषा अन्तर्गले घुर्घुरशब्दकारि उच्छ्वासनिरोधकारि शालूकं नाम शोथं कुर्व्वन्ति॥०॥ गलस्य सन्धावित्यादि। गलस्य सन्धौ वा चिवुके वा गले वा यः शोथो दाहरागान्वित उग्रश्वासोच्छ्वासः भृशार्त्तिकारी सा वितानिका नाम स्यात्। सा चेद् गले बलयीकृता गोलाकारा स्यात् तदा हन्यात्॥०॥ स्याद् विद्रधिरित्यादि। तालुनि मांसविदाहरागः पाकान्वितो यो विद्रधिः स्यात् स त्रिदोषस्त्रिदोषजातः॥०॥ जिह्वोपरिष्टाद् यः शोथः स्यात् सा उपजिह्विका नाम स्यात् कफात्। जिह्वाया अधस्ताच्च कफाद् यः शोफः साधिजिह्विका नाम॥०॥ यो दन्तेत्यादि। यो दन्तमांसे शोथः स्यात् स तु रक्तपित्ताज्जायते, पाकश्च तस्य भवेत् स उपकुशो

शल्यादिषु विस्तरेणोक्तोऽपि कण्ठशालूक इत्यादिना लेशेनाभिहितः। एवं स्थानादिभेदकृतादतिबहुत्वात् बहुसंख्या ज्ञेया इति योज्यम्॥ ४७॥

चक्रपाणिः—शिरसः सुघोरानित्यत्र लक्षणं त्रिदोषकृतम्। नाम च शिरःशोथे विज्ञेयम्। तन्त्रान्तरे ह्ययमप्युपशीर्षकमित्युक्तम्। घुर्घुरिकान्वितमिति घुर्घुराकारशब्देन वेदनया वा युक्तम्। गलस्य सन्धाविति गलवदनसन्धौ। श्वसनासु इति श्वासवहनाडीषु। विडालिकायां दोषाश्रयः कारणत्वेनानुवर्त्तते। बलयीकृता स्यादिति कृत्स्नगलवेष्टकत्वेन बलयाकारः स्यात्।

* "श्वसनासु चोग्रः" इति चक्रपाठः।

गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः स्याद्ध गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-कासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः॥४८
तेषां सिराकायशिरोविरेका धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम्।
स्याल्लङ्घनं वक्त्रभवेषु चापि प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥ ४९ ॥
अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात् स्वरूपधारी स्फुरणं सिराभिः।
ग्रन्थिर्महान् मांसभवस्त्वनर्त्तिर्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥५०॥

नाम प्रदिष्टः। दन्तमांसे शोणितसश्रयोत्थः कफाद् यः शोथो भवेत् सा दन्तविद्रधी स्यात् ॥ ० ॥ गलस्येत्यादि। गलस्य पार्श्वे यः शोथ एक एव स्यात् स गलगण्डो नाम स्यात् ॥ ० ॥ गलस्य पार्श्वे बहुभिस्तु गण्डैर्गण्डमाला स्यात्। ता गण्डमालाः साध्याः स्मृताः। पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुतास्तु असाध्याः ॥ ४८ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—एषां शालूकादीनां चिकित्सामाह—तेषामित्यादि। तेषां शालूकविद्रध्युपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तविद्रधीगलगण्डगण्डमालाख्यानां शोथानां सिराविरेकः सिरावेधेन रक्तमोक्षणं, कायविरेको वमनविरेचन, शिरोविरेको नस्तःकर्म्मविशेषः। वक्त्रभवेषु शोथेषु लङ्घनं प्रघर्षणं तत्तद्दोषहरद्रव्यस्य चर्णेन स्वरसेन तु कवलग्रहः ॥ ४९ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—अङ्गैकदेशेष्वित्यादि। अङ्गस्य शरीरस्यैकदेशेषु क्वचित् क्वचित् स्थानेऽनिलादिभिर्व्यस्तैः समस्तैर्महान् ग्रन्थिः स्यात्; स्वरूपधारी येन दोषेण स्यात् तत्तद्दोषस्य स्वस्वलक्षणधारी स्यात्। तत्र वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः स्वस्वलक्षणधारी। सिराभिर्जाते ग्रन्थौ स्फुरणं स्यात्, मांसभवस्तु ग्रन्थिर्महाननर्त्तिः स्यात्। मेदोभवो ग्रन्थिः स्निग्धतमश्च चलश्च। इति सप्तविधो ग्रन्थिः ॥ ५० ॥

सुश्रुतेऽप्युक्तम्। 'तत् सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं विवर्ज्जनीयं बलयं वदन्ति'। इयञ्च त्रिदोषजापि रक्तपित्ताधिका ज्ञेया। उपजिह्विकेह त्रिशोथीयोक्तापि तत्रानुक्ताधिजिह्विकाप्रसङ्गेनोक्ता। साध्याः स्मृता इत्यादि पीनसादिरहिताः साध्याः। एते च साध्यासाध्यविभागादिभेदाः शिरःशोथादयः सर्व्व एव ज्ञेयाः। सिरा इति सिराव्यधः। विशेषचिकित्सात्र सुश्रुते प्रतिपत्तव्या ॥ ४८। ४९ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—अङ्गैकदेशेष्वित्यादिना ग्रन्थीनाह। स्वरूपधारीति वातेन वातलक्षणधारी, पित्तेन पित्तलक्षणधारी, कफेन कफलक्षणधारी। ग्रन्थिसंज्ञया ग्रन्थ्याकारत्वं दर्शयति। स्फुरणो वेपमानश्च

संशोधिते स्वेदितमश्मकाष्ठैः साङ्गुष्ठदण्डैर्विलयेदपक्वम्।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत्॥
अदग्ध ईषत्परिशेषितश्च प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम्।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ताच्छेद्यो भवेद्व वीक्ष्य शरीरदेशान्॥
शेषे कृते पाकवशेन शीर्य्येदतः क्षतोत्थः प्रसरेद्व विसर्पन्।
उपद्रवं तं प्रविचार्य्य तज्ज्ञस्तैर्भेषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः॥
निवारयेदादित एव यत्नाद्व विधानवित् स्वस्वविधिं विधाय।
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत्॥५१

विवर्ज्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितञ्च
तथा गले मर्म्मणि संश्रितञ्च।

गङ्गाधरः—तेषां चिकित्सामाह—संशोधिते इत्यादि। ग्रन्थिमपक्वं पुरुषे वमनादिना यथार्ह संशोधिते स्वेदितं कृत्वा अश्मना काष्ठविशेषेण बलयाकारनिर्म्मलेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिपीड़नेन वा दण्डैर्वा विलयेत् विलयं नयेत्। पक्वं विपाट्य पाटयित्वा शस्त्रेण सकोषं वास्तुपर्य्यन्तमुद्धृत्य दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत्॥०॥ अदग्ध इत्यादि। यद्ययं ग्रन्थिः सकोषश्छिन्नोऽपि न दह्यते तदा भूयोऽपि शनैर्वृद्धिं प्रयाति। यदि पुनरीषत्परिशेषितश्छिद्यते दह्यते च तदापि भूयोऽपि विवृद्धिं प्रयाति। तस्मात् कुशलैर्वैद्यैः शरीरदेशान् मर्म्मादिभेदेन वीक्ष्य समन्तादशेषो ग्रन्थिश्छेद्यो भवेत्। शेषे कृते छिन्ने पाकवशेन पाचयित्वा शीर्य्येत्। अतः क्षतोत्थः पुनर्विसर्पन् सन् प्रसरेत्। तमुपद्रवं ज्ञो वैद्यः पूर्व्वतरैर्यो यो रोग उपद्रवः स्यात् तत्तद्रोगे यथोक्तैर्भेषजैः प्रविचार्य्य तत्तदुपद्रवस्य स्वस्वविधानं विधाय निवारयेत्। तत उपद्रवप्रशमनानन्तरं क्रमेणास्य ग्रन्थिरोगिणो व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत्॥ ५१॥

गङ्गाधरः—अस्यासाध्यलक्षणमाह—विवर्ज्जयेदित्यादि। कुक्ष्युदराश्रितं

इत्यर्थः। मेदोभवे नार्त्तिर्भवति। महान् ग्रन्थिर्मांसभवो भवति। शोधित इति कृतशोधने पुरुषे। विलयेदिति विम्लापयेत्। सकोशमिति कोशव्रणम् उद्धृत्य ततो दग्ध्वा व्रणवत् चिकित्सेत्। असम्यग्दग्धेऽपरिशोधिते च ग्रन्थौ दोषमाह। अदग्ध इत्यादि। स्वैर्भेषजैरिति विसर्पभेषजैः॥ ५०। ५१॥

स्थूलः खरश्चापि भवेद्‌ विवर्ज्ज्यो
यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ॥ ५२ ॥
ग्रन्थ्यर्ब्बुदानाञ्च यतोऽविशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः।
ततश्चिकित्सेद्‌ भिषगर्ब्बुदानि विधानविद्‌ ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥५३
ताम्रा समूला पिड़का भवेद्‌ वा सा चालजी नाम परिस्रुताम्रा।
रोगः क्षतश्चर्म्मनखान्तरे स्यान्मांसास्रदूषी भृशशीघ्रपाकः ॥

ग्रन्थिं तथा गले मर्म्मणि च संश्रितं ग्रन्थिं विवर्ज्जयेत्। स्थूलः खरश्चापि ग्रन्थिर्विवर्ज्ज्यः स्याद्, यश्च ग्रन्थिर्बालस्थविराबलानां भवति सोऽपि विवर्ज्ज्यः स्यात्। इति ग्रन्थेरसाध्यलक्षणं न तु शोथानां ग्रन्थेः प्रकरणात्। कृशस्य रोगैरबलस्य यो भवेदित्यादिना पूर्व्वमेव शोथस्यासाध्यत्वसाध्यत्वलक्षण-स्योक्तत्वात् ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—अथार्ब्बुदचिकित्सामतिदेशेनाह—ग्रन्थ्यर्ब्बुदानाञ्च इत्यादि। ग्रन्थीनामर्ब्बुदानाञ्च यतः प्रदेशादिभिरविशेषस्ततो विधानविद् ग्रन्थि-चिकित्सितेनार्ब्बुदानि चिकित्सेत् ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—अथ पिड़कामाह—ताम्रेत्यादि। समूला न या चलति प्रपीड़नेन सा समूला पिड़का। परिस्रुतमग्रे यस्या अलजी नाम सा पिड़का। यस्मिन् रोगे चर्म्मनखान्तरे नखचर्म्माभ्यन्तरे क्षतः स्याद् भृशशीघ्रपाकः स्यात्

चक्रपाणिः—विवर्ज्जयेदित्यादिनाऽसाध्यग्रन्थिभेदानाह ॥ ५२ ॥

चक्रपाणिः—अर्ब्बुदचिकित्सातिदेशार्थमाह—ग्रन्थ्यर्ब्बुदानामिति। अविशेष इव अविशेष इह ज्ञेयः। सुश्रुतेऽपि पृथक् ग्रन्थिलक्षणमुक्त्वाऽर्ब्बुदलक्षणमुक्तम्—"गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य। वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम्। कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्ब्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति"। तस्मात् स्तोकविशेषे सत्यपि स्रावाद्यविशेषात् ग्रन्थिविशेषचिकित्सैवातिदिश्यतेऽर्ब्बुदे ॥ ५३ ॥

ज्वरान्विता वङ्क्षणकक्षजाया वर्त्तिर्निरर्त्तिः कठिनायता च।
विदारिका सा कफमारुताभ्यां तासां यथादोषमुपक्रमः स्यात्।
विस्रावणं पिण्डिकयोपनाहाः पक्वेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥५४॥
विस्फोटकाः सर्व्वशरीरगास्तु स्फोटाः सदाहा ज्वरतर्षयुक्ताः।
यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाभ्यां जनितास्तु कक्षाः॥
याश्चापराः स्युः पिड़काः प्रकीर्णाः स्थूलाणमध्या अपि पित्तजास्ताः।
क्षुद्रप्रमाणाः पिड़काः शरीरे सर्व्वाङ्गगाः सज्वरदाहतृष्णाः।
कण्डूयुताः सारुचिसप्रसेका रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः॥
याः सर्व्वगात्रेषु मसूरमात्रा
मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः।

स रोगो मांसास्रदूषी चर्म्म नाम स्यात्॥०॥ ज्वरान्वितेत्यादि। या वर्त्तिरिव मूर्त्तिर्निरर्त्तिरर्त्तिहीना ज्वरान्विता वङ्क्षणे कक्षे वा जायते कठिना चायता च सा वर्त्तिर्विदारिका नाम कफमारुताभ्यां जायते। तासामलजजीमांसास्रदूषिविदारिकाख्यानां शोथानां यथादोषमुपक्रमः स्यात्। तथा विस्रावणं शोणितस्य यवादीनां पिण्डिकया चोपनाहाः। एवं पक्वेषु व्रणवच्चिकित्सा स्यादिति॥ ५४॥

गङ्गाधरः—ये स्फोटाः सर्व्वशरीरगाः सदाहा ज्वरेण तर्षेण युक्तास्ते विस्फोटका नाम॥०॥ यज्ञोपवीतेति। यथोपवीतिर्धार्य्यते तथा प्रभूताः पिड़का याः पित्तानिलाभ्यां जायन्ते ताः कक्षा नाम॥०॥ याश्चापराः पिड़काः प्रकीर्णाः शरीरव्याप्ताः स्थूलाणुमध्याः काश्चित् स्थूलाः काश्चिदण्व्यः काश्चिन्मध्यास्ता अपि पित्तजाताः पिड़का नाम॥०॥ क्षुद्रप्रमाणाः पिडकाः शरीरे सर्व्वाङ्गगाः सज्वरदाहतृष्णाः कण्डूयुताः सारुचयः सप्रसेकाश्च पित्तकफाज्जातास्ता रोमान्तिका नाम प्रदिष्टाः॥ ०॥ याः पिडकाः सर्व्वगात्रेषु मसूरमात्राः

चक्रपाणिः—चर्म्मनखान्तर इति चर्म्मनखसन्धौ। विदारिकेह कफवाताभ्यामित्युच्यते। सुश्रुते विदारिका सा सर्व्वजेति पठिता, तेनेहापि कफवाताधिका हीनपित्ता च विज्ञेया। तेषामित्यनेन विदारिकारोगान् प्रत्यवमृशति। विस्रावणमिति रक्तविस्रावणम्। पिण्डिकयेति पिण्डिकास्वेदेन॥ ५४॥

चक्रपाणिः—स्फोटा इह कुक्ष्योक्तस्फोटाः चिरस्थायिनः। यज्ञोपवीतप्रतिमा इति यज्ञोपवीत-

वीसर्पशान्तौ विहिता क्रिया या
तां तासु * कुष्ठे च हितां विदध्यात् ॥ ५५ ॥
वृद्धे-†-ऽनिलाद्यैर्वृषणे स्वलिङ्गै-
रन्त्रो निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ।
मूत्रेण पूर्णं मृदु मेदसा चेत्
स्निग्धश्च विद्यात् कठिनश्च शोफम् ॥ ५६ ॥

विरेचनाभ्यङ्गनिरूहलेपाः पक्वेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।
स्यान्मूत्रमेदःकफजं विपाट्य विशोध्य सीव्यं व्रणवच्च पक्वम् ॥ ५७

पित्तकफाज्जायन्ते ता मसूरिकाः प्रदिष्टाः । आसां विस्फोटकादीनां चिकित्सामाह—विसर्पेत्यादि । या क्रिया विसर्पशान्तौ विहिता तां क्रियां, कुष्ठे विहिता या क्रिया तांश्च क्रियां, तासु विस्फोटककक्षापिड़कारोमान्तिकामसूरिकासु विदध्यात् ॥ ५५ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—वृद्ध इत्यादि । अनिलाद्यैः वृद्धे वृषणे उदरस्थः क्षुद्रोऽन्त्रः अनिलादीनां स्वलिङ्गैर्विशिष्टः सन् वृषणेऽण्डकोषे निरेति मुहुश्च प्रविशेदुदरम् इत्यन्त्रवृद्धिर्नाम ।।०।। मूत्रेण पूर्णं मृदु च वृषणं फलकोषं मूत्रवृद्धिं नाम शोथं विद्यात् । मेदसा चेद् वृषणं वृद्धं स्यात् तदा तं शोफं वृषणं स्निग्धश्च कठिनश्च विद्यात् । इति षड्विधा वृद्धिर्वातपित्तकफान्त्रमूत्रमेदोजा ॥ ५६ ॥

<u>गङ्गाधरः</u>—वृद्धीनां चिकित्सामाह—विरेचनेत्यादि । अपक्वे विरेचनाभ्यङ्गनिरूहलेपाः । पक्वेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा । तत्र विशेषमाह—स्यादित्यादि ।

व्याप्यस्थानमात्रव्यापकाः । स्फोटा एव कक्षा इति कक्षाशब्दाख्याः । प्रकीर्णा इति बहुविधजातिकाः । विसर्पेत्यादौ तेष्विति स्फोटकक्षामसूराख्येषु विदारिकान्तरोक्तेष्वित्यर्थः ॥ ५५ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—ब्रध्ने इत्यादौ वृषणे इति जातौ एकवचनं वृषणयोरपि ग्रहणम् । स्वलिङ्गैरिति वातलिङ्गैः । एवं पित्तलिङ्गेन पैत्तिकं कफलिङ्गेन कफजं, ब्रध्ने ज्ञेयमित्यर्थः । अन्त्रो निर्वृत्तिसह वृषणं प्रविशेदिति अन्त्रवृद्धिलक्षणम् । मूत्रेण तु यद् ब्रध्नं तत पूर्णं मृदु च भवति । मेदसा तु कृतं स्निग्धं कठिनञ्च । एवं षड्विधं ब्रध्नमुक्तम् । तदिह पित्तजे एवान्तर्भावनीयम् ॥ ५६ ॥

<u>चक्रपाणिः</u>—विरेचनेत्यादिना सामान्यचिकित्सासूत्रमाह । मूत्रमेदःकफजानां वैशेषिकी चिकित्सोच्यते । विपाट्य विशोध्य च सीव्येत् । विपक्वं ब्रध्नं व्रणवदुपचर्य्य सीव्येदिति भावः ॥५७॥

* तासु इत्यत्र तेषु इति चक्रेण पठ्यते ।

† वृद्धे इत्यत्र ब्रध्ने इति चक्रः ।

क्रिमेस्तृणा-*-दिक्षणनव्यवाय-प्रवाहणात्युत्कटुकाश्वपृष्ठैः ।
गुदस्य पार्श्वे पिड़का भृशार्त्तिः पाकप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥५८
विरेचनञ्चैषणपाटनञ्च विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।
स्यात् क्षारसूत्रेण सुपाचितस्य भिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ॥५९
जङ्घासु पिण्डीषु पदोपरिष्टात् † स्यात् श्लीपदं मांसकफास्रदोषात् ।
सिराकफघ्नश्च विधिः समग्रस्तत्रेष्यते सर्षपलेपनञ्च ॥ ६० ॥

मूत्रमेदःकफजं वृद्ध्याख्यं शोफं शस्त्रेण विपाट्य विशोध्य सीव्यं सीवनं कार्य्यं, विपक्वं चेद् व्रणवत् कार्य्यम् ॥ ५७ ॥

गङ्गाधरः—क्रिमेरित्यादि। क्रिमिः पिपीलिकादिः कीटस्तस्मादंशादिकारणः तृणादिक्षणनं तृणकण्टकादिना हननं प्रवाहणं कुन्थनम् अत्युत्कटकैरश्वपृष्ठैः गुदस्य पार्श्वे भृशार्त्तिः पिड़का स्यात् सा पाकेन प्रभिन्ना 'भगन्दरो नाम स्यात् ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—अस्य चिकित्सामाह—विरेचनमित्यादि। भगन्दरे सर्व्वस्मिन् विरेचनं, नाडीभावं गते एषणं शलाकया कृत्वा, पाटनं शस्त्रेण, ततो व्रणशोधनभेषजेन विशुद्धमार्गस्य पाटितभगन्दरव्रणस्य तप्ततैलेन दाहः। शस्त्रभीरूणामस्य नाडीभावमापन्नस्य क्षारसूत्रेण सुपाटितस्य तथा भिन्नस्य नाड़ीभावमनापन्नस्य चास्य भगन्दरस्य व्रणवच्चिकित्सा कार्य्या ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—श्लीपदमाह—जङ्घास्वित्यादि। जङ्घायाः पश्चाद्भागः पिण्डी। जङ्घादिप्रदेशे मांसकफास्रदोषाद् यः शोथस्तत् श्लीपदं नाम स्यात्। तस्य

चक्रपाणिः—क्रिम्यस्थीत्यादिना भगन्दरं पञ्चविधमपि इह संक्षेपात् सामान्येनाह। एषणं शलाकया गत्यवेक्षणं, क्षारसूत्रेण सुपाचितेन छिन्नस्येत्यनेन शल्यतन्त्रोक्तं क्षारसूत्रविधानविधिं दर्शयति। प्रपञ्चस्त्विह पराधिकारत्वेन न कृतः। सुपाचितेनेति सम्यग्विपाचितक्षारेण ॥ ५८ ॥

चक्रपाणिः—पिण्डीति मांसपिण्डी। प्रपदं पादाग्रम्। जङ्घास्विति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया किंवा बहुवचनेन जङ्घादिष्वित्यादि तल्लोपो ज्ञेयः। उक्तं हि—शिश्नोष्ठनासास्वपि केचिदाहुरित्यादि। तथाहि पुष्करावतः,—"ग्रीवावङ्क्षणजङ्घोष्ठ-पादकर्णकराश्रयम्। श्लीपदं मांसमेदोभ्यां विद्यात्" इति ॥ ५९। ६० ॥

---

* क्रिमेस्तृणादीत्यत्र क्रिम्यस्थिसूक्ष्मेति चक्रसम्मतः पाठः।

† जङ्घासु पिण्डीषु पदोपरिष्टात् एतत् परिवर्त्त्य जङ्घासु पिण्डीप्रपदोपरिष्टात् इति चक्रेण पठितम्।

मन्दास्तु पित्तप्रबलाः प्रदुष्टा दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ।
कुर्व्वन्ति शोफं ज्वरतर्षयुक्तं विसर्पिणं जालकगर्द्दभाख्यम् ॥६१॥

विलेपनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ॥ ६२ ॥

एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य शोथप्रकारानिलादिलिङ्गैः ।
शान्तिं नयेद्‌ दोषहरैर्यथास्वमालेपनच्छेदनभेददाहैः ॥ ६३ ॥

चिकित्सामाह—सिराकफघ्नश्च विधिः सिरावेधविधिः कफघ्नविधिश्च सप्रलेपनश्च तत्रेष्यते ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—मन्दास्त्वित्यादि । पित्तप्रबला दोषा मन्दा अल्पाः प्रदुष्टाः सुतीव्रं शोफं तनू रक्तवर्णपाको यस्य ज्वरतर्षयुक्तं विसर्पिणं कुर्व्वन्ति, स जालकगर्द्दभाख्यः ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—तस्य चिकित्सामाह—विलेपनमित्यादि । विलेपनं पित्तप्रधान-त्रिदोषहरद्रव्येण । विरूक्षणं विरूक्षण-प्रकरणोक्तद्रव्येण । कायविशोधनं वमनादिना । धात्रीप्रयोगान् आमलकीफलानां स्वरसकल्कादिरूपेणव प्रयोगान् कुर्य्यात् । शिशिरप्रदेहांश्च कुर्य्यात् ॥ ६२ ॥

गङ्गाधरः—अपरिसङ्ख्येयत्वाच्छोफानामाविष्कृततमान् कतिचिच्छोफानुक्त्वा शेषानुपसंहरति—एवंविधांश्चेत्यादि । एवंविधान् अपरान् शोथप्रकारान् व्याधीन् अनिलादिलिङ्गैः परीक्ष्य यथास्वं दोषहरैरालेपनच्छेदनभेददाहैः शान्तिं नयेत् ॥ ६३ ॥

चक्रपाणिः—मन्दा इत्यादौ मन्दा इत्यल्पवृद्धाः । पित्तं प्रबलं येषां ते पित्तप्रबलाः । मन्दा इत्यत्र बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया । तनू रक्तपाको यस्मिन् तत् तनुरक्तपाकम् । सुश्रुते हि अपाकशब्देन ईषत्पाक उक्तः । "अपाकः श्वयथुः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः" इति । रक्तपाकयुक्तं रक्तपाकं न तु रक्तवर्णमात्रम् ॥ ६१—६३ ॥

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः शोथं सरागं प्रकरोति तत्र।
वीसर्पनुन्मारुतरक्तनुच्च कार्य्यं विषघ्नं विषजे च कर्म्म ॥ ६४ ॥

तत्र श्लोकः।

त्रिविधस्य दोषभेदात् सर्व्वार्द्धावयवगात्रभेदाच्च।
श्वयथोर्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितञ्चोक्तम् ॥ ६५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
श्वयथुचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तत्रागन्तुजेऽभिघातजविषजशोथे विशेषमाह—प्राय इत्यादि। प्रायोऽभिघातात् कुपितः सरक्तोऽनिलः सरागान् शोथान् प्रकरोति। तत्राभिघातजशोथे विसर्पनुत् कर्म्म मारुतरक्तनुच्च कर्म्म कार्य्यम्। विषजे च शोथे तत्तद्विषघ्नं कर्म्म कार्य्यमिति ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोक इति। अशीत्यादि ॥ ६५ ॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ षष्ठस्कन्धे
चिकित्सितस्थानजल्पे श्वयथुचिकित्सितजल्पाख्या
द्वादशी शाखा ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—अत्र शोथप्रकारसंग्रहार्थम् आगन्तुशोथचिकित्सामाह—प्राय इत्यादि। विषजे शोथे इति सम्बन्धः ॥ ६४ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे सर्व्वार्द्धगात्रावयवभेदाच्च त्रिविधस्येति सम्बन्धः। द्विविधस्येति पाठे निजागन्तुभेदेन ॥ ६५ ॥

इति महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्व्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्य्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां श्वयथुचिकित्सितं
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सिद्धविद्याधराकीर्णे कैलासे नन्दनोपमे ।
तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्म्ममिव स्थितम् ॥
भिषग्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्वेदप्रवर्त्तकम् ।
पुनर्व्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्वचः ॥
भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥
प्रनष्टाग्निबलाहाराः सर्व्वचेष्टास्वनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत् ॥
तेषामायतनं संख्यां प्राग्रूपाकृतिभेषजम् ।
यथावच्छ्रोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथ चिकित्सितोद्देशानुक्रमात् श्वयथोरुत्तरम् उदरचिकित्सित-माह—अथात इत्यादि। पूर्व्ववत् सर्व्वं व्याख्यातव्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—सिद्धेत्यादि। भिषग्वेदविदामायुर्व्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्वेदप्रव-र्त्तकमायुर्व्वेदस्य प्रकाशनेन प्रवर्त्तनकारिणम् अग्निवेशो वचोऽब्रवीत्। तदाह—भगवन्नित्यादि। सर्व्वचेष्टास्वनीश्वरा अक्षमाः। अनाथवदसून् जहतो दृश्यन्ते। तेषामुदराणाम् ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—शोथभेदत्वादुदरस्य शोथचिकित्सानन्तरमुदरचिकित्सितमुच्यते। आयुर्व्वेद-विदामिति भिषग्वेदविदाम्। दुःखैरिति दुःखकारणैः। तेषामिति उदराणाम्। आयतनमिति कारणं संख्या च। यद्यपि रोगाधिकारेऽष्टावुदराणीत्यनेनोक्ता तथापि गुल्मकुष्ठयोस्तत्र संख्यादि-क्रमदर्शनात् पुनः संख्याप्रश्नः। किंवा प्रकरणागतत्वात् संख्योक्तापि पुनरुच्यते ॥ १ । २ ॥

सर्व्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः।
सर्व्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्त्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥
अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः।
मलवृद्ध्या प्रवर्द्धन्ते विशेषेणोदराणि च ॥
मन्देऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकाद्द दोषसञ्चयः *।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य मार्गान् रुद्ध्वाधरोत्तरान् ॥
त्वङ्मांसान्तरमागत्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम्।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—सर्व्वभूतेत्यादि। एवमनेन प्रकारेण शिष्येणाग्निवेशेन सर्व्वभूतहिताय प्रचोदित ऋषिरात्रेयः पुनर्व्वसुः सर्व्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्त्तुमुपचक्रमे आरब्धवान् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अग्निदोषादित्यादि। मनुष्याणामग्निदोषाज्जठराग्निदोषतो मलवृद्ध्या पृथग्विधा रोगसङ्घाः प्रवर्द्धन्ते, विशेषेण पुनरग्निदोषान्मलवृद्ध्या उदराणि प्रवर्द्धन्ते। विशेषेण यथा तदाह—मन्देऽग्नावित्यादि। अग्नौ जाठरे वह्नौ मन्देऽल्पे सति मलिनैः शाकाद्यैरन्नैर्भुक्तैरपाकात् तेषां मलिनाहाराणामजीर्णत्वाद् दोषसञ्चयः, प्राणमग्निमपानञ्च संदूष्याधरोत्तरानधोमार्गादुत्तरमार्गांश्च रुद्ध्वा त्वङ्मांसान्तरमागत्य कुक्षिं भृशमाध्मापयन्नुदरं रोगं जनयति। तस्योदररोगस्य हेतुं लक्षणसहितं शृणु। इयन्तु सम्प्राप्तिरुक्ता ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—अग्निदोषोऽत्राग्निमान्द्यमेव विवक्षितं, तस्यैवेहोदरकारणदोषलयकर्त्तृत्वमुक्तम्। अग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादय इति। मला वातादयः पुरीषादयः। दोषकारकाः विरुद्धाहारादयः। मन्दाग्नित्वं मलिनभोजनादिभिः यद्यपि रोगाधिकारेऽष्टावुदराण्युक्तानि तथापि गुल्मकुष्ठयोः प्रत्येकमपि दोषलयकर्त्तृकत्वमुक्तम्, तथापीह प्रकर्षो दृश्यते अत एव च प्रकर्षार्थं संपूर्व्वं कृतवान्। प्राणेत्यादौ पुनरग्निदूषणाभिधानेन मन्दस्य वह्नेः पुनर्दोषकृतं नितरां मान्द्यं दर्शयति। दोषसञ्चयकृतेन वायुना प्राणापानयोर्दूषणमविरुद्धमेव। यतो वायुनापि वायुर्दुष्टिर्भवत्येव। त्वङ्मांसान्तरमिति त्वङ्मांसमध्यम् ॥ ३। ४ ॥

* "दोषसञ्चयः" इत्यत्र "दोषकारकाः" इति चक्रः।

अत्युष्णलवणक्षार-विदाह्यम्लगराशनात्।
मिथ्यासंसर्ज्जनाद्रुक्ष-विरुद्धाशुचिभोजनात्॥
प्लीहार्शोग्रहणीदोष-कर्षणात् कर्म्मविभ्रमात्।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात्॥
स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात्।
अर्शोबालशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात्॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम्।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—हेतुस्तूच्यते—अत्युष्णेत्यादि। गरं संयोगविषम्। अत्युष्णादिगरान्तानामशनात्। मिथ्यासंसर्ज्जनादाहारविधिविपर्य्ययेणाभ्यवहारात्। रुक्षाणां विरुद्धानामशुचीनाञ्च द्रव्याणां भोजनात्। प्लीहादिभिर्व्याधिभिः अतिकर्षणात् प्लीहादीनां चिकित्सितकर्म्मणां विभ्रमादयथावत्करणात्, क्लिष्टानां तत्प्लीहादिभिः क्लिष्टानां, तत्प्लीहादिप्रतिकाराभावात्, रौक्ष्यात्, मूत्रपुरीषादिवेगधारणात्, स्रोतसां मूत्रपुरीषादिवहानां दूषणात्। आमादपक्काहारदोषात्। संक्षोभाच्चित्तस्य, अतिपूरणात् दध्यादिद्रवातिभक्षणात् अर्शोरोधाद्विपुलस्थूलमांसाङ्कुरेण गुदबन्धान्मलरोधात्, बालानां केशानामाहारसहितभक्षितानां रोधात् मलस्येति अर्शोबालाभ्यां शकृतो रोधात्। बालाश्मकण्टकादिभक्षणेनान्त्रस्य स्फुटनभेदनात्। मन्दाग्नीनां विशेषतः प्रायेण मन्दाग्नीनामुदराण्युपजायन्ते शीघ्रं न तथान्येषां जनानामिति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—अत्युष्णेत्यादिना हेतुमाह। कर्म्मविभ्रमादिति वमनादीनामसम्यक्करणात्। क्लिष्टानामप्रतिकारादिति कृतया प्रतिक्रियया इत्यर्थः। रौक्ष्यात उत्पत्तिः, रौक्ष्यस्य प्रतिक्रियाक्लिष्टानामप्रतिकारादिति... पापं कर्म्म च कुर्व्वतामित्यनेनास्य महादुःखरूपस्य प्रबलाधर्म्मजन्यतामाह। मन्दाग्नीनां विशेषत इति अत्यन्तोपहताग्नीनाम् ॥ ५ ॥

क्षुन्नाशः स्वादुता स्निग्ध-गुर्व्वन्नं पच्यते चिरात्।
भुक्तं विदह्यते सर्व्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च॥
सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः।
शश्वद्बलक्षयेऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति॥
वृद्धिः पुरीषनिचये रुक्षोदावर्त्तहेतुका।
वस्तिसन्धौ रुगाध्मानं वर्द्धते पाट्यतेऽपि च॥
आतन्यते च जठरं लघ्वल्पैर्भोजनैरपि।
राजीजन्म बलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम्॥ ६॥
रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम्॥ ७॥

गङ्गाधरः—निदानमुक्त्वा पूर्व्वरूपमाह—क्षुन्नाश इत्यादि। स्वादुता सर्व्वद्रव्याभ्यवहारे स्वादुताबोधः सर्व्वापेक्षयाधिकः। स्निग्धश्च गुरु चान्नं भुक्तं चिरात् पच्यते। सर्व्वञ्च स्निग्धं गुरु वा लघु रुक्षं वा विदह्यते विदग्धाजीर्णं भवति, तच्च जीर्णमभूत् किमजीर्णमस्ति तन्न वेत्ति च। अतिसौहित्यमतितृप्तितः कृतमाहारं न सहते पादयोश्चेषच्छोफः। बलक्षये सत्यल्पेऽपि व्यायामे शश्वच्छ्वासं प्राप्नोति। पुरीषनिचये रुक्षोदावर्त्तनिमित्ताद् वृद्धिः स्यात्। वस्तिसन्धौ रुक्। भोजनैर्लघ्वल्पैरपि आध्मानं भवति। जठरमुदरं वर्द्धते पाट्यते आतन्यते च। उदरे राजीनां रेखाणां जन्म बलीनाञ्च नाशः स्यात्। इति भविष्यतामुदराणां लिङ्गम्॥ ६॥

गङ्गाधरः—पूर्व्वं मन्देऽग्नावित्यादिना योदरस्य सम्प्राप्तिरुक्ता तामेव संक्षेपेण पुनराह—रुद्ध्वेत्यादि। सञ्चिता दोषाः स्वेदाम्बुवाहीनि स्रोतांसि

चक्रपाणिः—क्षुन्नाश इति पूर्व्वरूपाभिधानम्। स्वाद्वादीनां यद्यपि कटुकाद्यपेक्षया चिरेणैव पाको भवति, तथापीह चिरादिति पदेनात्यर्थं चिरादित्यभिधीयते। जीर्णाजीर्णं न वेत्ति चेति वातजन्यत्वाज्ज्ञेयम्। रुक्षोदावर्त्तहेतुकेति वा पाठः। वस्तिरित्यत्र वस्तिना समं शरीरदेशसंबन्धः। आतन्यत इति विस्तार्य्यते। राजी व्यक्ता शिरा॥ ६॥

चक्रपाणिः—रुद्ध्वेत्यादिना चतुर्णां दोषजन्यानामुदराणां सामान्यात् संप्राप्तिमाह। पूर्व्वं या संप्राप्तिरुक्ता सा सर्व्वोदराणामित्येके वदन्ति। रुद्ध्वेत्यादिना पूर्व्वसंप्राप्त्यनुक्तस्य स्वेदाम्बु-

कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च।
मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यञ्चोदरलक्षणम्॥ ८॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु॥ ९॥
रुक्षाल्पभोजनायास-वेगोदावर्त्तकर्षणैः।
वायुः प्रकुपितः कुक्षि-हृद्बस्तिगुदमार्गगः॥
हत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्ततः।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः॥ १०॥

रुद्ध्वा प्राणादीन् सन्दूष्य त्वङ्मांसाभ्यन्तरमागत्य कुक्षिमाध्मापयन्तो नृणामुदरं जनयन्ति॥ ७॥

गङ्गाधरः—उदराणां सामान्यलक्षणमाह—कुक्षेरित्यादि। आटोपो गुड़-गुड़ाशब्दः॥ ८॥

गङ्गाधरः—अथोदररोगस्य सङ्ख्यामाह—पृथग्दोषैरित्यादि। प्लीहशब्द इह यकृदुपलक्षक इति नाष्टत्वहानिः। तेषामष्टानामुदाराणाम्। अग्निवेशेति प्रकरणात्॥ ९॥

गङ्गाधर—रुक्षेत्यादि। पूर्व्वं यत् सामान्यतो निदानमुक्तं तत्र रुक्षाल्प भोजनादिभिर्हेतुभिर्वायुः प्रकुपितः सन् कुक्ष्यादिगतो भूत्वाग्निं हत्वा कफ-मुद्धयोर्द्धं नीत्वा तेनोर्द्ध्वगतेन कफेन रुद्धगतिर्भूत्वा त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः सन् उदरं जन्तोराचिनोति। इति वातोदरसम्प्राप्तिः॥ १०॥

वाहिस्रोतोदुष्टिरूपस्याभिधानात् अपौनरुक्त्यमित्यन्ये। स्वेदवहस्रोतसाञ्च उदकवहस्रोतसाञ्च तालुमूलक्लोमरोमकूपाश्चेत्यनेन भेद उक्तो ज्ञेयः॥ ७॥

चक्रपाणिः—उदराणां समानरूपमाह—कुक्षेरित्यादि। मन्दोऽग्निर्यद्यपि कारणं तथाप्ययं मन्दाग्निरिह लक्षणे ज्ञेयः। श्लक्ष्णगण्डत्वमिति मसृणकपोलत्वम्॥ ८॥

चक्रपाणिः—तेषां लिङ्गमित्यत्र लिङ्गशब्देन वक्ष्यमाणहेतुसंप्राप्ती अपि व्याधिगमकतया संगृहीते ज्ञेये। इह संप्राप्तिः कारणानि वा वक्तव्यानि विशेषस्यैव, तेन न सर्व्वसाधारणोक्तहेतु संप्राप्त्या पुनरुक्तत्वम्॥ ९॥

चक्रपाणिः—कर्षणैरिति कृशत्वकारणत्वात् लङ्घनादिभिः। गुदस्य मार्गो गुदमार्गः। कफमुद्धूयेत्यत्र कफस्याप्राधान्यम्। तेन कफेनोदरव्यपदेशोऽत्र प्राचीनो न इति दर्शयति॥ १०॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपादवृषणश्वयथूदरविपाटनम् अनियतौ च वृद्धिह्रासौ। कुक्षिपार्श्वशूलोदावर्त्ताङ्गमर्द पर्व्वभेदशुष्ककासकार्श्यदौर्ब्बल्यारोचकाविपाका अधोगुरुत्वं वातवर्च्चोमूत्रसङ्गः। श्यावारुणत्वञ्च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्च्चसामपि चोदरं तन्वसितराजीसिरासन्ततम् आध्मातदृतिशब्दवद्व भवति। वायुश्चात्रोर्द्ध्वमधश्च तिर्य्यक् च सशूलशब्दश्चरति। इत्येतद्व वातोदरमिति विद्यात्॥ ११॥

कट्वम्ललवणात्युष्ण-तीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः।
विदाह्यजीर्णाध्यशनैश्चाशु पित्तं समाचितम्॥
प्राप्यानिलकफौ बद्धा मार्गमुन्मार्गमास्थितम्।
निहन्त्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः॥ १२॥

गङ्गाधरः—तस्य रूपाणीत्यादि। गद्यम्। कुक्षीत्यादि। कुक्ष्यादिषु श्वयथुश्चोदरस्य विपाटनञ्च पाटनवदुदरस्य वृद्धत्वात्। उदरस्य वृद्धिह्रासावनियतौ। कुक्षिपार्श्वयोः शूलमुदावर्त्तश्चाङ्गमर्दश्च पर्व्वभेदश्च शुष्ककासश्च दौर्ब्बल्यश्चारोचकश्च अविपाकश्चाधोऽङ्गे गुरुत्वञ्च वातस्य वर्च्चसो मूत्रस्य च सङ्गश्चाप्रवृत्तिः, नखादीनां श्यावारुणत्वञ्च। अपि चोदरन्तु तन्वश्वेतराजीभिस्तन्वश्वेतसिराभिश्च सन्ततम्। आध्मातदृतिवद् वायुना पूर्णचर्म्मपुटकवस्तिवच्चाध्मातश्चोदरं भवति। वायुश्चात्रोदरे सशूलः सन् ऊर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च विचरति। इत्येद् वातोदरमिति विद्यात्॥ ११॥

गङ्गाधरः—कट्वम्लेत्यादि। पद्यानि। विदाहि भृष्टतण्डुलादि। अजीर्णे सत्यशनं पूर्व्वदिनाहाराजीर्णे चाशनमध्यशनमित्येतैर्हेतुभिराशु समाचितं पित्तमनिलकफौ प्राप्योन्मार्गमूर्द्ध्वपथमाश्रितं, ताभ्यामनिलकफाभ्यां मार्गं

चक्रपाणिः—अनियतौ च वृद्धिह्रासावुदरस्येति शेषः। असिता राज्यः सिराश्च ताभिः सन्ततं व्याप्तम्। आध्मातेति वातपूर्णचर्म्मवत्॥ ११॥

चक्रपाणिः—कट्वित्यादिना पित्तोदरमाह। तत्रापि अनिलकफावप्रधानौ, पित्तन्तु प्रधानम्। निहन्त्यामाशये वह्निमित्यनेन स्थानान्तरं धात्वग्निवधं कृत्वा॥ १२॥

तस्य रूपाणि—दाहज्वरतृष्णामूर्च्छातिसारा आस्यकटुत्वं पीतत्वं नयनवदनत्वङ्मूत्रवर्च्चसाम्। अपि चोदरं नीलपीत-ताम्रहारिद्रहरितराजीसिरावनद्धं दह्यते दूयते धूप्यते उष्मायते स्विद्यति क्लिद्यते मृदुस्पर्शं शीघ्रपाकं भवति। इत्येतत् पित्तोदर-मिति विद्यात्॥ १३॥

अव्यायामदिवास्वप्न-स्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः।
दधिदुग्धोदकानूप-मांसैश्चाप्यतिसेवितैः॥
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वावृतेष्वावृतोऽनिलः।
तमेव पीड़यन् कुर्य्यादुदरं वहिरन्तरम्*॥ १४॥

बद्ध्वामाशये वह्निं निहत्य तत उदरं जनयति। इति पित्तोदरसम्प्राप्तिः सनिदाना॥ १२॥

गङ्गाधरः—तस्य पित्तोदरस्य रूपाणि दाहेत्यादि। दाहश्च ज्वरश्च तृष्णा च मूर्च्छा चातिसारश्चास्यकटुत्वञ्च नयनादीनां पीतत्वञ्चापि चोदरं नीलादि-राजिभिरवनद्धं नीलादिसिराभिरवनद्धञ्च। दह्यते चोदरं दूयते चोपतप्यते धूप्यते धूपनवत् सन्तप्यते उष्मायते उष्मेवाचरति स्विद्यति घर्म्माक्तं भवति क्लिद्यते स्वयमेव क्लेदान्वितं भवति। मृदुस्पर्शं शीघ्रपाकञ्चोदरं भवति। तस्मात् क्लिद्यते। इत्येतत् पित्तोदरमिति विद्यात्॥ १३॥

गङ्गाधरः—अव्यायामेत्यादि। सामान्यनिदानेष्वव्यायामादिभिरतिसेवितैः क्रुद्धेन श्लेष्मणा आवृतेषु स्रोतःसु तत आवृतोऽनिलस्तमेव श्लेष्माणं वहिरन्तरञ्च पीड़यन्नुदरं कुर्य्यात्। इति श्लेष्मोदरसम्प्राप्तिर्निदानसहिता॥ १४॥

चक्रपाणिः—हारिद्रो हरिद्राभः। दूयत इति व्यथते। धूप्यत इति धूममिव उद्वमति। उष्मायत इति पार्श्वस्थेनैव वह्निना दह्यते। स्विद्यत इति घर्म्माक्तं भवति। क्षिप्रपाकं भवति इति शीघ्रपाकाज्जलोदरतां याति॥ १३॥

चक्रपाणिः—अव्यायामेत्यादिना कफोदरमाह। वहिरन्तग इति अन्तर्वाह्यगः॥ १४॥

* "वहिरन्तरम्" इत्यत्र "वहिरन्तगः" इति चक्रपाठः।

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दाः सुप्तिपाणि-पादमुष्कोरुशोफोत्क्लेशनिद्राकासश्वासाः शुक्लत्वञ्च नयननख-वदनत्वङ्मूत्रवर्च्चसाम् अपि चोदरं शुक्लराजीसिरासन्ततं गुरु स्तिमितं स्थिरं कठिनं भवति। इति श्लेष्मोदरमिति विद्यात् ॥ १५ ॥

दुर्ब्बलाग्नेरपथ्यादि-विरोधिगुरुभोजनात्।
स्त्रीदत्तैश्च रजोलोम-विण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चयं त्रयः।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्व्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—तस्य रूपाणीति श्लेष्मोदररूपाणि। यथा—गौरवेत्यादि। गौरवञ्च गात्रस्य, अरोचकश्चाविपाकश्चाङ्गमर्दश्च। सुप्तिश्च स्पर्शानभिज्ञता। पाण्यादिषु शोफश्च। उत्क्लेशश्च हृदयस्थदोषस्य। निद्रा च कासश्च श्वासश्च। नयनादीनां शुक्लत्वमपि चोदरं शुक्लराजीसन्ततं शुक्लशिरासन्ततञ्च गुरु च स्तिमितञ्च स्थिरञ्च कठिनञ्च भवति। इत्येतत् श्लेष्मोदरमिति विद्यात् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—सन्निपातोदरमाह—दुर्ब्बलाग्नेरित्यादि। दुर्ब्बलोऽग्निर्यस्य तस्य। अपथ्यभोजनदुष्टभोजनसंयोगविरोधिद्रव्यभोजनगुरुभोजनात्। स्त्रीभिर्दुष्ट-स्वभावाभिर्वशीकरणाद्यर्थं दत्तैर्भोज्यादिद्रव्यसहितै रजोलोमादिभिः शत्रुभिश्च दत्तैर्मन्दैर्मन्दवेगैर्विषैर्हेतुभिः कुपिता वाताद्यास्त्रयः शनैः कोष्ठे सञ्चयं कुर्व्वन्तो नृणामुदरं जनयन्ति। इति सन्निपातोदरस्य सहेतुः सम्प्राप्तिः ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—दुर्ब्बलाग्नेरित्यादिना स्त्रीदत्तैरिति स्त्रीभिः अज्ञानात् सौभाग्यार्थं रजःप्रभृतिदानं प्रायो भवतीति स्त्रीणामभिधानम् उपलक्षणार्थं तेनान्यदत्तानामपि रजःप्रभृतीनां ग्रहणं भवत्येव। विषैश्च मन्दैरिति दूषीविषैः। दूषीविषाण्येव हि मन्दानि भवन्ति। त्रय इति पदेन वातादीनां त्रयाणामपि अस्वातन्त्र्येण ग्रहणं करोति ॥ १५। १६ ॥

तस्य रूपाणि—सर्व्वेषामेव दोषाणां समस्तान्युपलभ्यन्ते लिङ्गानि वर्णाश्च सर्व्वे नखादिषु। उदरमपि च नानावर्ण-राजीसिरासन्ततं भवति। इत्येतत् सन्निपातोदरमिति विद्यात्॥ १७॥

अत्याशितस्य संक्षोभाद् यानयानातिचेष्टितैः।
अतिव्यवायभाराध्व-वमनव्याधिकर्षणैः॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्द्धते।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत्॥

तस्य प्लीहा कठिनो नीरुजो * वर्द्धमानः कच्छपसंस्थानः

गङ्गाधरः—तस्य रूपाणीति सन्निपातोदररूपाणि। सर्व्वेषामित्यादि। सर्व्वेषां वातोदरपित्तोदरश्लेष्मोदराणां समस्तानि मिलितानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते यत्र वर्णाश्च सर्व्वे नखादिषु उपलभ्यन्ते। अपि चोदरं नानावर्ण-राजीसन्ततं नानावर्णसिरासन्ततञ्च भवति। इत्येतत् सन्निपातोदरमिति विद्यात्॥ १७॥

गङ्गाधरः—प्लीहोदरमाह—अत्याशितस्येत्यादि। अतिभुक्तवान् सन् यदि संक्षोभणं कर्म्म यानादिभिः शरीरसञ्चालनं कर्म्म करोति। अतिव्यवायादिना कर्षणैश्च नृणां वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा नाम नाड़ीविशेषः स्थानाच्च्युतः सन् प्रवर्द्धते। अथवा रसादिभ्यो मधुरस्निग्धाद्याहारेभ्यो रक्तवर्द्धनेभ्यो विवृद्धं रक्तं तं प्लीहानं विवर्द्धयेत्। तस्य प्लीहा कठिनो भवति, क्रमेण

चक्रपाणिः—वर्णाश्च सर्व्वेषां दोषाणामिति सम्बन्धः। इह सकललक्षणमेलकाभिधानेनैव नखादिवर्णश्च। सर्व्वैश्च नानावर्णैः। राज्यश्च यद्यपि गृहीतास्तथापि तद्विधानम् अवश्योत्-पाददर्शनार्थम्॥ १७॥

चक्रपाणिः—प्लीहवृद्धिर्द्विधा संक्षोभादिच्युतस्य वा वृद्धिरच्युतस्य वा शोणितवृद्ध्या वृद्धिर्भवति। वामपार्श्वाश्रित इति प्लीहस्वरूपकथनम्। शोणितं वा रसादिभ्य इत्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची। तेन रसस्य कारणस्य वृद्ध्या कार्य्यस्य रक्तस्य वृद्धिस्तथा मांसादिभ्योऽपि रक्तवृद्धिर्भवति, आहार-विहारेभ्यो रक्तवृद्धिरुक्ता भवति। प्रथमं या च्युतस्य वृद्धिरुक्ता सा वातादिसन्निपातत्वेन चतुर्व्विधा

* "नीरुजः" इत्यत्र "अष्ठीलेवादौ" इति चक्रेण पठ्यते।

उपलभ्यते। स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानञ्च परिक्षिपन्नुदरमभिनिर्व्वर्त्तयति॥ १८॥

तस्य रूपाणि—दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोमूत्रग्रहतमःपिपासाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाङ्गसादकासश्वास-मृदुज्वरानाहाग्निनाश-कार्श्यास्यवैरस्यवर्णभेदकोष्ठवातशूलानि। अपि चोदरमरुण-वर्णमविवर्णं वा नीलहारिद्रराजीमदिति। एवमेव यकृदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्य्यात् तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात्। तस्य प्लीहजठर एवावरोधः। इत्येतद्ध यकृत्प्लीहोदरमिति विद्यात्॥ १९॥

वर्द्धमानो नीचादौ कच्छपसंस्थान इवोपलभ्यते। स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानञ्च परिक्षिपन् उदरमभिनिर्व्वर्त्तयति। इति सनिदान-प्लीहोदरसम्प्राप्तिः॥ १८॥

गङ्गाधरः—तस्य प्लीहोदरस्य रूपाणीति। दौर्ब्बल्येत्यादि। वर्च्चोमूत्रग्रहतम इत्यतिशयेन वर्च्चोमूत्रबन्धः। आस्यवैरस्यं, वर्णभेदः, कोष्ठे वातशूलञ्चेति प्लीहशूलम्। अपि चोदरमरुणवर्णमविवर्णं गात्रसवर्णमिति। नीलहारिद्र-राजीमदिति। एवमित्यादि। एवमनेन प्रकारेण दक्षिणपार्श्वस्थयकृदपि वृद्धं कुर्य्यात्। ननु तर्हि किं नवोदराणीत्यत आह—तुल्येत्यादि। यकृत्-प्लीहोदरयोस्तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात् तस्य यकृदुदरस्य प्लीहजठरे प्लीहोदर एवावरोध इति यकृत्प्लीहोदरमिति विद्यात्॥ १९॥

ज्ञेया, तेन रक्तजप्लीहवृद्ध्या समं पञ्चप्लीहप्रदोषा ये उक्तास्ते सङ्गता भवन्ति। उक्तं हि—पञ्च प्लीहप्रदोषा गुल्मैर्व्याख्याता इति। अष्ठीला दीर्घो लोहमयो ग्रन्थिर्लोहकारेषु प्रसिद्धः। कुक्षिः पार्श्वदेशः॥ १८॥

चक्रपाणिः—दक्षिणपार्श्वस्थमिति यकृज्जन्म। यकृदस्य पृथङ्नाम आख्याय तज्जमुदरमाह—तुल्येत्यादिना॥ १९॥

पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे।
उदावर्त्तास्तथाऽर्शोभिरन्त्रसंमूर्च्छनेन वा॥
अपानो मार्गसंरोधाद्धत्वाग्निं कुपितोऽनिलः।
वर्च्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा जनयत्युदरं ततः॥ २०॥

तस्य रूपाणि—तृष्णादाहज्वरमुखतालुशोषोरुसादकासश्वासदौर्ब्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोमूत्रसङ्गाध्मानच्छर्द्दिक्षवथुशिरोहृन्नाभिगुदशूलानि। अपि चोदरं मूढ़वातं स्थिरमरुणनीलराजीसिरानद्धमराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिर्व्वर्त्तयति। इत्येतद्बद्धगुदोदरमिति विद्यात्॥ २१॥

शर्करातृणकाष्ठास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयात्यशनेन वा॥

गङ्गाधरः—बद्धोदरमाह—पक्ष्मेत्यादि। पक्षिणां पक्ष्मनृणां केशैरन्नेन भुज्यमानेन सह भुक्तैर्गुदे बद्धायने बद्धपुरीषनिर्गमपथे सति तदा नवेगान्धारणीयोक्तवेगधारणजात उदावर्त्तस्तस्मात्, अथवार्शोभिरन्त्राणां संमूर्च्छनेन कोपनेन मार्गसंरोधादपानोऽनिलः कुपितः सन्नग्निं हत्वा वर्च्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा वहिर्निःसार्य्य तत उदरं जनयति। इति बद्धोदरनिदानसहितसम्प्राप्तिः॥ २०॥

गङ्गाधरः—तस्य रूपाणीति बद्धोदरस्य रूपाणि। तृष्णेत्यादि। तृष्णा च दाहश्च ज्वरश्च मुखतालुशोषश्च ऊरुसादश्च वर्च्चोमूत्रयोः सङ्गः शिरोहृन्नाभिगुदशूलानि। अपि चोदरं मूढ़वातं वायुनिःसरणरहितं स्थिरं वृद्धिह्रासहीनमचलम्। अरुणनीलराजीसिराभिरवनद्धमराजिकं वा अरुणनीलसिरावनद्धम्। प्रायो नाभ्युपरि क्वचिदन्यत्रापि। इत्येतद्बद्धगुदोदरमिति विद्यात्॥ २१॥

गङ्गाधरः—अथ क्षतोदरमाह—शर्करेत्यादि। शर्करा क्षुद्रकङ्करः। अन्नयुक्तः शर्करादिभिर्भुक्तैर्यदाऽन्त्रं भिद्येत विध्येत, अथवाऽन्त्रं यदा जृम्भया

चक्रपाणिः—पक्ष्मबालैरित्यादिना बद्धगुदोदरमाह। बद्धायने इति बद्ध [illegible]र्गे, उदावर्त्तैरित्यादावपि बद्धायने गुदे इत्यनुवर्त्तनीयम्। अन्त्रसंमूर्च्छनेनान्त्रपरिवर्त्तनेन। पक्ष्मबालैरित्यादिना हेतुकृतो गुदनिरोधः। तेन गुदनिरोधकत्वरूपेणैवैकरूपमेव गुदोदरं जनयति। तेन पक्ष्मादिगुदनिरोधहेतुपञ्चकजन्यत्वात् बद्धगुदोदराणां पञ्चत्वं यथोक्तम्॥ २०। २१॥

पाकं गच्छेद् रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवेद् वहिः।
पूरयन् गुदमन्त्रञ्च जनयत्युदरं ततः ॥ २२ ॥

तस्य रूपाणि—तदधो नाभेः प्रायो वर्द्धमानमुदकोदरं स्याद् यथाबलञ्च दोषाणां रूपाणि दर्शयति। अपि च आतुरः सलोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपगन्ध्यामवर्च्च उपवेशते, * हिक्का-श्वासकासतृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्ब्बल्यपरीतश्च भवति। इत्येतच्छिद्रोदरमिति विद्यात् ॥ २३ ॥

अत्यशनेन वा पाकं गच्छेत्, तदान्त्रस्य तेभ्यश्छिद्रेभ्यस्तदन्त्रस्य रसः क्लेदो वहिः स्रवेत्। स स्रवद्रसस्तु गुदमन्त्रञ्च पूरयन् ततः क्षतादुदरं जनयति। इति सहेतुक्षतोदरसम्प्राप्तिः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—तस्य रूपाणीति क्षतोदररूपाणि। तद्यथा—तदधो नाभेः इत्यादि। तत् क्षतोदरं प्रायो नाभेरधः स्तात्। वर्द्धमानं पुनरुदकोदरं स्यात्। दोषाणां यथाबलं रूपाणि दर्शयति। तेनातुरेण सलोहितादिरूपं वर्च्च उपवेश्यते त्यज्यते, हिक्कादिपरीतश्च भवति। इत्येतत् क्षतजं छिद्रोदरमिति विद्यात् ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—शर्करेत्यादिना क्षतोदरमाह—अभ्याहतस्यान्त्रं भित्त्वेति योजना। पाकं गच्छेदिति भिन्नमेवान्त्रं पाकं गच्छति। बहिरिति अन्त्रं गुदञ्च वहिर्भागे पूरयन् पाकं गच्छत, स एव रसोऽन्त्रपाकरूपो व्याधिरूपतया ज्ञेयः ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—तदधो नाभेः प्रायोऽभिनिर्व्वर्त्तमानमिति ऊर्द्ध्वं निर्व्वर्त्तते। द्रवस्योदरारम्भकस्य अधोगामित्वादुदकोदरं भवतीति उदरान्तरापेक्षया शीघ्रगतिर्भवतीत्यर्थः। उदकोदरमेवैतत् स्यात्। उदकोदरस्यैवेति वा पाठः। उदकोदरस्य रूपाणि दर्शयति, दोषाणाञ्च यथाबलं रूपाणि दर्शयतीति योजना। यथाबलमिति वयोबलवान् दोषो भवति तस्य रूपाणि दर्शयति ॥ २३ ॥

---

* इति तदधो नाभ्याः प्रायोऽभिनिर्वर्त्तमानमुदकोदरस्य च यथाबलञ्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्यपि चातुरः स लोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपगन्धामवर्च्च उपवेशते। इति पाठान्तरम्।

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य च ।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्न्यवस्थितः ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ ॥ २४ ॥

तस्य रूपाणि—निरन्नकाङ्क्षा पिपासा गुदस्रावः शूलः श्वासकासदौर्ब्बल्यानि, अपि चोदरं नानावर्णराजीसिरासन्ततम् उदकपूर्णदृतिसंक्षोभसंस्पर्शम् । इत्येतदुदकोदरमिति विद्यात् ॥२५

तत्र चिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकपूर्ण-*-मुदरं त्वरमाणश्चिकित्-

गङ्गाधरः—अथोदकोदरमाह—स्नेहपीतस्येत्यादि । स्नेहः पीतो येनेति । परनिपातः क्तान्तस्य विशेषणस्यापि क्वचिद् भवतीति ज्ञापितम् । आच्छादनजाति-वर्ज्जजातिवाचिपूर्व्वकक्तान्तात् स्त्रियां ङीबविधानात् ; यथा शङ्खभिन्नी नारी, इक्षुभक्षिती धेनुरिति । स्नेहपीतस्य संशोधनाङ्गस्नेहक्रियायां पीतस्नेहस्य अत्यम्बुपानात् तथा मन्दाग्न्यादेश्चात्यम्बुपानादग्नौ नष्टे सति क्लोम्नि पिपासास्थाने कण्ठोरसोः सन्धाववस्थितो मारुतः पीततदत्यम्बुना रुद्धमार्गेषु स्रोतःस्ववस्थितः कफश्च तदुदकमूर्च्छितस्तेन पीतेनात्यम्बुना संमिलितीभावेन विकृतिमापन्नश्चेति । तौ मारुतकफौ तदेवाम्बु उदराय स्वस्थानाद् वर्द्धयेताम् । इति सहेतूदकोदरसम्प्राप्तिः ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—तस्य रूपाणीत्युदकोदरस्य रूपाणि । तद्यथा—निरन्नेत्यादि॥ निरन्न आहाराशक्तिः परन्त्वाकाङ्क्षाहारार्थम् । उदरमपि च नानावर्णराजीसिरासन्ततञ्च उदकपूर्णदृतिर्यथा संस्पृश्यते तथा संस्पर्शम् । इत्येतद् दकोदरमिति विद्यात् । संज्ञायामुदकशब्दस्यादिवर्णलोपः पृषोदरादित्वादिति ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—इत्युदरनिदानमुक्त्वा चिकित्सार्थं साध्यासाध्यलक्षणमाह—तत्रेत्यादि । तत्राष्टसूदररोगेषु मध्ये यदुदरमचिरोत्पन्नादिकं तदेव त्वरमाणः

चक्रपाणिः—स्नेहेत्यादिना उत्पत्तिविशिष्टं जलोदरमाह । क्लोम हृदयावयवविशेषः । वर्द्धयेताम् इति यथोक्तौ कफमारुतौ । तयोश्चाम्बुवर्द्धकत्वं पिपासाजननेनाम्बुपानादेरिति ज्ञेयम् ॥ २४। २५ ॥

* "अनुदकपूर्णम्" इत्यत्र "अनुदकप्राप्तम्" इति चक्रः ।

सेत्। उपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थानादपवृत्ता अपरिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपक्लेदयन्ति। स्वेदश्च वाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्य्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति। तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरु स्तिमितमाकोठितमशब्दं मृदुस्पर्शमपरिगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यामेवोपसर्पतीति॥ २६॥

ततोऽनन्तरमुदकप्रादुर्भावः। तस्य रूपाणि—कुक्षेरतिमात्राभिवृद्धिः सिरान्तर्द्धानगमनमुदकपूर्णदृतिसंक्षोभसमस्पर्शश्च। तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति वम्यतीसारतमकतृष्णाश्वासकासहिक्कादौर्ब्बल्यपार्श्वशूलारुचिस्वरभेदमूत्रसङ्गादयः। तथाविधम् अचिकित्स्यं विद्यात् इति॥ २७॥

सन् वद्यश्चिकित्सेत्। उपेक्षायां दोषमाह—उपेक्षितानामित्यादि। एषां ह्यष्टानामेवोदराणामुपेक्षितानां त्वरया चिकित्सायाः अकरणे दोषा उदरकृतवन्तो वातादयः स्वस्थानादपवृत्ताः स्वस्थानं विहायान्यस्थाने प्रवृत्ता अपरिपाकात् आहारस्य पुनर्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपक्लेदयन्ति। स्वेदश्च वाह्यस्रोतःप्रतिहतगतिर्न निर्गच्छन् तिर्य्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकं वर्द्धयति। तत्र तदुदकाप्यायने पिच्छोत्पद्यते पिच्छोत्पत्तौ तूदरं मण्डलरूपं भवति गुरु च स्तिमितश्च आकोठितम् ईषत्कोठयुक्तम् अशब्दस्पर्शं स्पृश्यमानं न शब्दायते, अपगतराजिकं राजीदर्शनं न स्यात्। नाभ्यां नाभौ त्वाक्रान्तं सर्पतीति॥२६॥

<u>गङ्गाधरः</u>—ततः परमुदकप्रादुर्भावः। तस्य रूपाणि उदकप्रादुर्भावलक्षणानि। कुक्षेरित्यादि। कुक्षेरुदरस्योभयभागस्याभिवृद्धिः। सिरान्तर्द्धानगमनं सिरा न दृश्यते। तदा खल्वेवम्भूते सत्युदके जातोदके आतुरमुपद्रवा

<u>चक्रपाणिः</u>—साध्यासाध्यविभागमाह—तत्रेत्यादि। अनुदकप्राप्तमिति अजातोदकरूपदोषावस्थं, परिपाकेणात्र दोषाणां द्रवत्वं स्वभावादेव ज्ञेयम्। वाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिरिति वहिर्गन्तुमसमर्थः। अत्र जलजन्मपूर्व्वरूपं पिच्छोत्पद्यते, तेन पिच्छोत्पत्तिलक्षणमेव तावदेव। पिच्छासदृशो भागः पिच्छा। अन्ये तु भक्तमण्डपिच्छामाहुः। सर्पतीति चलति॥ २६॥

<u>चक्रपाणिः</u>—उदकपूर्णदृतिवत् संक्षोभः मांसस्य पिच्छोदकरूपं प्राप्तस्य। तमकः श्वासविशेषः। अचिकित्स्यमिति विषप्रयोगशस्त्रप्रणिधानादिदारुणकर्म्मव्यतिरिक्तक्रिययाऽचिकित्स्यं विद्यात्॥ २७॥

भवन्ति चात्र ।

वातात् पित्तात् कफात् प्लीह्नः सन्निपातात् तथोदकात् ।
परं परं कृच्छ्रतममुदरं भिषगादिशेत् ॥ २८ ॥
पक्षाद्द बद्धगुदन्तूर्द्ध्वं सर्व्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रञ्चोदरं नृणाम् ॥ २९ ॥
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्नि-परिक्षीणञ्च वर्ज्जयेत् ॥ ३० ॥

इम स्पृशन्ति वम्यादयः। तत्रादिपदेन ज्वरादयश्च। तथाविधं जातोदकोदररोगिणमचिकित्स्यं विद्यादिति ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—प्रमाणभूताः श्लोकाश्च—भवन्ति चात्र। वातादित्यादि। वातजादुदरात् कृच्छ्रतमं पित्ताज्जातमुदरमादिशेत्, पित्ताज्जातोदरात् कृच्छ्रतमं कफाज्जातमुदरं, कफजातादुदरात् प्लीहयकृज्जातमुदरं कृच्छ्रतमं, प्लीहयकृज्जातोदरात् कृच्छ्रतमं सन्निपाताज्जातमुदरं, सन्निपातोदरात् कृच्छ्रतममुदकोदरमिति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि बद्धगुदोदरं क्षतोदरञ्च किं साध्यमित्यत आह—पक्षादित्यादि। बद्धगुदोदरं पक्षादूर्द्ध्वं प्रायोऽभावाय भवति, प्रायःपदात् कचित् मासादिकं जीवयति ततोऽभावाय भवत्येव। इत्येवं जातोदकं सर्व्वमुदरं पक्षादूर्द्ध्वं प्रायोऽभावाय भवत्येवं छिद्रान्त्रमुदरञ्च पक्षादूर्द्ध्वं प्रायोऽभावाय भवतीति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अजातोदकानां वातादिजानां कृच्छ्रात् कृच्छ्रतमानामप्यसाध्यत्वमाह—शूनाक्षमित्यादि। शूनं स्फीतमक्षि यस्य तं, कुटिलोपस्थं

चक्रपाणिः—परं परं कृच्छ्रतममिति यथा यथा परत्वनिर्द्देशो तथा तथा कृच्छ्रसाध्यत्वम् ॥२८॥

चक्रपाणिः—बद्धच्छिद्रदकोदराणां विशेषमाह—पक्षादित्यादि। बद्धगुदमुदरं पक्षादूर्द्ध्वं विनाशाय प्रायो भवति, कदाचित् पक्षादूर्द्ध्वमपि अभावाय न भवतीति प्रायःशब्देनाह। जातोदकं छिद्रञ्च प्रायो विनाशाय भवति, कदाचित् विषशस्त्राभिमतचिकित्सया जातोदकं छिद्रं बद्धगुदञ्च सिध्यतीति प्रायःशब्देन दर्शयति ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—शूनाक्षमित्यादिना साध्योक्तानामप्यसाध्यतामाह। कुटिलोपस्थमिति वक्रोपस्थम्।

श्वयथुः सर्व्वमर्म्मोत्थः श्वासो हिक्कारुचिस्तथा।

मूर्च्छा छर्द्दिरतीसारो निहन्त्युदरिणं नरम्॥ ३१॥

जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।

बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥ ३२॥

अजातशोथमरुणं सशब्दं नातिभारिकम्।

सदा गुड़गुड़ावन्तं सिराजालगवाक्षितम्॥

नाभिं विष्टभ्य वायुस्तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति।

हृन्नाभिवङ्क्षणकटी-गुदप्रत्येकशूलिनः॥

वक्रशिश्नं नरं वक्रयोनिं नारीम्, उपक्लिन्ना क्लिन्नवत्क्लिन्ना तनुरघना त्वक् यस्य तं, बलादिपरिक्षीणञ्च वातादुदरिणं वर्ज्जयेत्॥ ३०॥

गङ्गाधरः—अपरञ्चासाध्यलक्षणमाह—श्वयथुरित्यादि। सर्व्वमर्म्मोत्थः श्वयथुः श्वासादिश्च वातादुदरिणं निहन्ति। एकवचनादेकैक एव सर्व्वमर्म्मोत्थशोथादिः॥ ३१॥

गङ्गाधरः—वातजादिकमुत्तरोत्तरं कृच्छ्रतमं किं तर्हि कृच्छ्रमित्यत आह—जन्मनैवेत्यादि। जन्ममात्रं सर्व्वमुदरं कृच्छ्रतमं मतं, कथं कृच्छ्रमुदरं स्यात्? तत्र बलिनो जनस्याजाताम्बु तदुदरं यत्नसाध्यं नवोत्थितञ्च यत्नसाध्यमिति॥ ३२॥

गङ्गाधरः—कथमजाताम्बूदरं विज्ञायेतेत्यत आह—अजातशोथमित्यादि। यमुदरिणं न जातशोथं किन्त्वरुणवर्णञ्च सशब्दञ्च नातिभारिकं नातिगुरु। सर्व्वदा उदरमध्ये यस्य गुड़गुड़ाशब्दः स्यात्। उदरोपरि सिराजालं गवाक्षाकारं यस्य स्यात्। यस्य वायुर्नाभिं विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति न

उपक्लिन्ना तन्वी च त्वग् यस्य स तथा। अग्निक्षयश्चोदरे प्रथमत एव यद्यपि भवति तथापि असाध्यलक्षणेषु विशेषेणाग्निक्षयो लक्षणान्तरमुक्तश्च भवतीति ज्ञेयम्॥ ३०। ३१॥

चक्रपाणिः—जन्मनैवेत्युत्पत्तिमात्रेण॥ ३२॥

चक्रपाणिः—अजाताम्बुलक्षणमाह—अजातशोथमिति। नातिभारिकमिति नातिगुरुणा भारेण युतम्। नाभिं विष्टभ्येति नाभिं स्तम्भयित्वा। कृत्वा वेगमिति पुरीषवातवेगं कृत्वा वात-

कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।
लालया विरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विषि ॥
अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः ।
उपाचरेद्‌ भिषग् दोष-बलकालविशेषवित् ॥ ३३ ॥
वातोदरं बलवतः पूर्व्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्‌ वाससोदरम् ।
तथास्यानवकाशत्वाद्‌ वायुर्नाध्मापयेत् पुनः ॥
दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
सम्भवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचनम् ॥ ३४ ॥

निःसरति। एवं हृदादिप्रत्येकाङ्गशूलवतः कर्कशशब्दमधोवातं सृजतो जनस्य पावकेनातिमन्दे लालया च विरसे चास्ये मूत्रे चाल्पे विषि पुरीषे संहते संघातरूपे सत्यजातोदकमुदरिणमित्येतैर्लक्षणैर्युक्तं विज्ञाय दोषादि-विशेषविद् भिषगुपाचरेत्। एतद्भिन्नं जातोदकादिकं वर्ज्जयेदिति प्रागुक्तम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमेण वातोदरादिचिकित्सितमाह—वातोदरमित्यादि। स्नेह-विधिना पूर्व्वं बलवतो वातोदरं स्नेहैः साधितघृतादिभिरुपाचरेत्। स्निग्धं पुनः स्वेदविधिना स्वेदयित्वा स्नेहविरेचनमेरण्डतैलादिना विरेचयेत्। हृते दोषे सति परिम्लानमुदरं वाससा वेष्टयेत् यथा तदुदरं नावकाशयेत्। अनवकाशत्वाद् वायुश्च पुनर्नोदरमाध्मापयेत्। इत्येवं विरेचनं नित्यमेव कारयेत्। कस्मात्? दोषातिमात्रोपचयात् अतिमात्रदोषसञ्चयात् स्रोतसां मार्गनिरोधनात् उदरं सम्भवति यस्मात् तस्मान्नित्यं विरेचनं कारयेत् ॥ ३४ ॥

पुरीषं विसृज्येति यावत्। प्रणश्यतीति लीनं भवति। कर्कशमिति वेगवन्तम्। सृजत इति वातं सरतः ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः—वातोदरमित्यादिना चिकित्सामाह। परिम्लानमिति क्षीणम्। तथेति वस्त्र-वेष्टनेन। उदरे पुनः शोधनोत्पत्तिमाह—दोषेत्यादि। स्रोतोमार्गनिरोधनादिति स्रोतोमुख-निरोधनादित्यर्थः। मार्गशब्दोऽत्र मुखरूपमार्गवाची ॥ ३४ ॥

शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत् तु तम्।
प्रागुत्क्लेशान्निवर्त्त्यैवं बले लब्धे क्रमात् पयः ॥ ३५ ॥
यूषै रसैर्वा मन्दाम्ल-लवणैरेधितानलम्।
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ॥ ३६ ॥
स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थि-पार्श्वपृष्ठत्रिकार्त्तिषु।
दीप्ताग्निं बद्धविड् जातं रुक्षमप्यनुवासयेत् ॥ ३७ ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तोऽस्य निरूहो दाशमूलिकः।
वातघ्नाम्लश्रुतैरण्ड-तिलतैलानुवासनम् * ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—एवं विरेचनेन वस्त्रावेष्टनेन च क्रमेण सम्यक्छुद्धमुदरिणं संसृज्य मण्डपेयाविलेपीभिः क्रमेण संसर्ज्जनं कृत्वा बलार्थं तमुदरिणं क्षीरं पाययेत् यावदुत्क्लेशो न स्यात्। बले लब्धे प्रागुत्क्लेशात् हृदयस्थदोषस्योपस्थितवमनभावात् पूर्व्वं क्रमात् पयो निवर्त्त्य यूषैर्मुद्गादिकृतैर्मांसरसैर्वा मन्दाम्ललवणैर्दाड़िमामलकादिभिः सैन्धवादिभिश्चाल्पाम्ललवणैर्भोजयित्वा तमुदरिणमेधितानलं प्रवृद्धाग्निं पुनः सोदावर्त्तमुदावर्त्तदोषश्चेत् तस्य वर्त्तते तदा पुनः स्निग्धं स्विन्नञ्च तमुदरिणं नरमास्थापयेत् निरूहयेत् ॥ ३५। ३६ ॥

गङ्गाधरः—स्फुरणेत्यादि। यदि तत्रोदरे स्फुरणाक्षेपौ सन्ध्यादिष्वर्त्तिश्च वर्त्तन्ते, तदुदरी नरश्च दीप्ताग्निबद्धविट्समूहो रुक्षश्च भवति, तदा तमनुवासयेत् स्नेहवस्तिना समुपपादयेत् ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—तन्निरूहणमाह—तीक्ष्णेत्यादि। अस्योदरिणो निरूहो दाशमूलिकः, स च तीक्ष्णद्रव्याधोभागहरद्रव्ययुक्तः कार्य्यः। अनुवासनन्तु वातघ्नद्रव्याम्लद्रव्यश्रृतस्यैरण्डतैलतिलतैलस्येति ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः— संसृज्येत्यत्र पेयादिक्रमेणोत्पाद्य। प्रागुत्क्लेशादिति उत्क्लेशे दृश्यमाने। कार्य्यं कर्त्तव्यमित्यनुवर्त्तनीयम्। उत्सर्गतस्तु बलजनककार्य्यं कृत्वा पयो निवर्त्तनीयम् ॥ ३५—३७ ॥

चक्रपाणिः— वातघ्नादिभिः श्रृतमैरण्डतैलं वानुवासनं यस्य वस्तेः स तथा ॥ ३८ ॥

---

* वातघ्नाम्ल.........तलानुवासनः इति चक्रसम्मतः पाठः।